Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány
továbbélése (1450–1630)

Reciti konferenciakötetek · 23

Sorozatszerkesztő
Szabó-Reznek Eszter
Török Zsuzsa

Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)

Szerkesztette

Bajáki Rita
Szilágyi Emőke Rita

reciti
Budapest
2023

A kötet megjelenését a
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón Janus Pannonius és Vitéz János (állítólagos) képmása
a Plautus-kódex (ÖNB Cod. 111.) címlapján (Ferrara, 1465)

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 615 6255 86 0
978 615 6255 87 7 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (Bajáki Rita – Szilágyi Emőke Rita) 9

I. A MÁTYÁS-KORI HUMANIZMUS:
VITÉZ JÁNOS, JANUS PANNONIUS ÉS RECEPCIÓJUK 15

Illés Kornél
Vitéz János *Leveleskönyv*ének antik idézetei
Perújrafelvétel 17

Pálosfalvi Tamás
Zrednai János, a cseh háború apostola? 37

Boda Miklós
„Esztergom vezet, ékes Várad..."
Janus Pannonius, mint pécsi püspök itáliai küldetéséről 51

Jankovits László
Kései sirató a 15. századból?
Janus Pannonius Barbara-thrénosza 61

Zsupán Edina
Jólszerkesztettség és szép hangzás Janus Pannonius prózafordításában 71

Molnár Péter
Contra Turcum?
Ianus Pannonius egyik (Pszeudo-)Démoszthenész-fordításának háttere 95

Ritoókné Szalay Ágnes
„Tres fuimus [...] vates” 107

Simon Lajos Zoltán
De se aegrotante
Néhány Janus Pannonius-imitáció a 16. századból 117

Szabó András
Janus Pannoniustól a wittenbergi egyetemig
Szamosközi R. Sándor búcsúverse (1589) 129

Kecskeméti Gábor
Hasonlítani – különbözni
Mátyás király és az irodalmi adaptáció 137

II. ÉRETT HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ 147

Bartók Zsófia
Eretnekek, előreformátorok, humanisták
Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen
recepciótörténetének vázlata 149

Hajdu Ildikó
Humanista retorika a protestáns zsoltárirodalomban
Kísérlet a latin és magyar nyelvű zsoltárparafrázisok viszonyának értelmezésére 163

Etlinger Mihály
Az első bártfai énekeskönyv kérdései
Előtanulmány 176

Kiss Farkas Gábor
Leonard Cox Magyarországon (1520–1525) 197

H. Kakucska Mária
Az elfeledett humanista, Európa praeceptora és lelkiismerete,
a tudós filológus
Joannes Ludovicus Vives (1492/93–1540), hitvitázók forrása 209

Szabó Ádám
Egy flamand humanista Magyarországon
Nicasius Ellebodius Polübiosz-fordítása 221

Molnár Dávid
Iohannes Serifaber költeménye Akhilleusz pajzsáról 233

Majorossy Imre
„Expecta Dominum et viriliter age"
A válság jelei és megoldási javaslatok Draskovich György
Epistola paraenetica című művében 251

Simon József
Sárközi Bálint a világelvről 263

Kasza Péter
Homo unius libri?
Brodarics István egy ismeretlen művéről 277

Papp Ingrid
A cseh nyelvű kora újkori szlovák irodalom humanista forrásai 289

Varga Szabolcs
Antiturcica irodalom a zágrábi káptalanban a 16. században 295

Névmutató 309
Földrajzi nevek mutatója 325
A kötet szerzői 331

Előszó

„Aki Vitéz János humanista egyéniségének kialakulását meg tudja magyarázni, az egyúttal megtalálta a kulcsot a magyar Quattrocento titkához is."[1] – írta Huszti József 1955-ben az egyik leggyakrabban idézett, a *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete* című tanulmányában, ami két évtizeddel korábbi Janus-monográfiájának egyik téziséhez kapcsolódik: „Úgy gondolom, hogy Vergerio nélkül nincs Vitéz János, Vitéz nélkül nincs Janus Pannonius, kettejük nélkül nincs Mátyás világhírű humanista udvara, nincs az, amit jogos büszkeséggel magyar Quattrocentónak nevezhetünk."[2] Jóllehet, e sorok lejegyzése óta eltelt lassan egy évszázad, a Huszti által felvetett kérdések és problémák egy jelentős része mai napig megoldásra vár, illetve a magyarországi humanizmus atyjaiként emlegetett szerzők pályája és munkássága azóta is élénken foglalkoztatja a hazai reneszánszkutatókat.[3]

2022-ben éppen 550 éve hunyt el a magyarországi humanizmus két emblematikus figurája, Janus Pannonius és Vitéz János, illetve kereken 400 éve zajlott Heidelberg ostroma, amely alapjaiban változtatta meg a magyar peregrinus diákok és hitvitázó prédikátorok sorsát is. Az e két dátum által határolt szűk két évszázad a hazai irodalomtörténet-írásban hagyományosan egybeesik a humanista irodalom fénykorával. A kerek évfordulók alkalmat szolgáltattak, hogy a két jeles humanistáról és munkásságukról megemlékezzünk, egyszersmind a korban születő magyarországi filológia fontosabb állomásait is felidézzük. A magyarországi

1 Huszti József, „Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete", *Filológiai Közlöny* 1 (1955): 521–533, 521.

2 Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 13.

3 Legutóbb Bene Sándor tartott gondolatébresztő előadást e témakörben, lásd *A reneszánsz ideje és a Petrarca-örökség*, előadás a Reneszánsz Osztály vitaülésén, Budapest, BTK ITI, 2023. június 27., hozzáférés: 2023.08.21, https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/48915/a-reneszansz-ideje-es-a-petrarca-orokseg

reneszánszkutatás éves nagykonferenciáját 2022-ben szeptember 7. és 10. között ezúttal Esztergomban rendeztük meg. Mivel a külföldi peregrináció és a hazai egyetemalapítás kérdései elválaszthatatlanok mind a két főpap curriculumától, mind a hazai humanizmuskutatás legrégibb irányvonalaitól, így ezen témák kifejtése is prioritást élvezett.

A konferencia a többévtizedes hagyományoknak megfelelően zajlott: az ünnepélyes megnyitó beszédek után került sor a Klaniczay-díj átadására. A 2022. évi szakmai díjat Szabó András kapta, *Natio Ungarica* című könyvére, akinek a laudálása után elkezdődött a konferencia tudományos része. A szimpózium blokkjait közös vacsorák és egy visegrádi kirándulás tarkították, illetve egy emléktábla-avatásra is sor került a konferenciának helyszínt nyújtó egyetemi épületben. A konferenciafelhívásra szép számban érkeztek jelentkezések, végül harminchét előadás került bele a programba. Jelen kötetben mindössze huszonkét tanulmány szerepel – a fennmaradó tanulmányok jelentős része folyóirat-publikációként látott napvilágot. A szerkesztés során igyekeztünk a konferencia tematikus blokkjaira tekintettel lenni és egymás mellé helyezni azon írásokat, melyek tartalmilag összekapcsolódnak.

Az első nagyobb egységbe a Mátyás-korabeli humanizmusról és mindenekelőtt Vitézről, Janusról és az ő későbbi recepciójukról szóló írások kerültek. A két humanista főpap és a körülöttük, az ő segítségükkel az udvarba kerülő humanisták írói és politikai munkásságát illetően mai napig kerülnek elő újabb és újabb dokumentumok, születnek újabb elméletek, így egyre élesebben rajzolódnak meg a szerzői portrék. Míg a Janus Pannonius-kutatás az életmű kritikai kiadása körüli munkálatoknak köszönhetően lendült meg, addig a Vitéz Jánosról szóló kutatások az utóbbi évtizedekben nagyobb változást mutatnak: a korábban hangsúlyozott humanista szerzői profil felől[4] egy annál komplexebb, mindenekelőtt politikusi ambícióktól sem mentes kép felé mozdult el a kutatások alapvető iránya.[5] Vitéz János humanizmusa sokkal inkább nyilvánvaló kapcsolati hálójának kiépítésében, könyvtárépítő és mecénási tevékenységében, mintsem humanista írói működésében. Míg Illés Kornél Vitéz leveleskönyvén, az *Epistolarium*on végzett érdekes stilisztikai és forráselemző vizsgálatokat, addig Pálosfalvi Tamás a humanista főpap politikai tevékenységével kapcsolatban oszt meg eddig ismeretlen adatokat, tovább árnyalva (és javítva) a Vitézről, azaz Zrednai Jánosról való képünket az 1471. évi politikai szerepvállalását illetően. A Janus-életműről szóló írások sorát Boda Miklós cikke nyitja, melyben újabb értékes adalékokat kapunk Janus egyik

4 Pajorin Klára, „Vitéz János műveltsége", *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 533–540.

5 Legutóbb lásd Tomislav Matić, *Bishop John Vitez and Early Renaissance Central Europe. The Humanist Kingmaker*, Beyond Medieval Europe (York: ARC Humanities Press, 2022).

legtöbbet idézett verse, a *Búcsú Váradtól* kapcsán. Az Alpokon túli humanista görögtudását, görög mintáit és azokkal való versengését három tanulmány mutatja be. Jankovits László írásában Janus kései siratójának (Barbara-thrénosz) műfaji sajátosságait és a vers görög előzményeit veszi számba, két tanulmány pedig Janus görög fordítás-módszertanát és fordításainak kontextusát tárja fel. Zsupán Edina az *Apophthegmata*-fordítás szövegközpontú, módszeres vizsgálatával kezdte meg azt az óriási munkát, mely végén talán választ kaphatunk arra, Janus mint fordító pontosan hol helyezkedik el kortársai közt. Vizsgálata során úgy találta, hogy Janus e fordításában leginkább a szöveg zeneiségére, azaz a *concinnitas*ára fektetett különös hangsúlyt; Molnár Péter pedig Janus (Pszeudo-)Démoszthenész-fordításának történeti, politikai és datálási hátterét igyekezett minuciózusan körbejárni. Ritoókné Szalay Ágnes a pécsi–bácsi formuláskönyv mindeddig félreértett sorai alapján igyekezett Janus Pécsett elnyert végtisztességének körülményeit kideríteni, s a dátumok sorában rendet vágni. Janus utóéletéről szólva két tanulmány került e kötetbe: Simon Lajos Zoltán néhány 16. századi Janus Pannonius-imitációt ismertet cikkében, míg Szabó András a *Búcsú Váradtól* című vers parafrázisát mutatja be, amit Szamosközi R. Sándor írt 1589-ben. A blokk utolsó cikke, melyet Kecskeméti Gábor jegyez, a Mátyás-kori humanizmus Itáliából érkező – a Vitéz és Janus bukása utáni második generációt képviselő – humanisták (Ludovico Carbone, Galeotto Marzio, Giacomo Filippo Foresti da Bergamo, Giovanni Garzoni) Mátyás-dicsőítő írásait és stratégiáit szemlézi.

A második, nagyobb egységben azok a tanulmányok olvashatók, melyek a két humanista munkásságától ha nem is teljesen leválaszthatóak, de legalábbis nem az ő műveik közvetlen recepciójába illeszkednek. Ráadásul, az 1450 és 1630 közti időszak jelentős részében már számolnunk kell a reformáció és a katolikus megújulás jelenlétével, hatásával az irodalmi művekben is. Bartók Zsófia tanulmánya a 15–16. század fordulóján alkotó szerzetesek művei felől közelít a korszakolás problematikájához: a reneszánsz humanizmus és az egyházi irodalom párhuzamos virágkorának kérdése már a régi akadémiai kézikönyv szerzőinek is komoly fejtörést okozott, s megnyugtató megoldás azóta sem született. A protestáns egyházi műfajok és művek történetéről két tanulmány is olvasható a kötetben: Hajdu Ildikó a protestáns latin és magyar nyelvű zsoltárparafrázisok viszonyát igyekszik értelmezni, míg Etlinger Mihály az első bártfai énekeskönyv heroikus vizsgálatának egy újabb eredményét adja közre. Az érett humanizmus képviselőiről több tanulmány is megemlékezik: Leonard Cox magyarországi tevékenységét Kiss Farkas Gábor ismerteti, Juan Luis Vives munkásságát H. Kakucska Mária mutatja be, míg két konkrét mű vizsgálatát (Nicasius Ellebodius Polübiosz-fordítása és Johannes Serifaber költeménye Akhilleusz pajzsáról) Szabó Ádám és Molnár

Dávid végezték el. E négy humanista szerzőt összeköti az is, hogy mindannyian külföldről érkeztek Magyarországra, vagy legalábbis igyekeztek felvenni a kapcsolatot levelezés útján a Magyar Királyság területén aktív, vezető értelmiségiekkel (mint pl. Johann Henckel vagy Oláh Miklós), s humanista műveltségük (mindenekelőtt görögtudásuk) már egészen más színvonalon áll, mint a Mátyás-korabeli szerzők többségéé. A 16. századi világégések és tragédiák a kor alkotóit elmélyültebb elmélkedésekre és megoldási javaslatokkal való előállásra késztették. Egészen eltérő megoldást választott Draskovich György és Sárközi Bálint, akikről egy-egy tanulmány szintén bekerült a kötetbe Majorossy Imre és Simon József jóvoltából. Kasza Péter tanulmánya egy újabb filológiai felfedezésről tudósít: egy korábban Verancsics Mihálynak tulajdonított szövegről bizonyítja meggyőzően, hogy annak szerzője Brodarics István. A kötet végén két olyan tanulmány szerepel, mely a Magyar Királyság többnyelvű kultúrájának megértéséhez elengedhetetlenül fontos irányt képvisel, azonban mind ez idáig nem esett elég figyelem rájuk. A szlovák és horvát nyelvű 16. századi irodalomban ugyanazokat a témákat, műfajokat, jellegzetességeket találjuk, mint a magyar nyelvűben, de ezek összehasonlító elemzése csak elvétve valósult meg. Papp Ingrid a cseh nyelvű kora újkori szlovák irodalom humanista (mindenekelőtt latin nyelvű) forrásaiból válogatott össze egy csokorra valót, míg Varga Szabolcs a 16. századi zágrábi káptalan *antiturcica*-irodalmát mutatja be latin és horvát források mentén. Érdemes lenne ezeket a komparatív kutatásokat a jövőben a kötet egész korszakára kiterjeszteni.

Végül, de nem utolsósorban, ez az előszó nem csupán a kötet elmélyült forgatására invitálja az olvasót, hanem mindenekelőtt egy szomorú kötelességnek is eleget tesz: tiszteletünket és szeretetünket is kifejezzük kollégánk, mesterünk, Ritoókné Szalay Ágnes (1931–2022) irodalomtörténész iránt, aki a magyarországi reneszánsz és humanizmus latin irodalmának és képzőművészetének neves kutatójaként nemcsak kiemelkedő szakmai életutat járt be, nemcsak tudományos eredményei voltak megkerülhetetlenek, de már pusztán az erőt és alázatot egyszerre sugárzó jelenlétével is tanított, személyisége mindannyiunkat ösztönzött, hogy kutatóként többre, emberként kevesebbre vágyjunk. A konferencia nyitóelőadása egyben az ő életének utolsó előadása volt.[6]

Ezt a kötetet az ő emlékének ajánljuk.

Bajáki Rita és Szilágyi Emőke Rita

6 Ezúton szeretnénk külön köszönetet mondani Ritoók Ágnesnek és Jankovits Lászlónak, amiért a majdnem kész tanulmányt segítettek végső formába önteni. Az előadást a következő linken lehet megtekinteni, hozzáférés: 2023.07.17, https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/47066/tres-fuimus-vates.

Ritoókné Szalay Ágnes emlékének

I. A MÁTYÁS-KORI HUMANIZMUS:

VITÉZ JÁNOS, JANUS PANNONIUS ÉS RECEPCIÓJUK

Illés Kornél András

Vitéz János *Leveleskönyv*ének antik idézetei

Perújrafelvétel

Boronkai Iván 1975-ben jelentette meg *Vitéz János és az ókori klasszikusok* című tanulmányát, amelyben a nevezett főpap *Leveleskönyv*ének első és második prológusként is ismert kezdő leveleit, valamint egy szintén az *Epistolarium*ból származó, Hunyadi János nevében írt és V. Miklós pápának címzett levelet megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az antik szövegekből átvett idézetek Vitéz számára egyfajta „agitatív retorika" eszközei voltak, aminek lényege, hogy a szerző olvasmányélményekre mutató utalások révén kiváltott érzelmi reakciók által ösztönzi a szöveg címzettjét a kifejtett ügy támogatására.[1] Habár arra az említett tanulmányban maga Boronkai is rámutatott, hogy Vitéz mondanivalójának megértéséhez az írásaiban található idézetek teljességének vizsgálata vezethet el,[2] 5 évvel később, 1980-ban pedig a jeles humanista fennmaradt munkáiból készített kritikai kiadásának lapjain a szövegekben található idézetek jelentős részét azonosította,[3] átfogó elemzésük máig nem született.[4] Tanulmányomban arra te-

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1 Boronkai Iván, „Vitéz János és az ókori klasszikusok", in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Memoria saeculorum Hungariae 2, 219–233 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 221–228.

2 Boronkai, „Vitéz János és az ókori…", 228.

3 Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván Boronkai, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

4 Habár a *Leveleskönyv* teljes idézetállományának vizsgálata máig nem történt meg, számos jelentős tanulmány született a szöveg egyéb vonatkozásaival kapcsolatban, néhány példa a teljesség igénye nélkül: Kiss Farkas Gábor, „Origin Narratives: Pier Paolo Vergerio and the Beginnings of Hungarian Humanism", *The Hungarian Historical Review* 8, 3. sz. (2019): 471–496; Zsupán Edina, „Vitéz János *Leveleskönyv*e. ÖNB, Cod. 431", in *Erdély reneszánsza*, szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin és Sipos Gábor, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009), 2:16–24; Zsupán Edina, „Vitéz János

szek kísérletet, hogy saját kutatásaim következtetéseivel hozzájáruljak ezen átfogó elemzés munkálataihoz. A következőkben kvalitatív és kvantitatív módszerek összehangolt alkalmazásával felvázolom néhány alapvető jellemzőjét azon stratégiáknak, amik Vitéz János *Leveleskönyv*éből az antik szerzőktől származó idézetek a politikai érdekek érvényesítésében betöltött szerepe kapcsán kiolvashatók. Ennek során alapvetően a Boronkai által is feltárt idézetállományra támaszkodom, ám arra is rámutatok, hogy a Vitéz-filológia legújabb eredményei nyomán lehetőségünk van mindezidáig ismeretlen idézeteket bevonni a vizsgálatba.

Az elemzés megkezdése előtt azonban szükséges bizonyos mértékig be is határolni a figyelembe vett idézetek körét. Egyfelől, mivel a jelen előadás fókusza alapvetően az irodalom és a politika metszete, így e helyütt nem kerülnek górcső alá a már emlegetett első és második prológus, hiszen ezek – a gyűjtemény többi levelével ellentétben – nem valamilyen közéleti ügyben íródott levelek, sokkal inkább az *Epistolarium* irodalmi keretét meghatározó szövegek.[5] Másfelől a Boronkai által idézetként megjelölt szövegrészletek sorában találhatunk számos olyat, amelyet vagy maga az *Epistolarium* összeállítója, Ivanich Pál jegyzetelt meg, mint közmondást, vagy már eleve közmondásként szerepel a forrásszövegben, vagy pedig a *Library of Latin Texts* adatbázisában[6] futtatott keresés révén bizonyítható róla, hogy a Boronkai által jegyzetelten kívül számos más szövegben is előfordul; így a latin nyelvhasználatban általánosan elterjedt kifejezésnek kell tekintenünk, ami pont elterjedtsége okán alkalmatlan arra, hogy intertextuális kapcsolatot létesítsen a Vitéz-szöveg és bármely egyéb azt tartalmazó mű között, így a jelen vizsgálat során nem vehetjük figyelembe. A következő 10 szöveghelyről van szó:

*Leveleskönyv*e: Prológus", in *Csillag a holló árnyékában*, szerk. Földesi Ferenc, 113–135 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008); Pajorin Klára, „Vitéz János műveltsége", *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 5–6. sz. (2004): 533–540.

5 Vitez de Zredna, *Opera…*, 28–42.

6 Tim Denecker, ed., *Library of Latin Texts*, BREPOLiS, 2022, hozzáférés: 2022.11.15, https://www.brepols.net/series/llt-o.

Boronkai Iván által idézetként jelölt szöveghely (kurzívval kiemelve)	Az idézett hely Boronkai Iván szerint	A kizárás oka
„*Communem casum* communi voto relevandum etsi persuadere apud sanctitatem vestram locum non habuerim, litteris tamen supplex et bene fidens nuper admonui, simul paucis expedivi ea vice, quid quantumve senserim de conflictu novissimo, in quo fortunam magis quam vires nobis interruptas sustulimus."[7]	Cic. *QFr*. I,4,4.[8]	Számos egyéb helyen előfordul: Ov. *Met*. XII,199; Cic. *QRosc*. 124,7; Cic. *Verr.* II,4,144,1; Cic. *Caecin*. 103,3; Cic. *Lig*. 20,1; Cic. *Att*. II,15,4,2; Liv. XXXIV,23,5,3; Suet. *Galb*. 10,3,6; Iustin. *Digesta* III,3,8,2,3 és XLIX,14,18,7,1.
„Multi etenim circumvicini principes — puta utriusque Wolachie, item de Bulgaria nonnulli, ceterum de Albania quamplures ac de Constantinopoli — plurima undiquaque armorum pollicebantur subsidia, invitabantque nos *pennatis — ut aiunt — advolare pedibus*: cetera omnia itidem provisa esse."[9]	Jer. *Ep.* 4,1.	Maga Jeromos is közmondásként idézi.[10]

7 Vitez de Zredna, *Opera…*, 43.

8 A továbbiakban a klasszikus szövegek említésénél az Oxford Latin Dictionary 2012-es kiadásában alkalmazott rövidítéseket használom: *Oxford Latin Dictionary*, szerk. P. G. W. Glare (Oxford: Oxford University Press, 2012), xviii–xxix. Amely mű esetében a nevezett szótár nem tartalmaz rövidítést, ott a szerző nevét és a címet teljes formában közlöm. A jelen táblázat elkészítésekor az egyes Boronkai Iván által idézett szövegrészletek egyéb előfordulásainak vizsgálatához az egyes hivatkozott művek a *Library of Latin Texts*ben tárolt szövegét vettem alapul, így ezekhez kapcsolódóan nem jelölök meg különálló szövegkiadást. A két, Szent Jeromostól származó, közmondásként azonosított idézetet nem az adatbázisban végzett keresés, hanem az idézett szöveg vizsgálata nyomán azonosítottam közmondásként, így ezekhez a használt szövegkiadást a vonatkozó lábjegyzetekben jelölöm. Hasonlóképp nem a *Library of Latin Texts* vezetett a Cicerótól származó, az *Epistolarium*ban is szereplő szállóigéhez („silent enim leges inter arma" – Cic. *Mil*. 11.), ennek nyomán, miként Szent Jeromosnál, úgy ebben az esetben is hivatkozom a kiadást.

9 Vitez de Zredna, *Opera…*, 43.

10 Sanctus Eusebius Hieronymus, *Opera omnia, Tom. I*, szerk. J.-P. Migne, Patrologia Latina 22 (Paris: J.-P. Migne, 1845–1846), 336.

Boronkai Iván által idézetként jelölt szöveghely (kurzívval kiemelve)	Az idézett hely Boronkai Iván szerint	A kizárás oka
„Scio, pater, quid de me alibi agitur; non magno mihi pretio venit –, amicos pocius perditurum me fortasse perdoleo. Verum committo divine per omnia voluntati, feram ut potero, quia iam *alea iacta est*."[11]	Suet. *Jul.* 33,1,1.	Az *Epistolarium* összeállítója, Ivanich Pál *proverbium*ként jelöli meg a gyűjteményhez fűzött jegyzeteiben.[12]
„Quidam subditus ducatus Austrie, Orberger dictus, *in societatem fortunarum* suarum plurimos – ut audivimus – complices coadunans, obseptum insultibus tenet iter, isque adversus obvios plus animi gerens quam fidei, eque sacra ut profana spoliat, gravat et predatur."[13]	Liv. I,9,14.	Iustinianus törvénygyűjteményében kétszer is szerepel (Iustin. *Digesta* XVII,2,73,pr.1 és XVII,2,73,pr.4.), így joggal feltételezhetjük, hogy széles körben használt kifejezés volt.
„Iam supra sexaginta numeramus annos, quibus pene continuis furiam illam facemque bellorum sustulimus, in privatam curam, in privata quoque unius gentis arma conversam. Stetimus utcumque multis cladibus, bellis, funeribus exhausti, doloribus affecti, *occidione occisi*."[14]	Liv. XXVIII,43,10.	Csak Liviusnál kilencszer szerepel (II,51,9, III,10,11, IV,58,9, IX,38,3, IX,44,12, X,39,13, XXII,54,7, XXVIII,43,10, XXX,32,6.), de megjelenik más szerzőknél is (Cic. *Phil.* 14,36; Cic. *Fam.* XV,4,7; Gell. V,17,2.)
„Quoniam hoc casu recte quidem vis preire ius videretur, et non boni exempli esset, si regni Hungarie *leges cogerentur inter ipsa vestra arma silere* etc."[15]	Cic. *Mil.* 11.	Cicerótól származik, de máig használatban lévő szállóige, többek közt Szent Jeromosnál is megjelenik (Jer. *Ep.* 126.)[16]

11 Vitez de Zredna, *Opera*..., 61.
12 Uo., 61.
13 Uo., 77.
14 Uo., 91.
15 Uo., 111.
16 Hieronymus, *Opera*..., 1086.

Boronkai Iván által idézetként jelölt szöveghely (kurzívval kiemelve)	Az idézett hely Boronkai Iván szerint	A kizárás oka
„*Ocio* paceque *frui*, beatissime pater, nobis semper in voto fuit; verumtamen illo ocio, quod patrie nostre verum ocium parere posset!”[17]	Cic. *Off.* 3,3.	Igen sok helyen előfordul: Liv. II,39,11; Cic. *De or.* 1,2 és 2,22; Cic. *Rep.* 1,7; M. Manl., *Astronomica* 5,119; Plin. *Ep.* IV,24,3 és VII,7,2; Ambrosius, *Ep.* 14,99; Rufinus, *Historia ecclesiastica* 11,9; Jer. *Ep.* 64,54,8; *Codex Theodosianus* 12,1,75; Amm. Marc. *Rerum gestarum libri* XXXI,7,5; Beda Venerabilis, *In cantica canticorum* 1,1; Berno Augiensis abbas, *De observatione ieuniii quatuor temporum* 1; Johannes Gerson, *Epistulae* 52; Johannes Gerson, *Opera spiritualia et pastoralia* 418,2,11,1; Quillelmus de Tyro, *Chronicon* 10,19; Petrus Damiani, *Epistulae* 4,165; Rodulfus Trudonensis, *Gesta abbatum Trudonsium* 1,11; Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 5,15,3.
„Et primum te in formabis de presenti statu ecclesie Zagrabiensis temporali et spirituali, ac de preterito tempore, quo dominus Benedictus fuit promotus, ac de sciencia, vita et moribus ipsius — id elicere et dicere possum in primis, quod presens status ipsius ecclesie temporalis (uti prefatus sum) prophano regimini subiectus premitur ac debilis est, ita ut si ad priorem statum illum — in quo ego quoque ante certa tempora versatus sum — comparatus fuerit, videbitur profecto non parum *mutatus faciem*.”[18]		Talán a legtöbb helyen előforduló kifejezés a kizárt szövegrészletek között, csak a legfontosabbakat kiemelve: Prop. I,2; Ov. *Her*. XVI,289; Ov. *Met*. XI,659 és XIV,549; Sen. *Dial.* 3,13; Tac. *Ann*. XIV,10,3.

17 Vitez de Zredna, *Opera*..., 105.
18 Uo., 150.

Boronkai Iván által idézetként jelölt szöveghely (kurzívval kiemelve)	Az idézett hely Boronkai Iván szerint	A kizárás oka
„Sed certe, quia cum veteranis bancariis novo doctori manus conserenda est, vide ne forte hii (quod olim de lassis bobus dicitur) *forcius figant pedem*!"	Jer. *Ep.* 102,2.	A korábban említett másik, Szent Jeromostól származónak tartott idézethez hasonlóan ezt is közmondásként használja ez egyházatya.[19]
„*Iniecistis certe scrupulum* — sed an mihi vel vobis: vos videritis!"	Ter. *Ad*. 228.	Igen sok, a latin irodalom különböző korszakaiból származó szövegben szerepel: Cic. *Clu*. 76; Suet. *Claud*. 37,1; Apul. *Apol*. 77; Apul. *Met*. 1,11; August. *De ord.* II,8; Jer. *Ep.* 84,55,7; Iulius Valerius Alexander Polemius, *Res gestae Alexandri Macedonis translatae ex Aesopo graeco* 1,5; Dionysius Exiguus, *Praefatio ad Felicianum et Pastorem* 27; Cassiod. *Expositio psalmorum* 77,783; Cassiod. *Cassiodori discipulus – Commentaria in epistulas sancti Pauli Ad Thessalonicenses* I 3,642,32; Johannes Gerson, *Opera doctrinalia* 446,173,36.

Az előzetes pontosításokon túllépve elsőként arról szeretnék szót ejteni, hogy milyen természetűek az idézeteken keresztül létrejövő kapcsolatok a Vitéz által írt levelek és az antik szövegek között. Természetesen e helyütt nincs alkalmunk arra, hogy az összes idézetet megvizsgáljuk ebből a szempontból, így három jellemző példán keresztül fogom bemutatni a következtetést, ami a teljes idézetállomány vizsgálata alapján levonható. A gyűjteményben harmadikként olvasható levélben Vitéz arról ír, hogy a magyarok tapasztalatból tudják: a szerencse forgandó, a rossz dolgok előbb-utóbb jóra fordulnak, így a várnai vereségből is erőt fognak meríteni a további harcokhoz az Oszmán Birodalom ellen, mindeközben pedig Vergilius *Aeneis*ét idézi.[20] Az eredeti szövegben e szavak Turnus szájából hangzanak el, aki amellett érvel, hogy a nemrég Aeneastól elszenvedett vereség ellené-

19 Hieronymus, *Opera...*, 831.
20 Vitéz de Zredna, *Opera...*, 44.

re a rutuloknak nem szabad feladniuk a harcot, tehát itt a Magyar Királyság az antik rómaiakkal (illetve az ő őseikkel) ellenséges táborral kerül egy platformra.[21] Egy későbbi levélben azonban már a magyar fél éppen a rómaiakkal kerül rokonításra: Hunyadi János Livius Scipio szájába adott szavaival mondja, hogy a törökök elleni támadó hadjárat hozhatja el a velük folyatott háború végét.[22] Gondolhatnánk itt arra, hogy a Vitéz által alkalmazott rokonításoknál nem az adott irodalmi/történelmi szereplő származása volt a döntő tényező, csupán az erős hadvezér mivoltukból fakadó kedvező asszociációkat szerette volna ráhúzni a szerző a feladóra. Azonban ez sem állja meg minden esetben a helyét: egy harmadik, Hunyadi nevében írt levélben Vitéz egy idézetet is felhasználva fejtette ki a pápai követnek, hogy a jeles hadvezér a váradi püspök sürgetésére, miszerint nem kéne megvárakoztatnia a Szentatya képviselőjét, rögtön le akarta zárni az őt lefoglaló harcokat, inkább a béke, mintsem a háború vezérévé válva.[23] A Liviustól kölcsönzött szavak az eredeti műben Titus Quinctiustól származnak, aki az események idején már visszavonult életet élő idős ember volt és a Capua birtoklása miatt kitört lázadás résztvevői erővel hurcolták el otthonról azért, hogy a vezérükké tegyék, Marcus Valerius Corvus dictator megjelenésekor pedig rögtön leszögezte, hogy ő inkább a béke vezére szeretne lenni.[24] Reményeim szerint e példák jól megvilágítják a Vitéz által létesített intertextuális kapcsolatok lényegi ismérvét: nem az a fontos, hogy a feladó milyen, az eredeti szövegben szereplő karakterrel kerül rokonításra, hanem az, hogy az adott levél adott helyén kifejteni kívánt szituáció párhuzamba állítható az eredeti műben leírt szituációval: az a lényeg, hogy a szerencse forgandósága miatt a vereség után nem szabad feladni, hogy a támadó hadjárat elejét veheti a további vérontásnak, vagy hogy háború helyett a békét választjuk, az már közömbös, hogy a magyarok, illetve Hunyadi Turnus, Scipio, vagy Quinctius lesz mindeközben.

Egy lépéssel hátrébb lépve, kvantitatív módszerek bevonásával azonban további sajátosságokra világíthatunk rá Vitéz idézési stratégiáira vonatkozóan. A jelen tanulmány mellékleteként közölt 1–6. számú diagramok alapján egyértelmű,[25] hogy Vitéz alapvetően az előkelő feladók, Hunyadi és a királyi tanács nevében írt leveleiben alkalmazott előszeretettel idézeteket, míg a saját nevében írt levelekben mindössze egy idézetet találunk, az az egy idézetet tartalmazó levél pedig az ösz-

21 Verg. *Aen.* XI,413.

22 Vitéz de Zredna, *Opera…*, 92; Liv. XXVIII,40,1–2.

23 Vitéz de Zredna, *Opera…*, 73–74.

24 Liv. VII,40.

25 Az említett diagramok az alábbi szövegek alapján készültek: Vitéz de Zredna, *Opera…*, 43–46, 73–82, 85–94, 95–96, 97–101, 104–106, 113–117, 125–135, 142–154.

szes a saját neve alatt kelt, az *Epistolarium*ba bekerült levélnek elenyésző hányadát jelenti. Megjegyzendő, hogy az itt látható feladókon kívül egyedül Bihar megye nevében írt levelek találhatók a *Leveleskönyv*ben, amiket Vitéz a saját, váradi püspökké választása kapcsán írt a pápának, idézeteket azonban nem helyezett el bennük.[26] Érdemes továbbá rámutatni, hogy bár számszerűleg Hunyadi feladóságához köthető a legtöbb idézet, az átlagosan egy idézetet tartalmazó levélre eső idézetek számának tekintetében a királyi tanáccsal közösen jegyzett levelei megelőzik az egyedül az ő neve alatt kelt leveleket. Emellett az egyedül Hunyadi nevében írt levelek kevesebb, mint harmada tartalmaz idézetet, míg az idézetet tartalmazó levelek a királyi tanácshoz és a Hunyadihoz, valamint a királyi tanácshoz együttesen köthető levelek körében aránylag nagyobb súlyt képviselnek, nem elfelejtve, hogy az utóbbi két kategóriába jóval kevesebb levél (8, illetve 4)[27] tartozik összesen, idézeteket tartalmazó és nem tartalmazó leveleket egyben nézve, mint az utóbbiba, ahol összesen 49 levelet[28] találunk.

A címzettek hasonló vizsgálata – amelyet a mellékletek 7–12. számú diagramjai illusztrálnak[29] – V. Miklós pápa abszolút túlsúlyát mutatják az idézetek tekintetében: a neki küldött levelekben található a legtöbb, ezek száma (45) jóval több mint kétszerese az összes egyéb címzettnek írt levél idézetei számának (19). Ugyan ehhez nagyban hozzájárul a gyűjtemény 37. levele,[30] ami nem kevesebb, mint 21 beazonosított idézetet tartalmaz, ám ha ezt a levelet figyelmen kívül hagyjuk, még akkor is jócskán több Miklós pápának címzett idézetet (24) találhatunk a *Leveleskönyv*ben, mint az egyéb címzetteknek szóló levelekben megjelenő idézetek összessége, emellett a szóban forgó egyházfőt címzettként megjelölő szövegek több mint 60%-ában található idézet. Az idézetek számát nézve jócskán lemaradva következik Juan de Carvajal pápai követ, a harmadik helyre pedig Mikołaj Lasocki krakkói dékán, római magyar ügyvivő fut be, megelőzve olyan világi hatalmasságokat, mint III. Frigyes vagy V. Alfonz. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Lasocki előkelő helyét az idézetek tekintetében nem feltétlenül személye indokolta: mind a 4 hozzá köthető idézet egyetlen levélben van, ami a rigómezei csatavesztést részletezi, lehetséges, hogy Vitéz számára a csata jelentősége kívánta meg az idézetek bőkezű használatát.[31]

26 Uo., 53–54.

27 Uo., 76–79, 101–103, 106–107, 117–118, 125–129, 134–135, 140.

28 Uo., 43–49, 51–60, 64–69, 72–73, 79–84, 85–101, 103, 107–111, 113–118, 119–120, 122–124, 131–134, 136–139, 141, 146–148, 153–154, 163–164.

29 A szövegek hivatkozását, amiken az említett diagramok alapulnak, lásd a 25. lj.

30 Vitéz de Zredna, *Opera…*, 90–94.

31 Uo., 97–100.

Ezt a feltételezést erősíti, hogy Frangepán István, aki mindössze egy levéllel szerepel címzettként az *Epistolarium*ban, ebben az egy, éppen a rigómezei események kapcsán neki írott levélben kapta azt az egyetlen idézetet, amivel felkerülhetett a mellékletek közt hetes számmal szereplő oszlopdiagramra.[32] Itt érdemes megjegyezni, hogy a címzettek vonatkozásában éppen azért nem készítettem az átlagosan egy idézetet tartalmazó levélre jutó idézetek számát mutató grafikonokat, ahogyan azt a feladók esetében tettem, mert számos címzettre viszonylag csekély számú levél jut, azt pedig félrevezető lenne feltüntetni, hogy Mikołaj Lasocki esetében 4 idézet jut egy, idézetet tartalmazó levélre, tehát több, mint V. Miklós pápánál, amikor ez úgy állhat elő, hogy mind a négy, neki címzett levélben található idézet egyetlen levélben fordul elő, míg a többi 8 neki címzett levélben[33] egyáltalán nincs idézet. Hasonló okokból nem készült V. Alfonz, III. Frigyes, Frangepán István, illetve a bíborosi kollégium esetében a nekik szóló, idézeteket tartalmazó és nem tartalmazó levelek százalékos megoszlását bemutató diagram sem: egyszerűen túl kevés ehhez a nekik szóló levél.[34]

Ha csupán a Boronkai Iván által azonosított idézeteket tekintjük, akkor ezen a ponton akár befejezettnek is minősíthetnénk a kvantitatív elemzést. Ugyanakkor, mint ahogy arra Kiss Farkas Gábor nemrégiben rámutatott, a kritikai kiadás idézetállománya korántsem tekinthető teljesnek, ugyanis egy Bécsben őrzött Livius-kódex[35] nagy bizonyossággal Vitéznek tulajdonítható margináliái révén számos, mindeddig ismeretlen idézet azonosítására van lehetőségünk.[36] Doktori hallgatóként e munka elvégzésére vállalkoztam, tanulmányom zárásaként pedig azt mutatom be, hogy az eddig ennek során elért eredmények miként befolyásolják az *Epistolarium* vizsgált leveleiben található idézetekről az 1980-as kritikai kiadás alapján kialakítható képünket. Az összesen 295 folióból álló kötet első 6 foliójának feldolgozása és több mint 230 marginália vizsgálata révén hét új idézetet sikerült eddig azonosítanom, ezek a következők (az idézetként azonosított szövegrészletet kurziválással jelöltem, mögötte zárójelben pedig az idézett Livius szöveghelyet tüntettem fel):

> Nuper inter illos magni numeri circumventos, nonnullos Romipetas pluresque sacerdotes et clericos de partibus huius regni rebus primum exutos, deinde vinculatos detinuit, molirique maiora adversum maiores hoc genere insultuum in animo habet, ita ut rectius

32 Uo., 100–101.
33 Uo., 60–61, 106–107, 110, 120–121, 137–139, 140.
34 Ezek a szövegek a következők: Uo., 81–82, 83–84, 64–66, 76–78, 100–101, 54–56, 119, 129–131.
35 ÖNB Cod. Lat. 3099.
36 Kiss, „Origin Narratives…", 485–486.

suspectum, quam apertum hostem se exhibeat, omnibusque *inferre prius insidias, quam ostendere malit* (Liv. 1,11,5).[37]

Quidam subditus ducatus Austrie, Orberger dictus, in societatem fortunarum suarum plurimos – ut audivimus – complices coadunans, obseptum insultibus tenet iter, isque adversus obvios *plus animi gerens quam fidei*, (Liv. 1,27,5) eque sacra ut profana spoliat, gravat et predatur.[38]

Nobis vero facultatem liberam expediet vacandi ad ea, que pro *tutela et cremento haut minus fidei, quam regni* (Liv. 1,21,5–1,21,6) et debito et animo nostro impendent.[39]

Lustrum prope vicesimum (si apte memini) circumagitur, quo Europe oras infesta Teucrorum arma, Deum hominesque violatura, pervolarunt, eaque post subactam plus quam brevi Greciam, Macedonie deinde ac Bulgarie regna, preterea Albanie, item alias ut dictu ita et memoratu miserandas plurimas terras, aliis super alias cladibus completas, superbo ludibrio, ruina, funeribus, servitute, religionis denique iactura deformatas, in peregrinos ritus, mores legesque ac infide *lingue commercium* (Liv. 1,18,3) inverterunt.[40]

Nunc vero, pater beatissime, expeditis fere omnibus, que *ob residuas bellorum iras* (Liv. 1,30,7: iras) impedita restabant, maiorem tuende patrie spem animumque suscepimus.[41]

Dedite eo mentes cum oculis fuere, ut *variis voluntatibus submotis regem omnes mallemus*: (Liv. 1,17,3) lumen rebus dubiis futurum presidiumque afflicte rei –, ita demum patriam quietam fore, ita equatas leges arbitrati, si eo auctore sua quisque iura, ordo suam maiestatem teneret.[42]

Nam hactenus in eo ordine parum grata fortuna nostra constitimus, in quo *dimicare non magis cum hostibus, quam cum molestiis sociorum* (Liv. 1,28,4) opus fuit, adeo certe, ut ferendi remedii et perferende turbacionis difficultas plerumque in equo esset.[43]

37 Vitéz de Zredna, *Opera...*, 77.
38 Uo., 77.
39 Uo., 80.
40 Uo., 90.
41 Uo., 91–92.
42 Uo., 142.
43 Uo., 142.

Ehhez hozzávéve a Kiss Farkas Gábor által a fentebb említett cikkben azonosított idézetek közül azt az egyet, ami témánk szempontjából releváns,[44] összesen nyolc új idézet elemzésére van lehetőség. Mindazonáltal, mielőtt az említett idézetek vizsgálatának eredményeit bemutatnám, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a szóban forgó kódex nem csupán új idézetek azonosítását segítheti, hanem a kritikai kiadás pontosításához is hozzásegíthet bennünket. A 37. levél egy pontján Boronkai egy Senecától származó idézetet feltételez. Azonban az említett kódex margináliái között szerepel egy Livius-szöveghely, ami meglehetős pontossággal fedi a Vitéz-levélben olvasható szintagmát.[45] Ennek nyomán viszonylagos magabiztossággal állíthatjuk, hogy Vitéz valószínűleg nem csupán Seneca Boronkai Iván által is jegyzetelt művére, hanem Livius szövegére is utalni akarhatott a szóban forgó kifejezéssel.

Az új idézetekre rátérve mindenekelőtt azt szükséges leszögezni, hogy ezek minden esetben már idézetet tartalmazó levelekben jelennek meg, ennek nyomán a korábbiakban elemzett, az egyes feladók, illetve címzettek kapcsán az idézeteket tartalmazó levelek és az idézeteket nem tartalmazó levelek százalékos megoszlását mutató diagramokat nem módosítják, így e helyütt csupán a darabszámokkal dolgozókra fogok visszatérni. Alapvetően azt láthatjuk, hogy a címzettek tekintetében az új idézetek csak megerősítették V. Miklós hegemóniáját, ahogyan azt a mellékletek 15. számú diagramja mutatja. A feladók tekintetében szintén megmaradt darabszámra Hunyadi fölénye (13. diagram), ám az átlagosan egy, idézetet tartalmazó levélre eső idézetek számát nézve azt láthatjuk, hogy a Hunyadi és a királyi tanács nevében közösen írt levelek számottevően megnövelték az előnyüket (14. diagram). Emellett arra lehetünk figyelmesek, hogy a címzettekkel foglakozó, 15. diagramon III. Frigyes idézetei számottevően megnövekedtek, ezzel felzárkózva Mikołaj Lasocki mellé a harmadik helyre.

Összegzésképpen egyfelől elmondható, hogy a Boronkai Iván kritikai kiadásában is azonosított idézetek minél teljesebb vizsgálata mind az általuk létreho-

44 Az idézetként azonosított részlet kurzívval kiemelve, utána az idézett szöveghely zárójelben jelölve: „Quo audito pauca eidem, sed fida et fixa responsa dedi, orans maiestatem vestram, ut in eo digno, pio et utili negocio inceptam operam intencionemque continuare dignetur, feratque opem, qui spem dedit, ne *differendo elangueat res* (Liv. 5,26,3) illa, in qua perseveranda opus esse, quam impetu utilius duco –, potissime ne ostentari perperam, sed geri prius res ipsa videatur." Kiss, „Origin narratives...", 486. A Vitéz-szöveghelyért lásd: Vitéz de Zredna, *Opera...*, 82.

45 A szóban forgó szöveghely, az idézet kurzívval jelölve: „Nihil novi vel ignoti addens, sed ut refricatus dolor *malorum publicorum sensum* tot malis duratum reficiat, magisque notum fiat belli huius causam maiorem esse, quam bellum." Vitéz de Zredna, *Opera...*, 90. A Boronkai Iván által jegyzetelt Seneca-hely: „malorum sensus accrescit die" Sen. *Thyestes*, 306. A margináliák közt szerepló szöveghely: „sensus malorum publicorum" Liv. 1,54,10. ÖNB Cod. Lat. 3099, 10^{v}.

zott intertextuális kapcsolatok elemzése, mind pedig kvantitatív analízisük révén nagyban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Zrednai Vitéz János idézési metódusait és az idézeteknek a főpap politikai érdekérvényesítési stratégiáiban játszott szerepét jobban megérthessük. Egyértelművé vált, hogy az idézetek elsősorban nem a levelek és az idézett művek szereplői, hanem a kifejtett szituációk között vonnak párhuzamot. Emellett azt is kijelenthetjük, hogy az idézetek alapvetően a nagy hatalmú személyek és entitások (Hunyadi és a királyi tanács) nevében kelt levelekben fordulnak elő elsősorban, többségük pedig az V. Miklósnak szóló levelekbe került. Ennek nyomán logikusnak tűnik a következtetés, miszerint az idézetek elsődlegesen presztízsértéket képviseltek: jellemzően nagy hatalmú feladóktól még nagyobb hatalmú címzetthez szóló levelekben jelentek meg, funkciójuk pedig elsősorban az volt, hogy a vájt fülű olvasó számára antik színezetet kapjanak általuk az adott levélben leírtak. Másfelől azt is levonhatjuk tanulságként, hogy a Bécsben őrzött, egykor minden bizonnyal Vitézhez tartozó Livius-kódex margináliáinak vizsgálata és rajtuk keresztül új, a *Leveleskönyv*ben megjelenő idézetek azonosítása tovább árnyalhatja – néhol megerősítheti, néhol módosíthatja – az ismert idézetek alapján felvázolható képet, egyszersmind lehetőséget biztosít pontosításukra, mint azt a Boronkai által Seneca-idézetként azonosított szöveghely liviusi gyökereinek azonosítása is mutatja. Egyfelől láthattuk, hogy a feladók elit mivoltát, továbbá V. Miklós a címzettek között elfoglalt első helyét megerősítették az új idézetek, így nem bizonytalanítják el az idézetek presztízsértékére vonatkozó következtetésünket. Másfelől azonban felértékelték a királyi tanács szerepét a Hunyadi és a király tanács nevében közösen keltezett levelek esetében az átlagosan egy, idézetet tartalmazó levélre eső idézetek kapcsán, emellett a címzettek tekintetében előterébe hozták III. Frigyest.

Mellékletek

A Leveleskönyv *idézeteinek megoszlása feladók szerint*

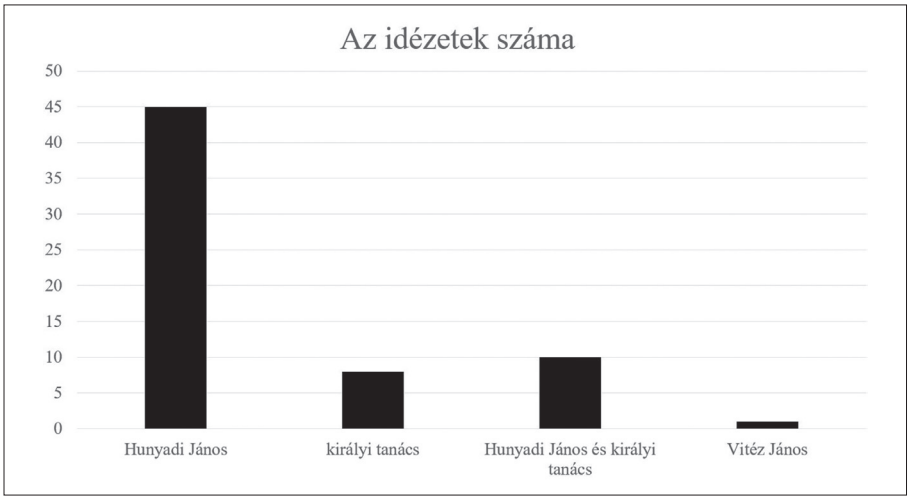

1. diagram

2. diagram

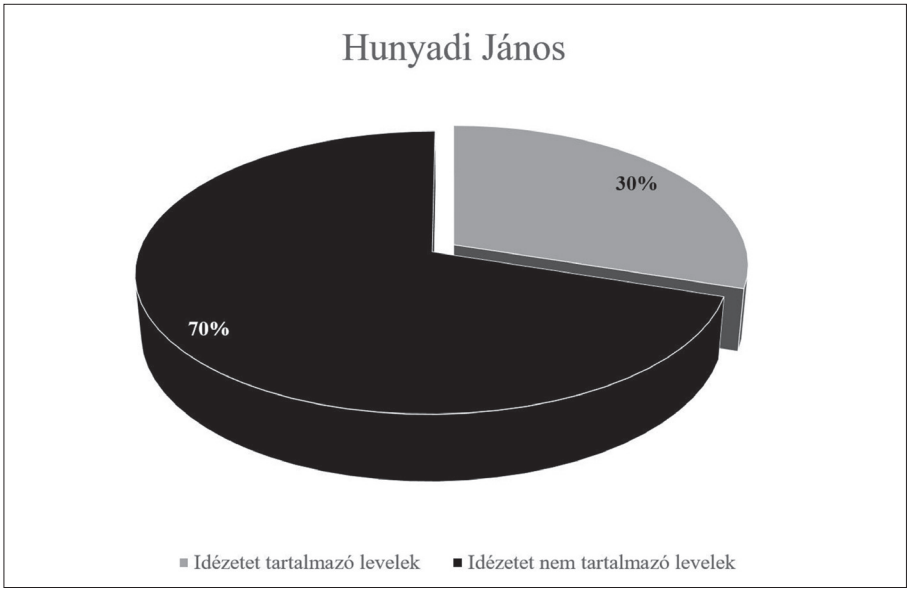

3. diagram

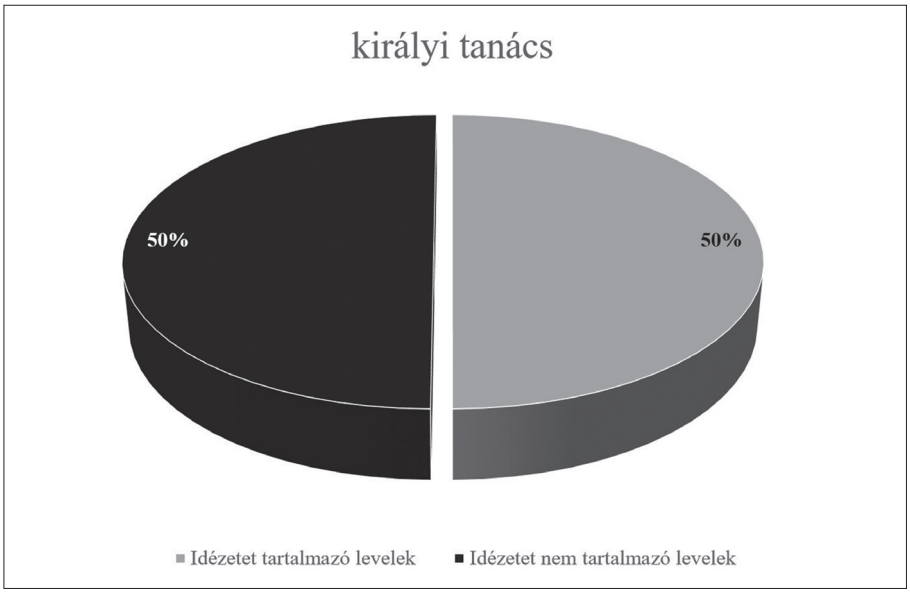

4. diagram

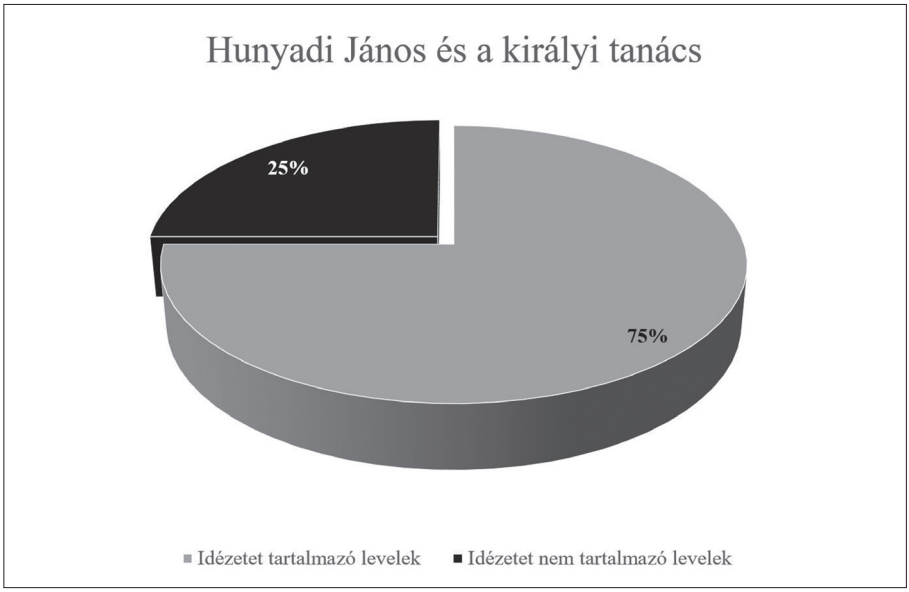

5. diagram

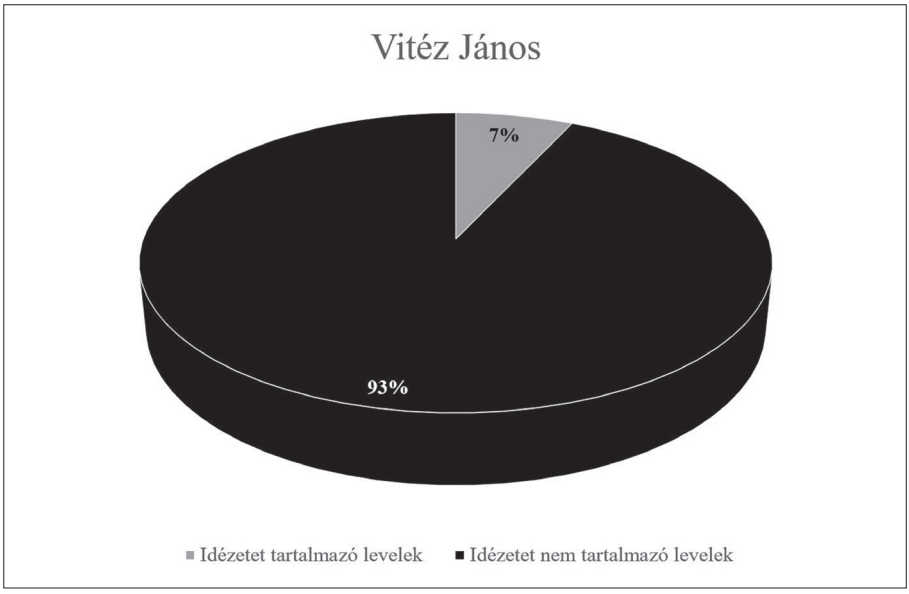

6. diagram

A Leveleskönyv *idézeteinek megoszlása címzettek szerint*

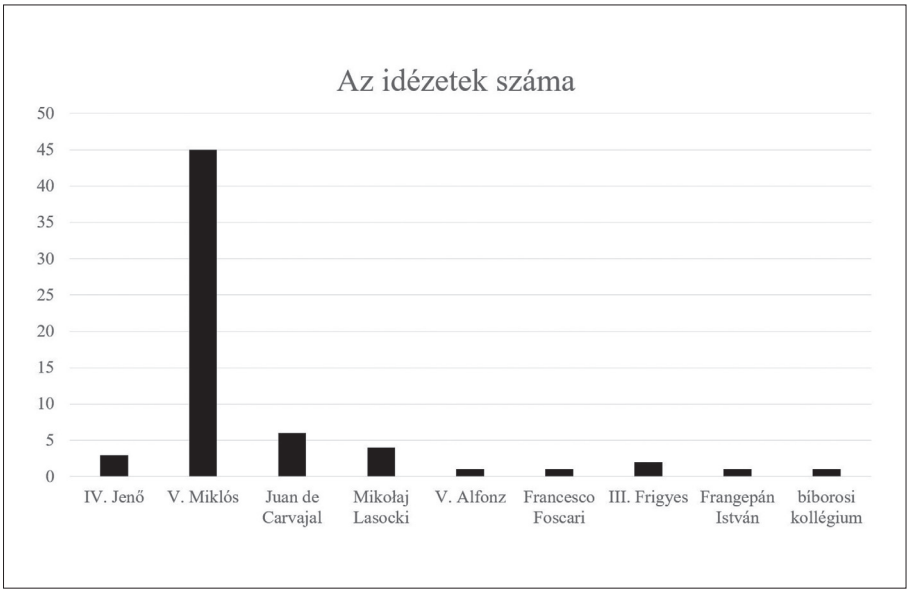

7. diagram

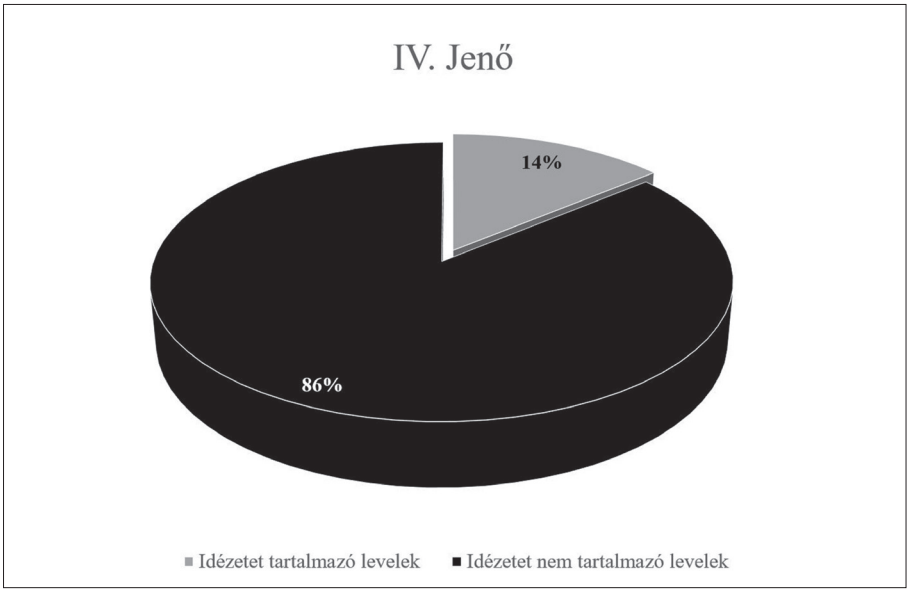

8. diagram

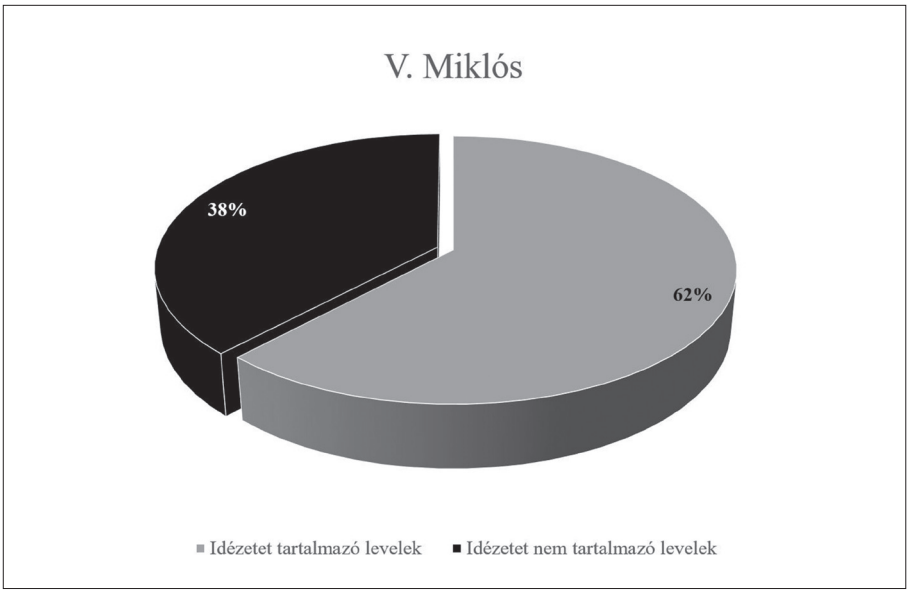

9. diagram

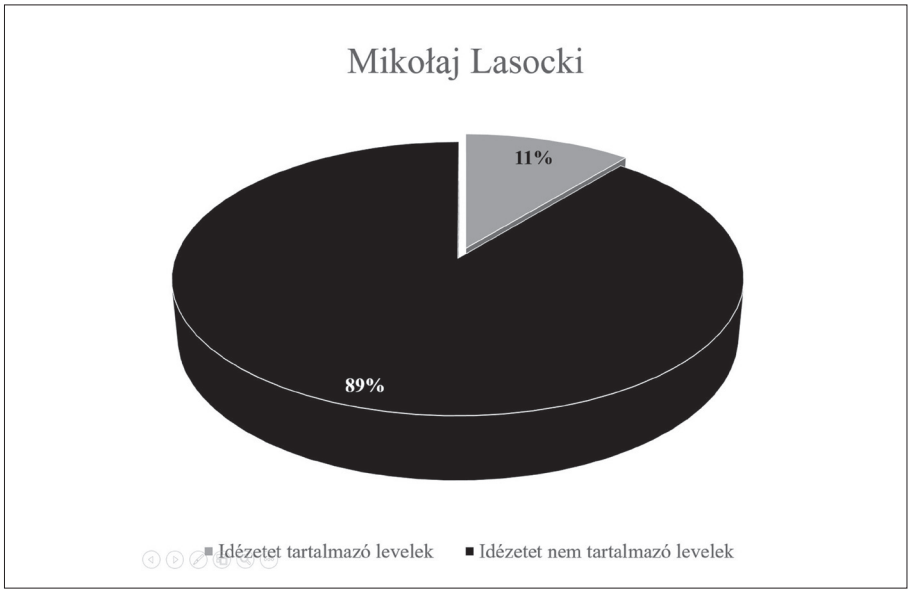

10. diagram

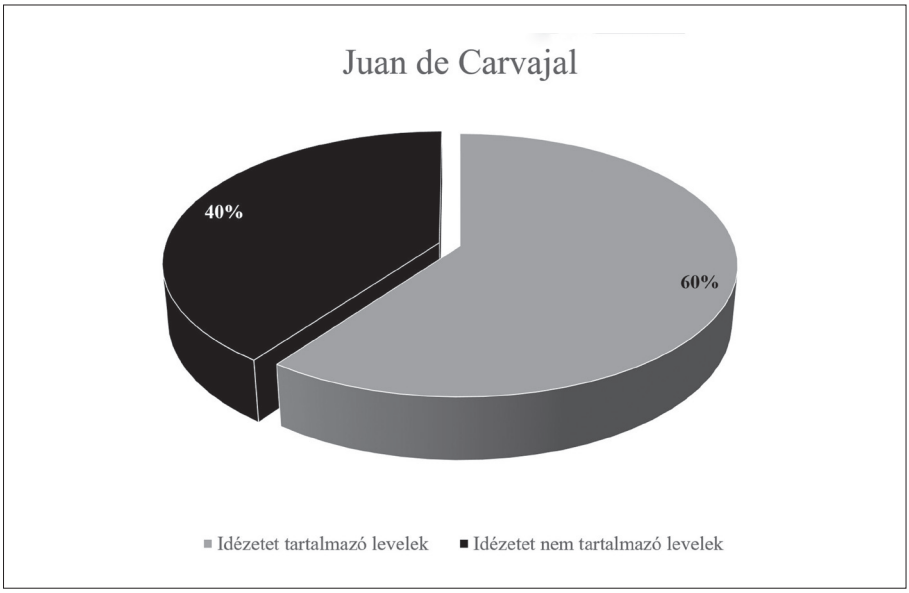

11. diagram

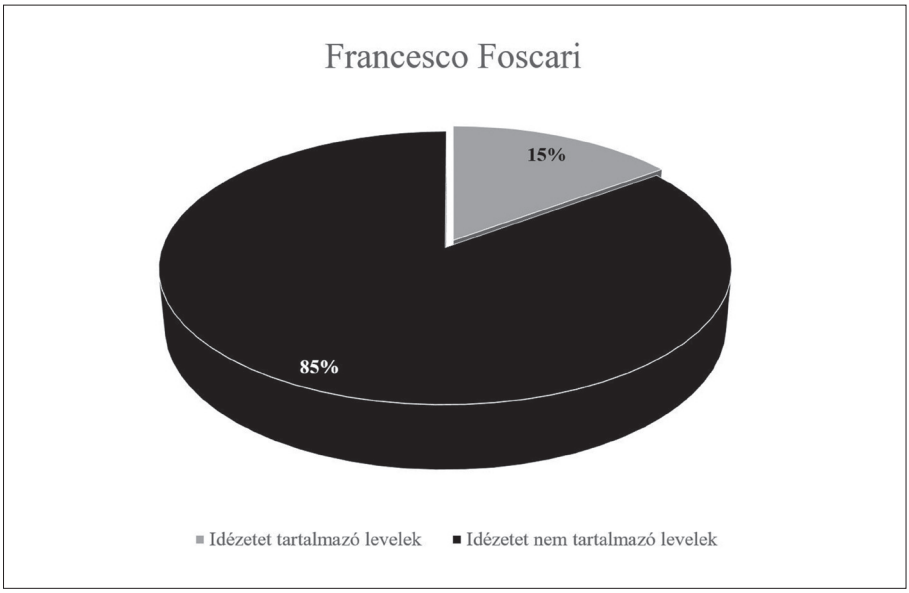

12. diagram

Újonnan azonosított idézetek alapján módosított diagramok

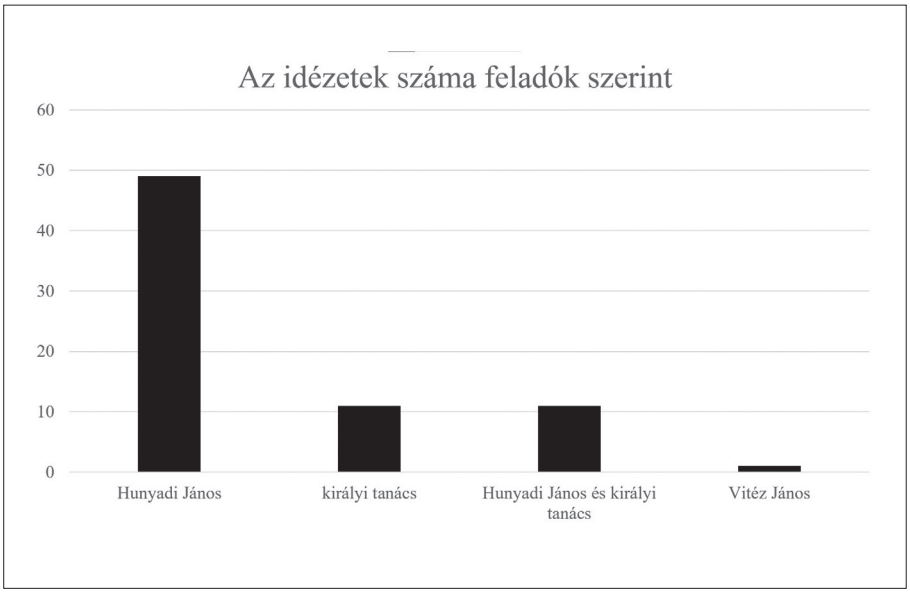

13. diagram

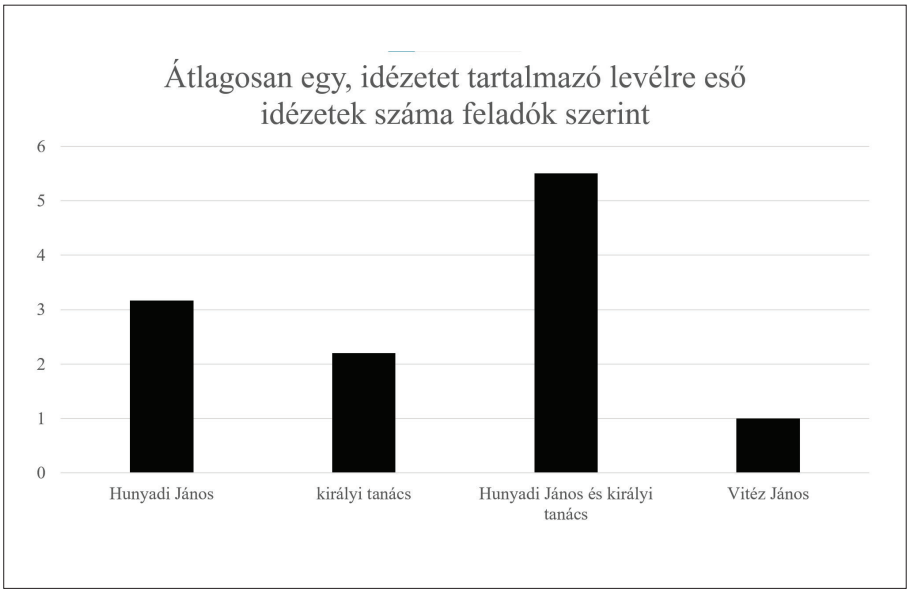

14. diagram

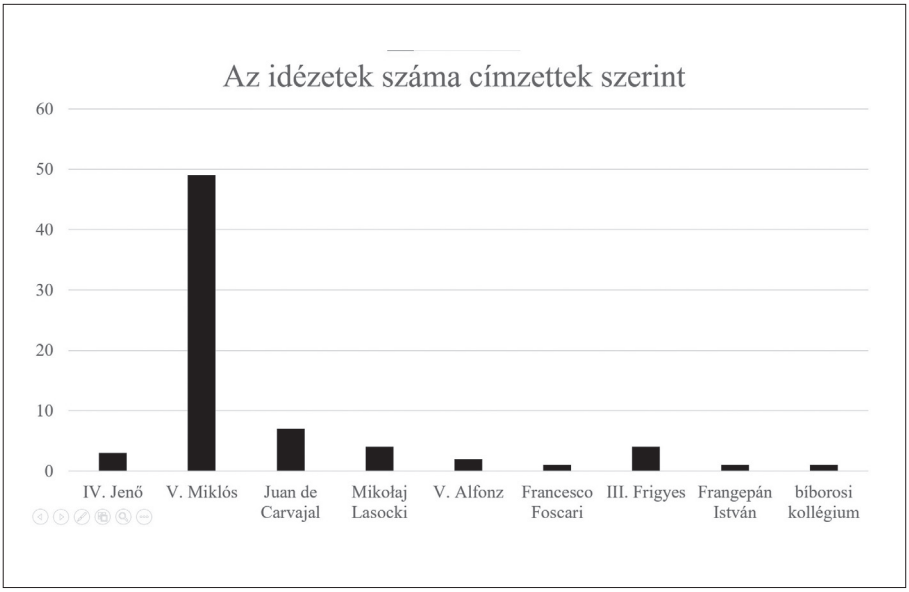
Az idézetek száma címzettek szerint
60
50
40
30
20
10
0
IV. Jenő
V. Miklós
Juan de Carvajal
Mikołaj Lasocki
V. Alfonz
Francesco Foscari
III. Frigyes
Frangepán István
bíborosi kollégium

15. diagram

Pálosfalvi Tamás

Zrednai János, a cseh háború apostola?

> Még ezen évben [1472-ben] augustus 8-dikán megholt a sok nagy tulajdona, eleven ész, mély belátás, könnyű felfogás, kitűnő műveltség és nagy tudomány, a művészet, tudósok, tudományok és ezek közt az asztrológia élénk pártfogása mellett a hiúságtól nem ment, és ez által, miután ifjú királya kegyeit elvesztette volna, szive titkos sugallásai ellenére is hűségében megtántorodott, már most testi erejében elgyengült esztergomi érsek, fényes pályáját fénytelenül végezve.

Imígyen összegezte a Hunyadiakról írott monumentális művében Zrednai János váradi püspök, majd esztergomi érsek pályafutását gróf Teleki József.[1] Értelmezésében egy érdemdús pályafutásra vetett sötét árnyékot az érsek 1471. évi lázadásban játszott szerepe, legalábbis megkérdőjelezve mindazt a dicsőséget, amit a főpap az előző évtizedekben politikai és kulturális tevékenységével – megérdemelten – szerzett magának. Alapvetően hasonló véleményt fogalmazott meg Zrednai János első monográfusa, Fraknói Vilmos is.

> Tizenkét esztendőn át benső viszonyuk [ti. Mátyással] egy pillanatra sem zavartatott meg. A király határtalan bizalommal követte tanácsait; kivételes kegyeletet, majdnem hódolatot tanúsított iránta. Közbeszéd tárgya volt, hogy a nagynevű főpap mindenható uralkodójánál. Maga Mátyás is később – nem kis túlzással – azt állította, hogy Vitéz János tetszése szerint intézte az ország ügyeit.[2]

1 Gróf Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, 12 köt. (Pest, 1852–1913), 4:290–291.
2 Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király, 1440–1490* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1890), 211–212.

Egy nagyon fontos különbség azonban kétségtelenül volt a protestáns Teleki és a katolikus Fraknói között: míg Teleki, mint láttuk, a király és János érsek konfliktusában egyértelműen az előbbi pártját fogta utóbbival szemben, aki „magáról és hazájáról annyira megfelejtkezett",[3] Fraknói szerint az érsek „politikai állásának megváltozásában következetlenséget nem láthatunk"; 1471-re a külpolitikai viszonyok változtak meg radikálisan, de a makacs Mátyás ezekről nem volt hajlandó tudomást venni.[4] Fraknói ilyen formán, bár óvatosan, a királyra hárította a lázadás ódiumát. „Meggondolatlanságáért" néhány évvel később Mátyásról írt könyvének egy lábjegyzetében volt kénytelen magyarázkodni.[5]

A Zrednai Jánosról kialakult, hagyományosnak mondható képet Szakály Ferenc összegezte 1990-ben. Eszerint a főpap pályafutása egészében véve pozitív volt, annak végén ugyanakkor egy hatalmas kérdőjel éktelenkedett. Ahogy Szakály írta: minden „érthető és világos tehát, kivéve Vitéz utolsó éveit: szembefordulását egykori tanítványával". Maga Szakály azonban távolról sem osztotta ezt a hagyományos pozitív képet. Szemben a korábbi történészekkel, ő Zrednai pályafutását áttekintve abban „meghökkentő pálfordulások és a nehezen értelmezhető mozzanatok egész légiójára" bukkant, amelyek végső soron alapjaiban vonták kétségbe az érsek pozitív megítélését. Szakály szerint szembeszökő, hogy Mátyás, amint korábban az apja is,

> már az első pillanatoktól fogva óvakodott őt olyan méltósághoz juttatni, amelyből befolyását körülbástyázhatja, s akaratát bármilyen formában rákényszerítheti [...] Vitézzel szemben [Mátyás] tulajdonképpen apja „receptjét" alkalmazta: ha szükség volt, felhasználta anélkül, hogy önállósága alapjait megteremtette volna.

Mi több, Szakály – elsőként a magyar történészek közül – az 1471. évi lázadást és Jagelló Kázmér herceg meghívását a magyar trónra nem elvi okokkal, hanem *elsősorban* János érsek anyagi sérelmeivel magyarázta. Zrednai vélt szerepét annál is inkább visszatetszőnek találta, mivel az érsek korábban döntő szerepet játszott a cseh háború kirobbantásában:

> [A] legbuzgóbban helyeselte a husziták ellen megindított 'keresztesháborút', s *alaposan* kivette részét annak diplomáciai előkészítéséből. Mindazon vádak tehát, amelyet [sic] e vonatkozásban Kázmér 1471 októberi hadüzenete Mátyás szemére hány, visszahullanak

3 Teleki, *Hunyadiak kora...*, 4:257.
4 Fraknói Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete* (Budapest: Szent István Társulat, 1879), 198.
5 Fraknói, *Hunyadi Mátyás...*, 211.

az azt megfogalmazó Vitéz fejére. A török fronton pedig nem mutatkoztak olyan fejlemények, amelyek az uralkodó személyes beavatkozását igényelték volna, s a határvédelmi szervezet elhanyagolásával is jogtalanul vádolták Mátyást, hiszen azt éppen ezekben az években szervezte át, tette hatékonyabbá és erősítette meg.[6]

Szakállyal egy időben, és vele egyetértésben vette revízió alá Zrednai János politikai tevékenységét Kubinyi András. Több írásában minden korábbinál negatívabb képet festett a főpap-politikusról. Kubinyi szerint nem véletlen, hogy Zrednai, ahogy Hunyaditól, úgy Mátyástól sem kapott „a munkához megfelelő címet", vagyis nem lett kancellár – legalábbis a koronázásig. Ehhez járult, hogy bár diplomáciai ügyeket gyakran intézett, „(b)elpolitikai feladatokat [...] ritkán kapott". 1465-ben megkapta ugyan az esztergomi érsekséget, bíborost viszont nem belőle csináltatott Mátyás. Bosszúból mértéktelen javadalomhalmozásba kezdett, részben „a Debrentei Tamással szembeni gyűlölettől" vezetve.[7] Zrednai külpolitikai karrierjének az 1470. februári bécsi csúcstalálkozó csődje vetett véget, amelyet ő szervezett meg III. Frigyes császár és Mátyás között, de az teljes kudarccal zárult. Az 1471. évi összeesküvést, Szakály nyomán, Kubinyi is az érsek (és unokaöccse, Janus Pannonius) anyagiasságával magyarázta. Nem vetette el ugyan a lehetőségét annak, hogy politikai indítékok is szerepet játszhattak, így az oszmán fenyegetés kezelése és a cseh háború. „A cseh háború kirobbantásában azonban épp Vitézé volt a főszerep". Kubinyi szerint mindeme megfontolások elegendően meg is ágyaztak Zrednai János a korábbiaknál nagyságrendekkel kedvezőtlenebb értékelésének: „A végső kép: a két tehetséges főpap [vagyis Zrednai és Janus Pannonius] nemcsak ritka haszonleső férfi, hanem nagyon középszerű politikus is volt. Talán ezt érezte meg Mátyás, aki Vitéznek lényegében soha nem engedett beleszólást a belügyekbe...".[8] Az alábbiakban ezen új – negatív – értékelés két elemét vesszük, a terjedelmi korlátok miatt rövid, vizsgálat alá. Először azt nézzük meg, valóban igaz-e, hogy Mátyás „soha nem engedett beleszólást" Zrednai Jánosnak

6 Szakály Ferenc, „Vitéz János, a politikus és államférfi (pályavázlat – kérdőjelekkel)", in *Vitéz János emlékkönyv. Esztergom évlapjai. Annales Strigonienses,* 9–38 (Esztergom, 1990), 11, 29–33.

7 Ebből a szempontból annyit talán érdemes leszögezni, hogy Zrednai János Mátyás egyetértésével, mi több, kifejezett támogatásával foglalta el az Újlaki emberének tekintett Debrentei Tamás javadalmait, feltehetően nem utolsósorban azért, hogy azok jövedelmeiből támogassa a király katonai vállalkozásait. Semmiképpen nem volt tehát szó „kicsinyes gyűlöletről", mint azt Kubinyi vélte.

8 Kubinyi András, „Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején", in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László és Kecskeméti Gábor, 7–26 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2000), 23–26; Kubinyi András, „Vitéz János, a jó humanista és rossz politikus", in *A magyar történelem vitatott személyiségei 2,* 7–30 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2003).

a belügyekbe, majd azt a kérdést vesszük górcső alá, hogy tényleg János érsek tekinthető-e a cseh háború elsőszámú felelősének.

Figyelemre méltó módon Zrednai János „belpolitikai mellőzését" Szakály és Kubinyi is főleg abból a tényből látta levezethetőnek, hogy Zrednai 1464-ig nem kapott kancellári kinevezést. Ez ugyan tény, de érdemes hozzátenni, hogy koronázásáig Mátyásnak nem volt – nem is lehetett – kettős pecsétje, így Szécsi Dénes esztergomi érsek főkancellári címe nem volt több üres formalitásnál.[9] A titkos kancellári hivatalt előbb rövid ideig Vetési Albert veszprémi püspök viselte, majd a kancellária 1464. évi átszervezéséig Bodó Miklós fehérvári prépost, akinek a tekintélye és befolyása aligha volt mérhető a váradi püspökéhez. Nem tudjuk, hogy maga Zrednai egyáltalán ambicionálta-e a kancellárságot 1464 előtt, mindenesetre „mellőzése" mellett mindenképpen szólt egy praktikus szempont: mégpedig az, hogy Mátyás uralkodásának első éveiben a váradi püspök jóformán folyamatosan úton volt, így nem is lett volna célszerű, ha a király pecsétje is vele utazik.

A másik rendhagyó jelenség, amely a történészi közvélekedés szerint Zrednai helyzetének bizonytalanságát jelezné, az lett volna, hogy Szécsi Dénes esztergomi érsek halála (1465. február 1.) után Mátyás a bíbort nem hivatali utódának, vagyis Zrednai Jánosnak járta ki a Szentszéknél, hanem Várdai István kalocsai érseknek. Fontos megjegyezni, hogy a király még Szécsi életében, 1464-ben fordult a pápához egy második bíborosi stallum kérésével, az akkor rangban második magyar prelátus, Várdai javára.[10] Kétségtelen, hogy amikor a kérés újra napirendre került 1465-ben, már Zrednai volt az esztergomi érsek, Mátyás mégis kitartott Várdai jelölése mellett. Érdemes azonban felfigyelni az érvelésre, amelylyel az uralkodó kérését alátámasztotta. Egyebek mellett arra hivatkozott, hogy távollétében a kalocsai érsek a legalkalmasabb a „Nándorfehérvár felé eső" részek védelmére,[11] és kétségtelen, hogy Várdai, ahogy utódai is, tevékeny szerepet játszott az oszmánokkal szembeni védekezésben.[12] Ezért, véleményem szerint, nem indokolatlan Várdai bíborosi kinevezésének szorgalmazásában a mátyási propa-

9 KUBINYI András, „A Mátyás-kori államszervezet", in *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula és V. MOLNÁR László, 53–147 (Budapest: Zrínyi, 1990), 84. Vö. Tomislav MATIĆ, *Bishop John Vitez and Early Renaissance Central Europe. The Humanist Kingmaker* (Leeds: ARC Humanities Press, 2022), 130.

10 *Mátyás király levelei*, szerk. FRAKNÓI Vilmos (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1893–1895, reprint: 2008), 141–142.

11 Uo., 186.

12 Néhány kiragadott példa: 1461-ben Újlaki Miklós szlavón és macsói bánnal együtt mozgósítja a déli megyéket egy török betörés elhárítására (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [DF] 260375); 1467-ben az érsekséghez tartozó Péterváradon datál: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* (Budapest, 1931), 12:285–286; 1470-ben ő ad

ganda egy újabb mesteri fogását azonosítani: miközben ő maga már javában más terveket szövögetett, a kalocsai érsek szerepének felértékelésével Mátyás mégis csak azt sugallta, hogy az oszmán front továbbra is fontos a számára.

Végső soron mindegy is, mi volt a helyzet Zrednaival a kancellária vagy a bíborosi kinevezés kapcsán, mert ezek mellékes kérdések. Amint maga Kubinyi megállapította, váradi püspökként, majd esztergomi érsekként a főpapok közül Zrednai „jelent meg 1470 elejéig a legtöbb ismert királyi tanácsülésen, ami befolyását tökéletesen igazolja".[13] Ez alapján eleve értelmetlen az állítás, hogy Zrednai nem kapott belpolitikai feladatokat, ráadásul a korszakban kül- és belpolitika merev szétválasztása teljesen indokolatlan. A Szent Korona visszaszerzése, amelyben a váradi püspök kulcsszerepet játszott, kétségtelenül diplomáciai tárgyalások sorozatából állt, de a törvényes koronázásnál fontosabb belpolitikai ügy aligha volt 1463-ig.[14] Ugyanez érvényes a zágrábi püspökség helyzetének rendezésére, amelyet ugyancsak Zrednai koordinált, már 1459-től. Szlavónia, ahol a korszak egyik leghatékonyabb és legveszedelmesebb zsoldosvezére, Jan Vitovec lépett a kihalt Cillei grófok örökébe, talán a legnagyobb fenyegetést jelentette Mátyás uralmára nézve 1459 februárja után, amikor Vitovec is III. Frigyeshez állt, és egy darabig a császár legfontosabb támogatója lett. Könnyen elképzelhető, milyen óvatosan kellett manőverezni egy ilyen kényes helyzetben, márpedig Zrednai, amennyire a következmények mutatják, eredményesen működött.[15]

Mindaz, amit Zrednai szerepéről tudunk 1464 előtt – és itt nem volt célunk tevékenységének minden területét és aspektusát tüzetesen szemügyre venni – alátámasztja a kortársak vélekedését a püspök óriási befolyásáról. Ha nem is kell betű szerint érteni, nincs okunk kételkedni Bonfini szavainak hitelében, aki szerint Mátyás ekképpen méltatta Zrednai érdemeit a koronázás alkalmával:

> Vitéz János, akinek haldokló atyánk egyedül ajánlott minket, nem vonakodott jó és balsorsot velünk együtt vállalni, ugyanazon veszedelemmel velünk együtt került fogságba,

---

mentességet a készülő oszmánellenes hadjáratba vonulás kötelezettsége alól: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (DL) 98115.

13 Kubinyi, „Vitéz János és Janus Pannonius...", 11.

14 Lásd Pálosfalvi Tamás, „Koronázástól koronázásig. A korona elrablása és hazatérése (1440–1464)", in *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*, szerk. Pálffy Géza, 147–159 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2018).

15 Ezt egyébként Kubinyi is elismeri (lásd a 13. jegyzetben i. h.), bár a szlavóniai pacifikációt „mellékfeladatnak" tekinti. A zágrábi püspökségre lásd Fraknói Vilmos, *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig* (Budapest: MTA, 1895), 189. Zrednai már 1459-ben megfordult Szlavóniában, és megállapodást kötött Csupor Demeter püspökkel a püspöki várak átadásáról, lásd Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy D 11092.

> a cseh tömlöcből kiszabadított, békében, háborúban tanácsával, iparkodásával, fáradozásával mindeddig mellettünk állt, elfojtotta a viszálykodásokat és a háborúságokat, a cseh, a török, az erdélyi és a boszniai hadjáratban vagy saját személyében vagy csapatai révén mindig jelen volt táborunkban, továbbá üdvös diplomáciai szolgálatával a legsúlyosabb ügyeket is sikeresen megoldotta, legutóbb a szent koronát visszahozta hosszú száműzetéséből.[16]

Szécsi Dénes halála után az esztergomi érsekséggel Zrednai megkapta a magyar egyházi hierarchia legmagasabb hivatalát, ráadásul – Várdai István kalocsai érsekkel párban – fő- és titkos kancellár is lett. Bár a kancellária tényleges vezetésébe a jelek szerint kevéssé folyt bele,[17] ebből hiba volna minden további nélkül befolyásának csökkenésére következtetni.[18] Éppen ellenkezőleg: esztergomi érsekként és főkancellárként ugyanolyan tevékeny maradt Mátyás szolgálatában, mint korábban. A cseh ügyekben kifejtett tevékenységére alább még kitérünk, ezért itt csak a többi területet vesszük számba röviden. 1466 késő tavaszán, miután a Jan Svehla vezette „testvérek" Morvaországból betörtek Magyarországra, Mátyás az esztegomi érseket bízta meg Nagyszombat védelmével.[19] A város sikeres biztosítása és több erősség elfoglalása után, 1466–1467 fordulóján Zrednai a király oldalán részt vett Kosztolány ostromában is.[20] Mi több, az ostrom után Mátyás az érsekre bízta a Debrentei Tamás nyitrai püspöktől elvett nyitrai várat, a megye ispánságának felével együtt.[21] Az 1467. február–március folyamán tartott budai országgyűlés után Zrednai a frankfurti birodalmi gyűlésre indult, ahonnan július derekán érkezett haza.[22]

Mátyás ezután bírói közgyűlés tartásával bízta meg János érseket Győr, Esztergom és Komárom megyék nemessége számára, mégpedig Újlaki Miklós telcsáki gróf társaságában. Az érsek a jelek szerint hozzá is látott a megbízatás

16 Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 487. IV,1,15.

17 KUBINYI, „Vitéz János és Janus Pannonius...", 13.

18 Vö. MATIĆ, *Bishop John Vitez...*, 149, aki felveti, hogy 1464-ben Zrednai azért törekedett a kancellárságra, hogy a kancellári hivatallal ellensúlyozza csökkenő befolyását.

19 DL 16363; DF 277090/87, 101–105. fk.

20 Georgius PRAY, *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV deducti*. Pars. IV (Vindobonae, 1767), 31.

21 Eddig Ország Mihály nádor viselte a megye osztatlan ispánságát. Lásd C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, PÁLOSFALVI Tamás és W. KOVÁCS András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017), 168.

22 MATIĆ, *Bishop John Vitez...*, 156–157.

teljesítéséhez, 1467. szeptember 14-én ugyanis Győrben tartózkodott.[23] Ekkorra bizonyosan hírét vette az erdélyi lázadás kirobbanásának és Mátyás távozásának, egyelőre azonban nem sietett uralkodója után Erdélybe. Mátyás még Budán azzal bízta meg, hogy Ország Mihály nádorral együtt tárgyaljon Komorovszki Péter árvai és liptói ispánnal, és próbáljon valamilyen megállapodásra jutni vele. Az események részleteit magától János érsektől tudjuk.[24] Eszerint ő és a nádor 1467. szeptember 29-én találkozott Komorovszkival Sallón, és végül abban állapodtak meg vele, hogy nagyjából kétezer forintnyi tartozása fejében az érsekségnek Turóc, Árva, Liptó és Zólyom megyékből járó tizedjövedelmet hajthatja be. Zrednai a nádor nevében is kérte Mátyást, hogy a megállapodást tartsa tiszteletben annak fontosságára tekintettel; „ezt az egyet tudja meg felséged, hogy ha a nádor úrral együtt nem tevékenykedtünk volna szorgosan, az ellenségeink azokkal egyesülve, akik Szepesből jöttek hozzájuk, a Felső Részeket egészen feldúlni és kirabolni szándékoztak". Mivel tudjuk, hogy 1467. szeptember elején Komorovszki segíteni akart a lázadó Szapolyai Imre szepesi grófnak, egyértelmű, hogy az érsek és a nádor feladata az előbbi leválasztása volt Szapolyairól; egyszersmind egyértelműen bizonyítja, hogy a levél valóban 1467-ben kelt.

A Komorovszkival folytatott tárgyalások után az érsek – a nádorral együtt – Mátyás után indult Erdélybe, de végül több más főpap és báró társaságában Váradon várta meg a moldvai hadjáratról visszatérő uralkodót. Bonfini híradása szerint Mátyás az esztergomi érseket küldte Szapolyaihoz, „hogy békítse meg, oszlassa el a gyanakvását, és legyen azon minden buzgalmával és iparkodásával, hogy a régi királyhűségre visszatérítse". Ha hihetünk az itáliai krónikásnak, Zrednai sikerrel teljesítette küldetését, de állítását nem áll módunkban más forrásokkal alátámasztani.[25] Egy november 10-i híradás szerint ekkor már létrejött valamilyen

23 DL 16578, DF 240527.

24 DF 283679/105–111. fk. Kiadása: *Epistolae Mathie Corvini regis Hungariae,* 3 köt. (Cassoviae, 1744), 1:82–87. A datálatlan levelet 1462. évi dátummal ismerték és használták a történészek, és az érseket ebből adódóan Szécsi Dénessel azonosították. Lásd pl. Teleki, *Hunyadiak kora…*, 3:273–274; Tóth-Szabó Pál, *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1917), 327–328; Lukinich Imre, *A podmanini Podmanicky-család oklevéltára* 5 köt. (Budapest: MTA, 1937–1943), 1:XLI–XLII. Ez biztosan nem állja meg a helyét, egyéb megfontolások mellett főleg azért nem, mert 1462. szeptember és október folyamán Komorovszki Lengyelországban tartózkodott. Lásd Karol Krajewski, „Jeszcze raz w sprawie działalności Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnych Węgrzech w XV wieku", *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 13 (2021): 133–160, 152. Ő viszont, ennek tudatában, Szent Mihály májusi ünnepére tette az eseményt; ekkor viszont Mátyás éppen együtt volt Vácott, mások mellett, Dénes érsekkel és Mihály nádorral, ami értelmetlenné teszi a levélíró szavait a király visszatértéről, amit meg kívánnak várni.

25 Bonfini, *A magyar történelem…*, 495. 4,1,185–190. Vö. Matić, *Bishop John Vitez…*, 158.

megállapodás Szapolyaival, és a király Várdai István kalocsai érseket és Magyar Balázst küldte Debrecenbe annak megerősítésére.[26] A nádor október 8-án már Mátyással volt Gyulafehérvárott, János érseknek ugyanakkor nincs nyoma december vége előtt, így minden további nélkül elképzelhető, hogy Komorovszki után Szapolyaival is tárgyalt. A moldvai hadjárat után az érsek minden bizonnyal a királlyal együtt tért vissza Budára, hogy legközelebb már a cseh háború előtti napokban lássuk viszont. Vegyük most szemügyre a „döntő szerepet", amelyet állítólag a háború kirobbantásában játszott.

Láttuk, Szakály Ferenc és Kubinyi András is egyértelműen Zrednai Jánost tette meg Mátyás Csehország elleni háborújának fő felelősévé. Tulajdonképpen kitaposott úton jártak, mert már a főpap első monográfusa, Fraknói Vilmos is János érsekben látta „a csehországi vállalat legbuzgóbb szószóló"-ját.[27] Ha jobban megnézzük, pontosan mire is alapozták véleményüket, különös dolgokra bukkanunk. Kubinyi például forrást nem idéz, csupán Huszti József Janus Pannonius-életrajzát, ahol kétségtelenül a következő mondatot olvashatjuk: „Nagy szerepet játszott mind az előkészületekben, mind a következő évek eseményeiben [...] magyar részről [...] Vitéz János, akinek odaadó buzgólkodása nélkül Mátyás a már eleve kockázatosnak ígérkező vállalkozás erős ellenzékét *aligha tudta volna* leszerelni".[28] Érdemes felfigyelni Huszti megengedőbb fogalmazására, amire az általa citált források alapján jó oka is volt. Huszti maga ugyanis Teleki József nagy művének több helyére utal ugyan, ezek többségén azonban szó sem esik Zrednairól, vagy csak egészen más kontextusban.[29]

Az egyetlen mondat, amelyben Teleki konkrétan a cseh háború fő támogatójaként említi Zrednai Jánost, így szól:

> Az egyházi nagyok többnyire s a világiak közől némellyek *Vitéz vezérlete alatt* azzal állottak elő, hogy ezen háborút nem világi, hanem egyenesen vallási szempontból lehet, sőt kell tekinteni, mivel az az egész keresztyénség üdvére s főként azért fog folytattatni, hogy Magyarország a kelyhesek kárhozatos eretnekségének további terjedésétől megmentessék.[30]

Teleki forrása itt egyedül Bonfini, akit ezért célszerű ugyancsak szó szerint idézni:

26 DF 214410.
27 Fraknói, *Vitéz János...*, 193.
28 Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 275.
29 Lásd pl. Teleki, *Hunyadiak kora...*, 3:450., ahol Zrednai és Protáz olmützi püspök nagyszombati tárgyalásairól esik szó az érsek 1466. február 26-i levele alapján.
30 Teleki, *Hunyadiak kora...*, 4:12.

> Amikor [Mátyás] a háború megindításáról beszélt az országgyűlésen, két eltérő vélemény hangzott el. Többen úgy vélekedtek, hogy a veszedelmes és hatalmas ellenfél, Mahomet miatt tartózkodni kell más vállalkozásoktól; elég a magyarnak, ha a török lendületét és dühét feltartóztatja; [...] Magyarország két háborúra teljességgel képtelennek látszik, és a szakadatlan harc gyötrelme már mind felemésztette a katonaságot meg a pénzt. Mások ellenkezőleg gondolkoztak; a magyar számára ártalmasnak mondták a nyugalmat; mert ha tétlenkedik, azonnal vissza szokott esni a pártoskodásba és a belső viszálykodásba; [...] mindkét háború kegyes és szentséges; a csehek rég támadt eretneksége ragályos; erősen félő az is, hogy amint Csehországból nemrégiben átterjedt a szomszédos Morvára, észrevétlenül és apránként a magyarok lelkét is megfertőzi.[31]

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az idézett passzusban szó sem esik János érsekről – őt már Teleki József gondolta hozzá, s nyomában az őt követő historikusok.

Alaposan áttekintve az – egyébként nem túl bőséges – forrásanyagot, egyetlen olyan korabeli forrást találunk, amely Zrednai János döntő befolyására utal a cseh háború megindításában. Arról a levélről van szó, amelyet a cseh háború megindulásával egyidőben minden bizonnyal Janus Pannonius pécsi püspök írt 1468. április 10-én Mátyás római követének. Eszerint Mátyás csupán protektornak hívatja magát, nem fejedelemnek, és semmiképpen nem akarja felvenni a [cseh] királyi címet, mert ezzel magára haragítaná a lengyel királyt. „Valóban csodálatos dolog, hogy miközben a törökkel még nem kötötték meg a fegyverszünetet, a király ekkora vállalkozásra adta a fejét, és ezúttal az összes felmerülő nehézséget az esztergomi érsek bölcsességének és tekintélyének köszönhetően győzte le."[32] Árulkodó, hogy a levelet ugyancsak ismertető Teleki József a *nec vult suscipere ullo modo titulum regium* mondatot „a királyi czimet *még* fölvenni nem akarja" formában magyarította, egyértelműen rávetítve arra a későbbi fejleményeket.[33]

Bárhogyan is áll a dolog, a vállalkozás, amelyhez Zrednai János érsek a tekintélyét kölcsönözte, a csehországi katolikusok magyar király általi védnökség alá vétele volt, azzal a feltétellel, hogy Mátyás nem veszi fel a cseh királyi címet, és nem keveredik háborúba Lengyelországgal – az oszmánokkal pedig sikerül fegyverszünetet kötni. Ez utóbbi pontot érdemes hangsúlyozni, egyes híradások szerint

31 Bonfini, *A magyar történelem...*, 498. 4,1,255.

32 „dominus rex suscepit nomen et officium protectionis dumtaxat, non principis, nec vult suscipere ullo modo titulum regium, sicut et vos informati estis, maxime quia per hoc rex Polonie exacerbaretur. Mira profecto res fuit, quod cum Turco indutiis nondum firmatis dominus rex implicuerit se rei tante, pro hac vice superavit omnes difficultates contrarias pro prudentia et auctoritate domini Strigoniensis". *Epistolae Mathie Corvini regis*, III, 39–40.

33 Teleki, *Hunyadiak kora...*, 4:18.

ugyanis bizonyos főurak és főpapok, köztük Várdai István kalocsai érsek, egyebek mellett azért fordultak szembe Mátyással 1467-ben, mert helytelenítették a török fegyverszüneti tárgyalásokat.[34] Vita tárgya lehet természetesen, mit kell értenünk a *protectio* alatt – meglehet például, hogy eredendően Mátyás a katolikus ligától elfoglalt várak visszaadására akarta kényszeríteni György királyt. Szempontunkból az a lényeges, hogy a megállapodás, amelyet János érsek tető alá hozott, eredetileg kifejezetten nem a Cseh Királyság elfoglalását és György király elmozdítását célozta.

Ennek az értelmezésnek nem mond ellen, sőt kifejezetten megerősíti mindaz, amit Zrednai János szerepéről tudunk a cseh–magyar viszony alakulásában 1468 előtt. Ehelyütt a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé az események részletes ismertetését, de szerencsénkre megtette ezt a közelmúltban Zrednai újabb monográfusa, Tomislav Matić, aki a források alapos szemügyre vétele alapján nagyjából ugyanarra a következtetésre jutott, mint csaknem másfél évszázada Fraknói Vilmos. Jelesül arra, hogy az érsek lehetőség szerint igyekezett elejét venni a háborúnak, de ehhez végső soron nem voltak meg a szükséges eszközei.[35] Ne feledjük, 1458-ban Zrednai volt a cseh–magyar szövetség építőmestere, és minden jel arra utal, hogy annak megőrzését szívügyének tekintette, és maga György király is benne látta a béke megőrzésének zálogát.[36] A pápának titokban tett hűségesküvel azonban Podjebrád már 1458-ban elment addig, ameddig elmehetett anélkül, hogy politikai öngyilkosságot követne el; mérsékelt huszita vallásának feladására, ami a háború elkerülésének egyetlen módja lett volna, nem volt hajlandó. Másfelől Mátyás 1465-től egyértelműen csak az alkalomra várt, és miután a György királlyal szembeni fellépéshez elnyerte a Szentszék támogatását, tulajdonképpen lemondott a békés megoldásról. Nehéz elképzelni, ebben a helyzetben mi lett volna Zrednai János számára a járható út – ne feledjük, hogy 1466-ra addigi tárgyalópartnere, Protáz olmützi püspök körül is elfogyott a levegő, és a Szentszék nyomására kénytelen volt szakítani „eretnek" királyával. Feltehetően az 1468. márciusi kompromisszum volt a maximum, amit az érsek el tudott érni; más kérdés, hogy Mátyásnak esze ágában sem volt azt betartani.

Kétségtelen, hogy az 1468. tavaszi hadjáratra maga Zrednai is elküldte a csapatait; kérdés persze, mi egyebet tehetett volna. Maga az érsek ugyanakkor Magyarországon maradt: Mátyás május elején Pozsony és a környező vidék védel-

34 *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából*, szerk. Nagy Iván és Báró Nyáry Albert, 4 köt. (Budapest: MTA, 1877), 2:92.

35 Matić, *Bishop John Vitez…*, 150–161, főleg 155.

36 Több más mellett ennek legfőbb bizonyítéka talán az 1467. augusztusi nürnbergi birodalmi gyűlés, ahol Zrednai annak kifejezett kérésére György cseh királyt is képviselte.

mével bízta meg, mivel – mint a városhoz címzett levelében írta – György cseh király bosszúból, illetve azért, hogy Mátyást a morvaországi hadjárat feladására kényszerítse, magyarországi betörésre készült.[37] Zrednainak, mint láttuk, nyitrai ispánként és a nyitrai püspökség kormányzójaként kétségtelenül volt dolga az északnyugati országrésszel, megbízatását mégis indokoltabb egyfajta tisztes ürügynek tekinteni, amelynek örve alatt a király eltávolíthatta környezetéből. „A mór megtette kötelességét", mondhatnánk, elvégre mégiscsak feltűnő, hogy a cseh háború vélelmezett legfőbb támogatója éppen a hadjárat első, legsikeresebb szakaszától volt kénytelen távolmaradni. Indokoltabb azt feltételezni, hogy Mátyás éppen azért tartotta távol a hadjárattól az esztergomi érseket, mert eleve nem akarta magát az 1468. márciusi kompromisszumhoz tartani.

Érdekes ebből a szempontból, hogy Zrednai éppen akkor tűnik fel ismét Mátyás mellett Morvaországban, amikor a cseh háború – mint utóbb kiderült végleg – zsákutcába jutott. Mátyás az olmützi tárgyalásoknál nem nélkülözhette az érsek tapasztalatát és kapcsolatait, akiben, ráadásul, György király a jelek szerint továbbra is bízott. Abból a tényből azonban, hogy a katolikus urak által cseh királlyá választott Mátyás a két legátus mellett János érsek előtt tett esküt, nem következik, hogy Zrednai eleve tisztességtelen játékot játszott, és éveken át orránál fogva vezette György királyt; ezt egyébként, Podjebrád politikusi tehetségének ismeretében, nehéz is volna föltenni.[38] Mátyás cseh királlyá választásával a katolikus liga előre menekült, és bár Mátyás ügyesen játszotta a szerepét, György király a maga módján zseniálisan adott sakkot (sőt, végső soron mattot) egykori vejének. Miután 1469. február végén Vilémovnál elültette a viszály magvát Mátyás és Frigyes császár között, júniusban gyakorlatilag reménytelen helyzetbe hozta a magyar királyt azzal, hogy IV. Kázmér legidősebb fiát, Ulászló herceget jelölte utódjának a cseh trónon. Néhány hónapon belül az 1468. márciusi kompromisszum romokban hevert: ismét aktivizálódtak az oszmánok, a moldvai vajda Erdélyre tört, Kázmér lengyel király pedig cseh kollégájával együtt két irányból készült Magyarországra törni – állítólag egyetértésben Mátyás magyarországi ellenzékével.[39] Jóllehet a lengyel támadásból (ekkor) semmi nem lett, 1469 novemberé-

37 Teleki, *Hunyadiak kora…*, 11:343–344.

38 Vö. Matić, *Bishop John Vitez…*, 164.

39 A vilémovi tárgyalásokra lásd Adolf Bachmann, „Der Vertrag von Wilemow (25 Februar 1469) und seine Bedeutung", *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 31 (1892–1893), 341–358. A tervezett lengyel–cseh támadásra és a törökökre lásd Karl Adolf Constantin Höfler, *Das Kaiserliche Buch des Markgrafen Albrecht Achilles: Vorkurfürstliche Periode 1440–1470* (Bayreuth, 1850), 214–215. A moldvai vajdára lásd Ioannis Dlugossii *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, liber duodecimus (Cracoviae, 2005), 237, 241. Szakály állítására, miszerint a török fronton nem

ben a magyarbródi vereséggel Mátyás cseh háborúja gyakorlatilag reménytelenné vált. A hadjárat elakadt, Magyarország külpolitikailag teljesen elszigetelődött.

A katonai-politikai válságból keresett kiutat János érsek, amikor az esztendő végén – Mátyás felhatalmazásával – a császárt próbálta kiiktatni a Magyarország bekerítésével fenyegető gyűrűből. Kétségtelen, hogy a bécsi csúcstalálkozó Frigyes és Mátyás között kudarccal végződött, ezért viszont hiba volna az érsekre hárítani a felelősséget, ahogy azt Kubinyi is teszi. Másfelől nyilvánvaló, hogy Mátyás és Zrednai viszonya ezután vált hűvössé, vagy legalábbis az érsek ezután tűnik el a király környezetéből. Az elhidegülés egyértelmű jelének szokás tekinteni, hogy az „1470. novemberi" országgyűlésen János érsek nem szerepelt a király ígéretét szavatoló főpapok és főurak között; a kérdéses országgyűlést azonban nem novemberben tartották, hanem januárban, vagyis még a császárral folytatott tárgyalások előtt, ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy az érsek ekkorra már visszaérkezett Bécsből.[40] Világos azonban, hogy a januári után a novemberi budai országgyűlés is portánként egy forint adót szavazott meg a királynak, és miután felettébb valószínű, hogy az év elején kivetett adót, amelyet „főleg" a törökök ellen szavaztak meg, jórészt a cseh háborúban költötte el Mátyás, meglehet, hogy Zrednai valóban 1470 novemberében közölte a tanács nevében az uralkodóval, hogy a cseh háborúra nem adnak több pénzt. Ennek következménye lehetett a közismert királyi pofon.

Ehelyütt nincs mód kitérni sem az 1471. évi lázadás okaira, sem pedig annak lefolyására. Az elmondottak alapján ugyanakkor két dolog biztosan leszögezhető. Egyfelől egyértelműen cáfolható azon állítás, hogy Zrednai János nem kapott rendszeresen „belpolitikai" megbízatásokat Mátyástól. Az vitathatatlan, hogy a koronázás (1464) után gyökeresen megváltozott a király „káderpolitikája", ami szükségszerűen érintette Zrednai szerepét is, de az érsek befolyásának drámai csökkenéséről ekkor sem beszélhetünk. Másfelől a korabeli források egyáltalán nem bizonyítják, hogy Zrednai lett volna a Podjebrád elleni háború legfőbb szorgalmazója. Tegyük hozzá rögtön, az a feltételezés, hogy az érsek bármire rábírhatta volna királyát, amit az nem akart, a korabeli politikai viszonyok teljes

---

történtek olyan események, amelyek „az uralkodó személyes beavatkozását igényelték volna", legyen elég annyit megjegyezni, hogy a szlavóniai nemességet 1469-ben és 1471-ben is mozgósítani kellett az oszmánok ellen (DL 17204, DF 255842), ahogy nyilván 1470-ben is, amikor januárban országos hadat hirdettek az oszmánok ellen (DL 98155), ahogyan 1471 nyarán is (DL 17221). Mátyás személyes beavatkozására egyelőre valóban nem került sor, de igény biztosan lett volna rá.

40 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*. 1458–1490, szerk. Bónis György, Érszegi Géza és Teke Zsuzsa (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 182–187. (A király ígéretéért szavatosságot vállaló bárók között látjuk Pálóci László országbírót, aki 1470 nyarán meghalt.)

félreértéséről árulkodik. Mátyás – mint annyi más esetben, amikor ezt célszerűnek látta[41] – a tanács támogatása mögé bújt ugyan, de a döntést, ez kétségtelen, ő hozta meg. A cseh háború „apostola" maga Mátyás volt, és eltökéltsége merev korlátok közé szorította tanácsosait, köztük János érseket, akinek szerepe csak e korlátok között értelmezhető. Ha küldetése eleve reménytelen volt, amint ez egyértelműnek látszik, ebből hiba volna minden további nélkül politikai alkalmatlanságára következtetni. Zrednai és Mátyás kapcsolatában 1468-ig semmi olyan jelet nem látni, ami e viszony megromlására utalna. Így viszont nincs okunk mást feltételezni, mint hogy a végzetes törést éppen a cseh háború okozta, egész pontosan az, hogy a királynak eleve eszében sem volt tartani magát ahhoz a korlátozott célhoz, amelynek kitűzésében János érsek kulcsszerepet játszott. Az 1471. évi összeesküvésben minden bizonnyal közrejátszottak személyes megfontolások, amelyeket legfeljebb csak sejthetünk. Felettébb valószínű azonban, hogy a döntő okot mégiscsak a cseh háború kudarcában és annak következményeiben kell keresnünk – főképpen abban, hogy Mátyás képtelen volt megakadályozni a katolikus Jagelló Ulászló cseh királlyá választását, majd prágai koronázását. Ezzel a cseh háború végképp értelmét vesztette. Jóllehet ezzel a helyzetértékeléssel feltehetően a magyar alattvalók többsége is egyetértett, a többség többsége végül mégsem tartott a lázadókkal. Hogy miért nem, annak kifejtése egy másik írás témája lehet.

41 Pl. 1462-ben, a Szent Korona visszaszerzése kapcsán folytatott tárgyalások során: lásd Pálosfalvi, „Koronázástól koronázásig...", 155–156. Matić szerint Zrednai a király tudta és jóváhagyása nélkül tárgyalt Frigyessel, és a király bizalma ezért rendült meg benne, ez azonban egészen valószínűtlen: Matić, *Bishop John Vitéz...*, 135–139, vö. már Fraknói véleményével: Fraknói, *Vitéz János...*, 141–142.

Boda Miklós

„Esztergom vezet, ékes Várad…"

Janus Pannonius mint pécsi püspök itáliai küldetéséről

Megvallom, nemcsak a téma, a befogadó város, Esztergom vonzásának is része volt abban, hogy életkorommal mit sem törődve jelentkeztem előadással a *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)* című rendezvényre. Előadásommal megegyező című tanulmányom alapján a téma sajátos, hadd mondjam így: diplomáciatörténeti megközelítésére is gondolhatnánk. Igazából a búcsúversről „értekezek" a következőkben, Janus Pannonius egyik legjelentősebb, Várad-versként is idézett művéről, különös tekintettel a vers születésének körülményeire és idejére.

E tudós körben aligha titkolhatnám, hogy már jó ideje foglalkoztat ez a kérdés. Hogy amikor csak tehettem, előhozakodtam vélt vagy valóságos eredményekkel szóban és írásban egyaránt. Tulajdonképpen 1987 óta, amikor – legalábbis érdemben – először találkoztam az igencsak vonzó témával, nem utolsósorban Kovács Sándor Iván búcsúvers-antológiájának köszönhetően.[1]

Tanulmányom címe a búcsúvers (Teleki, ep. 2, 5) születésével is kapcsolatba hozható, 1465 februárjában történt eseményekre utal szándékom szerint. Egyrészt a váradi püspök Vitéz János királyi kinevezésére, majd áthelyezésére a Szécsi Dénes halálával megüresedett érseki székre, Esztergomba, másrészt arra a királyi küldöttségre, melynek február végén kellett elindulnia a pécsi püspök „társvezetésével" az új pápához, országos érdekű, de Vitéznek és Janusnak is fontos kérésekkel. Mindezzel tulajdonképpen már 1989-ben, az említett búcsúvers-antológiát bemutató írásomban megfogalmazott, hitem szerint ma is vállalható véleményemet kívántam megerősíteni, miszerint a 42 szapphói sorával is sokat mondó Janus-vers az idézett eseményeknek köszönhette születését, s hogy benne nem a költő,

1 Kovács Sándor Iván, szerk., *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, Pannónia Könyvek (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1987).

hanem a szeretett rokon, Vitéz János búcsúzik Váradtól, két évtizeden át örömmel viselt püspökségének székhelyvárosától. Janus – mint írtam:

> ezúttal Vitéz János „bőrébe bújt" ami – kapcsolatuk melegségét tekintve – egyáltalán nem eshetett nehezére. S ha meggondoljuk, ez a „szereposztás" teszi helyre igazán ezt a gyönyörű verset, mellyel véleményem szerint azt is érzékeltetni akarta a költő, hogy nagybátyja, az ország első egyházmegyéjének élére emelt Vitéz János, már ezt megelőzően sem volt akárki, és nem is akárhonnan jött, hanem a „szent királyok", mindenekelőtt Szent László városából. Olyan városból tehát, amelytől valóban érdemes volt szépen, a természeti és szellemi értékek minél teljesebb felsorakoztatásával búcsút venni.[2]

A későbbiekben hozzátettem: ha a versben a költő-püspök Janus maga búcsúzott volna Váradtól 1465-ben vagy korábban, minden bizonnyal nagybátyjától vett volna búcsút elsőként, a város értékeivel mintegy megkoszorúzva személyét.[3]

Hogy a búcsúvers valóban Vitéz Jánosról, a király által 1465 februárjában kinevezett esztergomi érsekről szól, a főpap előléptetését ünneplő, a jelen előadás felcímében idézett Janus-epigramma (Teleki, ep. 1, 51) záró, s a búcsúvers két bevezető sorának úgymond összecsengésére utalva igyekeztem bizonyítani úgyszólván a kezdetektől. „Cedat Strigonio Varadinum, Chrysius Histro" – olvasható az egyik versben, „Pulchrum linquere Chrysium iubemur, /Ac longe dominum volare ad Istrum", olvasható a másikban. Már a búcsúvers-antológiát ismertető írásomban is megfogalmazott feltételezésemet szelíden vitató Jankovits László szerint a két megfogalmazás: „hódoljon Esztergomnak Várad", illetve „el kell hagynunk a szép Köröst, s a hosszan-úr Dunához kell repülnünk", úgymond „nagyon is hasonló", de vannak ellenérvek is.[4]

Ha már itt tartok, megjegyzem, hogy munkám során mindig is igyekeztem odafigyelni a Várad-vers születéséről „másként gondolkodók" véleményére. Az olyan kiváló kutatók, mint Ritoókné Szalay Ágnes, Pajorin Klára, Csehy Zoltán, Jankovits László (és még sorolhatnám) véleménye különösen érdekelt. So-

2 Boda Miklós, „Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban", *Jelenkor* 32, 7–8. sz. (1989): 757–760, 759; Ugyanez, in Boda Miklós, *Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Pannónia Könyvek, 103–108 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2002), 107.

3 Boda Miklós, „Janus Pannonius Várad-verséről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2. sz. (2011): 137–143, 141; Ugyanez, in Boda Miklós, *Itáliából Itáliába. Püspökök, professzorok, poéták. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Pannónia Könyvek, 55–61 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 220), 60.

4 Jankovits László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 120. Vö. Boda, „Janus Pannonius búcsúverse...", 759.

kat segített az is, hogy 2006-ban már „rendelkezésünkre állt” a Borzsák István és Ritoókné Szalay Ágnes nevével fémjelzett Janus Pannonius kritikai kiadás első kötete, Mayer Gyula és Török László impozáns munkája, benne a Várad-vers gazdagon dokumentált szövegközlésével.[5] Török Lászlóról itt még annyit, hogy nagyon sokat jelentett számomra azon írása, mely a 2008-ban, *Janus-arcok* címmel megjelent gyűjteményes kötetében is olvasható. A Váradtól való verses búcsúvételt Janus pécsi püspökké való kinevezésével hozza kapcsolatba úgymond feltételesen, majd így ír: „E hipotézis alapján a vers 1460 január–február hónapjaiban íródhatott (Ovidius február elsejéhez kapcsolódó sorának [Fasti: aut posita *sub nive terra latet*: vagy még rejtve a föld hótakarója alatt] felhasználása talán ezt erősíti meg)”.[6] Minthogy az öt évvel későbbi február elseje, Szécsi Dénes esztergomi érsek halálának a napja egyfajta vízválasztó volt az érsekutód Vitéz János és az Itáliába készülődő Janus (III. János pécsi püspök) életében, Török László idézett megállapítását kezdettől olyan érvnek tekintettem, melyre – áttételesen – magam is támaszkodhatok a vers 1465. évi születése mellett kardoskodva.

Elmondhatom, viszonylag jó visszhangja volt az általam már 1989-ben publikált azon feltételezésnek, hogy a búcsúverset elsőként világra bocsátó Janus Pannonius-kiadás[7] forrásában a verscím eredetileg *Johannes episcopus abiens valere jubet sanctos reges, Waradini* (A távozó János püspök köszönti a szent királyokat Váradon) lehetett. Hogy a Frobenius-kiadás búcsúversének címében – név és titulus nélkül – a „Távozó” *(Abiens…)* köszönti a szent királyokat Váradon, talán annak tudható be, érveltem, hogy a kiadást gondozó Beatus Rhenanus nem a váradi, hanem a pécsi János püspökre gondolt, s mint szerzőre, akinek a neve és titulusa ott lesz a címlapon, így a vers címéből elhagyható.[8]

Ha kétségeim támadtak, Kovács Sándor Ivánra is gondolhattam, aki az elsők közt tette mérlegre feltételezésemet. S mi több, a Monok Istvánnal együtt 1990-ben közreadott utazástörténeti kötet összefoglalásában így összegezett: „A búcsúvers szereztetési éve e szerint nem 1451, hanem 1465.”[9] S persze jó volt talál-

5 Janus Pannonius, *Opera quae manserunt omnia, Epigramata, fasc. I., Textus,* szerk. Iulius Mayer és Ladislaus Török (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 194–196. (no. 321.)

6 Török László, *Janus-arcok: Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok* (Budapest: Typotex, 2008), 197. Vö. Boda Miklós, „Búcsú a búcsúverstől? Janus Pannonius, Giovanni di Castro és a timsó”, in Boda, *Itáliából Itáliába…,* 62–69, 65.

7 Beatus Rhenanus, szerk,, *Iani Pannonii Quinquecclesiensis episcopi, sylva panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum; Et eiusdem epigrammata nunquam antehac typis excusa* (Basileae: Frobenius, 1518).

8 Boda, „Janus Pannonius búcsúverse…”, 759.

9 Kovács Sándor Iván és Monok István, szerk., *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 993.

kozni a pozsonyi költő és irodalomtörténész Csehy Zoltán 2019-ben megjelent egyetemi jegyzetével is, melyben meggondolásra érdemesnek tartja azt a feltételezésemet, miszerint (idézem) „Janus Pannonius a versben Vitéz János nevében búcsúzik Váradtól, a váradi rezidenciától, mivel Vitéz immár érseki rangban folytatja tevékenységét". Hozzáteszi: „a költemény eszerint szellemes szerepvers."[10]

No, most már nyugodtan elbúcsúzhatok a búcsúverstől, kutatóként legalábbis, gondoltam, de aztán mégiscsak felvettem az elejtésre ítélt fonalat. Jó döntésnek bizonyult, hogy ismét az elzászi humanista kör mértékadó személyiségéhez, Beatus Rhenanushoz, a Frobenius-kiadás szellemi gondozójához fordultam képletesen. Mint ismeretes, az ő levélformában közzétett bevezetése tudatja az olvasókkal, hogy Janus Pannonius-kiadásukat a nagyra becsült címzett, Jakob Sturm is gazdagította azzal, hogy nagybátyja, a Janus-költeményeket kedvelő és gyűjtő Peter Schott saját kezű másolatait rendelkezésükre bocsátotta.[11]

Érdemes hozzátenni, hogy Jakob Sturm, teljesebb nevén Jakob Sturm von Sturbeck (1489–1553) mindössze egyéves volt 1490 szeptemberében, amikor (ifjabb) Peter Schott (1460–1490) élete harmadik évtizedének a küszöbén elhunyt, elragadta a szülővárosában, Strasbourgban is pusztító pestisjárvány. És 1518-ban, a bázeli Janus Pannonius-kiadás megjelenésének évében is még csak közeledett harmincadik életévéhez. Hogy honnan kerülhetett hozzá a hézagpótló gyűjtemény? Valószínű, hogy Janus-kedvelő Peter fiát másfél évtizeddel túlélő apa, (idősebb) Peter Schott (1427–1504) tulajdonából, akivel dédunokája, a tizenéves Jakob Sturm még „élőben" találkozhatott. Miként unokája, Ottilie von Köllen is, akiben édesanyját tisztelhette Jakob, édesapja, Martin Sturm strasbourgi nyomdász pedig a házastársát. A szülőknek nyilván fontos szerepe volt a hagyományozásban.[12]

Elmondhatom, hogy már évekkel ezelőtt felkeltette érdeklődésemet az ifjabb Peter Schott, kivált itáliai tanulmányaival, utazásaival és kapcsolataival. Azzal a dokumentummal viszont, melynek mélyebb megismerése fontos lett volna a je-

10 Csehy Zoltán, *Bevezetés a régi magyar irodalom tanulmányozásába I: A középkortól a manierizmusig* (Pozsony: Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 2019), 43–44.

11 Rhenanus, *Iani Pannonii…,* 3–4. Vö. Teleki, opusc. 268. Az elveszett Janus-kéziratokat felsorolva írja Csapodi: „A nyolcadik elveszett kézirat Peter Schottnak az a gyűjteménye, amelyet Beatus Rhenanus az 1518-i bázeli Janus-kiadáshoz felhasznált", lásd Csapodi Csaba, *A Janus Pannonius szöveghagyomány*, Humanizmus és reformáció 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 15.

12 Otto Winckelmann, „Sturm, Jakob", in *Allgemeine Deutsche Biographie,* 56 köt. (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912), 37:5–20; Gustav Carl Knod, „Peter Schott: Jurist, Theologe und Humanist", in *Allgemeine Deutsche Biographie,* 56 köt. (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912), 32:406–407; Israel Uwe, „Peter Schott der Jüngere", in *Neue Deutsche Biographie*, 26 köt. (Berlin: Duncker & Humblot, 1953– 2016), 23:495–496.

len téma szempontjából is, igazából nem foglalkoztam akkoriban. Nemrég, a jelen előadásra készülve, nemzeti könyvtárunk ősnyomtatvány-gyűjteményében fellapoztam a „mellőzött” dokumentumot. Peter Schott úgymond lámpavilágnál írott műveinek: értekezéseinek, verseinek, levelezésének – személyét és munkásságát méltató írásokkal bővített – gyűjteménye 1498-ban, az említett rokon, Martin Schott strasbourgi nyomdájában látott napvilágot, a hétköznapinak aligha mondható *Lucubratiunculae* címmel. Közreadásával az 1490-ben elhalálozott Peter Schottra kívánt emlékezni és emlékeztetni a kötetet gondozó jóbarát, Jakob Wimpheling (1450–1528), az elzászi Schlettstadt (Sélestat) kiválósága. (Ez a városka az ugyancsak itt született Beatus Rhenanus nevével is büszkélkedhetett.)[13] Érdemes megjegyezni, hogy e fontos mű jelenkori használatát könnyíti egy amerikai szerzőpáros *The Works of Peter Schott, 1460–1490* címmel megjelent munkája. Az 1963-ban megjelent első kötet, mint az alcím *(Introduction und Text)* elárulja, bevezetés és szövegközlés, az 1971-ben megjelent második kötet *(Commentary)* pedig bőséges jegyzetanyagot tartalmaz, biográfiai és bibliográfiai adatokkal kiegészítve.[14]

Mielőtt a *Lucubratiunculae* tartalmának (és közreadóinak) köszönhető „találmányokról” szót ejtenék, felidézek néhány sarkalatos pontot a neki rendelt három évtized alatt sem tétlenkedő Peter Schott életrajzából. Az előbbiekből már tudható, hogy 1460-ban (egyesek szerint 1458-ban) született Elzász fővárosában, Strasbourgban. Tanulmányait a közeli Schlettstadt latin iskolájában kezdte, majd az *artes liberales* stúdiumokkal folytatta Párizsban, ahol 1473-ban lesz baccalaureus. 1474 nyári szemeszterétől 1478 őszéig római jogot és kánonjogot tanult Bolognában, miközben a bolognai születésű Filippo Beroaldo il Vecchio (1453–1505), akit aligha kell bemutatnunk, valamint a bonyolult nevű és szemé-

13 Petrus Schottus, *Lucumbratiunculae,* szerk. Jacobus Winpheling (Strasbourg: Martin Schott, 1498). Az általam forgatott példány jelzete az OSZK ősnyomtatvány gyűjteményében: Bibl. nat. 1112. Bibliográfiai leírása: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, szerk. Géza Sajó, Erzsébet Soltész, Csaba Csapodi és Miklós Vértesy, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 2:908. (no. 3045.); Martin Schott, 1499-ben elhunyt strasbourgi nyomdász, az idősebb Peter Schott testvérének, Friedrichnek volt a fia. Lásd Martin Steiff, „Martin Schott”, in *Allgemeine Deutsche Biographie,* 56. köt. (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912), 32:405–406; Wimphelingről: *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. Diós István és Viczián János, 15 köt. (Budapest, Szent István Társulat, 1993–2010), 15:381.

14 Aiken Murray és Marian L. Cowie, *The Works of Peter Schott, 1460–1490,* 2 köt. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1963–1971). Megjegyzem, hogy Ritoókné Szalay Ágnes 2012-ben megjelent könyvének egyik lábjegyzetét követve találkoztam először az amerikai szerzők – számomra rendkívül fontosnak bizonyult – munkájával, lásd Ritoókné Szalay Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és Reformáció 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 129.

lyiségű költő, Antonio Cortesi Urceo, „noto come Codro" (1446–1500) ismeretsége a humaniórák felé terelgetik érdeklődését. Bolognában kötött életre szóló barátságot a vele közel egyidős Bohuslav von Lobkovic zu Hassenstein (1462–1510), a német név ellenére is cseh humanistával, a későbbi királyi kancellárral. 1478 őszétől 1479 végéig szülővárosában, Strasbourgban tartózkodik. Itt Johann Geiler von Kaiserberg (1445–1510) teológus professzorral, jeles egyházi személyiséggel került gondolatébresztő kapcsolatba, aki aligha gondolta, hogy egyszer majd segíteni fogja (anyaggyűjtéssel) a *Lucumbratiunculae* kiadását. 1480-ban Peter Schott visszatér Bolognába, ahonnan – jogi tanulmányait lezárva – „mindkét jog" doktora címmel távozik ugyanezen év szeptemberében. Az 1480–1481-es téli szemeszterben még teológiát hallgat Ferrarában, majd 1481 közepén „kis kerülővel" (Róma, Velence) hazatér szülővárosába. Strasbourgból még szívesen visszatért volna Párizsba, hogy ott teológiai tanulmányokat folytasson, de tartósnak bizonyuló betegsége megakadályozta ebben.[15]

Feltűnhet, hogy mindezidáig nem ejtettem szót vándorhumanistánk, Galeotto Marzio (1427–1497 k.) Bolognájáról, de Ferrarát is említhetném, jóllehet mielőtt még érdemben foglalkoztam volna Schott életével és munkásságával, s még a *Lucumbratiunculae* sem foglalkoztatott, már felmerült bennem az a gondolat, hogy Galeottónknak köze lehet a Schott-kéziratgyűjtemény gyarapodásához Janus-művekkel, köztük a búcsúverssel.

Mindenekelőtt arra gondoltam, hogy ha valóban Vitéz János érsekké való királyi kinevezését követően írta ikonikus versét Janus, Itália viszontlátása és az indulást követően még bizonyára havas-jeges táj igézetében, akkor már Ferrarában is találkozhatott a búcsúverssel Galeotto, miután Janus közbenjárására itt csatlakozott a királyi delegációhoz. És ha a búcsúverssel nem is, Galeottóval, valamint a királyi küldöttséggel itt állomásozó költő-püspökünkkel találkozhatott Ferrarában a már említett „noto come Codro" is, aki 1465-ben lett Battista Guarini tanítványa. Róla, egy Bologna-közeli kisváros, Rubiera szülöttéről tudható, hogy 1480 körül végképp letelepedett a tartomány fővárosában, ahol a Studio Bolognese tanáraként tevékenykedett a századfordulóig, haláláig.[16] És ezzel tulajdonképpen humanista polihisztorunk, Galeotto Marzio örökébe lépett, aki a retorika és a poétika előadójaként már 1463–1464-ben belekóstolt a bolognai Studio életébe, majd egy évtized múltán, 1473-ban mondhatni áthelyezte magát az egyetemi városba, hogy itt folytassa előadásait. Folytatta is 1477-ig, amikor, mint ismeretes,

15 Uwe, „Peter Schott...", 495.

16 Lucia Gualdo Rosa, „Cortesi Urceo, Antonio, detto Codro", in *Dizionario Biografico degli Italiani,* 100 köt. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020), 29:775–777.

váratlanul elhagyta tanszékét, és megállapodott Padova-közeli birtokán, a falakkal kerített Montagnana városkában. Hogy miért, arról megoszlanak a vélemények. Szinnyei szerint Galeotto „az utóbbi években (…) előadásait elhanyagolta, miért megrovást vont magára”. Ugyanakkor ő is utal arra szócikkében, hogy *De incognitis vulgo* címmel 1477-ben megjelent munkája „sok bajba keverte”.[17]

Mindezek ismeretében és az életrajzi „összecsengéseknek” is köszönhetően már jó ideje feltételeztem, hogy Peter Schott a tanítványa volt Galeottónak Bolognában, de ha mégsem, sokra becsült, tiszteletre méltó ismerőse. Feltételezésemet, ha nem is állítás, de talán több mint feltételezés követte egy, mindössze 4-soros vers *(tetrastychon)* felfelfedezésével az előbbiekben már idézett Peter Schott-emlékkötetben.[18] Már a vers címéből is kitűnik, hogy Peter Schott mélységesen elítéli azt az epigrammát, melyben saját tanítványai gyalázzák Galeottót. Idézem:

Ezt a gonosz bökverset a feldühödött csapat írta,
s nyilvános helyeken függ a merész irodalom.
Kész bűntény! Támadja hamis mocsokkal a mestert,
persze a háta mögött, szembe aligha meri.[19]

Az emlékköteteben olvasható szövegekből, mindenekelőtt a versekből és levelekből kiderül, hogy Peter Schott rövidre szabott életében is több magyarországi, illetve „magyar vonatkozású” személlyel, személyiséggel került, ha nem is mindig közvetlen kapcsolatba. Odafigyelt bizonyos magyarországi eseményekre. Mátyás király személye és cselekedetei kiváltképp érdekelhették, ennek tudható be, hogy miután értesült Mátyás és Beatrix látványos produkciókkal színesített házaságkötéséről, versben dicsőítette a magyar uralkodót. E nászdal ugyancsak az emlékkötetben olvasható. Címe eredetiben: *Epithalamion Petri Schotti in nuptias Mathie Hungarorum: et filie Ferdinandi Neapolitanorum Regis Anno Christi M.CCCC. LXXVII celebratas*. Idézem a verset Csehy Zoltán szíves műfordításában:

17 Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1894), 3:952.

18 Schottus, *Lucumbratiunculae…*

19 Az eredeti, melynek műfordítását Csehy Zoltánnak köszönhetem, így szól:

Hoc vesana cohors ausa est epigramma nefandum
Scrivere: et in patula figere planicie.
Heu scelus: ipsa suum falso inficit ore Magistrum:
Rodit et absentem: quem tibi adesse timet.

Most zengjétek a nászt ifjak, zengjétek atyáink,
szűz dalok áradatát küldjük a csillagokig!
Most eddzétek a birkozócsarnokban a testet,
itt az idő: küzdjön kézbe fonódva a kéz!
Most az erős a gerelyt versengve hajítsa, örömmel,
bátor ajándékot nyerjen a bátor izom.
Szálljon a híre ma Mátyásnak, nincs nála kiválóbb,
merthogy igazságos, s híres a harc mezején!
Egy fejedelmi utód kap férjet, a nagyszerű Nápoly
küldte: a jóság s báj égi lakóra utal.
Priamidest jogosabb ítélet hogyha igézi,
még Cythereát is messze legyőzi e nő.
Rajta keresztények, ti Teremtőnk hívei, nyerje
sorra dicsérete ket ő, aki mindenen úr!
Mátyás egyik a vendégek pompás seregéből:
mindig győztes volt, s győz a jövőben is ő.
Nemzzen hát a saját képére nemes, nagy utódot:
Krisztus bajnokaként hogy sose győzze le más.
Zengjen a taps, nászfáklyák örömében időzzünk,
ünnepnap van, mely víg dalolásra való.

Nem csoda, hogy amikor először olvastam e verset, Pajorin Klára kiváló írására gondoltam a Hunyadi Mátyás-emlékkönyvből,[20] a Galeotto mellett lándzsát törő Schott-epigrammát olvasva pedig Békés Enikő hézagpótló munkásságára.[21] További magyar vonatkozású példákkal, adalékokkal szolgálhatnék még a Schott-emlékkötetből, melyek, ha szerény mértékben is, de hozzájárulhatnak olyan, korántsem jelentéktelen személyek, személyiségek jobb megismeréséhez, mint Vetési László (Ladislaus Vetesius Pannonius), Battista Guarinónál is tanult humanista költő, nagyprépost, királyi követ. S mint Kosztolányi György (Georgius Polycarpus de Kosztolan), Janus diáktársa Ferrarában, három pápa udvarában is jártas diplomata, akit költő-püspökünk, mint Polycarpust, szép verssel igyekezett hazacsalogatni Itáliából, élménybeszámolóra éhezve.

20 Pajorin Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére", in *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára,* szerk. Rázsó Gyula és Molnár László, 330–362 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990).

21 Békés Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*. Humanizmus és reformáció 35 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

Ritoókné Szalay Ágnes kiváló tanulmányokkal alapozta meg mindenekelőtt a Vetési Lászlóra irányuló kutatást, ez köztudomású.[22] Az ő példájára is gondolva úgyszólván kötelességemnek érzem, hogy amit még érdemesnek tartok a figyelemre előadásom tárgyával kapcsolatos, jórészt Peter Schott munkásságának köszönhető eredményekből, mielőbb közreadjam. Így talán egy lépéssel közelebb kerülök ahhoz, hogy az eddigieknél határozottabban kijelenthessem: a búcsúversben az esztergomi érsekké kinevezett Vitéz János búcsúzik Váradtól, 1465-ben, Janus Pannonius mint pécsi püspök itáliai küldetésének évében.

22 Ritoókné Szalay Ágnes, „Vetési László vershagyatéka”, in Ritoókné Szalay Ágnes, *Nympha super ripam Danubii. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből,* Humanizmus és reformáció 28, 109–120 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

Jankovits László

Kései sirató a 15. századból?

Janus Pannonius Barbara-thrénosza

> Fájdalmának egyik elégiája ad hangot, mely a helyenként túlzott retorizálás ellenére is mélységesen őszinte. Pl. midőn Janus azt mondja, hogy a szülőt, sőt a dajkát természetszerűleg szeretni szokták, e »tétel« bizonyítására az antik példák és analógiák egész tömegét hozza fel bizonyítéknak, mintha az ilyesmit egy költőnek általában bizonyítani kellene! De a humanisták még sírni sem tudtak az antik példákra való gondolás nélkül, néha még akkor sem, ha a sírás egyébként szívből tört elő.[1]

Huszti József fenti sorai azt a gyászverset értékelik, amelyet Janus Pannonius anyja, Barbara halálára írt.[2] Az alábbiakban a „mintha az ilyesmit egy költőnek általában bizonyítania kellene" értékelésről, annak érvényességéről lesz szó. Vajon általánosan elfogadott volt-e az idős anya halála miatti fájdalom versbe foglalása Janus korában?

A válasz végett először a mintának tartható verseket, technikai eljárásokat, majd a kortársak értékelésének egy példáját vesszük számba. Ezek ismeretében vizsgáljuk azután azt, hogy a költő a tárgy kidolgozása során miként magyarázza azt a tényt, hogy saját idős édesanyja haláláról ír thrénoszt. Végül a tárgyválasztásra próbálunk indokot találni.

A görög hagyományban az eminens példa Nazianzoszi Szent Gergely mintegy ötven epigrammája oltárnál imádkozva elhunyt édesanyja, Nonna emlékére. Nem lehetünk biztosak abban, hogy Janus szeme elé kerülhettek ezek a versek, amelyeket az *Anthologia Palatina* gyűjteményének 8. könyve tartalmaz.

1 Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 201.

2 Ianus Pannonius, *Opera quae manserunt omnia,* szerk. Iulius Mayer, Ladislaus Török és Zaynab Dalloul, 3 köt. (Budapestini: Balassi Kiadó, 2014–2018), 2:119–126, n. 24 (a továbbiakban rövidítve JPO:2, 24).

Janus, amint Ritoók Zsigmond megállapította, valószínűleg egy másik gyűjteményből, az *Anthologia Planudeá*ból dolgozott, amely nem tartalmazta Gergely Nonna-ciklusát.[3] A kritikai kiadás párhuzamos helyei közt sem található meg a *Palatina* 8. könyve. Janus mestere, Guarino összesen egy alkalommal, a most tárgyalt versek szempontjából érdektelen tárgyban hivatkozik az egyházatyára, a ferences Giovanni da Pratóhoz írt levelében, amelyben a pogány költők felhasználását védelmezi.[4] Nem zárható ki ugyanakkor teljesen a Nonna-epigrammák ismerete, mivel Gergely versei nemcsak az *Anthologia Palatiná*ban, hanem más, kisebb gyűjteményekben is fennmaradhattak, és, amint Ritoók feltételezi, Guarino is birtokolhatott vagy állíthatott össze ilyen gyűjteményeket.[5] Ezek tüzetes vizsgálata vagy rekonstrukciója meghaladja e dolgozat kereteit és szerzőjének lehetőségeit. Egyelőre ott tartunk, hogy ha a Nonna-epigrammák és a Barbara-gyászdal kapcsolatát vizsgáljuk, elsősorban a szövegek hasonló és eltérő jegyeire érdemes figyelni.

Mindkét versben egy püspök állít emléket idős korban meghalt édesanyjának. Mind Gergelynél (30), mind Janusnál (91–94) megjelenik az anya kivételes szeretete. Nonna mindkét fiáért rajong, de különösen azért – Gergelyért –, akit kebelén táplált. Janusnál a kivételezett helyzet és a szoptatás szintén együtt jelenik meg: „hogy megszülettem, lágy karjaidban ringattál, és ajkaim közé tuszkoltad emlődet; úgy öleltél át, úgy kényeztettél, úgy dajkáltál kedves öledben, mintha egyszülött *(unicus)* volnék". Mindkét költőnél szerepel a közbenjáró imádság, *intercessio*: Gergely a 35. epigramma végén kéri anyját, hogy a mennyben imádkozzék az egynapélő emberekért – Janus kérése szerint Barbara mint az Olümposz polgára segíti a földön időzőket imaszavával (167–168). Mindkét szerzőnél megjelenik a tömjén: Gergely kétszer (41,1; 52,4) is hangsúlyozza, hogy Nonna a

3 Ritoók Zsigmond, „Janus Pannonius görög versfordításai", in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Memoria saeculorum Hungariae 2, 407–438 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 414–415. A Nonna-ciklusról Elvira Pataki, „L'éloge d'une mère. Innovation poétique dans les épigrammes de Saint Grégoire de Nazianze sur Nonna", *Eastern Theological Journal*, 2/1 (2016): 31–71; Pataki Elvira, „*Herma gynaikón*. Női erények és költői megjelenítésük Nazianzosi Szt. Gergely sírepigrammáiban", in *Scientia et ethica*, szerk. Tóth Orsolya, Hereditas Graeco-Latinitatis, IV, (Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék, 2017), 9–39. A Nonna-ciklusra Pataki Elvira hívta fel a figyelmet e konferencián. Köszönet érte, lám, konferenciára járni jó.

4 Guarino Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio Sabbadini, 3 köt. (Venezia: R. Deputazione di Storia Patria, 1915–1919), 2:523.

5 Ritoók, „Janus Pannonius görög versfordításai", 415; *Anthologia Graeca*, 2, szerk. Hermann Beckby, 4 köt. (München: Heimeran, 1965), 2:443. A továbbiakban a Nonna-epigrammákra nem e kiadás oldalszámai, hanem az *Anthologia* könyv- és versszámozása szerint hivatkozunk.

tömjénillatú templomban hal meg – Janusnál (145) a tömjénillat Barbara gyászmiséjén jelenik meg.

Ha félszáz epigramma és egy gyászvers közt mindössze ennyi kapcsolatot találunk, az óvatosságra int. Már csak azért is, mert a hasonlóság sokszor általánosabb, hogysem kifejezetten e szövegek kapcsolatára korlátozzuk. Az alaphelyzet Gergely ismerete nélkül is adott: mindkét esetben püspök gyászolja idős korban elhunyt édesanyját. Az *intercessio* túl általános ahhoz, hogy Gergelyre mint közvetlen és elsőrendű forrásra gondoljunk.[6] Hasonlóan általános és kézenfekvő a tömjénillat megjelenése keresztény közegben. A további kutatásban viszont érdemes észben tartani a költő-fiú kivételes helyzetét a testvérek közt, különösen akkor, ha újabb bizonyíték kerül elő arra, hogy Janus ismerte a Nonna-epigrammákat.

Addig is érdemes észrevenni a különbségeket, mert ezek tanulságosak nemcsak akkor, ha Gergely munkáival, hanem akkor is, ha más művekkel vetjük össze Janus gyászénekét. Gergely epigrammafüzére túlnyomórészt dicsőítő célú, az oltár mellől, imádság közben hirtelen a mennybe távozott szülő magasztalása, amelyből hiányzik a gyász és a bánat, viszont hangsúlyozott a kivételes halál feletti öröm. Nonna égbe emelkedése tiszteletteli félelem *(tarbosz)* és öröm *(kharma)* egyszerre (61,1). A halandók megkönnyezhetik a halandókat, de Nonna, aki imádkozva halt meg, nem érdemel könnyeket (64); halála örvendezésre méltó (73,2). A földi halállal együtt bekövetkező új, jobb élet feletti ilyen örvendezés keresztény hagyománya egyáltalán nem jelenik meg Janus thrénoszában. Ha a pannon humanista netán ismerte a Nazianzoszi verseit, akkor is más utat választott.

Ha a jóval bizonyosabban ismert latin költőket tekintjük, két szerző kínálkozik előképként. Az egyik, kevésbé érdekes Ausonius, aki a *Parentalia* 2. versét anyja emlékének szenteli. Rövid költeményről van szó, a valamennyi elhunyt rokonnak emléket állító versfüzér egyik darabjáról. Ennél jóval érdekesebb Statius *Epicedion*ja apja halálára (*Silvae* 5,3), amelynek a Barbara-gyászdallal való kapcsolataira Török László hívta fel a figyelmet.[7] Mind a két vers számot vet tárgyának problematikus voltával, szerkezetük is hasonló. Számos helyen szöveg szerinti átvételt vagy parafrázist találunk Janusnál, aki másutt is kiindulópontnak veszi a *Silvae* 5. könyvét. Statius álom-himnusza, amely az *Epicedion* után követ-

6 Vekerdi László, „Szent László-ének", in *A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Memoria saeculorum Hungariae 3, 11–21 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 16.

7 A Janus Pannonius-verseket kiadta és jegyzetelte: Török László, lásd *Humanizmus*, szerk. Ács Pál, Jankovics József és Kőszeghy Péter, Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, 2 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 1:271.

kező vers, mintája Janus ugyanilyen témájú himnuszának, olyan versnek, amely egy elégiaciklusba tartozik a Barbara-gyászdallal.

Statiusnál ráadásul egy utalás erejéig megjelenik az anya gyászdalban történő búcsúztatásának majdani lehetősége:

> Quos ego tunc gemitus (comitum manus anxia vidit,
> vidit et exemplum genetrix gavisaque novit),
> quae lamenta tuli!

> Milyen sok sóhaj (aggódva látta a sok kísérő, látta szülőanyám is örömmel a példát), micsoda sírás fogott el! (262–264)

Az apa gyászolása példája, ekképp előzménye lehet az anya majdani elsiratásának – innen az anyai öröm a gyászban.

Mindazonáltal a két vers közt jelentős különbségek vannak. Statius három hónappal apja halála után kezdi a verset; az idősíkokat folyamatosan váltogatja. Nem támad senkit apja halála miatt. És végső soron itt sem az anya, hanem az apa gyászolásáról van szó.

A kutatás másik iránya a műfaji technikák köre. Ha a műfajt, a gyászéneket tekintjük, az nem volt idegen Janus számára. Írt verset ebben a műfajban V. Miklós pápa anyja, Andreola, illetve az ifjú Racacinus halálára.[8] Az utóbbi a neves kortársat, Tito Strozzát is versengésre késztette.[9]

Janus a retorikai mintát a monódiában, a gyászbeszédben találhatta meg. A monódia-alkotás lehetőségeit tartalmazó munka *A szemléltető beszédről* címen maradt fenn, és a szónok Menandrosz neve alatt volt ismert. Pernille Harsting kutatásai óta ismert, hogy a görög kéziratok használata mellett latin fordítás is készült a mű egy részéből már a quattrocento első évtizedeiben, és a lefordított részlet éppen a monódiát tárgyaló fejezet.[10] Tekintsük át ezt.[11]

Mint a legtöbb esetben, a kézikönyv Homéroszból indul ki, aki Andromakhé, Priamosz és Hekabé gyászbeszédével adott mintát. A cél kettős: siratni

8 JPO:2, 9; 2, 15.

9 Béatrice Charlet-Mesdjian, „Tito Vespasiano Strozzi et Janus Pannonius: un commerce poétique au sein de la res publica litterarum", in *Hercules Latinus*, szerk. Ladislaus Havas és Emericus Tegyey, 41–53 (Debrecini: Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debrecinensis, 2006).

10 Pernille Harsting, „Two Renaissance Translations of Menander Rhetor on the Monody", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec Et Latin* 67 (1997): 13–32.

11 Menander, *Rhetor*, szerk és ford. Donald Andrew Russell és Nigel Guy Wilson (Oxford: Clarendon Press, 1981), 200–207. (tract. II, cap. XVI.)

(thrénein) és szánakozni *(katoiktidzeszthai).* A beszédben fontos az elhunyt dicsőítése *(enkómion),* de akkor megfelelő, ha rendre a siratás *(thrénosz)* keretében jelenik meg. Rokon siratása esetén a kiindulópont lehet az, hogy a beszélő árvaságra jutott, hogy egy kitűnő apát veszített el – ekképp saját elhagyatottsága a fő téma. További példák olvashatók hasonló rövid magyarázatokkal a kiemelkedő vezető és a fiatalon elhunyt ember feletti monódia esetére. A beszéd kezdetén javasolt a panaszolkodás az istenségekre, különösen a végzet-istennők igazságtalanságára. A monódia a jelen–múlt–jövő alapján és sorrendjében oszlik három részre. A jelennel kell kezdeni, mert a közeli, közvetlenül érzékelhető dolgok hatásosabbá teszik a beszédet. A folytatás a múlté, az elhunyt életútján megmutatkozó kiválóság bemutatásáé. Ehhez társul a jövő: a halál utáni változások, például a család életének rosszabbra fordulása. Ezen a ponton lehet például *aposztrophé*val élni, a hozzátartozókhoz fordulni, hozzájuk szólva ecsetelni a várható veszteségeket. A három rész lezárása után a temetés, az ott egybegyűltek leírása következhet. Dicsőíthető aztán az elhunyt eleven megjelenésének dicsőítése, összevetve a halál állapotával.

Záró megjegyzéseiben Menandrosz nem javasolja az idősek feletti monódiát. „Világos, hogy monódiákat fiatalok, nem öregek fölött szoktak mondani. Nem volna-e túlzó *(perittosz)* és hiábavaló *(mataiosz)* monódiában elsiratni az öregeket úgy, mint a fiatalokat?". Ami a nők elsiratását illeti, megengedőleg tárgyalja az olyan beszédet, amelyet a férj mond saját feleségére. Hogy ez mennyire nem tipikus, mutatja, hogy Menandrosz mindjárt javasol példákat felhozni arra, miként ragaszkodnak az oktalan élőlények is halott párjukhoz.

A fentiek alapján határozottan úgy tűnik, hogy valaki édesanyját elsiratni nem tartozik a bevett tárgyak közé. Janus Pannonius életművében sem gyakori, de nem is példátlan – gondoljunk a fent említett Andreola-versre.

Ezzel együtt az, hogy valaki gyászdalt szentel saját édesanyjának, változatlanul szokatlan választásnak tűnik a költő korában.

A másik fontos nehézség a tárgyválasztásban az idős kor. Amint láttuk, Menandrosznál az ilyen kor esetén a monódia nem javasolt. Menandrosztól függetlenül, de talán hasonló elgondolás alapján az idős kor reflexió tárgya Statius *Epicedion*jában is:

raperis, genitor, non indigus aevi,
non nimius, trinisque decem quinquennia lustris
iuncta ferens.

Nem ragadtak el, szülőatyám, úgy, hogy túl kevés időt éltél, sem úgy, hogy túl sokat; tízszer öt évhez fűztél három lustrumot. (252–254)

Azt, hogy a szépen kiszámolt életkor, a hatvanöt év ténye mégsem megnyugtató, a folytatás bizonyítja:

sed me pietas numerare dolorque
non sinit, o Pylias aevi transcendere metas
et Teucros aequare senes, o digne videre
me similem...

Ám a kegyelet és a fájdalom nem engedi, hogy számolgassak; ó, bárcsak a Püloszi élethatárát meghaladnád, és a trójai véneket beérnéd, ó, te, aki méltó vagy engem hasonlóképpen látni! (254–257)

A számolgatás és a számtagadás paradoxona, valamint a nyilvánvalóan túlzó kívánság közvetve azt mutatják: a hatvanöt év olyan kor, amelyben a túlzott gyász nem illendő.

Tekintsük ezután azt, miként dolgozza ki szokatlan tárgyát Janus, és miként oldja meg az annak szokatlan, ellentmondásos karakteréből származó problémákat.

A vers a jelenben kezdődik. A hirtelen fájdalom indulatkeltő leírása után a kicsiről a nagyra történő átmenet eljárásával invektíva-sor következik: először a halál napja, azután hónapja, végül az emberi világ rendjét befolyásoló csillagvilág kárhoztatása történik. Ezután következik a fent vázolt problémák megválaszolása – erre részletesen ki fogunk térni nemsokára. Itt annyi fontos, hogy ez a rész adja a lehetőséget a múlt időre történő áttérésre: az anya dicsőítésére. A vers a közeli, majd távoli jövő idejével zárul: a közelgő temetési szertartással, majd a mennyben közbenjáróként megjelenő anyához intézett himnikus zárással.

A számunkra érdekes rész a vers 85–132. sora. Tekintsük először azt az érvelést, amely az anya siratásával általában foglalkozik. Janus két ellenérvet hárít el, a *praeparatio* eljárásával élve. Érvelése mindkét esetben retorikai dedukcióval, szentenciával kezdődik, ezt követi egy induktív eljárás.

Az első lehetséges ellenérv szerint a poéta kegyelete rosszallni való, a gyenge lélek elasszonyosodott voltára utal:

Quodsi cui nostra haec pietas culpanda videtur
ceu muliebre animi debilioris opus... (57–58)

> Hogyha valaki szerint kegyességünk kárhozatra méltó, vagy olyasmi, ami a kelleténél gyengébb, elasszonyosodott lélekre vall... (57–58)

Janus az előre felhozott vádat – az *effeminatio* vádját – két érvvel hárítja el, a természetjogra, valamint az ókori férfiak példájára történő hivatkozással. Aki kárhoztat egy ilyen verset,

> ... certe ignorat naturae iura potentis,
> ignorat veterum tot pia facta virum. (59–60)

> ... bizonyára nem ismeri a hatalmas természet jogát, nem ismeri az ókori férfiak annyi kegyes tettét. (59–60)

Az induktív érveket, a példasort Török László alaposan tárgyalta.[12] A deduktív érv, a *ius naturae* érve az, amellyel az ő eredményeit szeretném kiegészíteni. Janus még jogi képzése előtt, a retorikai tanulmányok során megismerkedhetett azzal a felosztással, amelyet a *Herenniushoz írt Retoriká*ból (2,13,19) tanulhatott:

> Constat igitur [ius] ex his partibus: natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto. Natura ius est, quod cognationis aut pietatis causa observatur, quo iure parentes a liberis, et a parentibus liberi coluntur.

> Ezek a következők: a természetjog, a törvény, a szokásjog, a precedens, a méltányosság és helyesség, a szerződés. A természeten alapul az a jog, amit a rokonság vagy a kegyelet ír elő; e jog alapján gyámolítják a gyermekek szüleiket, a szülők gyermekeiket.[13]

A *ius naturae* nemcsak a Barbara-versben jelenik meg. Ha az itáliai műveket nézzük, ironikus használata az androgünökről szóló epigrammában látható: ott Prométheusz a *ius naturae* alapján választja szét a férfinői lényeket.[14] Ezen egy, az iskolai ismeretek komikus felhasználását mutató epigrammán kívül a fogalom csak a magyarországi elégiaciklusban jelenik meg. Szerepet kap a rá következő, vele összefüggő Hold-invektívában is. Ott az egyik vád az, hogy a Hold a természet szent jogának felforgatására tanít *(tu sacra naturae vertere iura doces)*:

12 *Humanizmus*..., 270–271.

13 Cornificius, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul*, ford. és szerk. Adamik Tamás, Görög és latin írók 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 116–117.

14 JPO:1, 44,7. (A továbbiakban JPO:1, 44,7).

ennek példái Circe és Medea tettei.[15] A túlságosan termékeny gyümölcsfa nevében mondott *proszópopoiia*-elégiában a fa-anyát leroskasztó gyümölcsgyerekek kárhoztatásában olvassuk:

Talia de natis referent si praemia matres,
sacra ubi naturae iura potentis erunt?

Ha az anyák ilyen jutalmat kapnak gyerekeiktől, hol van a hatalmas természet szent joga?[16]

A három előfordulás közt aligha találni kapcsolatot, a *ius naturae* mindegyik esetben az érvelés adott helyén kap feladatot – a legfontosabbat, úgy látom, a Barbara-gyászbeszédben. A közös jegy az elégiákban az, hogy a *ius naturae* részben vagy egészben a gyerek–szülő kapcsolatra utal.

A másik ellenérv az idős korra vonatkozik. *Me pietas numerare dolorque / non sinit* (a kegyelet és a fájdalom nem engedi, hogy számoljak), olvastuk Statiusnál. Itt a fájdalom mellett az a *pietas*-fogalom jelenik meg, amely a Herenniushoz írt retorikában a természetjog meghatározásában olvasható. Janus más fogalmat használ:

Nec vero illorum quisquam neget esse gemendos
interitus, vitae quis mora longa fuit.
Sincerus nullos *affectus* computat annos:
quicquid ames, nunquam consenuisse putes

S nem tagadja senki, hogy siratni kell annak elmúlását, akiknek élete hosszúra nyúlt.
Az *őszinte érzés* nem számolja az éveket, akit szeretsz, úgy látod, sohasem vénült meg.
(79–82)

Az idézetben kiemelt *sincerus affectus* szókapcsolat, amelynek első olvasásra határozottan preromantikus zamata van, igen ritka az ókori szerzőknél: tudomásom szerint a késő antikvitásban, Szent Ágoston egyik levelében jelenik meg először (*Epist*. 21,6).[17] A középkori episztola- és prédikációirodalomban a szókapcsolat egyre többször fordul elő, Janus korára pedig a kancelláriai gyakorlatban formulává válik. A legalább húsz példából egy misszilis levelet idézünk, amely a

15 JPO:2, 25,128–130.
16 JPO:2, 32,15–16.
17 A levélben Ágoston püspökétől, Valeriustól kér engedélyt arra, hogy a papi szolgálatból a Szentírás tanulmányozása végett egy időre visszavonulhassék. „Mihi Deum et Christum testem facis innocentiae et caritatis, et sinceri affectus quem circa nos habes" (Istent és Krisztust teszed tanúvá előttem az ártatlanságra és a szeretetre meg az őszinte érzésre, amelyet irántunk táplálsz).

Héderváry-kódexben őrződött meg, s 1464 júliusában keletkezett. Valószínűleg Janus az, aki Mátyás király nevében ír Cristoforo Moro velencei dózséhoz. A király Várdai István kalocsai érsek bíborosi kinevezése ügyében kéri a címzett közbenjárását, és a levél zárlatában őszinte szívvel ígéri, hogy hasonló esetben ő is a dózse dicsőségére és javára fog fáradozni *(nos operam nostram vicissim ad fraternitatis vestrae decus et commodum sincero pollicemur affectu)*.[18] A Barbara-versbe a Statius-sorok parafrázisaként bekerült szókapcsolat alighanem eredeti, Ágostonnál és a keresztény hagyományban szokásos, a keresztény szeretetre alapozó jelentésében szerepel.

Akárcsak a korábbi esetben, a 79–82. sorban is deduktív, szentenciózus kezdést látunk. Az indukció viszont nem példák során át történik, hanem dicsőítő elbeszéléssel. Ennek sajátossága, hogy nem csupán az anya, hanem az egyetlenné tett fiú dicsőítése. Közvetve annak igazolása, hogy a kivételes fiú személyisége indokolja az anya dicsőítését, a csodálatosan kései születéstől, a jóstehetségen át, az egyszülöttként nevelésen keresztül egészen a szeretett fiúhoz a halál pillanatáig tartó ragaszkodásig. Az anya feletti monódia alkalmat ad a fiú közvetett dicsőítésére.

A lehetséges kifogások tehát a versben elhárultak. Marad a kérdés: miért vállalkozott minderre a költő? Miért nem kerülte el ezt a szokatlan tárgyat, miért nem érte be egy epitáfium[19] alkotásával?

Ennek egyik oka alighanem az a jelenség lehetett, amelyet magyarországi költészetében megfigyelhetünk: az, hogy verseinek témája egyre inkább saját maga és környezete. *Musis et mihi cano*,[20] válaszolja epigrammájában ama Vitusnak, aki kíváncsi arra, hogy a poéta olvasó s hallgató híján miért ír. A magyarországi elégiagyűjtemény túlnyomó része ilyen karakterű, a költő-püspök közvetlen környezetével, illetve önmagával kapcsolatos.

A másik okot a tárggyal kapcsolatos hozzáállásban kereshetjük. *Vinco materia, vincitis eloquio*,[21] én a nyersanyag kiválasztásában diadalmaskodom, ti – ókori költők – az ékesszóló kidolgozásban, írja még Itáliában. Mások által még meg nem munkált új nyersanyag, *materia* előtalálása a kivételes költői lelemény jele. Ha maga a nyersanyag nehezen megmunkálható, az nem hátrány, inkább lehetőség a tehetség és a műveltség megmutatására. Ennek során, olvashatjuk az *Aeneis*t magyarázó Tiberius Claudius Donatusnál (vol. 1., prooem., p. 2), a költő

18 Mátyás király, *Levelei: külügyi osztály, 1458–1490*, szerk. Fraknói Vilmos, reprint kiadás: szerk. Mayer Gyula (Budapest: Nap Kiadó, 2008), 57.

19 JPO, 1:388.

20 JPO, 1:391, 2.

21 JPO, 1:141, 6.

eléri, hogy az első látásra hőse ellen szóló tulajdonságok is a hős dicséretére forduljanak.[22] A *materia* előtalálása és ilyen kidolgozása az *ingenium*, a költői rátermettség bizonyítéka.[23]

A dolgozat címe József Attila versére utalt. Az ő korában, a romantika hagyományában az anya elsiratása olyan tárggyá vált, amelyet nem kitalálni, hanem megújítani volt érdemes. Janus idejében azonban, úgy tűnik, egészen új találmány volt. Talán éppen a tárgy mára konvencionális volta (és a hazai hagyományban József Attila ilyen tárgyú versei) miatt van az, hogy a Barbara-gyászdal az iskolapadba is utat találó Janus-versek közé tartozik. A maga korában azonban szokatlan lelemény volt, ilyen értelemben korai sirató.

22 Jankovits László, „Az *ingenium* fogalma Janus Pannoniusnál", in Jankovits László, *Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetről*, Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 7, 60–67 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 62–63.

23 Jankovits László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 97–98.

Zsupán Edina

Jólszerkesztettség és szép hangzás Janus Pannonius prózafordításában

Kutatás

A görögből latinra készített prózafordítások kérdése Janus életművének kutatásában perifé rikus terület.[1] Juhász László 1928-as rövid, latin nyelvű disszertációja óta csupán néhány tanulmány született a tárgyban, átfogó és beható szövegelemzésre nem került sor.[2] A prózafordítások mostoha sorsára Darko Novaković is felhívta a figyelmet 2005-ben, hozzátéve, hogy Janus Pannoniust mint kivételes képességű műfordítót egyáltalán nem ismeri a nemzetközi szakirodalom.[3]

1 A tanulmány közvetlen folytatása egy korábbi dolgozatnak, számos kijelentése arra épül: Zsupán Edina, „A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 472–495.

2 Ladislaus Juhász, *De Iano Pannonio interprete Graecorum*, Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterae Regnum Hungarorum Francisco-Josephinae (Szeged: Ferenc József Tudományegyetem, 1928); Ritoók Zsigmond, „Janus Pannonius görög versfordításai", in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Memoria saeculorum Hungariae 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 407–438; Zsigmond Ritoók, „Lexikalisches zu den neulich entdeckten Übersetzungen aus dem Griechischen von Janus Pannonius", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1975): 403–415; Horváth László, „Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (2001): 199–215; Darko Novaković, „Le traduzioni dal greco di Janus Pannonius: La filologia al servizio della politica", *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 53–66; Ritoók Zsigmond, „Ilias 2, 299–330 Janus Pannonius fordításában", in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László és Kecskeméti Gábor (Pécs: Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem, 2000), 27–38; Mayer Gyula, „Ianus Pannonius és az Anthologia Graeca szöveghagyománya", in Paritia Linguarum. A Vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása, szerk. Maróth Miklós (Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2013), 177–186; Gyula Mayer, „Frühe Übersetzungen aus der Griehischen Anthologie", in *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur* (Wiesbaden: Reichert, 2014), 261–268.

3 Novaković, „Le traduzioni dal greco...".

A versfordítások helyzete Ritoók Zsigmond 1975-ös alapvető tanulmánya óta lényegesen kedvezőbb.[4]

Az utóbbi évtizedek humanista fordításkutatásában mérföldkőnek bizonyult Paul Botley 2004-ben napvilágot látott műve, a *Latin Translation in the Renaissance*.[5] A kötet Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti és Erasmus fordítói profiljával foglalkozik. Bruni és Manetti esetében monografikus megközelítést látunk. A szerző pontos és alapos kutatásokra támaszkodva összegzi a két humanista fordítói pályafutását, árnyaltan prezentálja fordítói elveiket, és kontrasztálja is őket. Összegző, mégis cizellált megközelítése, ebből fakadó új konklúziói miatt válhatott a mű fontos viszonyítási ponttá. Hasonló összegzésekre azonban csakis egy-egy humanista-fordító teljes œuvre-jének feltárása és a hozzá tartozó források elemzése után kerülhet sor. Ez volt az egyik kicsengése a 2005-ös *Tradurre dal greco* címet viselő firenzei szemináriumnak is,[6] melynek tanulmánykötetéhez a bevezetést Ernesto Berti, a mikrofilológiai fordításkutatás egyik legkiválóbb képviselője írta[7]. E vademecumban Berti hangsúlyozza, hogy míg a humanista fordításelméletek kutatása meglehetősen előrehaladott, a szövegek alapos elemzése, kiadásaik elkészítése s a fordítói praxis feltárása gyerekcipőben jár.[8] Ezért általános kijelentések a humanista fordításokról egyelőre alig tehetők. Valóban, a fordítási folyamat maga kevésbé kutatott terület még ma is, de talán a szövegekkel való munkának a *Catalogus translationum et commentariorum* mellett lendületet adhat egy újabb – 2008-ban napvilágot látott – monumentális mű, a 15. és 16. században nyomtatásban is megjelent humanista fordítások repertóriuma.[9]

Egészen más szempontból vált iránymutatóvá a Peter Burke és Po-Chia Hsia által szerkesztett és részben írt *Cultural Translation in Early Modern Europe* című, 2007-ben megjelent kötet.[10] Burke a fordítást a kulturális transzfer tágabb kontextusába helyezi, annak egy módozataként tekint rá. Fogalmai, mint a dekontextualizáció és a rekontextualizáció s az utóbbival együtt járó domesztiká-

4 Ritoók, „Janus Pannonius görög versfordításai".

5 Paul Botley, *Latin Translation in the Renaissance: The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge–New York: Cambridge UP, 2004).

6 Mariarosa Cortesi, szerk., *Tradurre dal greco in eta umanistica: metodi e strumenti* (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007).

7 Ernesto Berti, „La traduzione umanistica", in Cortesi, *Tradurre dal greco...*, 3–15.

8 Berti, „La traduzione umanistica", 3–4.

9 Mariarosa Cortesi és Silvia Fiaschi, szerk., *Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa: secoli XV e XVI* (Firenze: SISMEL-Editioni del Galluzzo, 2008).

10 Peter Burke és R. Po-Chia Hsia, szerk., *Cultural Translation in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge UP, 2007).

ció vagy éppen az idegen jelleg szándékolt megtartása *(foreignization)*[11] alkalmasak arra, hogy újrarendezzék, és értelmezzék a fordításokban megfigyelt jelenségeket, különös tekintettel az egyediségekre, a szabályszerűségektől való eltérésekre.

Tárgyunk tekintetében ez utóbbi különösen fontos, hiszen Janus, valamint a prózafordításainál nem figyelmen kívül hagyható szerzők, Guarino[12] és Francesco Filelfo[13] fordításai egyöntetűen humanistának tekinthetők, hiszen *ad sententias* fordítások, és a tartalom mellett az *elocutió*nak, a stílusnak is nagy figyelmet szentelnek, ám stilisztikai, szintaktikai, grammatikai megoldásaik oly mértékben különböznek, hogy mindhármuk esetében egyediségről, egyedi útról beszélhetünk.

A fordítók akár művenként és műfajonként is más-más stratégiát alkalmazhattak, ráadásul a Quattrocento során mindvégig megmaradt az *ad verbum*-gyakorlat is. Guarino, aki általában a latinizálás, azaz a domesztikáció útját választotta, Isocratés *Démonicos*ának (1405), egy politikai jellegű szövegnek fordítása során a *terminus technicus*ok transzliterációja *(monarchia, democratia)* mellett döntött annak ellenére, hogy ez idegen hatást kelthetett a latin változatban. Guarino itt mestere, Manuél Chrysolóras útmutatása szerint járt el, aki bár óva intett az *ad verbum* fordítástól, elsőrendűen fontosnak tartotta a görög jelleg és pontos jelentés megőrzését.[14] (Ezen a ponton is jól látszik a kapcsolat Guarino és Janus gyakorlata között.) Chrysolóras egy másik tanítványa, a humanista fordítások leg-

11 Peter Burke, „Cultures of translation in early modern Europe", in Burke és Hsia, *Cultural Translation…*, 7–38; Pade Marianne, „Greek into Humanist Latin: Foreignizing vs. domesticating translation in the Italian Quattrocento", *Renaessanceforum: Tidsskrift for Renaessanceforskning: Journal of Renaissance studies*, 14 (2018): 1–23. A terminológia Venuti klasszikus művén alapszik: Lawrence Venuti, *The Translatior's Invisibility. A History of Translation* (London–New York: Routledge, 1995, 2008).

12 Uo.; Marianne Pade, „I give you back Plutarch in Latin – Guarino Veronese's version of Plutarch's Dion (1414) and early humanist translation", *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée* 41, 4. sz. (2014): 354–368.

13 Silvia Fiaschi, „Filelfo e 'i diritti' del traduttore. L'auctoritas dell' interprete e il problema delle attribuzioni", in Cortesi, *Tradurre dal greco…*, 79–138. Filelfo görögtudásához: Mariarosa Cortesi, „Aspetti linguistici della cultura greca di Francesco Filelfo", in *Atti del XVII convegno di studi maceratesi (Tolentino, 27–30 settembre 1981)*, Studi Maceratesi 17 (Padova, 1986), 163–206.

14 Pade, „Greek into Humanist Latin…", 11. Pade megemlíti, hogy Guarino számos új szót alkotott a latinban görögből való transzliteráció útján. Neki köszönhető például a „myrias" („tízezernyi") meghonosítása is. Janus az *Apopthegmata*-fordításában maga is használja ezt az „idegen" szót: „… δάκτυλοι νῦν μὲν *μυριάδας* νῦν δὲ μονάδα [τιθέναι] δύνανται …" (Orontés, 174B), Plutarchus, *Moralia II*, szerk. Wilhelm Nachstädt, Wilhelm Sieveking és John Bradford Titchener, Bibliotheca Teubneriana (Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971), 8. Janus fordításában: „… digiti modo *myriadas* modo unitates reddunt …" (Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 5^{v}; Ábel Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1880), 35.

nagyobb teoretikusa, Leonardo Bruni viszont főbenjáró véteknek tekintette a transzliterációt.[15] Az eltérések tehát jelentősek és beszédesek.

Kérdésünk az, hogy e palettán hol foglal helyet Janus Pannonius. Végleges válasz – a fentiek értelmében – természetesen csak akkor adható, ha Janus valamennyi prózafordításának részletes feltárására sor került, beleértve a motivációkat, az intenciókat, a szociokulturális környezetet, a politikai szituációt stb. Én magam a szövegközpontú, módszeres vizsgálatot az *Apophthegmata*-fordítással kezdtem. Rendkívüli igényesség, az eredetihez való tökéletes hűség bontakozott ki a költő részéről már az első, mintavételnek tekinthető vizsgálat során is. Ennek eredményeit egy korábbi tanulmányban tettem közzé.[16] Jelen munkában nem vállalkozhatom Janus teljes, gazdag műfordítói eszköztárának bemutatására, és a kérdéskör számos más vonatkozásáról sem eshet szó. Egyetlen szálat szeretnék csupán kiemelni, azt az elvet, amely véleményem szerint leginkább meghatározta Janus eljárásmódját ebben a fordításban, a szöveg jólszerkesztettségét, zeneiségét, *concinnitás*át, mintegy értelmezni a Mátyáshoz szóló előszó programmatikus mondatát: „a lehető legigazabbul kíséreltem meg Plutarchust visszaadni".[17] Miként fordított prózát egy költő?

Filelfo fordítása mint tényező

Mielőtt a szövegelemzésekre térnék, egy fontos körülményről okvetlenül szót kell ejteni. Bár maga másként állítja, Janus ismerte és messzemenően felhasználta Francesco Filelfo fordítását – miként ezt korábban bizonyítottuk.[18] Ez alapvetően határozta meg saját szövegalkotását, hiszen mintegy csupán tíz százalékra tehető azon *apophthegmá*k száma, amelyek esetében nem található jelentősebb mértékű lexikális vagy más összefüggés a két fordítás között. Ha nincs Janus kezében Filelfo szövege, teljesen más végeredmény született volna.

15 Pade, „Greek into Humanist Latin…", 8–10. Bruni az említett koordinátarendszerben a domesztikáció képviselője volt.

16 Zsupán, „A szövegalkotás tényezői…".

17 „…Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim." Ábel, *Adalékok a humanismus történetéhez…*, 31.

18 Zsupán, „A szövegalkotás tényezői…".

Első példa – árnyalatnyi módosítások

Alábbi példánk azt szemlélteti, hogy bár Janus Filelfo változatára épít, finom módosításokkal mennyire más poétikai végeredményre jut, mint az itáliai humanista. A mondat első felében szó szerint veszi át a szöveget (félkövérrel), a második felében pedig Filelfo más döntéseit követi, olyanokat, amelyek nem annyira nyilvánvalók.

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς ΔΙΚΑΣΤΑΣ *ἐξώρκιζον* ὅτι, κἂν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων, οὐ κρινοῦσι. (174C)[19]

Az egyiptomiak királyai törvényeiknek megfelelően rendszerint *megeskették* a BÍRÁKAT, hogy – még ha király parancsolja is valamiféle igazságtalanság jóváhagyását – nem hagyják jóvá azt.[20]

Francesco Filelfo:

Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege *adiurabant* IUDICES ne quid per iniuriam aliquando **iudicarent** si reges id etiam ipsi imperassent.[21]

Janus:

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege IUDICES *adiurabant* · quod etiam si rex iusserit · nihil iniquum **iudicabunt**.[22]

19 Plutarchus, *Moralia II,* 8.

20 A tanulmányban található magyar fordítások, amennyiben máshogy nem jelöljük, a tanulmány szerzőjétől származnak.

21 A Filelfótól származó fordításrészleteket az editio princeps alapján közöljük: Venetiis, Vindelinus de Spira, 1471, GW M34400, ISTC ip00816000. Az általam használt példányban: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc.c.a. 25-1, f. 4^{v}; hozzáférés: 2022.11.01, https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00060048?page=,1

22 A Janus-fordításrészletek a szöveget egyedüliként megőrző lipcsei kódexből származnak: Universitätsbibliothek, Rep. I 80. Jelen részlet helye: fol. 5^{v}. A kódexhez lásd: Robert Naumann et alii, *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur* (Grimae: Gebhardt Verlag, 1838), 6, Nr. XII. Lásd továbbá: *„Az ország díszére": A Corvina könyvtár budai műhelye.* Kiállítási katalógus, szerk. Zsupán Edina (Budapest: OSZK, 2020), 180–183, Kat. C1, a katalógustétel szerzője Földesi Ferenc.

Az „adiurabant iudices" („megeskették a bírákat") szórendjnek megcserélésével Janus helyreállította a görög eredeti szórendjét (kurziválva és nagybetűvel). Ugyanezt a szándékot, az eredeti szórendjének hűséges követését láthatjuk az apophthegma további részében is.

Első pillantásra is látszik, hogy Janus rekonstruálja a görög eredetinek megfelelő állapotot. A görögben az apophthegma második fele két mellékmondatból áll, az aláhúzott feltételes mellékmondat beékelődik a másik, a főmondattól függő kijelentő tárgyi mellékmondatba (ὅτι, ... οὐ κρινοῦσι). Míg Filelfo megszünteti a beékelést, az apophthegma végére helyezi a feltételes mellékmondatot, addig Janus visszaállítja az eredeti állapotot. (Lásd az aláhúzott szövegrészeket.) A helyreállítás azonban nem teljes. És ezen a ponton valószínűleg ismét Filelfo – még ha nem is oly' látványos – hatásáról van szó. Ha megfigyeljük, a beékelt aláhúzott tagmondat egy része, az „igazságtalanság" (μὴ δικαίων) kifejezés már Filelfónál is átkerült a másik mellékmondatba (ne quid per iniuriam). Janus is megőrzi ezt az állapotot (nihil iniquum), de ezzel a grammatikai transzpozícióval együtt is hű marad az eredeti szórendhez. Egyetlen dolog marad ki nála is – valószínűleg ismét Filelfo nyomán, elfogadva az ő megoldását: nem ismétli meg a „iudico" „jóváhagy", „megítél" igét, pedig görög megfelelője – κρίνω – kétszer is szerepel. Egyébként a költő szöveghűségére jellemző, hogy a mondat végén található igét a görögnek megfelelően visszateszi futurumba (iudicabunt), míg Filelfo az átalakítás miatt más igeidőt választ.

Janus minden döntése mögött tartalmi vagy retorikai-poétikai megfontolás állt, akár elfogadott valamit, akár változtatott rajta. Mielőtt azonban megvizsgáljuk, hogy a szórendi hűségen túl mit is eredményeztek a Filelfo változatához képest eszközölt változtatásai, szükséges tennünk egy kis műfaji kitérőt.

Az apophthegma műfaja

Az apophthegma valamely jelentős személyiség mondása *(dictum)*. Legközelebbi rokona a *gnóma* és a *chria*. A gnóma csupaszabb, általánosabb nála, sem egyedi esethez, sem személyhez nem kötődik. A chria közelebb áll hozzá – valamely történeti személyiség mondása, cselekedete vagy mindkettő *(dictum et factum)* szituatív kontextusba ágyazva. Átfedés is van köztük, hiszen az apophthegma és a mondást tartalmazó chria végső soron ugyanaz.[23]

23 Az apomnémoneuma a fentiektől hosszúságban különbözik. F. H. Robling és C. Strosetzki, „Apophthegma", in *Historisches Wörterbuch der Rhetoric*, szerk. Gert Ueding (Tübingen: Max

Szempontunkból különösen fontos az apophthegma műfajának stílusköve-telménye: rendkívüli nyelvi megformáltsága. Legfőbb jellemzője a tömörség, a *brevitas*. Ezt jelentős részben *per detractionem*, elliptikus formák segítségével éri el, de fontos szerephez jutnak a rövidítőszerkezetek is. E formák váratlanságukkal hozzájárulnak a tartalmi frappánsséghoz, ám egyben egyfajta szintaktikai és szemantikai bizonytalanságot is okoznak. További fő jellegzetesség az architektonikus elrendezés (szimmetria, tükröződés, párhuzam, azonos hosszúságú egységek stb.) s az ebből fakadó ritmikusság. A hangsúly – mind a tartalmi, mind a formai – a mondáson, a *dictum*on van, hiszen ez képezi az apophthegma csattanóját. Emiatt kevésbé fontos az előzményként és keretként szolgáló történet időbeli kidolgozása, ezért is kaphatnak nagy szerepet a rövidítőszerkezetek és léphet előtérbe egyfajta nominális stílus az igékkel való operálás helyett. Az apophthegma további érdekes sajátossága a lexikális egyszerűség. Fontos körülmény, hogy az egyes apophthegmák – bár a gyűjtemények törekszenek az egy személyhez tartozókat egymás után állítani, mintha történeti narratívát képeznének – poétikailag önálló egységek.

Ha megvizsgáljuk a példaként szolgáló eredeti görög apophthegmát, jól látszik, hogy két egyenlő hosszúságú részre oszlik, a főmondatra és a két mellékmondatra, az egyik mellékmondat pedig körbeöleli a másikat (kurziválva).

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
– – – ∪ – ∪ ∪ – ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – – ∪ – – – – – –

ὅτι κἂν βασιλεύς ΤΙ <u>προστάξῃ κρῖναι</u> ΤΩΝ ΜΗ ΔΙΚΑΙΩΝ · *οὐ κρινοῦσι.*
∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ – – – – – – – ∪ – – – – – –

Talán az sem véletlen, hogy a beékelt mellékmondat ragozott igéje és *infinitivus*a középre került (aláhúzva), s egy szép *hyperbaton* fogja közre a központi elemet (nagybetűvel). E tudatos elrendezésből ritmus születik, amelyet egyéb tényezők, *homoioptoton*ok, a mély és magas magánhangzók aránya s a prózaritmus[24] tesz erő-

Niemeyer, 1992), Band 1, coll. 823–825; Jan Stenger, „Apophthegma, Gnome und Chrie: Zum Verhaltnis dreier literarischen Kleinformen", *Philologus* 150 (2006): 203–221. A klasszikus retorikai irodalomban az apophthegma legátfogóbb összegzése Theón *Progymnasmatá*jában található (96. caput).

24 Szemben a cursusok középkori rendszerével, amelynek alapja a szóhangsúly volt, a klasszikus görög prózaritmus a költészethez hasonlóan időmértékes metrumokon alapult. G. O. Hutchinson, *Plutarch's Rhythmic Prose* (Oxford: Oxford University Press, 2018). Prózaritmus alatt a kutatás rendszerint a ritmikus clausulákat érti, és azokat is vizsgálja. Hutchinson hatféle clausulát állapított meg, melyek közül az első négy tekinthető ritmikusnak. Rámutatott arra is, hogy ezek a hosszabb szekven-

teljesebbé. A ritmikusság egyszerű felolvasás során is érződik, de érdemes megvizsgálni a mondat teljes metrikai felépítését is. (Prózáról beszélünk, ezért nem teljes metrikai képleteket várunk, inkább csak tendenciákat érdemes megfigyelni.)

Jól látszik, hogy az első sor közepén felgyorsul a szöveg, míg a sor vége felé, a tagolópont, azaz a belső zárás előtt a sok hosszú szótagnak köszönhetően lelassul.[25] A második sor két anapestusszal (∪∪ –) kezdődik, majd egy jambust (∪ –) követően sok-sok hosszú szótag kölcsönöz méltóságot a szövegnek. A második tagolópont előtt egy baccheust látunk (∪ – –), amely Quintilianus szerint lezárásra különösen alkalmas versláb.[26] Végül az utolsó egységet újra négy hosszú szótag alkotja, méltóságteljesen lezárva az apophthegmát.

Tagolópontok

A fenti görög mondatban elhelyezett két tagolópont azonban már nem a szövegkiadásból származik, hanem a szövegeket megőrző kódexekből. A kéziratokban hagyományozódó tagolás ugyanis különbözik a szövegkiadások modern tagolási gyakorlatától.[27] Tárgyunk szempontjából elsődlegesen fontos, hogy Janus előtt milyen tagolású görög szöveg feküdt, nem elegendő tehát a kiadásokra hagyatkoznunk, hanem a görög kódexeket kell kézbe vennünk. Janus szöveghűsége lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le az általa használt görög kódex szövegével kapcsolatban, s a fent közölt görög mondatot az így megállapított szöveghagyomány alapján tagoltuk. Erre a következő okból volt szükség. Az *Apophthegmata*-fordítást egyetlen kódex őrizte meg, amely ma Lipcsében található.[28] Máshol rámutattunk, hogy ez a kódex minden bizonnyal Vitéz János környezetében keletkezett annak

ciák valójában megfelelnek az antik teoretikusok, elsősorban Quintilianus rendszerének, aki a próza ritmusának elemzéséhez is a szokásos verslábakat használja. Hutchinson rendszerét alkalmazva ennek az apophthegmának a clausuláira (a tagolópontok előtt) azt találjuk, hogy ebben az apophthegmában egyetlen rtimikus clausula van: μὴ δικαίων (2-es típus: – ∪ – –). Azonban – miként a fönti elemzés is mutatja – egy szöveg ritmusához számos más tényező is hozzájárul.

25 Quintilianus szerint a prózában nem csupán a teljes mondat kezdete és vége, hanem a mondaton belüli egységek kezdése és zárása is kidolgozandó ritmikailag. Minderről részletesen: Quintilianus, *Institutio oratoria* 9,4,59–120.

26 *Institutio oratoria* 9,4,102.

27 A középkori tagoláshoz és általában a tagolás történetéhez az európai nyelvekben átfogóan lásd: Giuseppe Antonelli, szerk., *Storia della punteggiatura in Europa* (Roma, Bari: Laterza, 2008); valamint Parkes M. B., *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West* (London and New York: Routledge, 2016).

28 Lásd 22. lj.

esztergomi érseksége idején, az 1460-as évek végén.[29] Mondanivalónk szempontjából ez azért fontos, mert valószínűsíti, hogy egy olyan szövegváltozattal van dolgunk ezen egyetlen fennmaradt szövegemlék esetében, amely közel állhat az eredeti tisztázathoz. A figyelmes vizsgálat eredményeként kijelenthetjük, hogy a szövegalkotás valamiképpen illeszkedik a lipcsei kódexben található tagolópontokhoz.[30]

A példaként választott apophthegma Janus általi fordításában a következőképpen helyezkednek el a tagolópontok:

> Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant · quod etiam si rex iusserit · nihil iniquum iudicabunt.

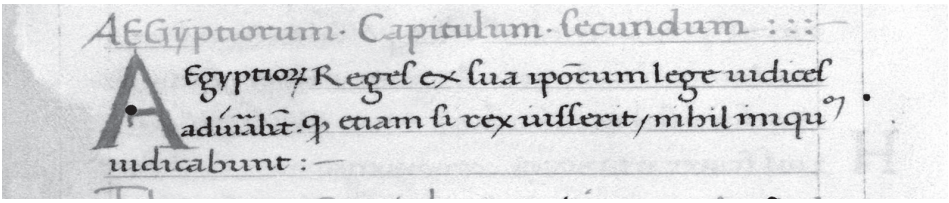

Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 5ᵛ (részlet)

(A képen látható második tagolópontot – „iusserit · nihil" – egy ferde vonallal erősítették meg. Ez a beavatkozás azonban nem az eredeti másolat része, hanem a kódex egykorú vagy közel egykorú használójától származik.[31])

Számos apophthegma elemzése után kijelenthető, hogy a tagolópontok közötti egységek ritmikai egységeket jelentettek Janus számára. Kétségtelennek tűnik az is, hogy ezek a szövegrészek egyben poétikai egységek is voltak. (Később lesz

29 Zsupán, „A szövegalkotás tényezői…", 472–475.

30 A humanizmus során a központozásra ismét nagyobb figyelem vetült, amely része volt az írás és a latin nyelv megtisztítására, minőségi javítására, áttekinthetővé tételére való általános törekvésnek. Az egyes szerzők/másolók maguk is figyelmet fordítottak szövegeik/másolandó szövegeik központozására, sokszor önálló rendszert dolgozva ki. Egy-egy scriptor különböző kéziratokban más-más szisztémát követhetett. A humanista kéziratok esetében tehát számolni kell azzal, hogy az adott másolatnak saját belső központozási mechanizmusai vannak. Vö. Parkes, *Pause and Effect*…, 48.

31 Ez a használó azonban nem azonos azzal a személlyel, aki a „névmutatót" kezdte el építeni az egyik előzéklapon, amelyet a 17. századi tulajdonos, Johann Fridericus Steinbach Aurobaco-Variscus kiegészített. (Utóbbi személyéhez és a kódex történetéhez lásd Zsupán, „A szövegalkotás tényezői…", 475.) Csapodi Csaba szerint ez a kéz Janus Pannoniuséval volna azonos. Vö.: Csapodi Csaba, „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára", in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Memoria Saeculorum Hungariae 2, 189–209 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 193. Vélekedését egyelőre sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem tudjuk. A Janus-autográfia kérdésével legutóbb Mayer Gyula foglalkozott több előadásban is.

szó róla, hogy miként.) Felmerült a kérdés, hogy van-e bármilyen köze ennek a központozásnak a görög kódexekéhez. Ekkor vált igazán szükségessé valamiféle képet alkotni arról, hogy Janus szövege a hagyomány melyik ágába tartozhatott, hiszen nem volt mindegy, hogy milyen tagolást veszünk alapul. A szövegtagolás ugyanis családonként valamelyest különbözik egymástól. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a probléma részletezését, csupán annyit jegyeznénk meg, hogy az eddigiek alapján Janus görög szövege, amely megsemmisült vagy lappang, a gamma és a szigma család[32] sajátosságai között ingadozik, bárhogyan is állt elő a szövegváltozat: akár a két család közös ősének képviselője volt, akár kontaminációt útján keletkezett. Hogy inkább az utóbbi esetről lehet szó, mutatja a heidelbergi Bibliotheca Palatina részeként hagyományozódott g kódex, amely valóban ötvözi a két említett család jellegzetességeit.[33] Eddigi elemzéseink alapján úgy tűnik, hogy Janus fordítása leginkább az ebben található szövegvariánssal rokon. A központozás tekintetében azonban a lipcsei kódexben található fordítás nem követi szorosan a g kéziratot, hanem hol a szigma családdal, hol pedig a gammával tart.[34] Mindez a fordítás, a görög szövegkiadás és annak kritikai apparátusa

32 Plutarchus, *Moralia II,* Praefatio.

33 Uo., X. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. gr. 170, fol. 78r–103r. A kódex teljes digitalizált változata hozzáférhető a heidelbergi Bibliotheca Palatina-honlapon, hozzáférés 2022.12.12, https://doi.org/10.11588/diglit.41233

34 Mindebből az a következtetés is levonható, hogy Janus nem g-ből készítette fordítását. Ezt a kódex provenienciája is igazolja, ugyanis g egyértelműen a firenzei Manetti-könyvtárból került a Fugger-könyvtárba a 16. század közepén. Lásd ehhez a kódex részletes leírását a Bibliotheca Palatina honlapján Vinzenz Gottliebtől, hozzáférés 2022.12.20, https://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/virtuelle_bibliothek/codpalgraec/beschreibungen/bav_pal_gr_170.html. (Jóllehet a friss kódexleírás szerint a Manetti-eredetet a kódexben semmiféle indicium nem jelzi, csupán a Fugger-katalógus bejegyzése, megtaláltam benne a Gianozzo Manettitől származó oldalszámozást. Ehhez jó párhuzam az egykor szintén a Manetti-könyvtárba tartozó Plautus-corvina [Bp., OSZK, Cod. Lat. 241.].) Ha g nem is volt Janus kódexe, van néhány olyan eset, amikor a lipcsei kódex tagolása tökéletesen egyezik g tagolásával. Felmerülhet a kérdés, hogy a Janus által használt kéziratot g forrásvidékén kell-e keresnünk, esetleg g valamely közvetlen vagy közvetett apográfjáról lehet-e szó. A g kódex Firenzében vagy Rómában készült a 15. század közepe táján, másolója Ἀθανάσιος μοναχός volt (vö.: *Repertorium der Griechischen Kopisten, 800–1600*, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik (Wien, 1981), Nr. 11; hozzáférés: 2022.12.20, https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/815/, s mielőtt a Fugger-könyvtárba került volna, mindvégig Itáliában, azon belül is Firenzében mozgott. Esetleg készült egy példány ugyanezzel a szövegvariánssal Firenzében, s ez jutott Janus kezébe? De – amennyiben a szövegvariáns vagy az azt hordozó másolat római eredetét fogadjuk el – a kódexet Janus Rómában is beszerezhette. Vespasiano da Bisticci nagy hangsúllyal emlékezik meg Janus Pannonius római és firenzei kódexbeszerzéseiről egyaránt, amelyeket 1465-ös itáliai követjárása során eszközölt. Vö.: Vespasiano da Bisticci, *Vite di uomini illustri del secolo XV.*, stampata a prima volta da Angelo Mai e nuovamente da Adolfo Bartoli (Firenze: Barbera, Bianchi e Comp., 1839, reprint Forgotten Books, 2017), 222–228, 226.

összehasonlításával volt leszűrhető, ám minden esetben ellenőriztük is a kibontakozó irányt az adott család online hozzáférhető képviselőiben. Az elemzéshez a következő kódexek szolgáltak alapul:

Γ család

Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 182 (XI. sz., G szigla, a Γ család legrégebbi eleme, a család valamennyi tagjának forrása[35])

Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 56.7 (G apográfja, szigla nélkül, Francesco Filelfo kódexe, 1435/36-ban másolta számára Sienában Ἀντώνιος Ἀθηναῖος[36])

Σ család

London, British Library, Harley 5692 (XV. sz., c szigla)

g kódex

Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170 (XV. sz.)

A lipcsei kódex első tagolópontjának elhelyezkedése („adiurabant · quod") megegyezik mind a gamma-kódexek első, mind pedig a szigma-kódex egyetlen tagolópontjával. Bizonyos értelemben a második tagolópont („iusserit · nihil") is megegyezik a gamma-kódexek tagolásával, ha figyelembe vesszük a Janus általi változtatásokat a szövegben: láttuk, hogy a „jogtalanság" („iniquum") kifejezést – Filelfo nyomán – ő is a másik mellékmondatba tette át, így kibővült a záró rész, amelyet a gammákban csak egyetlen ige, az οὐ κρινοῦσι foglal el. De az sem kizárt, hogy adott esetben Janus magától szúrta be a második, a rendelkezé-

35 Plutarchus, *Moralia II*, XIII.

36 Uo.; David Speranzi, „Poliziano, i codici di Filelfo, la Medicea Privata. Tre schede", in *Cultura e filologia di Angelo Poliziano: Traduzioni e commenti. Atti del Convegno di studi, Firenze, 27–29 novembre 2014*, szerk. Paolo Viti, Edizione Nazionale delle Opere di Angelo Poliziano: Strumenti VI (Firenze: Olschi, 2016), 58; Cesarini Martinelli e Alessandro Daneloni, „Manoscritti e edizioni", in *Pico, Poliziano e l'Umanesimo di fine Quattrocento (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 4 novembre – 31 dicembre 1994), catalogo*, szerk. Paolo Viti (Firenze: Olschi, 1994), 305–343, itt 313–314, n. 123 (Alessandro Daneloni); 336–337, n. 141 (Alessandro Daneloni). A másolóhoz lásd: *Repertorium der Griechischen Kopisten, 800–1600*, II, n. 29; hozzáférés: 2022.12.20, https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/2820/.

sére álló görög szöveghez képest plusz tagolópontot. A g kódex tagolása gammától annyiban különbözik, hogy plusz egy tagolás található benne az apophthegma elején, a βασιλεῖς („királyok”) után.

Janus Pannonius:

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant ·
quod etiam si rex iusserit ·
nihil iniquum iudicabunt.

Γ család

Firenze, BML, Plut. 56.7, f. 3^{v}:

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἂν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων,
οὐ κρινοῦσι.

Città del Vaticano, BAV, Barb. gr. 182, f. 148^{v} (G szigla):

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἂν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων,
οὐ κρινοῦσι.

Σ család

London, BL, Harley 5692, f. 285^{v} (c szigla):

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς, κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἂν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων οὐ κρινοῦσι.

g kódex: Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170, f. 79^{v}:

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς,
κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἂν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων,
οὐ κρινοῦσι.

E megfontolások alapján a 77. oldalon közölt, metrikailag is elemzett görög példamondatban a tagolópontokat a gamma család két képviselőjének tagolása alapján helyeztük el, hiszen a Janus fordítását megőrző lipcsei kódex tagolása ehhez áll a legközelebb.

Nézzük most, hogy mit is eredményeztek a Filelfo szövegéhez képest végrehajtott változtatások példánkban.

Filelfo fordítása (félkövér jelzi a tökéletes egyezéseket Filelfo és Janus fordítása között):

> **Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege** adiurabant iudices ne quid per iniuriam aliquando iudicarent si reges id etiam ipsi imperassent.

Janus Pannonius fordítása:

> **Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege** iudices adiurabant ·
> – ∪ – – – – – –
> quod etiam si rex iusserit ·
> ∪ ∪∪ – – – – ∪ –
> nihil iniquum iudicabunt.
> ∪ ∪ ∪ – – – ∪ – –

Első a szórendcsere volt („iudices adiurabant"). Janus ezzel nem csupán helyreállította az eredeti görög szórendet, hanem határozottabb lezárást adott az első tagolópontig tartó belső egységnek: a creticus („iudices" – ∪ –) után a négy hosszú szótag jelentősen lelassítja, s ez által zárja az egységet.

Janus az apophthegma második felében is követi a görög eredetit, közbeszúrja a feltételes mellékmondatot („quod … iusserit"). A kapott szöveget a két tagolópont két egyenlő hosszúságú, hasonlóan szerkesztett, egyaránt gondosan ritmizált részre osztja. (Talán részben ez lehetett az oka annak, hogy helybenhagyta az „iniquum" Filelfo általi áthelyezését a másik mellékmondatba.) Mindkét rész első felét három rövid és három hosszú szótag alkotja. Az első egység végén ezt követően egy creticus áll (– ∪ –). Ennek a verslábnak, amely a krétai táncok ütemét őrzi „sajátos ritmusa akkor érződik leginkább – írja Szepessy Tibor –, ha minden creticus után metszet (szóvég, diairesis) van, s még inkább, ha a metszet ér-

telmi egységeket választ el".[37] A „iusserit" annál is inkább megfel e kitételeknek, mert önmaga alkot egy teljes creticust, tehát a versláb előtt is diairesis van. A második egységet s egyben a teljes apophthegmát baccheus (◡ – –) zárja. A versláb zárójellege itt azért is határozott, mert Quintilianus szerint a baccheus szereti, ha záró helyzetben többek között spondeus előzi meg, miként jelen esetben is.[38] De bárhogyan is tagoljuk a hosszú és rövid szótagokat, a két záró egység („quod etiam ... iudicabunt.") ritmikai hatása kétségtelenül hasonló.[39] Végül talán nem volt tudatos Janus részéről a magánhangzókkal való játék, ám e két utolsó egység hangzói meglepő sorozatot alkotnak. Az első részben a mély magánhangzók szabályosan tagolják az egymás mellett álló 'e'-k és 'i'-k kettőseit: o – (e + i) – a – (i + e) – u – (e + i) (az 'e' és 'i' sorrendje középen megfordul, s ez finomabb hangzásbeli átmenetet eredményez), a második részben pedig a négy 'i'-t követően két mély magánhangzó vesz körül egy újabb 'i'-t: i – i – i – i u – u – i – a – u. A mély magánhanzók nem csupán ellenpontozzák, vegyítik a magas hangrendű 'i'-ket, hanem hozzájárulnak az apophthegma lezárásához is.

Ez a nagyon egyszerű példa azt kívánta bemutatni, hogy finom változtatásai révén Janus milyen gyökeresen más eredményre jutott, mint Filelfo, noha az ő szövegét használta föl. S egy olyan fordítást adott, amely azon túl, hogy csaknem *ad verbum* módjára követi az eredeti görög szöveget, tehát nagyfokú szöveghűséget mutat, annak stílusát is képes messzemenően tükrözni.

Kétségtelen, hogy Janus tudatában volt az apophthegma műfaji stílusköveteleményeivel, s azt a latin fordításban is meg akarta valósítani. Ennek megfelelően változtatásainak, szövegformálásának egyik legfőbb szempontja a szép elrendezés, ritmus és hangzás, összességében a szöveg zeneisége, a *concinnitas* volt, hiszen ezt írta elő a műfaj, s ezt kínálta/igényelte az eredeti szöveg. Janus a Guarino-panegyricusban maga vall arról, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett erre a stiláris tudatosságra s a stílushoz illeszkedő szövegformálásra a ferrarai oktatás.

37 Szepessy Tibor, *Bevezetés az ógörög verstanba*, Antiquitas • Byzantium • Renascentia I (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013), 139.

38 *Institutio Oratoria* 9.4.102. „[A] bacchius jó zár (...), de szereti, ha choreus [trocheus] vagy spondeus van előtte." Marcus Fabius Quintilianus, *Szónoklattan,* ford. Adamik Tamás (Pozsony: Kalligram 2008), 637.

39 Hutchinson alapján a görög változatban – miként láttuk – csupán egyetlen ritmikus clausula van (lásd 24. j.). Janusnál eggyel többet találunk: az „-am si rex iusserit" az 1-es típusnak felel meg (– – – – ◡ –), míg a „iudicabunt" a 2-esnek (– ◡ – –). Janus tehát e rendszer szerint is határozottabban ritmizálja a szöveget, mint az eredeti. Egyébként Filelfo változata is határozottan ritmikus, a mondatzáró clausula nála is a 2. típust képviseli, sőt, valószínűleg a mondaton belül is lehetett még egy. (Egyelőre nem áll rendelkezésemre kézirat Filelfo fordításával, az elemzés alapjául szolgáló ősnyomtatvány pedig ezt az apophthegmát nem tagolja.)

... ám teneked mindegy: kicsi, nagy, fenséges, alantas,
belsejükig lehatolsz, és nem hagysz mitse homályban,
egyetlen szótag, se betű rá nem szedi elméd,
szórendet vizsgálsz és értelmét a szavaknak,
s azt, hogy a szók testét hogyan őrizték meg az évek,
hogy mi a szógyök, amelyből a későbbi alak lett,
hogy rokonértelmű szók közt mégis mi a másság,
hogy mi a stílus, a versmérték, ki a versek irója,
honnan a szónokok érvei, mily szinezést tür a lényeg,
s más oldalról: mily szinezést szükségel a forma,
hogy mi a szerkesztés törvénye, minek teszi művész-
fortély épp a középre az elsőt és az utolsót,
mért ne a kezdettől induljon a szál, s ne a végén
szűnjék meg, hanem inkább megfordítva a rendet:
kezdje a legkésőbbi, következzék a korábbi.

(*Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz*, 520–534,
ford. Csorba Győző[40])

Második példa – concinnitas

Hogy Janus milyen szintre jutott a *concinnitas* művészetében – ami nála minden bizonnyal elsajátított természetesség volt –, jól szemlélteti a következő példánk.

40 Klaniczay Tibor, szerk., *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1982), 159. A ferrarai iskola oktatási gyakorlatát összegző mű, Battista Guarino *De ordine studendi et docendi*je is hangsúlyozza a hangok és szótagok, a verslábak, az elrendezés, a ritmus stb. megismerésének fontosságát. A mű kiadása: Battista Guarini, *De ordine docendi et studendi,* Introduzione, testo critico, traduzione e note di Luigi Piacente (Bari: Adriatica editrice, 1975); Leonardo Bruni, Aeneas Silvius Piccolomini, Battista Guarino and Pier Paolo Vergerio, *Humanist Educational Treatises*, szerk. és ford. Craig W. Kallendorf, The I Tatti Renaissance Library (Harvard University Press, 2002), 260–309. De árulkodó a ferrarai oktatás és műhely és mindenekelőtt Janus mestere, Guarino da Verona magas szintű nyelvi tudatosságáról az a szerep is, amelyet Angelo Decembrio Guarino da Veronára osztott a *De politia litterariá*ban. Kiadás és átfogó elemzés: Angelo Decembrio, *De Politia Litteraria*, szerk. Norbert Witten (München, Leipzig: K. G. Saur, 2002).

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι	Megdühödve az elpártoló babilóniaiakra és
καὶ κρατήσας	legyőzve őket
προσέταξεν	megparancsolta,
ὅπλα μὴ φέρειν	hogy fegyvereket ne viseljenek,
ἀλλὰ ψάλλειν	hanem énekeljenek,
καὶ αὐλεῖν	és fuvolázzanak,
καὶ πορνοβοσκεῖν	tartsanak örömlányokat,
καὶ καπηλεύειν	kocsmázzanak,
καὶ φορεῖν κολπωτοὺς χιτῶνας. (173C)[41]	és hordjanak mélyöblű khitónt.

Filefo fordítása:

> **Babyloniis** autem quoniam deficissent **iratus**, **potitus**que **victoria imperavit arma ne ferrent, sed psallerent, tibia** uterentur, **scorta** alerent, cauponicae indulgerent ac **sinuosis tunicis** induerentur.[42]

Janus Pannonius fordítása:

> **Iratus Babyloniis** ob defectionem et v**ictoria potitus · imperavit arma ne ferrent · sed psallerent · et tibiis** canerent · ac **scorta** nutrirent · et cauponarentur · et **sinuosos** gestarent amictus.[43]

Ismét nagyfokú egyezést látunk Filelfo változatával (félkövérrel szedve). Az eredeti görög szöveg is jól felépített és ritmikus (lásd a fenti táblázatot). A khiasztikus elrendezésű participium coniunctumok után (első sor) következik a ragozott ige (προσέταξεν, „megparancsolta"), majd pedig azonosan felépített izokolonok sorjáznak, melyek sorában egyfajta formai *climax*ot figyelhetünk meg: a hátom kétszótagos igét – φέρειν, ψάλλειν, αὐλεῖν – két négyszótagos követi – πορνοβοσκεῖν, καπηλεύειν –, végül elegáns jelzős szerkezet (κολπωτοὺς χιτῶνας – mélyöblű khithónt) töri meg az egyhangúságot, s éri el benne az apophthegma nyelvi csúcspontját.

A mondat első részében Janus Filelfóhoz képest helyreállította az eredeti sorrendet, a khiasztikus elrendezést. (Lásd az alábbi táblázatot. A táblázatokban félkövérrel továbbra is a Filelfo és Janus fordítása közötti egyezéseket jelöljük.) Felszámolta Filelfo mellékmondatát, és inkább névszót alkalmazott az „elpártolás"

41 Plutarchus, *Moralia II*, 5.
42 Lásd 22. j., f. 3^{v}.
43 Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 4^{v}.

kifejezésre („ob defectionem”). Ez sokkal jobban megközelíti az eredeti participiumot. Az ἀποστᾶσι („elpártoló”) ugyanis aoristos participium,[44] s az előidejűséget kifejező aoristos participumnak nincsen pontos latin megfelelője az aktívumban. Csakis a déponens igék participium perfectumai használhatók erre, ha vannak, mint például mondatunkban a „potitus”. Hogy Janus a mondat első felét egységként kezelte, tükrözi a lipcsei kódex tagolása is, hiszen tagolópont csak a szövegrész végén található.

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι καὶ *κρατήσας*

Janus	***Iratus*** **Babyloniis** ob defectionem et **victoria** ***potitus*** ·
Filelfo	**Babyloniis** autem *quoniam deficissent* ***iratus potitus****que* ***victoria***

A mondat második felében apró, de annál lényegesebb változtatásokat eszközölt.

Filelfo	Janus
arma ne ferrent,	**arma ne ferrent** ·
	– ∪ – – –
sed psallerent,	**sed psallerent** ·
	– – ∪ –
tibia uterentur,	**et tibiis** canerent ·
	– – ∪ – ∪ ∪ –
scorta alerent,	ac **scorta** nutrirent ·
	– – ∪ – – –
cauponicae indulgerent	et cauponarentur ·
	– – – – – –
ac **sinuosis tunicis** induerentur.	et **sinuosos** gestarent amictus.
– ∪ ∪ – –	– ∪ ∪ – | – – | – – | ∪ – – |

A harmadik egységben a filelfói „tibia uterentur” helyett szinonímát választ: „tibiis canerent”. Ezáltal megszünteti a Filelfónál meglévő hiátust a két szó között, egyben pedig harmonikusabban folytatja az izokolonok sorát: „ferrent”, „psallerent”, „canerent” – *homoioteleuton*ok – míg az „uterentur” Filelfónál megtöri ezt a sort, s a hosszabb szónak, amely ráadásul a „tibia” utolsó szótagjával együtt egy nagyon gyakori záróformulát ad ki (– ∪ – –) erős lezárójellege is van. Janus ezt felszámolja. A következő egységben az „alerent” helyett szinoníma mellett dönt: „nutrirent” – minden valószínűség szerint azért, mert az „alerent”-tel sok volna már az ‘a’ és ‘e’ hangokból. A hangok monotonitását szépen töri meg

44 Többes szám dativusban.

az ʻuʼ és az ʻiʼ. A filelfói „cauponicae indulgerent” szókapcsolat helyett egyetlen szót választ: „cauponarentur”. (Ebben is megfelel a görög eredetinek, hiszen ott is egyetlen, dallamos hosszú szó található: καπηλεύειν.) Ezt az egységet tehát már máshogy szerkeszti, elegánsan, egyetlen szóval, itt már megengedi a ʻ-turʼ végződést és újra az ʻaʼ-kat és az ʻuʼ-t. Végül a záró egységben a Filelfo által használt ige, az „induerentur” helyett szinonímát választ, és máshogy is szerkeszti a kolont, középre teszi az igét („gestarent”). Az eredetiben megfigyelt formai climaxot tehát tökéletesen visszaadja.

A vizsgált rész „metrikailag” is kidolgozott. E tekintetben is pontosan követi a görög eredetit, amelynek ritmikus volta most nagyon szembetűnő.[45] Tulajdonképpen akár be is jelölhetnénk végig a verslábakat, ha nem prózáról beszélnénk. Csupán az utolsó egység metrikai összetételére hívnám fel a figyelmet, amely egy choriiambusból, két spondeusból, és egy lezáró baccheusból áll.

Az elemzésből látható, hogy Janus az izokolonokat valóban poétikai egységként fogta fel. Ez tükröződik a lipcsei kódex központozásában (lásd a fenti táblázatot), amelyet pedig viszontlátunk a gamma és a szigma család görög képviselőiben is.

Janus a lipcsei kódex alapján (Leipzig, UB, Rep. I 80, f. 4^{v}):

Iratus Babyloniis ob defectionem et victoria potitus ·
imperavit arma ne ferrent ·
sed psallerent ·
et tibiis canerent ·
ac scorta nutrirent ·
et cauponarentur ·
et sinuosos gestarent amictus.

Γ család

Città del Vaticano, BAV, Barb. Gr. 182 (G szigla), f. 148^{r}:

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσιν ·
καὶ κρατήσας,
προσέταξεν ὅπλα μὴ φέρειν ·

45 A görög eredeti clausulái Hutchinson rendszere szerint (lásd 24. lj.): ὅπλα μὴ φέρειν (– ∪ – ∪ – 4) · ἀλλὰ ψάλλειν (– ∪ – – 2) · καὶ αὐλεῖν (-) · καὶ πορνοβοσκεῖν (– ∪ – – 2) · καὶ καπηλεύειν (– ∪ – – – 3) · καὶ φορεῖν κολπωτούς χιτῶνας (– ∪ – – 2). Janus clausulái ugyanebben a rendszerben: 3, -, 3, 3, -, 2. Janus tehát arányaiban ugyanannyi ritmikus clausulát alkalmaz, mint Plutarchos. Egyébként Filelfo is él velük: 3, -, -, 1, 2, -, -.

ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτούς χιτῶνας.

Firenze, BML, Plut.56.7, f. 2[r]:

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσιν ·
καὶ κρατήσας,
προσέταξεν ὅπλα μὴ φέρειν ·
ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτούς χιτῶνας.

g kódex (Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170, f. 79[r]):

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι καὶ κρατήσας,
προσέταξεν ὅπλα μὴ φέρειν,
ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν,
καὶ φορεῖν κολπωτούς χιτῶνας.

Σ család

London, BL, Harley 5692 (c szigla), f. 285[v]:

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις καὶ κρατήσας *τούτων ἀποστάντων*,
προσέταξεν ὅπλα μὴ φέρειν ·
ἀλλὰ ψάλλειν · καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν · καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτούς χιτῶνας.

A gamma családba tartozó kódexek tagolása részben, a szigma családba tartozó londoni kódex tagolása teljes egészében megegyezik a lipcsei kéziratéval. A vatikáni kódexhez képest a lipcseiben eltérés, hogy egy helyen az utóbbiban nincs tagolópont ott, ahol az előbbiben van („defectionem et" / ἀποστᾶσι · καί), illetőleg két plusz tagolópontot is látunk ebben a vatikánihoz és a firenzeihez képest, éppen a fent bemutatott poétikai építkezésnek megfelelően („canerent · ac, nutrirent · et"). A g kódex tagolása annyiban áll közelebb a lipcsei kódex tagolá-

sához, hogy abban sem található tagolópont az első nagy egységben, más tekintetben g követi a gamma család tagolását. A szigma család képviselőjében viszont teljes egészében megegyezik a tagolópontok rendszere a lipcsei kódexével. Itt azonban a szöveg más egy kicsit, mint Janus fordítása (lásd fent kurziválva). Hogy pontosan milyen lehetett a Janus előtt fekvő görög szöveg tagolása, rekonstruálhatatlan. A fönti elemzés csupán megközelítőlegesen tudja ezt felmutatni, s ezúttal is elsősorban arra szolgál, hogy alátámassza azon meggyőződésünket, miszerint Janus Pannonius fordításának poétikai építkezése kapcsolatba hozható a fordításhoz használt görög kódex tagolásával.

Harmadik példa – költői jegyek

Legutolsó példánk különösen költői. Itt Janus teljesen elszakad Filelfótól, s egy kicsit átrendezi a görög eredeti szórendjét is.

> Πρῶτος δὲ πρωτοβολεῖν ἐκέλευσε τῶν συγκυνηγετούντων τοὺς δυναμένους καὶ βουλομένους. (173D)[46]

> [Xerxés fia, Artaxerxés] Elsőként parancsolta meg, hogy vadásztársai közül a legjobb képességűek és a leglelkesebbek hajítsanak először.

Filelfo:

> Primus autem iussit, qui et possent et vellent venatores iactu initio uterentur.[47]

Janus:

> Primus etiam comitibus venationum · valentibus et volentibus · indulsit · feram prius ferire.[48]
>
> ∪ – ∪ ∪ – ∪ – ∪ –[49] – – – ∪ – |∪ – |∪ – –
>
> ∪

46 Plutarchus, *Moralia II*, 6.
47 Lásd 21. lj., 3v.
48 Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 4v.
49 A szótag eredendően rövid, de mivel belső zárás – tagolópont – előtt áll, megnyúlhat.

Filelfo szokása szerint mellékmondattal operál, Janus azonban máshogy szerkeszt. A vezérige (ἐκέλευσε, indulsit) hátra, mintegy a mondat aranymetszéspontjába kerül, az „elsőként dobni" kifejezés pedig a végére. Mivel a latinban nincsen meg a πρωτοβολεῖν ige („elsőként dobni") pontos megfelelője, Janus ezt körülírja – „feram prius ferire", „elsőként megölni a vadat". Ennek köszönhetően a mondat második felében egy többszörösen összetett architektonikus felépítmény jött létre. Az ige („indulsit") szimmetriatengelyének két oldalán egy-egy, hasonlóan szimmetrikusan szerkesztett egységet – kolont – látunk. A „valentibus et volentibus" – pontos megfelelője a görög δυναμένους καὶ βουλομένους-nak: Janus is participiumokat használ, megőrzi, sőt fokozza a szójátékot és az alliterációt, hiszen a két szó között csupán egyetlen hangnyi eltérés van. Ugyanez történik a szimmetriatengely másik oldalán – „feram prius ferire": szimmetrikus szerkesztés és alliteráció. A metrumok harmóniában állnak mindezzel, s az apophthegmát ismét egy zárásra alkalmas baccheus zárja. A lipcsei kódexben található tagolópontok, amelyeket példánkban is feltüntettünk, pontosan tükrözik ezt a poétikai építkezést.[50]

A fentiek fényében talán érzékelhető, hogy Janus Pannonius milyen magas szinten tett eleget a kiinduló görög szöveg stílusköveteleményeinek, nem kevésbé az apophthegmával szemben támasztott műfaji elvárásoknak, milyen bravúrosan bánt a különféle zenei eszközökkel, s tette a szöveget jólszerkesztetté és szépen hangzóvá. Fordításának minden más, itt be nem mutatott eleme is arra utal, hogy vezérelve a munka során a szöveg zeneiségének megőrzése, a *concinnitas* volt. Sokkal jobb s egészen más elveken alapuló fordítást adott ki a kezéből, mint Francesco Filelfo. Janus az itáliai humanista szövegét saját elveinek megfelelően formálta, ugyanúgy használva fel azt, mint bármely más szöveget az antikvitásból vagy a középkorból más munkái esetében.

E tanulmánynak nem volt célja, hogy a maga részletességében összekösse Janus eljárását a Quattrocento humanista fordításelméleteivel. Ám lehetetlen nem észrevenni az egybecsengést Janus Pannonius itt bemutatott fordítási elvei és gyakorlata, valamint azon legmagasabb szintű kívánalom között, amelyet Leonardo Bruninál olvasunk. A *De interpretatione rectá*ban a firenzei humanista alaptétele az, hogy egy szövegnek nem csupán a tartalmát, hanem valamennyi stíluselemét pontosan vissza kell adni, csak ekkor nem sérül az eredeti szöveg és mű majesztása. Ám a legnehezebb feladat – így Bruni – a ritmikus próza pontos tolmácsolása. „Mert bizony a ritmikus prózában kolonok, kommák és periódusok

50 Az összehasonlításhoz választott görög kódexek ezt az apophthegmát nem tagolják (G: 148^{r}; c: 285^{r}; Firenze, BML, Plut. 57.6, 2^{v}), egyedül g-ben van egyetlen vessző a Πρῶτος δέ után a mondat elején (f. 79^{r}). Janus itt a már elsajátított és generalizált elv szerint tagol.

szerint kell haladni." A szavak ékesítése nehezebb, mint a mondatoké, ugyanis ékességük gyakran a ritmusban áll, a latin szavak pedig ritkán feleltethetők meg pontosan a görögöknek, hiszen vagy rövidebbek vagy hosszabbak azoknál, és a hangzásuk is más.[51] Bruni a ritmikus és más tekintetben is szépen formált egységeket a körmondaton belül „stellae"-nek („csillagok") nevezi, amelyek díszítik a szöveget.

Ha Janus csak annyit ért volna el, hogy közelébe jut a Bruni normatív elméleti munkájában megfogalmazott tartalmi és stilisztikai kívánalmaknak, akkor is a legnagyobb fordítói teljesítményről beszélnénk, de úgy tűnik, nem egyszer mintha felül is múlta volna ezeket a követelményeket. A végeredmény sokszor megformáltabb, tömörebb, ritmikusabb az eredetinél is. Nem beszélve a gyakori *ad verbum*-szerű szöveghűségről, amellyel Brunit magát is messze felülmúlja. Nem biztos, hogy ezt okvetlenül csakis az eredetivel való *aemulatió*nak kell tekintenünk. Lehetséges, hogy az alkalmas, költői megoldásokra csábító nyersanyag láttán – rövid, nyelvileg erőteljesen megformált, az epigrammákhoz hasonló, pointírozott szövegek – önkéntelenül is költői mechanizmusok és játékok kezdtek működni a költőben. Kétségtelen, hogy Janus költőként nyúlt a prózához, s ez a nagyon megformált műfaj, a sok kis önálló egységből álló szöveg szinte felkínálta magát erre. Csaknem versekként vette kezébe az egyes apophthegmákat, a tagolópontok által határolt kolonokat pedig mintegy verssorokként kezelte. Ám mindezzel akaratla-

51 „[D]ifficillimum tamen est illa recte transferre, quae a primo auctore scripta sunt numerose atque ornate. *In oratione quippe numerosa necesse est per cola et commata et periodos incedere* ac, ut apte quadrateque finiat comprehensio, diligentissime observare. In exornationibus quoque ceteris conservandis summa diligentia erit adhibenda. [...] ... duo sint exornationum genera – unum, quo verba, alterum, quo sententiae colorantur –, utrumque certe difficultatem traductori affert, maiorem tamen verborum quam sententiarum colores, propterea quod *saepe huiusmodi exornationes numeris constant*, ut cum paria paribus redduntur aut contraria contrariis vel opposita inter se, quae Graeci 'antitheta' vocant. Frequenter enim verba Latina vel plus vel minus syllabarum habent quam Graeca, neque par sonus auribus faciliter correspondet." Leonardo Bruni, „De interpretatione recta", in *Humanistisch-philosophische Schriften: Mit Einer Chronologie Seiner Werke und Briefe*, szerk. Hans Baron (Leipzig, Berlin: Teubner, 1928), 81–96, 87. '[L]egnehezebb mégis azt helyesen átültetni, amit az elsődleges szerző ritmikus prózában, ékesen írt. Mert bizony *a ritmikus prózában kolonok, kommák és periódusok szerint kell haladni*, és igen gondosan ügyelni kell arra, hogy megfelelően és illően váljék teljessé a körmondat. Egyben minden más ékítmény megőrzésére is a legnagyobb figyelmet kell fordítani. [...]... az ékítményeknek két típusa van, az egyik révén a szavak, a másik révén a mondatok válnak ékessé. Kétségkívül mindkettő nehézségeket okoz a fordítónak, ám mégis nehezebb a szavakat, mint a mondatokat ékesíteni, azért, mert *ilyesfajta ékítmények gyakran a ritmusban állnak*, mint amikor az azonosakat azonosakkal adják vissza, vagy az ellentéteseket – vagy akár egymással szembehelyezkedőket, amelyet a görögök antitheta-nak neveznek – ellentétesekkel. *Gyakran ugyanis a latin szavak vagy több, vagy pedig kevesebb szótagúak, mint a görögök, és hasonló hangzás sem könnyen áll elő.*' (A szerző fordítása.)

nul is eleget tett annak a kívánalomnak, annak az aemulatiós igénynek, amelyet Lorenzo Valla fogalmazott meg *Corona*-fordításának előszavában, miszerint egy fordítást akkor érdemes elkészíteni, ha az felülmúlja az eredetit.[52]

52 Pade, „Greek into Humanist Latin…", 17, 60. lj. Vö.: Mariangela Regoliosi, „Mercatura optimarum artium. La traduzione secondo Lorenzo Valla", in *Les traducteurs au travail. Leurs manuscrits et leurs méthodes. Actes du Colloque international organisé par le „Ettore Majorana Centre for Scientific Culture (Erice, 30 septembre – 6 octobre 1999)*, szerk. Jacqueline Hamesse (Tournhout, 2001), 449–470.

Molnár Péter

Contra Turcum?

Ianus Pannonius egyik (Pszeudo-)Démoszthenész-fordításának háttere

A démoszthenészi *corpus* hagyományosan 11. számot viselő szónoklatában – ha az valóban tőle származik – az athéni rétor amellett érvel, hogy az *ekklészia* értelmezze hadüzenetként Philipposz makedón király a városhoz intézett levelét.[1] A szöveg a Ianus görög fordításainak zömét tartalmazó két kiváló minőségű lipcsei kódex egyikében olvasható latin átültetése *(Oratio Demosthenis... aduersus Epistolam philippi)* a másoló vagy annak forrása szerint *per R[euerendum] d[ominum] Johannem Episcopum Quinque ecclesiarum*, tehát – ha e kéz gazdája nem megszokásból használta a költő legmagasabb egyházi titulusát, akkor – Mátyás uralma alatt készült.[2] A Plutarkhosz életművéből e célból szívesebben szemezgető Ianus lefordította Démoszthenész még egy – szintén vitatott hitelű – szónoklatát, az *epitaphiosz*t, mely azoknak az athéniaknak állít emléket, akik abban a khaironeiai csatában estek el, mely lezárta a Philipposz levelére adott válasszal nyílttá vált há-

1 Demosthenes, *I: Olynthians, Philippics, Minor Public Speeches, Speech against Leptines I–XVII, XX.*, ford. J. H. Vince, The Loeb Classical Library 155 (Cambridge/MA–London: Harvard University Press–William Heinemann, 1930), 1:315–331.

2 Lipcse, Universitätsbibliothek (a Stadtbibliothek letétje) Rep. I. 98., f. 23^{v}–27^{v}. Az idézett kolofon: f. 23^{v}. Köszönöm a könyvtár illetékeseinek, hogy a kódex e részének fényképeit díjtalanul elküldték számomra! Ianus e fordítását alább is ez alapján [=MSL] idézem, az ellenőrizhetőség kedvéért megadva a Kovásznai Sándor által sajtó alá rendezett összkiadás II. kötetének oldalszámait is: Iani Pannonii... *Opusculorum pars altera* (Traiecti ad Rhenum: B. Wild, 1784), 46–53. A két változat és az Adrian Wolfhard által 1522-ben Bolognában sajtó alá rendezett kiadás (RMK III., No. 251.) viszonyáról lásd alább, 43. lj. Az MSL-ről lásd mindenekelőtt Zsupán Edina, „A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius *Apophthegmata*-fordításában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 472–495, 475. Eszerint a kódex mérete, az oldalak kialakítása, a vonalazás jellege és sűrűsége közel áll az 1470 táján főleg Zrednai János számára készített kéziratokból álló úgynevezett Egidius-kéziratcsoporthoz (összegző jelleggel erről lásd Uo., 473–475.), melybe tartozik a plutarkhoszi *Apohthegmata* Ianus által készített fordítását tartalmazó másik lipcsei kódex: Rep. I. 80. (A két Lipcsébe került Ianus-kézirat nem azonos másoló keze alól került ki.)

borút.[3] Míg az *epitaphiosz* fordításának élére helyezett *argumentum* nem indokolja a szöveg átültetését, addig a 11. beszéd latin változatát bevezetve Ianus abban látja Démoszthenész e szövegének lényegét, hogy benne a rétor a már elkezdődött és szükséges háború vállalására ösztönözte az athéniakat, mivel „a Makedón" (vagyis Philipposz) legyőzhető. „Quam ego potissimum orationem ideo transtuli, quia oppido conuenire uisa est presentibus christianorum rebus contra Turcum."[4]

A 11. beszéd fordításának datálásával eddig négyen próbálkoztak. Juhász László 1928-ban két okból tette 1460 tájára e latin változat elkészültét. Egyrészt Ianus a plutarkhoszi *Apophtegmata* átültetésének Mátyás királyhoz intézett, 1467. október 15-i keltezésű ajánlásában írt azon megjegyzéséből indult ki, mely szerint a pécsi püspök a megelőző hét évben nem foglalkozott a görög nyelvvel; Juhász úgy vélte, hogy e szünet akkor kezdődött, amikor Ianus végzett a 11. beszéd lefordításával. Jeles elődünk ugyanis – másrészt – kézenfekvőnek tartotta, hogy a szóban forgó latin változat az életmű ugyanazon korszakában készült, mint két kisebb Plutarkhosz-mű a lipcsei kéziratba vele együtt is bemásolt latin fordítása, melyek ajánlásai 1456. december 1-jei, illetve 1457-es dátumot viselnek.[5] Huszti József 1931-ben joggal mutatott rá arra: nem lehet keltezést alapozni arra, hogy valaki azonos kódexbe másolt be bizonyos szövegeket (a két plutarkhoszi értekezés bécsi másolata már akkor ismert volt, azóta több példányuk is előkerült – az athéni rétor 11. szónoklatának Ianus által jegyzett fordítása azonban e kódexek egyikében sem szerepel). Lehet, hogy a pécsi püspök 1467 utáni alkotói korszakában ültette át latinra Démoszthenész szóban forgó beszédét. Huszti is ebben az irányban kereste a megoldást: „Bár az évszám meghatározására döntő érvem nincs, mégis sokkal valószínűbbek vehetjük, hogy a szóbanforgó [sic] fordítás is a[z 1465-ös római] követjárás utáni nagy munkalázban keletkezett."[6] Huszti e ponton vetette fel, hogy Bésszarión Démoszthenész *Első olünthoszi beszéd*éről készített latin átültetése inspirálhatta Ianust a szintén a Philipposz elleni háború mellett kiálló 11. oráció lefordítására.[7] A bíboros ugyanis oszmánellenes céllal hasznosította az athéni rétor szóban forgó szónoklatát. Huszti József lehetségesnek tartotta, hogy – ha tényleg Bésszarión említett fordítása indította Ianust a

3 Demosthenes, *VII: Funeral Speech, Erotic Essay LXI, LXI. Exordia and Letters,* ford. Norman W. DeWitt és Norman J. DeWitt, The Loeb Classical Library 374 (Cambridge/MA–London: Harvard University Press–William Heinemann, 1949), 1–37.

4 Az *Argumentum* egésze: MSL f. 24r; Iani Pannonii, *Opusculorum…*, 46.

5 Ladislaus Juhász, *De Jano Pannonio interprete Graecorum* (Szegedini, 1928), 21.

6 Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 389. 46. lj.

7 Uo., 254.

11. beszéd átültetésére, akkor – „költőnk egyik legutolsó művével van dolgunk."[8] V. Kovács Sándor 1972-ben – érvelés nélkül, ám jeles elődeitől eltérően kategorikusan – úgy foglalt állást: „A fordítás 1467 körül keletkezett."[9] Horváth János 1974-ben az *epitaphiosz*-fordítás általa ismert egyetlen, a Ianus műveit tartalmazó I. sevillai kódexben olvasható 1460. június 13-i datálásból indult ki, és azzal utasította el Huszti felvetését, hogy a tematikusan rokon 11. beszéd átültetése is akkortájt készülhetett.[10]

Csakhogy pár évvel később kiderült, hogy Ianus e fordításának akad másik példánya is; e zágrábi kódex pedig 1465. június 13-ára keltezi az átültetést.[11] A pécsi püspök a plutarkhoszi *Apophthegmata* fordításának ajánlásában elhelyezett – az imént felidézett – megjegyzése okán nem kell elvetnünk a zágrábi kódex által felkínált dátumot, hiszen több jele akad annak, hogy Ianus az 1467-et megelőző hét évben is foglalkozott görög szövegekkel.[12] Csapodiné Gárdonyi Klára az *epitaphiosz*-fordítás különböző datálásait azzal összefüggésben értelmezte, hogy azok kisebb részt eltérő szövegváltozatokhoz tartoznak; Ianus tehát többször dol-

8 Uo., 389–390. 47. lj.

9 *Janus Pannonius összes munkái*. Közrebocsájtja V. Kovács Sándor. Az 1972. évi válogatott kiadás átdolgozott és teljessé bővített változata (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 729.

10 Horváth János, „Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 594–626, 608–609. Vö. Uo., 609. 69. lj. Az *epitaphiosz*-fordítás keltezése az I. sevillai kódex (Biblioteca Colombina y Capitular 7-1-15 [=MSS/I.]) nyomán készült kiadásban: *1460 Idus Junias*. Uo., 613. (A kéziratban: f. 107^{v}.) A kódex tartalmazza Szentlászlói Osvát zágrábi püspök (1466–1499) címerét: Uo., 594. (és a két következő képtábla).

11 A zágrábi kódex (Zágráb, Archiv. Akad. II b 3) a fordításhoz mellékelt kolofonja szerint: *Millesimo quadringentesimo LX* [ms: *Lx*] *quinto Idus Iunias*. (A kéziratban: f. 34^{r-v}.) Csapodiné Gárdonyi Klára, „Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kódexben", *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 369–372, 372. 12. lj. A kézirat jelzetét lásd Gyula Mayer, „Preparando l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius", *Rivista di Studi Ungheresi* 4 (1989): 91–99, 99. 52. lj. Köszönöm Mayer Gyulának, hogy felhívta a figyelmemet a szöveg zágrábi változatára és a téma szakirodalmára! A kéziratot (= MSZ) az OSZK mikrofilmje (FM 1/1660.) alapján használtam. Már Csapodiné Gárdonyi, „Vitéz János ismeretlen levele...", 369, 372. jelezte, hogy újrakötés során a lapokat összekeverték, és ez érinti Ianus *epitaphiosz*-fordításának ottani változatát is. Az utóbbit tartalmazó levelek helyes sorrendben találhatóak a kódexben, de közéjük időnként más lapok ékelődnek: f. 34^{v}–35^{v}., 38^{r}–42^{v}., 47^{r}–48^{v}. (A kódex lapjai számozatlanok; ritkán tűnnek fel a levelek *recto*jának jobb felső sarkában modern kéztől származó – időnként egyező – számok. Számozásom figyelmen kívül hagyja a – mikrofilmen alig olvasható – modern kori bejegyzéseket tartalmazó első levelet.) MSZ vonatkozó részét Matucsinai Lőrinc, jegyezte le 1471-ben: Uo. f. 51^{r}. Vö. Csapodiné Gárdonyi, „Vitéz János ismeretlen levele...", 370.

12 Ritoók Zsigmond, „Janus Pannonius görög versfordításai", in *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Memoria saeculorum Hungariae 2, 407–438 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 408–409. 10. lj. Kevesebb forráshivatkozással így foglalt állást Horváth, „Janus Pannonius...", 603. 50. lj. is.

gozott az athéni rétor szövegének átültetésén.[13] A két keltezés azonban csak évében tér el egymástól, ami arra utalhat, hogy az egyiket elírták. Az I. sevillai kódexben ugyanakkor nemcsak a Démoszthenész-fordítás, hanem az *Íliász* egy részletének szintén Ianus által készített átültetése (vagy az azt tartalmazó, Galeottóhoz intézett levél) alatt is 1460. június 13-i keltezés olvasható.[14] Az ugyanazon kéziratban olvasható két teljesen egyező napi kelet arra utalhat, hogy vagy a másoló figyelmetlenségből, vagy pedig a szerkesztő valamely elgondolás alapján kettőzte meg az eredetileg csak a fordítások egyikéhez tartozó dátumot. A zágrábi kódex által fenntartott 1465-ös év ennek fényében olyan *lectio difficilior*nak tűnik, mely hitelesíti az ott olvasható dátumot.[15] Mivel a zágrábi kódex e részének másolója saját kolofonjában[16] az arab számok a kor szokásai szerinti változatát használta, így az *epitaphiosz*-fordítás a római számokat a szöveges megoldással vegyítő keltezését forrásáról másolhatta. Való igaz ugyanakkor, hogy Ianus a zágrábi kódexben megjelölt napon, vagyis 1465. június 13-án – a pápai Kúriából hazafelé tartva – vagy éppen megérkezett Velencébe, vagy úton oda legfeljebb egynapi távolságban tartózkodott.[17] A tárgyalások és az azokat megelőző utazás folyamán aligha jutott ideje arra, hogy görög szövegekkel bíbelődjön. Firenzei állomásán ugyanakkor Ianusnak módja nyílt eltölteni egy nyugodt hetet, miközben nemcsak a humanista erudíció helyi vezéralakjaival találkozott, hanem – Vespasiano da Bisticci tanúbizonysága szerint – görög szövegekkel is foglalkozott.[18] Ha hozzávetőlegesnek tartjuk a zágrábi kódexben olvasható dátumot (inkább *Idus*, mint *Nonae*), az helytállóan adhatja meg a fordítás folyamatának zárónapját. Nem világos ugyanakkor, hogy mi indította Ianust az *epitaphiosz* lefordítására. *Argumentum*a nem a

13 Csapodiné Gárdonyi, „Vitéz János ismeretlen levele…", 372. Mindkét változat teljes fordítást ad.

14 Horváth, „Janus Pannonius…", 603.: *Finis 1460 Idus Iunias*. Horváth nem figyelt fel erre az egyezésre.

15 A zágrábi kódexben olvasható datálást idézve azt *sicuramente essattá*-nak minősíti Mayer, „Preparando l'edizione…", 99. A szövegromlás szöveges datálás vagy római számok esetén könnyen magyarázható a többlet elhagyásával. A sevillai kódexben – mint láttuk – arab számmal olvasható az év; kérdés, hogy másolója milyen minta alapján dolgozott.

16 Lásd a kézirat fent, 11. lj.-ben idézett helyét.

17 A követség 1465. június 6-án még nem tartózkodott Velencében, 15-én azonban már a velük folytatott első tárgyalásról szól a forrás: *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490*, szerk. Nagy Iván és Nyáry Albert, 4 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1878), 1:331–333. (No. 204–205.)

18 Ianus elmélyülten Plótinoszt olvas (és saját állítása szerint: fordít): Vespasiano da Bisticci, *Le Vite*, edizione critica… di Aulo Greco, 2 köt. (Firenze: Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1970–1976), 1:333. Rómából Firenzébe utaztában a követség június 1-jén Sienában tartózkodott: *Rerum Italicarum Scriptores*… Ludovicus Antonius Muratorius collegit…, 24 köt. (Mediolani, 1723–1751), 23:771.

beszéd tartalmára, hanem a beszélő helyzetére irányítja a figyelmet: Démosztenész kezdeményezte a vesztesnek bizonyult háborút, ám a *civitas* mégis őt bízta meg a hazáért annak során elesettek magasztalásával. Ianus ezzel egyszerre áll ki a *pro patria mori* és az elvszerű politika erkölcsi rangja mellett – miközben filológusként eltávolítja magát a szövegtől, amikor jelzi: egyesek vélekedése szerint az nem a nagy athéni rétor tolla alól került ki.[19] Akadnak egyébként olyan elemek az *epitaphiosz*ban, melyek felkelthették egy pusztán régiségbúvári érdeklődésű olvasó figyelmét: csak itt maradt fenn az athéni *phülé*k mitikus névadóinak jegyzéke (cc. 27–31.); a szöveg hosszan tárgyalja a város nem kevésbé mítoszi eredetét (cc. 4–5.) és a hellének közös javáért önzetlenül vívott küzdelmeinek az előidőktől saját koráig tartó sorozatát (cc. 6–11.).[20] Az utóbbi téma azonban sajátos aktualitást nyert Ianus követjárása szempontjából: a király ugyanis ténylegesen azért küldte a pécsi püspököt Itáliába, hogy „a kereszténység védőbástyájaként" vérző országára hivatkozva minél nagyobb pénzsegélyt csikarjon ki a pápai Kúriából és Velencéből.[21]

Mindebből azonban nem következik, hogy a pécsi püspök okvetlenül az 1460-as évek közepén ültette át latinra a 11. beszédet is. Elvégre Plutarkhosz *moralia*-ciklusának három általa lefordított szövegén két korszakában dolgozott, melyeket egy egész évtized választ el egymástól. Mint láttuk, az *Aduersus epistolam Philippi* latin változatát ugyanakkor maga Ianus köti „a Török" elleni küzdelemhez. Ennek időszaka azonban nemcsak a jelentős katonai tevékenység 1464-ig tartó ko-

19 Horváth, „Janus Pannonius...", 613. Démosztenész értékelése szempontjából fontos, hogy a szöveg jelzi: Philipposz eleve meg akarta támadni Attikát. Horváth érvelés nélkül úgy foglal állást, hogy Ianus „antik szerkesztőktől" vette ezt az *argumentum*ot: Uo., 608, különösen 66. lj. A műfaj valóban antik eredetű, ám Ianus másik Démosztenész-átültetésében az *argumentum* vitathatatlanul a fordítótól származik. Az *epitaphiosz*-fordítás élére került szöveg műfaját csak MSZ f. 34r. jelöli meg: *Argumentum*.

20 Demosthenes, *VII: Funeral speech...*, 8–11. (cc. 4–5), 10–15. (cc. 6–11.), 26–33. (cc. 27–31.) Vö. Horváth, „Janus Pannonius", 614 (5–18. sorok), 614 (18–53. sorok), 616 (33. sor), 617 (15. sor). A 4–11. fejezetek tartalma a műfaji követelményekből fakadt (ha eltekintünk a leghíresebb, ám korai példától, mely Thuküdidésznél olvasható). A háborúban a *polisz*ért elesettekről megemlékező *epitaphiosz* kizárólag athéni műfajáról a hazai szakirodalomban lásd elsősorban Horváth László összegzését: Horváth László, „Halotti beszéd Korinthos felmentői felett", in *Lysias beszédei*, szerk. Bolonyai Gábor, 76–103 (Budapest: Osiris, 2003), 92–97.

21 Huszti, *Janus Pannonius,* 226, 234, 237–239. A fordítást a Rómában töltött „közel négy hét" (Uo., 236.) alatt is megkezdhette, amikor szintén alkalma nyílt humanista eszmecserékre; bár a fentiek alapján a mű „üzenetét" tárgyalásai során is felhasználhatta. Horváth, „Janus Pannonius...", 608. óvatosan felveti, hogy a fordító a török elleni harc áldozataira gondolva, a „nemzeti gyász kifejezésére" használhatta fel a (pszeudo-)démosztenészi szöveget. Horváth így kizárólag hazai közönséget feltételez – a jelek szerint a nélkül, hogy más lehetőség eszébe jutott volna.

rát vagy a pécsi püspök – e cél jegyében lezajlott – kúriai követjárásának 1465-ös évét fedheti le, hanem akár Mátyás uralmának a költő halálát megelőző egész korszakát. A valószínűsíthető fegyverszünet(ek) ugyanis nem szüntették meg az oszmán fenyegetést, mint ahogy az időnkénti ellenséges betöréseket sem, melyek az 1466-tól 1472-ig tartó bő fél évtizedben 1471 tavaszán tűntek a legveszélyesebbnek.[22] A 11. beszéd fent idézett ianusi *argumentum*ának érvényét végső soron a fordító egyéni helyzetértékelése szavatolta. Biztosnak tehát csak az tűnik, hogy Ianus pécsi püspökként ültette át latinra a démoszthenészi *corpus* 11. szónoklatát. Huszti József hipotézise, melyet később Klaniczay Tibor[23] és Marianna Birnbaum[24] is átvett, azért különösen érdekes, mert – ha helytálló – a munka Ianus által megjelölt célját Bésszarión Démoszthenész-fordításához kötve a pécsi püspök által jegyzett latin változat korának meglehetősen pontos meghatározására nyújt lehetőséget. A „niceai bíborost" Negroponte 1470. július 12-i eleste indította két, az itáliai uralkodókhoz és egyéb hatalmakhoz intézett szónoklatának megírására, melyek függelékeként jónak látta latinra fordítani az *Első olünthoszi beszéd*et. Bésszarión egyik leveléből tudjuk, hogy augusztus 4-én értesült a hírről, ugyanazon hónap 25-én pedig már útnak is indította küldeményét Cristoforo Moro dózsének, mely tartalmazta a fordítást a II. Pál pápához írt ajánlással és epilógussal (mint ahogy valószínűleg a bíboros két új *oratió*ját is).[25] Velencében tehát e szövegek 1470. szeptember elejétől válhattak ismertté. Akár maguk a szövegek, akár hírük elsősorban innen terjedhetett tovább Magyarország felé – leginkább Zágrábon keresztül, ahol az esztergomi érsekkel és a pécsi püspökkel közeli kapcsolatot ápoló Szentlászlói Osvát volt a püspök, és ahol az év elején még Ianus társaságában az előbbi rokona, Laki Tuz János töltötte be a báni tisztet. Minthogy összeesküvésük nyílttá válását követően, vagyis legkésőbb 1471 nyarának végétől Ianus aligha foglalkozhatott efféle intellektuális tevékenységgel, ezért Huszti elképzelésének nyomán elindulva úgy tűnik, hogy a pécsi püs-

22 Összegző jelleggel lásd a legújabban Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526* (Leiden–Boston: Brill, 2018), 221–237. Az 1472. évi tavaszi és nyári harcokról és félelmekről lásd Szakály Ferenc, „Adalékok Szabács felépítéséhez. Az 1471. évi törökellenes mozgósítás", in *Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, szerk. Kovács Gyöngyi, 479–485 (Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004).

23 Klaniczay Tibor, „A kereszteshad [*sic*] eszméje és a Mátyás-mítosz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 1–14, 6.

24 Marianna D. Birnbaum, *Janus Pannonius, Poet and Politician* (Zagreb: Jugoslavenska Akademija, 1981), 186.

25 A küldeményről lásd John Monfasani, „Bessarion Latinus", *Rinascimento,* ser. 2, 21 (1981): 165–209, 180–181.

pök az 1470 őszének derekától 1471 nyarának közepéig-végéig tartó időszakban ültethette át latinra a 11. beszédet.

Bésszarión latin fordítása és két beszéde Guillaume Fichet kiadásában Párizsban jelent meg, valószínűleg 1471 április végén, az anyag olasz változata pedig Velencében látott napvilágot a szerkesztő, Lodovico Carbone a szerzőhöz intézett ajánlásával a nyári pápai interregnum idején.[26] Margaret Meserve-nek köszönhetően tudjuk, hogy Bésszarión kéziratos másolatban terjesztette ezeket a szövegeit, a két nyomtatott kiadást nem ő kezdeményezte.[27] Nem kell tehát függővé tennünk ez utóbbiaktól a bennük olvasható szövegek ismertté válását. A törökök európai megjelenésére és ottani sikereire Nikápoly óta magyarázatot kínáló, ellenük mozgósító irodalomban úgy tűnik Bésszarión és Ianus egyedül állt mind avval, hogy az agresszort Philipposzhoz, a fenyegetett kereszténységet pedig a hellén *polisz*okhoz hasonlították, mind pedig avval, hogy elgondolásukat megalapozandó Démoszthenész tekintélyéhez fordultak. E helyzet különösen egyértelmű a Negroponte vesztére reagáló nyomtatványok esetében: 1470-től 1472-ig e témában tíz mű jelent meg tizenkilenc kiadásban, ám köztük csak a „niceai bíborosé" élt a Ianuséval közös említett megoldással.[28] Bésszarión 1470-es *oratió*inak érvelését elemezve Thomas Ricklin mutatott rá arra, hogy az mennyire nem számított magától értetődőnek a monarchikus Európában. 1453-tól gyakran és megalapozottan esett ugyan szó arról, hogy a világuralomra törő „Török" (II. Mehmed) Alexandroszt (Iszkandart) tartja mintaképének, ám ebből nem következett sem az, hogy a „barbár" utánzó aspirációja jogos, sem pedig az, hogy az európai civilizáció Nagy Sándorában és annak apjában a latin nyelven olvasók fel kívánták

26 GW 4184. és GW 4186. Az előbbi leírása: Margaret Meserve, „Patronage and Propaganda at the First Paris Press: Guillaume Fichet and the First Edition of Bessarion's *Orations against the Turks*", *The Papers of the Bibliographical Society of America* 97 (2003): 570–571. Ezt a folio-számozást követem (a nyomtatvány levelei számozatlanok). Fichet példányát használtam: Párizs, BnF Réserve Z 1473, hozzáférés: 2022.08.16, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86029661?rk=21459:2., [= Bésszarión ED] A bíboros glosszái az újabb kiadásokból kimaradtak. A nyomtatvány datálatlan. A kiadó a könyvet kéziratos ajánlásokkal és díszítésekkel ellátva jutatta el több illusztris címzettnek. A legkorábbra, 1471. április 24-re keltezett ajánlása csak abban a levél- és ajánlásgyűjteményben maradt fenn, amellyel Fichet saját példányát egészítette ki (BnF Réserve Z 1472.). Meserve abból indul ki, hogy Fichet nemcsak nyomtatott kiadás útján, hanem teljesen kéziratos díszpéldányokban is terjesztette ezeket a szövegeket, és mivel a legelső ajánlólevélben nyomtatásról nem esik szó, ezért azt is ilyennek tartja; szerinte a nyomtatvány csak a nyár folyamán jelent meg: Meserve, „Patronage and Propaganda...", 537–538. Valójában egyetlen tisztán kéziratos díszpéldány sem maradt fenn, és a szerző azok valamikori léte melletti érvei sem meggyőzőek.

27 Uo., 532–537.

28 Margaret Meserve, „News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press", *Renaissance Quarterly* 59 (2006): 440–480.

ismerni a zsarnok *archetypus*át.[29] Kizárni éppen nem tudjuk, hogy Bésszarión és Ianus „a Török" ellen érveket keresve egymástól függetlenül fordultak Démosztenészhez, ám nagyon is érthető, ha valaki vonatkozó szövegeik között hatástörténeti kapcsolatot feltételez. A kapcsolat iránya felől pedig aligha lehetnek kétségeink. A bíboros és címzetes konstantinápolyi pátriárka hivatalát tekintve jóval felülmúlta a pécsi püspököt. Ianus görög fordításai – lírájától eltérően – nem gyakoroltak érdemi hatást kortársaira, két (Pszeudo-)Démosztenész-átültetése pedig épphogy fennmaradt. Logikai eshetőségnél nem tarthatjuk tehát többnek azt, hogy a pécsi püspök esetleg korábbi fordítása inspirálta volna Bésszarión hasonló vállalkozását.

Bármennyire is furcsa lehetett a nyugati olvasók számára az általános politikai ideológia szintjén az *Első olünthoszi beszéd*, Bésszarión joggal gondolhatta úgy, hogy a démosztenészi érvelést felidézve olvasói közelebb jutnak az általa fontosnak tartott következtetések levonásához. Az athéni rétor ugyan Philipposz sötét jellemét felidézve (c. 3.), valamint annak ecsetelésével kezdte szónoklatát, hogy miért elkerülhetetlen a két egymással szomszédos államot uraló *türannisz*, illetve demokrácia összecsapása (cc. 4–5.), ám érvelése jórészt gyakorlati jellegű.[30] Célja annak bizonyítása, hogy Philipposz ellen a) késedelem nélkül, b) támadó jellegű háborút kell indítani, c) melybe az athéniak „most" még Attikától távol és a győzelem esélyében vághatnak bele. Korábban az athéniak könnyebben akadályozhatták volna meg a makedón király terjeszkedését, ám ők – és a többi hellén *polisz* – inkább egymás ellen vették igénybe támogatását. Magukra idézték fel így a veszélyt, mely hibáik miatt lett egyre nagyobb.[31] Az elszalasztott alkalmak sora után immár vállalni kell az elkerülhetetlen háborút, mely később csak jóval nehezebben és nagyobb költséggel, a már Attikát is fenyegető pusztítás árnyékában lenne megvívható.[32] Bésszarión két *oratió*jában és a fordításhoz fűzött glosszáiban szinte a legapróbb részletekig rekapitulálja a démosztenészi helyzetleírást. Miként a fordítás a pápához intézett ajánlásában megjegyzi, az athéni rétor szövegében csak a neveket kell kicserélni: Philipposzt „a Törökre", az athéni-

29 Thomas RICKLIN, „Bessarions Türke und andere Türken interessierter Kreise. Von der Schwierigkeit, ein Feindbild gelehrt zu plausibilisieren", in *„Inter Graecos latinissimus, inter Latinos graecissimus." Bessarion zwischen den Kulturen*, szerk. Claudia MÄRTL, Christian KAISER és Thomas RICKLIN, 277–300 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2013), 286–289, 292, 297–298.

30 DEMOSTHENES, *I: Olynthians...,* 4–7. (c. 3.), 6–7. (cc. 4–5.)

31 Uo., 6–13. (cc. 6–13.)

32 Uo., 12–21. (cc. 14–28.)

akat az itáliaiakra, Démoszthenészt pedig „ránk".[33] Pont így jár el a fordítás egyik glosszájában, ahol Philipposz áldozatainak démoszthenészi listájához mellékeli a Konstantinápoly bukása óta elesett görög városok nevét.[34] Az átültetés utáni *epitomé*ban pedig így összegzi az antik szöveg időszerűségéről kialakult meggyőződését: „Conditioni praesentis temporis quae loquitur accomodata sunt omnia, et ad hunc quem cernimus rerum statum mirifice quadrant."[35] Han Lamers hívta fel a figyelmet arra, hogy Bésszarión sehol nem leplezi olyan körültekintően görög identitását, mint a Negroponte veszte után keresztes vállalkozás mellett érvelő írásaiban. Bésszarión 1470-ben tudatosan öltötte magára a múlt „szakértő" búvárának, az érdek nélküli megfigyelőnek a palástját – hogy ezzel hárítsa el a vádat: saját (görög vagy velencei) részérdektől vezetve kívánja háborús kalandba ugratni egész Itáliát.[36] Nem az antik források általában vett humanista divatja magyarázza tehát, hogy mintájául és hivatkozási alapjául Démoszthenész gyakorlati gondolatmenetét választotta, hanem az az „objektivista" önkép, mellyel érveit e szövegeiben hitelesíteni törekedett.[37] A Negroponte elfoglalása utáni első – a két *oratió*hoz és a Démoszthenész-fordításhoz mellékelt – levelében úgy fogalmaz: amikor 1453-ban előre jelezte „a Török" jövendő sikereit, akkor nem a próféta szólt belőle, nem is kivételes *prudentiá*járól tett tanúbizonyságot, hanem csak olyan dolgokról beszélt, „quod omnibus qui privatis studiis et affectibus vacui essent, ea omnia palam erunt et in promptu".[38]

Nem véletlenül időztem el Bésszariónnál, aki 1470 augusztusában legfeljebb a felületes monarchista közönsége számára járt el meghökkentően, amikor Démoszthenész nyomán Nagy Sándor apját léptette fel a barbár zsarnok szerepében. Az elmélyültebb olvasó nemcsak a hatalmi praktikák évszázadokon átívelő rokonságára ismerhetett rá ekkor készült beszédeit, illetve fordítását olvasva, hanem fejet hajthatott nem pusztán egy rétorikus önkép, hanem az igényes történeti és politikai gondolkodó *personá*ja előtt.[39] Démoszthenész e sokrétű, ám egy irányba

33 Bésszarión ED, f. 30r.: „Substineat igitur philippus turci personam, itali atheniensium, nos Demosthenis, iam facile intelliges totam orationem causae nostrae conuenire."

34 A glossza: Uo., f. 33v.

35 Uo., f. 38r.

36 Han Lamers, *Greece Reinvented. Transformation of Byzantine Hellenisme in Renaissance Italy* (Leiden–Boston: Brill, 2015), 116–128, főleg 122–128.

37 Ennek jegyében vázolta fel az oszmán imperializmus szerkezetileg kódolt jellegét felfedő, szinte politológiai okfejtését: Bésszarión ED, f. 11v–12r.

38 Uo., f. 4v.

39 Mielőtt búcsút vennénk a bíborostól, tanulságos egy pillantást vetnünk arra, hogy miként idézi fel a század középső harmadának török–magyar küzdelmeit. Így említette *uictoriam insignem laodislai pannoniae regis*, melynek leírásakor mintha összemosódnának az 1443–1444-es téli, illetve a várnai

mutató kiaknázását látva ugyanakkor zavarba kerülhetünk, ha választ keresünk arra a kérdésre, hogy mi bírta rá Ianust a démoszthenészi *corpus* 11. beszédének lefordítására: vagy a „niceai bíborosénál" jóval ötletszerűbbnek kell tartanunk ugyanis választását, vagy még Bésszariónénál is összetettebb, ám nem egy irányba mutató motiváció tárulhat fel előttünk a kérdést vizsgálva. A pécsi püspök az általa megjelölt „törökellenes" célt szem előtt tartva a démoszthenészi *corpus* hatvanegy beszéde közül elsősorban a makedón hatalom elleni harcra buzdító tizenkét szónoklat köréből választhatta ki a lefordítandó szöveget, bár rokon témájú az *epitaphiosz*on túl az athéni rétor két leghosszabb perbeszéde, a lényegében saját politikai életművét védő *Ktésziphón ellen*, avagy *A koszorú* és *A hűtlen követség* is. E sorozatot áttekintve az *Aduersus epistolam Philippi* sajátosságának az a gondolatmenet tűnik, melyben az athéni rétor először Philipposz – Ianus szavaival – „per insidias et ambitionem, dolo ac malitia" folytatott szövetségi politikáját bírálja (c. 7.), majd pedig hosszan ecseteli, hogy a zsarnoki uralom mely módszerei azok, melyek idővel aláássák a makedón király hatalmát (cc. 8–14.).[40] Ezek a részek – alig néhány eltéréssel – megtalálhatók a *Második olünthoszi beszéd*ben is (cc. 9., 15–21.).[41] Ám egy jóval a *polisz*világ leáldozása utáni olvasó számára az utóbbi szónoklat értékéből sokat levon, hogy annak végén Démoszthenész elmerül adóreform-javaslata részleteiben (cc. 24–31.).[42] Az *Aduersus epistolam Philippi* összefogottabb gondolatmenete leginkább azok a figyelmét kelthette fel, akik egy zsarnok uralkodó hódító politikájának *bel*politikai következményeitől szenvedtek, illetve akik együttérzéssel olvastak arról, hogy a rágalmazók aknamunkája vagy a király mértéktelen dicsőségvágya következtében miként szorulnak háttérbe az udvarban az érdemes emberek, akiknek még az élete is veszélybe kerülhet. Az előbbi témában Démoszthenész mondanivalójának lényegi részét (c. 9.) Ianus így adja vissza:

> Nec putetis, uiri Athenienses, eiusdem rebus gaudere [Pilippum et subditos, sed cogitate ipsum gloriam affectare,] illos securitatem. Ipse eam sine periculis adipisci non potest.

---

vereséggel végződő hadjáratok adatai. Ennél érdekesebb, hogy a felidézett kort felnőttként megérő Bésszarión nem említi Hunyadi Jánost sem ekkor, sem a Nándorfehérvárnál *(anderalba oppido)* kivívott győzelem kapcsán, ahol a diadal a *nullo duce, crucis tamen signo armata* küzdő „keresztény sokaság" kizárólagos érdemévé válik. Ha Hunyadinak nem is, meg nem éppen nevezett fiának, *Pannonia Superior* királyának jut a dicséretből, Jajce bevételéért *(expugnato Iauitia oppido)*: Uo., f. 28r-v. (A bíboros *Pannonia Inferior*nak rendre a Balkán-félszigetet nevezi.)

40 DEMOSTHENES, I: *Olynthians*..., 320–323., illetve 322–325. A fordításból idézett passzus: MSL f. 25r.; IANI PANNONII, *Opusculorum*..., 48.

41 DEMOSTHENES, I: *Olynthians*..., 26–29 és 30–35.

42 Uo., 34–41.

> Illi nihil indigent, relictis domi liberis, parentibus, uxoribus, contabescere et cotidie periclitari pro ipso. Quibus ex rebus perspici potest, quo sit erga Philippum affectus Macedonum multitudo.[43]

A király mértéktelen dicsőségvágya miatt háborúk sorába kényszerített, békés életre vágyó, ám szeretteiktől elszakított makedónok fájdalmának felidézését követi a nem érdemeik ellenére, hanem éppen azok miatt az irigy királynál veszélybe került hadvezérek szomorú sorsának taglalása (cc. 10–12.).[44] Ezek ellenére miért támogatják még mindig királyukat a makedónok? Démoszthenész válasza (cc. 13–14.) saját kérdésére: csak azért, mert a szerencse eddig Philipposz mellé szegődött. Ahogy az egyén szintjén a sikerek alkalmasak arra, hogy elrejtsék vagy legalább elhomályosítsák az emberek bűneit; úgy a test esetében az általános egészség leplezi a kisebb sérüléseket. A helyzet változásával azonban e gondok rögvest napvilágra kerülnek. Hasonló a helyzet az uralkodók által irányított államokban (*regna*, *principatus*): „...quamdiu in rebus bellicis prospere agunt, uulgo latent mala. Sin fecerint ruinam,... omnia omnibus dura patent" – fogalmazza újra Ianus a gondolatot latinul.[45] Az előbbi *multitudo* indokolt felfogásával így kerül szembe az iménti *uulgus* vaksága – ami éppen azért ad rétorikai nyomatékot Ianus megoldásának, mivel a két halmazt jórészt ugyanazok alkották.[46]

Nem éppen valószínű, hogy a pécsi püspök a „niceai bíboroshoz" hasonló széleskörű ismeretekkel rendelkezett az Oszmán Birodalom belviszonyairól. Az pedig végképp valószínűtlen, hogy Ianus bármikor is döntően az ellenség belső

43 MSL f. 25^{v}. Vö. Demosthenes, I: *Olynthians...*, 322–323. A szögletes zárójelbe tett szavakat csak a lipcsei kódex tartotta fenn. Kovásznai Sándor (Iani Pannonii, *Opusculorum...*, 49. * lj.) jelzi a hiányt, és fordítással pótolja. E ponton a leginkább világos, hogy Kovásznai a Wolfhard-féle kiadást használta, és nem ismerte a lipcsei kódex szövegváltozatát. Ezt indoklás nélkül jelezte már Juhász, *De Jano Pannonio*, 41. Wolfhard (B) és Kovásznai (C) három egyaránt szignifikáns esetben ad a lipcsei kódexétől (A) eltérő olvasatot (1., A: *Alum* – B–C: *Halum*; 2., A: *Primum sane par est, o uiri Athenienses* – B: *Primum sane paro, uiri Athenienses* [a hiba mögött felsejlik A] – C: *Primum sane puto uiri Athenienses* [A-tól függetlenül javítja B hibáját]; 3., az imént idézett szöveghely). Egy ízben A és B *(haud)* áll szemben C-vel (*hac*: az adott helyen sajtóhiba). C egyetlen alkalommal ad A-val egyező *(praelia)*, ám B-től (*praedia*: az adott helyen sajtóhiba) eltérő variánst: az emendálás itt adta magát. C egyik sajtóhibája *(magni)* B *(magnis)*, nem pedig A *(magis)* nyomán magyarázható. C másik sajtóhibájával *(duntaxat)* együtt áll szemben A és B *(dumtaxat)*.

44 Demosthenes, I: *Olynthians....*, 322–325. Vö. MSL f. 25^{v}–26^{r}.; Iani Pannonii, *Opusculorum...*, 49–50.

45 Demosthenes, I: *Olynthians...*, 324–325. Vö. MSL f. 26^{r}.; Iani Pannonii, *Opusculorum...*, 50–51.

46 Démoszthenésznél a sikerek által leplezett bajok *toisz polloisz* láthatatlanok: Demosthenes I., 324. A *hoi polloi* Platónnál többnyire pejoratív jelentésű „tömeg", ám Démoszthenész megfogalmazásának nincs ilyen üzenete – *uulgus*szá Ianus teszi e „sokak"-at.

gyengeségére rámutatva akarta volna meggyőzni olvasóit arról, hogy a kolosszus megsemmisíthető, ahogy azt az athéni rétor tette az idézett helyen. A szöveg véletlenszerű kiválasztása ellen szól, hogy Ianus a rokon témájú *epitaphiosz*t is átültette latinra, tehát eligazodott a Démoszthenész neve alatt ránk maradt szöveganyagban. Ha 1470–1471 fordulóján ültette át latinra a 11. beszédet, akkor eléggé világos, hogy ki lehetett a szemében az a király, aki fékezhetetlen dicsőségvágya által vezetve véget nem érő hódító háborúba vitte országát, alattvalóira ezzel csak szenvedést zúdítva; olyan háborúba, melynek sikerei sokáig leplezték a belső bajokat, melyek azonban a szerencse fordultával napvilágra kerülnek. Ebben az esetben pedig könnyű azonosítani azokat az érdemes férfiakat is, akiket e zsarnok méltatlanul háttérbe szorított, és akik immár életüket sem érezhetik biztonságban. Bő évtizede Szörényi László Ianus *De carminibus suis* című epigrammáját annak martialisi forrásával összevetve mutatott rá arra, hogy a költő miként jelezte a beavatottak számára: retteg Mátyástól.[47] Az *Aduersus epistolam Philippi* a pécsi püspök által készített fordításának imént javasolt értelmezése ennél gyengébb, hipotetikus alapra épül, ám Huszti József közel évszázados felvetése most kézenfekvőbbnek tűnik, mint az valaha jeles elődünk számára volt. A 11. beszéd latin átültetésének imént tárgyalt, első látásra zavarba ejtő – a démoszthenészi *corpus*ban ritka – eszmefuttatásai magyarázatot nyernek 1470–1471 fordulójának magyarországi állapotai fényében – ha azokra Ianus és akkori társai szemével tekintünk.

47 Szörényi László, „Janus Pannonius és a Hunyadiak", in Szörényi László, *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról,* 45–61 (Budapest: Lucidus, 2009). Vö. Janus Pannonius, *Epigrammata*. Fasc. 1.: *Textus*, szerk. Mayer Gyula és Török László, Janus Pannonius, Opera quae mansuerunt omnia I (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 200. (No. 328.)

Ritoókné Szalay Ágnes

„Tres fuimus [...] vates”

Hogy Janus Pannonius bolygatott sírját vagy síremlékét most ismét feltárjuk, arra a közelmúltban előkerült adatok, és ezekre alapozva a korábbi vélekedések újraértékelése adta a késztetést.

Idézzük föl először a költő jól ismert sorait az eredetiben és Kálnoky László fordításában:

Quin etiam tacita iaceam ne ignotus in urna,
signari hoc cineres carmine mando meos:
‘Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum
duxit laurigeras ex Helicone deas.’
Hunc saltem titulum, Livor, permitte sepulto:
invidiae non est in monumenta locus.[1]

(Hogy ne borúljon mély feledés rám néma siromban
azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen:
Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőséget, ó hagyd meg a holtnak, Irigység,
rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább.)

* A tanulmány posztumusz jelenik meg, a jegyzeteket a szerző halála miatt lánya, Ritoók Ágnes állította össze, a szöveggondozást Jankovits László végezte; a fordító nevével nem jelölt versfordítások tőle származnak.

1 Ianus Pannonius, *Opera quae manserunt omnia*, szerk. Iulius Mayer, Ladislaus Török és Zaynab Dalloul, 3 köt. (Budapestini: Balassi Kiadó, 2014–2018), 2:145, n. 24, ll. 115–120.

Ami azután végül történt, arról a kortárs Bonfini részletesen tudósít:

> Hogy egyházmegyéje szent testülete mennyire kedvelte főpapját, képzeld el a következőkből. Mivel a király haragja miatt mintegy közellenségnek tartották, és senki sem merte neki a szokásos végtisztességet megadni, testét a papok titkon bevitték egy pécsi kápolnába, és sokáig egy szurkos ládában tartották. Hosszú idő múlva, midőn Mátyás történetesen meglátogatta a várost és a bazilikát, a papi kollégium megkérte őt, hogy engedje meg végre méltó temetséggel megtisztelni János poéta testét, melyet haragjától való féltükben régóta őrizgettek temetetlenül. A király elbúsult a nagy férfiú sorsán, alaptalan vélekedésük és félelmük miatt megdorgálta őket, és ezután pompás gyászszertartást rendezett neki, hogy a jeles költőt ne fossza meg a temetés tisztességétől.[2]

Ötszáz év múltán a régész Kárpáti Gábor (1943–2022) ásója föltárta a valóságot. Beszámolója szerint 1991 márciusában a pécsi székesegyház altemplomának a nyugati fala mentén ásott közmű árokban, 20 cm vastag bolygatatlan réteg alatt, a déli pillér alapfalától északra nyolc váz került elő. A hatodik váz körül

> [...] a koporsó élesen kirajzolódott. A váz alatt a koporsó alja végig vastag, fekete, kátrányos rétegként jelentkezett. A fiatal férfi láthatóan jó megtartású váza nyújtott helyzetben, enyhén jobbra fordult. A koponya jobbra dőlt. Az alkarok a medence felett keresztben helyezkedtek el. A kézcsontok az ellentétes combfejeken voltak. A jobb combfejen (a bal kézcsontok alatt) II. Pál pápa ólombullája volt, reverz oldallal felfelé.[3]

A vastag kátrányréteg igazolja Bonfini tudósítását. A személynek szóló pápai bullát bizonyosan a későbbi azonosítás céljából helyezték a koporsóba. Akkor hát maradt-e a sírban századokon át a teste, és a költő nyughelyét tanúsító táblát csak a könyvek őrizték meg?

Hogy mi is történt, arról a legilletékesebb, a pécsi káptalan adott ki tanúsítványt. A latin szöveg magyar kivonata a következő:

2 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, szerk. Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 784.

3 Kárpáti Gábor, „Janus Pannonius feltételezett sírhelye?", in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. Jankovits László és Kecskeméti Gábor, 41–49 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998), 41. A sír feltárásáról részletesen Kárpáti Gábor, „Janus Pannonius sírja", *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50–52 (2005–2007): 125–131.

> Szokásos módon, a káptalanban (in conclavi seu nostro capitulari) összegyűlve megjelent körünkben főpapunk Zsigmond püspök, és előadta, hogy amikor közvetlen elődje János püspök meghalt, akkor ő még ifjúként Itáliában tanult. Jó okkal most azt kéri, hogy közjegyzők és tanúk aláírásával hitelesített okmányokkal adjunk bizonyságot János püspök halála évéről és napjáról. Mintegy jogi ügyben eljárva, egyházunk inventáriumait és annaleseit átvizsgálva, végül is hitelt érdemlő társaink bizonysága és emlékezete szerint az említett János püspök az Úr 1507. évében [!], március 27-én hunyt el a királyságunkhoz tartozó Medvevárban. Teste végül is hozzánk hozva kő szarkofágban tisztességesen eltemettetett. Dicséretére és jövendőbeli emlékezetére „tumulus suus certis epigrammatum versibus locum diem et annum transitus sui modo pretenso continendo mirifice cernitur adornatus”. Mely dolog emlékezetére adjuk főpapunknak Szent Péter egyházánál a káptalanban sexto idus iunii anno Virginei partus millesimo etcetera indiccione secunda pontificatus domini Leonis pape X. etc. Azaz 1514. június 8-án.[4]

Ez a forrás eddig is ismert volt, de aki kézbe vette, le is tette. Használhatatlannak ítélték az értelmezhetetlen évszámok miatt. Valóban, ha csak azt vesszük, hogy Ernuszt püspök halála és Gyula pápa trónra kerülése között tíz év telt el, akkor a káptalan nem siette el a választ, ami nyilvánvalóan elképzelhetetlen. János püspök megadott halála évével (1507) meg egyáltalán nem tudunk mit kezdeni. Aki a forrást eddig olvasta, elírásnak minősítette. Ezzel a válasszal nem lehetünk elégedettek, magyarázatot kell keresnünk.

Az iromány egy formuláskönyv őrizte meg, amely pécsi oklevelek kivonatait is tartalmazza. Ezek a notariusok munkáját könnyítő példakönyvek a személyneveket és pontos évszámokat általában elhagyták főleg azért, hogy azok bele ne csússzanak a másolandó iratba. Ha maradt benne mégis adat, az a későbbi hasznosítást segíti. Ezért írta Solymosi László a nemrég megjelent *Esztergomi formuláskönyv*ről, hogy az igazi munka az iratok hátterének földerítése.[5] Tegyünk próbát a következőkben a mi szövegünk vizsgálatával.

4 Iványi Béla, „Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv: 1. közlemény”, *Történelmi Tár*, 2. sorozat, 5 (1904): 481–538, idézett részt lásd 529; Iványi Béla, „Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv: 2. és befejező közlemény”, ”, *Történelmi Tár*, 2. sorozat, 6, 1. sz. (1905): 33–41. Eredeti szöveg: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 39101, 111–112, hozzáférés: 2022.11.01, https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/317388/?pg=61&bbox=380%2C-3460%2C5855%2C-412.

5 Solymosi László, „Az esztergomi egyház formuláskönyve. Recenzió”, *Magyar Sion*, új folyam, 13, 1. sz. (2019), 133–139, 138.

Az úgy nevezett pécsi–bácsi formuláskönyv 1904 óta ismert.[6] Meglelője és részleteinek kiadója, Iványi Béla szerint a többi ismert mintakönyvhöz hasonlóan ez is valós kiadványok kivonatait tartalmazza. Az Iványitól származó számozás szerint ez a kötet 182. számú darabja. Arra ad mintát, ha a káptalan valamilyen időpontot illetően kap megkeresést. Mintánk keveréke a tulajdonképpen valós adatok sajátos elhelyezésének. A megfejtés a mindenkori hivatali ügykezelés gyakorlatának felismerésében rejlik. Az egy tárgyra vonatkozó iratokat együtt tartották. A pécsi káptalanban is a János püspök személyére vonatkozó anyag egy helyen, egy rekeszben vagy fiókban volt elkülönítve. Minden tárgycsomó *(fasciculus)* külön betű- vagy számjelet kapott. A folytatást, visszakeresést a *registrum* és az ehhez készült betűrendes mutató segítette. A fasciculuson belül időrendben elhelyezett iratokat sorszám jelölte. A mi esetünkben a notarius az egész fasciculust elővette, és abból alkotott egy önálló irományt, amely legalább három oklevél felhasználásáról árulkodik. Ha föltevésünk helyes, akkor valós adatok nyomára bukkanhatunk.

Próbálkozzunk az első irattal. Ez tájékoztat az ügy hátteréről és a kezdetekről. Janus halála idején az ifjú Ernuszt Zsigmond valóban Itáliában tanult. 1473-tól, kora miatt, előbb a pécsi püspökség adminisztrátora lett. 1478-ban még mindig csak választott *(electus)* püspök. Hogy mikor és miért kereste meg a káptalant elődje halálának idejével kapcsolatban, arról a Bonfininél olvasottak adják meg a választ. Ez Mátyás király Janus halála utáni egyetlen pécsi látogatása, 1476. október 14–15. után lehetett. Ezt követően kerülhetett sor Janus sírjának rendezésére. A székesegyház amúgy is renoválásra szorult, erre figyelmeztette püspök fiát Ernuszt János 1476 márciusában kelt végrendeletében.[7] Az apai és királyi intelem szolgáltathatott okot arra, hogy az elhunyt III. János püspöknek méltó síremléket állítsanak.

Hogy Janusnak a királylátogatást követően saját búcsúversét is tartalmazó valamilyen síremléke már állt, arról közvetett bizonyítékunk van. A költő támogatott ifjú atyjafia, Garázda Péter a tragédiák idején 1471–1472-ben ugyancsak Itáliában, Ferrarában és Firenzében tanult. 1474-ben tért haza Esztergomba. 1478-ban azonban Pécsett volt, Handó György nagyprépost mellett mint a káptalan lekto-

6 Iványi, „Egy 1526. előtti ismeretlen…".

7 Fedeles Tamás, „»E földi hazát örök és mennyei palotával elcserélni«. Szempontok a késő középkori főúri vallásosság vizsgálatához", in *Mesterek és tanítványok: Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*, szerk. Böhm Gábor és Fedeles Tamás, 54–80 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsa, 2014), 68.

ra állított ki oklevelet.[8] Ő már ott akkor látta Janus síremlékét. Ez adott ugyanis ösztönzést számára, hogy a sajátját is elkészítse. Erről tanúskodik sírlapja Esztergomban. Ezen Janushoz viszonyítva határozza meg saját helyét a költői kánonban:

Germanus Jani patrium qui primus ad Histrum
duxit laurigeras ex Helicone deas
sum situs hoc tumulo Petrus de stirpe Garasde
Altera Pieridum gloria iure fui.

(Vérrokonom Janus, „kivel ősi Dunánkhoz először
jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei".
Nyugszom e sírban most, a Garázda család fia, Péter,
Píeridák méltó második éke gyanánt.)[9]

Sírlapja, nagyon sérülten, 1821-ben került elő az Esztergom várbeli Szent István protomártír társaskáptalan templomának romjai közül. Garázda nem volt tagja a testületnek. Ezért a hely sok találgatásra adott okot. Újabban vált csak ismertté Garázda halála ideje. Ezt most 1491 tájára teszik.[10] A társaskáptalan prépostja ekkor Gosztonyi András volt. Őt még mint esztergomi kanonokot nevezte meg 1469-ben Firenzében tartózkodva Garázda mint hazai jogi ügyeinek képviselőjét. Úgy tűnik, a maga fogalmazta sírfölirat kőre kerülését Garázda már nem érte meg, a megvalósítás barátjára, Gosztonyi prépostra maradt. A nagyon sérült sírlap szélét növényi ornamentika keretezi, a szöveg egy *tabula ansatá*n kapott helyet. Ez a stílus a 15. század utolsó évtizedére jellemző.[11] Garázda sírkövét a sorozat első darabjának tartják.[12] Ez éppen megfelel halála idejének is.

Ha a Janus-síremlékről eddigi fejtegetésünk helyes, akkor itt az ideje, hogy egy másik esztergomiról is szót ejtsünk. Ez Vitéz János második, egész alakos sírköve. A királyi megbocsájtás valószínűleg az ő személyére is kiterjedhetett, amint ezt

8 Garázda Péterről legutóbb, korábbi irodalommal: Molnár Péter, *Garázda Péter sorsdöntő évei*, Irodalomtörténeti Füzetek 182 (Budapest: reciti, 2019).

9 Mikó Árpád, „Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke", *Ars Hungarica* 11 (1983): 49–75, 52. A magyar fordítást Kálnoky László és Tóth István fordításának felhasználásával Jankovits László készítette.

10 C. Tóth Norbert, „Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat?", *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 1–13, 10.

11 Mikó, „Két világ határán...", 50.

12 C. Tóth, „Garázda Péter...", 10. A sírkő keltezésével kapcsolatban azonban a történész C. Tóth és a művészettörténész Mikó eredményeinek egyelőre feloldhatatlan ellentmondására figyelmeztet Molnár, *Garázda Péter*..., 162.

Mikó Árpád már korábban föltételezte.[13] Ekkor készülhetett az érseket ornátusában ábrázoló műalkotás. Szélén a fölirat:

Immortale decus s[tirpis nationi]s et omnis
gloria doctrine relligionis honor
Johannes iacet hic patrie pater optimus ille
cui caput ornabat Strigoniensis apex.

(Népe haláltalan ékessége, dicső tudományú
mindenben, s a hitért tisztelet illeti őt:
János nyugszik ehelyt. Haza atyja: e névben a legjobb.
Esztergomnak volt főpapi dísze fején.)

A harmadik sorban olvasható „patrie pater" kifejezésnek Mikó Árpád egy tanulmányában nagy figyelmet szentelt. Végigvezette a megtisztelő cím előfordulását az ókori császároktól Cosimo de Mediciig, az ő esetében 1464–1472-ig követve Firenze gesztusát a nagyon tisztelt fejedelem iránt.[14] Mikónak már csak egy lépést kellett volna tennie, hogy megnevezze a közvetítőt Firenze és Esztergom között: az l465-től a 70-es évekig Firenzében tartózkodó Garázda Pétert. Vajon nem ő állt-e a második tumbafedél elkészíttetésének hátterében? Idős pártfogójához való őszinte ragaszkodása ezt indokolná. A király megenyhült haragja úgyszintén. Molnár Péter figyelt föl arra, hogy az 1481 és 1484 közötti viszonylag békés években az itáliai humanistáknak mintha feléledne az érdeklődése pannoniai költőtársaik, Janus és Garázda Péter iránt.[15] János érsek második sírkövét Lővei Pál és Mikó Árpád is két stílus határára, az 1480-as évek elejére datálják: az egész alakos sírkő stílusa követi a hagyományokat, de a keretező vers már korai humanista kapitálissal készült.[16] Első iratunk vizsgálata így a vártnál is több eredményt hozott: a János érseket teljes főpapi ornátusban ábrázoló második esztergomi sírkő keletkezésének körülményeihez is közelebb jutottunk.

13 Mikó Árpád, „Stílus és felirat: kőbe vésett klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon", *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005): 205–256, 211, 212.

14 Mikó, „Stílus és felirat...", 212.

15 Molnár, *Garázda Péter*..., 130–140.

16 Lővei Pál, „Tóth Sándor 15. századi főpapi síremlékcsoportjának és a Stibor-síremlékek mestere műhelyének lehetséges összefüggéseiről", in *Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére*, szerk. Takács Imre, Thesaurus Medievalis 1, 109–131 (Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2019), 120; Mikó, „Stílus és felirat...", 211–212.

Most vegyük kézbe a szövegünkben rejtező második okmányt. Ez egy 1507-ből való oklevél, pontosabban annak kivonata. Tipikus példája a példakönyvek adatközlésének. Valósághűek is, meg nem is. Formuláriumunknak ez a része már pontos dátumot tartalmaz: 1507. március 27. Mivel március 27. valóban a költő halálának napja, mindenki, aki e forrást ismerte, úgy vélekedett, hogy az évet illetően itt tévesztés történt. Ez nem tévesztés, ez második iratunk keletkezésének dátuma. Janus sírjával kapcsolatban ekkor a káptalan valami határozatot hozott. 1505 novembere óta Pécs új püspöke Szatmári György volt, közismert gazdag mecénás és építtető. Titkáráról, Brodarics Istvánról pedig tudjuk, hogy Janus Pannonius hagyatékának gondoskodó gazdája volt. A fasciculusban lévő irat arról tanúskodik, hogy Pécsett a sír körül ekkor történt valami. Nem lehet véletlen, hogy a távoli Gyulafehérváron is éppen ebben az évben hivatkoztak Janus pécsi nyughelyére. Ez Megyericsei János ismert, a családi szállal is összefűzött három költőnek, Janusnak, Garázdának és saját magának a gyulafehérvári székesegyházban egykor padlóba süllyesztett sírköve. Janus versének végén a kérés úgy hangzott:

Hunc saltem titulum, Livor, permitte sepulto

Megyericsei erre mintegy válaszul kezdi a magáét:

Quem non Livor edax, alienaque gloria torquet
Perlegat haec Latiis carmina caesa notis.

(Éhes irigység, más jó híre ha nem gyötör, olvasd
át kőben vésett verseimet latinul.)

A viszonylag hosszú sírfeliratból csak a végső nyughelyekre vonatkozó sorokat idézzük:

Strigonia Petrus requiescat in arce, Joannem
ipsa suum sedes pontificalis habet.

(Esztergomban a templom Péter nyughelye: János
földi hazája saját püspöki székhelye lett.)

Megyericsei járt Pécsett. Ezt igazolja, hogy ott lemásolt egy római áldozati oltárt.[17] Járt Esztergomban is. Garázda sírkövét ott látta az idézett sor tanúsága szerint. A fent tárgyalt második Vitéz-kövön olvasható „pater patrie" pedig annyira megragadta, hogy ezzel a címmel szeretett püspökét, Geréb Lászlót is megtisztelte annak haláláról szóló könyvbejegyzésében.[18]

Harmadik oklevelünk kibontása következik. Ez is datált: „sexto idus iunii anno millesimo etc indiccione secunda pontificatus Leonis pape X etc." Nagyon fontos irat lehetett. Közjegyzőtől származott, mert indiccióval ekkor már csak a pápai és császári közjegyzők kelteztek. Egyébként föloldható: 1514. június 8., amikor valami nagyon fontos dolog történt Janus kő szarkofágjával kapcsolatban. Ezen akkor már rajta volt halálozásának helye és ideje is. Míves építmény lehetett. „Corpus [...] sarcophago lapideo honorifice est reconditum, in cuius laudem et futuram memoriam tumulus suus, certis epigrammatum versibus mirifice cernitur adornatus.[19] A *tumulus* a maga megmunkálásra alkalmas és csodálatosan meg is munkált nagy felületeivel a költő hírnevét volt hivatva szolgálni. Ennél többet ebből az iratból nem tudunk kiolvasni. Azaz hogy mégis. Az előző irat dátuma 1507, az utóbbié 1514. Farbaky Péter a korábbi kutatásokra alapítva e két év valamelyikére, esetleg mindegyikére teszi az esztergomi Bakócz kápolna műhelyének pécsi munkálkodását. Ekkor készült ott a vörös márvány tabernákulum[20] és mellette talán Janus díszes szarkofágja is.

És a szegény Janus poéta teste? Az maradt a földben, amelyből vétetett.

Kitűzött célunk volt a formuláskönyv látszólag értelmezhetetlen, összevont szövegéből az eredeti oklevelek üzenetét kibontani, azokból Janus Pécsett elnyert végtisztességének körülményeit kideríteni. Valóban, az események, szövegek és az események mozgatóinak sajátos hálója tárult föl Janus Pannonius síremléke sorsát követve Pécs, Esztergom és Gyulafehérvár között. Támaszkodtunk a korábbi kutatók eredményeire, és reméljük, hogy ösztönzést adtunk az itt elhangzottakkal azok továbbgondolására.

17 Ritoókné Szalay Ágnes, „Egy római kő és könyvészete", in *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina, 593–598 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 595.

18 Temesváry János, „Geréb László volt erdélyi püspök halála (1502.)", *Erdélyi Múzeum* 28 (1911): 237–238, 237.

19 Lővei Pál, *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria: Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*, akadémiai doktori értekezés, 2 köt. (Budapest: 2009), 1:130., 98. lj.

20 Farbaky Péter, *Szatmári György, a mecénás: Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*, Művészettörténeti Füzetek 27 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 42.

Most hát szép rendben visszatesszük az okleveleket a fiókba. Bezárnánk oda a formuláskönyvet is, ha az nem tartogatna még valami meglepetést számunkra. Az agyonhasznált kötet minden üres helyét teleírták. A hátsó tábla belső oldala azonban üresen maradt. Erre a lapra, szépen elrendezve a sorokat egy egykorú (?) kéz fölírta: „Prestantibus ingeniis plerumque fortuna invidet, et ne pro viribus emergant intercedit.”[21] Azaz: a kimagasló szellemekre általában irigy a szerencse, s hogy tehetségük ne érvényesüljön, közbelép. Bonfini zárta így Janusról szóló fejezetét. Ezt a mondatot emelte ki saját Bonfini-kötetéből Zrínyi Miklós is, mintegy mottóul, ahogy Bene Sándor írja.[22] A történetíró, az ismeretlen káptalani notarius és a költő-hadvezér - mondhatjuk talán, a közvélekedés - így hajtott fejet a szerencsétlen sorsú költő főpap előtt.

21 *Bácsi formuláskönyv*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 39101, 145, hozzáférés: 2022.11.01, https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/317388/?pg=77&bbox=2862%2C-3097%2C6895%2C-977.

22 Bene Sándor, „A sztoikus Zrínyi”, in Nyerges, Verók és Zvara, *MONOKgraphia* ..., 69–97, 71–72.

Simon Lajos Zoltán

De se aegrotante

Néhány Janus Pannonius-imitáció a 16. századból

Janus Pannonius elégiaköltészetének utóélete jórészt még föltáratlan, ami részben érthető, hiszen a neolatin elégia kutatása is csak a legutóbbi időkben kezdett megindulni. Jellemző azonban, hogy a tízes években egymás után megjelenő neolatin kézikönyvek Janus költészetéről alig vesznek tudomást. A római elégiáról szóló, 2012-ben megjelent kézikönyv *Renaissance Latin Elegy* című fejezetében Janus költészetéről szó sem esik, neve csak arra szolgál futólagos példaként, hogy a humanista erudíció még olyan messzi vidékre is eljutott, mint amilyen Magyarország *(as far as Hungary)*[1]. A Brill Kiadó 2014-es neolatin enciklopédiájából megtudhatjuk, hogy miután Janus Ferrarában Pomponio Leto Akadémiáját elvégezte,[2] Itálián kívül elsőként adott ki szerelmi elégiagyűjteményt, megelőzve Conrad Celtis *Amoresét*.[3] A 2015-ben napvilágot látott *Oxford Handbook of Neo-Latin* Közép-Európának szentelt fejezetében azt a dodonai megállapítást olvashatjuk, hogy Magyarországra hazatérve Janus egyre patetikusabb elégiákat írt, és retorikus stílusával másokat is közéleti szerepvállalásra kívánt ösztönözni.[4] A 2017-ben megjelent *Cambridge Guide to Neo-Latin Literature* elégiáról szóló

1 Holt Parker, „Renaissance Latin Elegy", in *A Companion to Roman Love Elegy*, szerk. Barbara K. Gold, 476–488 (Hoboken: Wiley–Blackwell, 2012), 477.

2 „… like the poets Ilija Crijević and Janus Pannonius, who attended the academy of Pomponio Leto in Ferrara." Gorana Stepanić, „Neo-Latin Literature: the Balkans (Croatia)", in *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, 1058–1061, szerk. Philip Ford, Jan Bloemendal és Charles E. Fantazzi (Leiden–Boston: Brill, 2014), 1059.

3 „The earliest collection of love elegies outside Italy was published by the Hungarian humanist Janus Pannonius, a pupil of Guarino da Verona in Ferrara. Another example is Amores by the German humanist Conrad Celtis." Suzanne de Beer, „Elegiac Poetry", in Ford, Bloemendal és Fantazzi, *Brill's Encyclopaedia…*, 387–398, 389.

4 „… he embraced the elegiac mode with increasing pathos…", „Increasingly, he wrote as a rhetorician, not just because the elegance of his style, but also as a means to persuade and to encourage others to become

fejezete csak egy lapalji jegyzetben említi meg azon költők között, akik valamely képzőművészhez írtak elégiát,[5] a Bloomsbury kiadó 2020-as neolatin antológiájának pedig még a névmutatójában sem szerepel.[6] Az egyetlen tanulmány, amely Janus elégiáinak nem magyarországi utóéletével érdemben foglalkozik, mindmáig Hermann Wiegand 2001-es munkája, mely Lotichius Secundus költeményeiben tárja föl a korántsem ritka janusi motívumokat, mindenekelőtt a német humanista *De se aegrotante* című elégiájában, mi több a két elégiagyűjtemény között szerkezeti és tematikus megfeleléseket is sikerül kimutatnia.[7] A hatás nem meglepő, hiszen Lotichius padovai évei óta nemcsak Zsámboky Jánossal ápolt szoros barátságot, akihez több elégiáját címezte, hanem személyesen ismerte Hilarius Cantiunculát is.[8] A Janus-hatást már az ifjabb Pieter Burman is regisztrálta 1754-es Lotichius-kiadásában.[9] Wiegand nem említi, de érdekes adalék, hogy a németalföldi filológus a munkája elejére helyezett elégiában *(Ad Manes Petri Lotichii Secundi)* Janust nevezi meg első helyen azon újkori katonaköltők között, akikkel a fiatalon elhunyt Lotichius az elíziumi mezőkön időzhet, a *De se aegrotante* híres sírfóliratát parafrazeálva: *Pannonius, patrium Musas qui duxit ad Istrum, / et Latia incultos messe beavit agros* (86–87).

A következőkben tehát néhány olyan költőnél kíséreljük meg kimutatni Janus hatását, akik a szakirodalomban tudomásunk szerint eddig nem kerültek szóba.

Annyi első pillantásra is valószínűnek tűnik, hogy a *De se aegrotante in castris* a 16. század folyamán a magyar humanista egyik legnépszerűbb, Európa-szerte legolvasottabb költeménye volt.[10] Török László hatalmas *similia*-gyűjteményéből

---

politically engaged…" Cristina Neagu, „East-Central Europe", in *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, 509–523, szerk. Sara Knight és Stefan Tilg, (Oxford: Oxford University Press, 2015), 518.

5 Luke B. T. Houghton, „Elegy", in *A Guide to Neo-Latin Literature*, 98–112, szerk. Victoria Moul (Cambridge: Cambridge University Press), 131.

6 *An Anthology of European Neo-Latin Literature*, szerk. Gesine Manuwald, Daniel Hadas és Lucy R. Nicholas (London: Bloomsbury Academic, 2020)

7 Hermann Wiegand, „Imitatio und aemulatio: Tibull, Janus Pannonius und Petrus Lotichius Secundus über Krieg, Krankheit, Frieden und die Mondgöttin", in *Lotichius und die römische Elegie*, szerk. Ulrike Auhagen és Eckart Schäfer (Tübingen: Narr, 2001), 35–51.

8 Ritoókné Szalay Ágnes, „Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula", in Ritoókné Szalay Ágnes, *Nympha super ripam Danubii: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 191–205.

9 *Petri Lotichii Secundi solitariensis poëmata omnia*, *quotquot reperiri potuerunt, editis auctiora et longe emendatiora*, szerk. Petrus Burmanus Secundus (Amstelaedami, 1754).

10 A *De se aegrotante* magyarországi utóéletéről a 18. században lásd Szádoczki Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, Doktori értekezés (Budapest, 2020), 273–280; *Makó Pál költői munkái*, szerk. Szádoczki Vera (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségtörténeti Kutatócsoport, 2018).

tudjuk, hogy szövegszerű átvételt már Pico della Mirandolánál találunk, mégpedig azon elégiájában, melyet katonáskodó testvéréhez címzett: *Duratus Lambro thorax tua membra fatigat* (5, 41), vö. Janus 53–54: *Nec nisi duratum Lambro thoraca volebam / nec nisi ferrato ferreus ire fero.*[11]

Janus tekintélyéről tanúskodik, hogy e jól sikerült disztichonnak mondhatni önálló utóélete van a különféle tudós értekezésekben. A Teleki–Kovásznai testimóniumai között megtaláljuk Janus Dousa Petronius- és Janus Broukhusius Propertius-kommentárját.[12] Kovásznai gyűjtését kiegészíthetjük még Juan Luís de la Cerda először 1612-ben napvilágot látott *Aeneis*-kommentárjával, mely a 2. ének 51. sorához *(in latus inque feri)* fűzött magyarázatánál szintén Janusszal támasztja alá, hogy a *ferus* főnév alkalmazható a lóra is.[13] Hasonló okból idézi e szöveghelyet Johannes Georgius Graevius 12 kötetes római régiségtanának a lovakról szóló fejezete, jóllehet a költő neve itt rejtélyes módon Iunius Pannoniusra változik.[14] Talán még árulkodóbb, hogy Janus soraira gyakran hivatkoznak a fémművességről szóló értekezések is annak igazolására, hogy a Milánó mellett folyó Lambro vize kiválóan alkalmas az acél megedzésére, így Athanasius Kircher *Mundus subterraneus* című kézikönyve.[15] E hagyomány szívósságát mutatja, hogy fölbukkan még Ludwig Beck *Geschichte des Eisens* című, 1890-ben megjelent monográfiájában is.[16]

Az első költő, akinél a *De se aegrotante* imitációját megtaláljuk, a pesarói Guido Postumo Silvestri (1479–1521), aki a maga korában igen nagy elismerés-

11 Iani Pannonii, *Opera quae manserunt omnia*, *Vol. I, Epigrammata, Fasc. I: Textus,* szerk. Iulius Mayer és Ladislaus Török, 3 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 2:142. Pico elégiája: *Ad Galeotum fratrem militantem quod, ut ille sub Marte, ita ipse sub Cupidine mereat, Elegia Quinta*, in Giovanni Pico della Mirandola, *Carmina Latina*, szerk. W. Speyer (Leiden, 1964), 52. Speyer a Lambrus folyónevet magyarázza ugyan, de irodalmi előképként csak Valerius Flaccust idézi, a Janus-párhuzamot nem hozza. A korai recepcióból említsük még meg Panfilo Sasso *De aegrotatione Sylviae* című elégiájának Török által sem regisztrált Janus-reminiszcenciáját: Sylvia ferventi mea solvitur hemitritaeo, epigr. 2,76,1; vö. Janus Pannonius, *eleg.* 28,13: „Sic gravis, heu, miserum flammaverat hemitritaeos."

12 Janus Pannonius, *Poëmata*, szerk. Samuel Teleki és Alexander Kovásznai, 2 köt. (Traiecti ad Rhenum: apud Barthol. Wild, 1784), 2:322, 2:324.

13 *P. Virgilio Maronis Aeneidos libri sex priores* argumentis, explicationibus et notis illustrata a Ioanne Ludovico de la Cerda Toletano, e Societate Iesu, (Coloniae Agrippinae: apud Ioannem Kinchium, 1642), 153. A kommentár modern kiadása: Andreas Sirchich von Kis-Sira, *Der Aeneis-Kommentar von Juan Luis de la Cerda (1612), kritische Edition, Übersetzung und Erschließung des ersten Buchs*, Noctes neolatinae 36 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2020).

14 *Thesaurus Antiquitatum Romanarum*, congestus a Joanne Georgio Graevio, Tomus Nonus (Lugduni Batavorum, Trajecti ad Rhenum: apud Petrum van der A. A., Franciscum Halmam, 1699), 737.

15 Athanasius Kircher, *Mundus subterraneus in XII libros digestus*, 2 köt. (Amstelodami: apud Joannem Janssonium & Elizeum Weyerstraten, 1665), 2:221.

16 Ludwig Beck, *Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung* (Braunschweig: F. Vieweg und Sohn, 1890–1891), 1019.

nek örvendett, elnyerte többek között Baldassare Castiglione és Ludovico Ariosto barátságát, epitáfiumát pedig Antonio Tebaldeo fogalmazta meg. Silvestri 1510-ben Estei Hippolit szolgálatába lépett, s Ferrarában megkapta a bölcseleti és orvosi katedrát. Állását azonban nem sokáig élvezhette: 1512 áprilisában szemtanúja volt a ravennai csata minden képzeletet fölülmúló mészárlásának, majd augusztusban kinevezték a toscanai Garfagnana kormányzójának. Azonban már szeptember végén kénytelen Hippolittól fölmentését kérni súlyos maláriás tünetei miatt *(infirmato de una febbra continua e trista)*[17]. Föltehetőleg a következő év tavaszán keletkezett a *De sua aegritudine ad Divam Mariam Domini Deique nostri genitricem* című elégiája.[18] Érdemes még megemlíteni, hogy 1517-ben Hippolit fölkérte Silvestrit, kísérje el magyarországi útjára, ám ez a lehetőség *(quella maledetta Ungheria)*[19] a költőt olyan riadalommal töltötte el, amint arról az északi táj elképzelt borzalmait részletező elégiájában (1,18) vallomást is tett, hogy hamarosan X. Leó pápa szolgálatába lépett. A *De sua aegritudine* azt veszi át Janustól, amit a római elégiaköltőknél Silvestri hiába keresett volna: a 76 soros költemény első 22 sorát a váltóláz tüneteinek részletező leírása foglalja el, még ha Janus nyers verizmusától, mely – Huszti József szavaival – „a halál titka előtt reszkető fiatal lélek feljajdulását"[20] oly megrázóvá teszi, jobbára óvakodik is. A hangsúly az enyhe tavaszi időjárás és a nem csillapodó magas láz, a malária testet sorvasztó hatásának ellentétére kerül:

Omnia laeta vigent, mihi stamine cassa supremo
  Stat cholus, atque animam summa labella tenent.
Heu ubi nam effigies, et qui color esse solebat?
  Me miserum, similis mors minus ipsa sibi est.
Usque adeo facies, atque internodia crurum,
  Collaque sunt miris attenuata modis. (17–22)

Janustól származó motívum továbbá a stúdiumoknak szentelt élet nyugalmának fölcserélése a katonáskodás fáradalmaira. Míg Janus merészebben újít azzal, hogy

17 Guido Arbizzoni, „Silvestri, Guido Postumo", in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 100 köt. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020), 92:650–653.

18 Silvestri elégiáinak első kiadása: Guidi Posthumi Silvestri Pisaurensis, *Elegiarum libri II* (Bologna: Girolamo Benedetti, 1524). Silvestri pályaképének áttekintése: William Roscoe, *The Life and Pontificate of Leo the Tenth in four Volumes*, 4 köt. (Liverpool: J. McCreery, 1805) 3:318–324.

19 Rodolfo Renier, „Dalla corrispondenza di Guido Postumo Silvestri", in *Nozze Cian-Sappa-Flandinet*, 241–260 (Bergamo: Ist. ital. d'arti grafiche, 1894), 259.

20 Huszti József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 177.

nemcsak a sűrű lombú tölgy árnyékában, csobogó patak partján, hanem roskadozó gyümölcsfák alatt olvasgatva és eszegetve is elképzeli magát, Silvestri jobban ragaszkodik az antik elégiaköltészet bevált kliséihez, és csak Janus bukolikus disztichonját imitálja, megőrizve a kép ovidiusi hangulatát, arra viszont ügyelve, hogy más ovidiusi kifejezéseket szőjön össze, mint magyar mintaképe:

Debueram musas, et mitia castra sequutus
  Molliter in studiis consenuisse meis.
Et modo faginea soles vitasse sub umbra,
  Murmur ad irriguae lene cadentis aquae. (37–40)[21]

A szoros Janus-imitációt mégis elevenné teszi az életrajzi háttér különbözősége: a békés olvasgatás és gyümölcslakoma képét azzal helyettesíti be, ahogy orvosként (*opifer populis patriaeque salutifer urbi*, 41) szülővárosa népét gyógyította: *aegrotis medicas applicuisse manus* (42). A távoli földön betegeskedve nemcsak testvérei és anyja távollétét fájlalja, mint Janus, hanem aggasztja félárván maradt kisfia, Enea jövője is:

Heu ubi frater abest, ubi nunc carissima mater?
  Innumeris ubi tu nate relicte malis?
Vos igitur (nequid superet mihi triste ferendum)
  Divisere meis milia multa rogis?
Et merito, ut qui aris, sacroque Helicone relicto
  Maluerim lituos et fera bella sequi. (28–32)[22]

Fölidézi a toszkán hegyek között töltött téli éjszakákat (*hyemes noctesque in montibus actae*, 29), a váltott lovon való megerőltető utazásokat (*permutatis saepe ferebar equis*, 34) a városok lázongásának leverését (*thuscas frenata per oras / oppida*, 35–36). Sokkal lényegesebb különbség azonban, hogy Silvestrinél nyoma

21 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 27,41–44: „Quanto erat, o, melius densave sub ilice fusum / aut, ubi rauca levi murmure lympha sonat, / nunc his, nunc illis mentem oblectare libellis, / pomave curvatis demere ab arboribus."

22 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 27,101–106: „Heu, quod nec frater, nec adest soror optima nobis, / quae digitis oculos condat, et ossa legat. / Tu vero, multum felix carissima mater, / cui cadere ante meas contigit exequias, / quid nunc, quid faceres, seu praesens ista videres, / sive esset subiti nuntia fama mali?" 27,51–56: „Ast ego praecludens monitis veracibus aurem / aptabam suris aerea suta meis, / nec nisi duratum Lambro thoraca volebam, / nec nisi ferrato ferreus ire fero. / Ergo animis fruor ipse meis, et iusta profecto / optatae capio praemia militiae."

sincsen a kórságokat nem ismerő, letűnt aranykornak és Prométheus bűnének, aki a tűzzel együtt a lázbetegséget is elhozta az emberiségnek. Az elégia második felét teljes egészében a Szűz Máriához intézett fohász tölti ki, a pogány világ hamis isteneit pedig azon euhémerista fölfogás szerint utasítja el, mely szerint Flora eredetileg gyalázatos utcanő volt, s Kallistó is bűnös életű nő létére ékesíti az égboltot: *Diva precor, miserere mei, quae signa merendo / non de probrosa paelice facta dea es, / nec turpis coelum ursa tenes* (43–45). Silvestri is ifjúkori bűneiért, a Kirké disznóólaiban eltöltött évekért lakol betegségével. A költemény tehát hangsúlyosan keresztény bűnbánati elégiává válik.

Szintén Máriához fohászkodik hasonló betegségtől, negyednapos hidegleléstől szenvedve a lengyel humanizmus első nagy latin költője, Clemens Janitius (1516–1543). Janitius magyar kapcsolatai ismertek, elegendő itt a Buda elfoglalásáról írott hosszú elégiájára utalni.[23] *Tristia* című elégiagyűjteményének második darabja *(Precatur Divam Virginem Mariam, ut illi in febribus quartanis Patavinis tolerantiam fortemque animum impetret)* padovai tanulmányai alatt, egy levelének tanúsága szerint 1539 júliusában keletkezett.[24] A költeményt Grażina Urban-Godziek elemezte a humanista költészet betegség-toposzát tárgyaló, 2005-ben megjelent tanulmányában.[25] Ebben Lotichius Secundus és Janitius költeményeit mintegy tipológiailag veti egybe, kezdve az életrajzi hasonlóságokon, a két költő paraszti származásán, sűrű betegeskedésén és korai halálán. A hasonló témájú verseket író Pontano, Sannazaro, Flaminio mellett megemlíti ugyan Janust is, ám közvetlen hatással nem számol, Wiegand kutatásait pedig nem látszik ismerni. Márpedig a betegségtünetek 26 soros leírásában számos janusi áthallást találunk, és nem is csak a *Castra sequor* című elégiából. A folyamatos betegeskedés panasza a *Conquestio* fölütésével cseng össze (*Qua non excrucier, non datur*

23 Lásd legújabban Justyna Zaborowska-Musiał, „Analiza elegii Budae a Turcis occupatae querela ze zbioru Tristiów Klemensa Janickiego", *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae* 29 (2019): 83–106.

24 Janicki elégiáit az alábbi kiadás szerint idézzük: Klemens Janicki, *Carmina: Dzieła wszystkie*, szerk. Jerzy Krókowski et al. (Wrocław–Warszawa–Kraków: Inst. Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1966). A költő máig legrészletesebb életrajza: Ludwik Ćwinkliński, *Klemens Janicki, poeta uwieńczony* (Kraków: Akademia Umiejetnosci), 1893.

25 Grażyna Urban-Godziek, „The Topos of de se aegrotante in Humanistic Elegiac Autobiography: The Relation of Clemens Janitius' Tristia to Petrus Lotichius Secundus' Elegiarum Libri", in *Civitas Mentis*, szerk. Z. Kadłubek és T. Sławek, 2 köt. (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Slaskiego, 2005–2007), 1:92–109.

hora mihi, 40)[26], a csonttá-bőrré aszott testben reszkető lélek képére pedig az *Ad Somnum*ban találunk párhuzamot:

Debet et exiguum hoc animae, quod pelle sub ista,
  Has inter venas, inter et ossa latet.
Haec tria nam primo mihi sola e corpore restant,
  Cetera sunt longi rapta furore mali. (23–26)[27]

A leírás végére kerül a négy disztichonban kidolgozott Prométheus-motívum: ahogy a titán a szkítiai hegységhez van bilincselve (*affixus Scythicis iugis*, 34, Janusnál: *Scythica vinctus sub rupe*, 27,29), úgy gyötrődik az ifjú költő is ágyához szögezve (*affixus lecto*, 31). Jóllehet a szövegszerű egyezések nem olyan szembeszökőek, mint Silvestrinél, Janus elégiáinak ismeretéről tanúskodik Janitius egy másik költeménye, mely a *Tristiá*ban nem kapott helyett, s Urban-Godziek tanulmánya sem említi. Ez a *Variae elegiae* harmadik darabja, melyet patrónusa, Andreas Cricius gnieznói érsek, korábban Szapolyai Borbála személyi titkára betegségére írt. Az *Autumnum exsecratur ob febrem Cricii* című elégia 1536 őszén keletkezett. A költemény első sora Cricius lázbetegségét részletezi, s itt már szövegszerű átvételt is találunk: az érsek mellkasa úgy zihál, mintha az izzó Vezúv teljes súlyával nehezednék rá:

Ecce iacet Cricius febri correptus acerba,
  Volvit et in misero fervida membra toro.
Ille sacer vultus macie confectus abivit,
  Pinguntur subita palliditate genae.
Viribus exutum pectus languore fatiscit
  Officiumque artus deposuere suum;
Cor velut ardentis suppressum mole Vesevi
  Aestuat et rapida mobilitate tremit.
Este procul, procul este coqui, procul este culinae!
  Nil Cricius vestrae nunc opus artis habet.
Deliciis capitur nullis nec amore ciborum
  Ieiunam morbo ferre iubente famem. (11–18)[28]

26 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 28,3–4: „Semper erit, nostras urat quae flamma medullas? / Nunquam ego non aeger, nunquam ego sospes ero?"

27 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 29,15–16: „Quod modo corpus erat, nunc est cutis ossibus haerens, / nunc tantum larva est, qui modo vultus erat."

28 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 29,12: „pectora ut in duro volvimus aegra toro"; 27,71–72: „Num me flammivoma quisquam deus obruit Aetna? / Per mea num Phlegethon viscera forte fluit?"; 27,61–62:

Lényegesebb azonban, hogy a lengyel humanista Janus két elégiáját olvasztja össze: a második, csaknem hetvensoros rész, az ősz ellen intézett invektíva Janus *Invehitur lunam* című elégiáját veszi mintául. Ez korántsem szokványos, Ravisius Textor 1524-ben megjelent kézikönyve, a csaknem ezeroldalas *Epitheta* az *autumnus* címszónál szinte csak pozitív jelzőket sorol föl, amilyen a *frugifer, pomifer, vinifer, mustulentus, pampineus.*[29] Ennek megfelelően általában idilliek a neolatin költészet ősz-leírásai is. Janitius viszont ugyanazt a fölbomlasztó, pusztító befolyást tulajdonítja az ősznek, amit Janus a Holdnak: *omnia tu vitias* – írja Janus (25,70), *omnia te veniente ruunt*– olvassuk Janitiusnál (3,55). Janus szerint minden bolygó ártalmas befolyását *(pestifer influxus)* a Hold közvetíti a földre (*per tua regna fluit*, 25,40), Janitiusnál az ősz szabadítja föl a föld egészségtelen kipárolgásait, s fertőzi meg a levegőt:

Tu certe celeris pars es crudelior anni,
  Tu facis humanum plurima ferre genus.
Te veninente venit miserum furialis in orbem
  Atropos, iratae falce timenda manus.
Tunc Phlegethontei sub pondere cumba Charontis
  Obruitur Stygiae fessa paludis aquae.
Tunc pecudum volucrumque lues, tunc magna ferarum
  Funera, tunc medias mors quoque lustrat aquas.
Te veniente graves exhalat terra vapores,
  Et damnosa tuos inficit aura dies. (35–44)[30]

A szintén padovai diák Elias Corvinus (1537–1602) Hunyadi János haditetteiről írott kiseposzát Sárkány Oszkár adta ki még 1937-ben,[31] Batthyány Boldizsárral ápolt barátsága is jól ismert.[32] Kevesebb figyelmet kapott az 1568-ban

„Nec minus ima pedum, manuum quam summa gelantur, / acrius et longe, quam modo, vena salit."; 21,29–30: „Fercula contortis libat male grata labellis, / prandia nec miseris questibus ulla carent."

29 Ioannis RAVISII TEXTORIS NIVERNENSIS, *Epitheta* (Parrhisiis: apud Reginaldum Chauldiere, 1524), 58.

30 Vö. JANUS PANNONIUS, *eleg.* 25,27–30: „Summa tuae cum sint virtutis frigus et humor, / esse salutaris qua ratione potes? / Frigus et humor agunt, ut vexent corpora morbi, / ut nata intereant, frigus et humor agunt."; 25,39–40: „Quisquis et in terras aliis descendit ab astris / pestifer influxus, per tua regna fluit."; 25,71–72: „Omnia tu vitias, per te resoluta putrescunt, / viscera sub divo si qua perempta iacent."

31 Elias CORVINUS, *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, szerk. Oscarus SÁRKÁNY (Lipsiae: Teubner, 1937).

32 BARLAY Ö. Szabolcs, „Elias Corvinus és magyarországi barátai", *Magyar Könyvszemle* 93 (1977): 345–353. Levelezésüket lásd *The Correspondence of Boldizsár Batthyány. The Everyday Life of an Early Modern Alchemist*, szerk. Dóra BOBORY (Pécs: Kronosz–Pen Club, 2019); lásd még KISS Farkas

Lipcsében kiadott *Poematum libri duo*, mely mintegy másfél évtized termésből válogat, s melynek második könyve jórészt elégiákat tartalmaz.[33] Ebben találjuk a *De se febricitante* című elégiát, mely azonban a korai versek közé tartozik, már az 1555-ben Augsburgban megjelent, vékonyka *Carminum libellus*ban is benne van, tehát még a padovai évek előtt keletkezett.[34] Corvinus az antik elégiának azon, Tibullusnál, Propertiusnál és Ovidiusnál is meglévő toposzát fordítja viszszájára, melyet Janus is alkalmaz: betegség és halál távol a szülőföldtől, elszakítva a szeretett személyektől. Az ifjú költő a távollét toposzát éppen a hazatérésével cseréli föl: nem messze földön, hanem a joachimthali szülői házban, családja oltalmában, alighanem vakációja idején betegeskedik. Még ha betegsége halálos volna is, nyugodtan halhatna meg, hiszen a sors nem tagadta meg tőle azt, amit Ovidiustól, Cicerótól, de még Cyrustól is megtagadott: hamvait hazai sír födi, szemét pedig az anyai kéz zárhatja le:

Non metuo mortem: rapido quia vectus ab Albi,
  Nunc patriam tetigi (quamlibet aeger) humum.
Hic si fata volunt, nostrum mors finiat aevum:
  Conservent cineres busta paterna meos.
Tunc mihi continget, frustra quod Naso petebas:
  Quod tibi nec Cicero, nec tibi, Cyre datum.
Ipsa manu mater morientes claudet ocellos:
  Instituet clarum funus uterque parens.
Hoc mihi contingat quaeso: si pallida febris
  Irarum finem non statuisse velit. (41–50)

Ez a kép (szemben Tibullus korkyrai elégiájával, melynek rögtön a fölütésében találjuk) Corvinusnál az elégia végére kerül, éppúgy, mint Janusnál, ám így is a *Kontrastimitation* jegyében, hiszen Janus anyjának nem kellett megérnie fia szenvedéseit: *Tu vero multum felix carissima mater, / cui cadere ante meas contigit exsequias* (27,103–104). Ennek megfelelően a jelenbe helyeződik át a Janusnál csak vágyálomként megjelenő kép is az idilli környezetben folytatott tanulmányokról. Az elégia hajnali nyitóképe mondhatni bukolikus hangulatot teremt, a pásztor kihajtja nyáját a legelőre (*convocat e stabulis pastor ad arva greges*, 6),

Gábor, „Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról", in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Bajáki Rita et al. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségtörténeti Kutatócsoport, 2017), 279–284.

33 Eliae Corvini Ioachimici, *Poematum libri duo* (Lipsiae: Ioannes Rhamba, 1568).

34 *Carminum Libellus* (Augustae Rheticae: Philippus Ulhardus é. n. [1555 k.]), B4.

elhagyja fészkét a fecske is, a költő pedig versíráshoz látna a csobogó víz melletti kertben (*riguo doctum conscribere carmen in horto*, 11), de a lázbetegség elvette minden erejét, még a toll is kihullik kezéből: *labitur e digitis calamus, dum scribere tento* (27). A betegség és a halál tehát nem önmagában félelmetes, hanem mindenekelőtt az ígéretes költői pályafutás derékba törésével fenyeget, miként Janusnál, aki ma is megrendítő hatású soraiban azért kéri az égiek irgalmát, mert igen sok írása még végső simításra vár, sok pedig csak felében-harmadában maradna utána. Corvinusnál a hírnév utáni lángoló sóvárgás (*clari nominis ardor*, 18) és a kínzó láz (*hic iaceo, febri misere confectus anhela*, 19) válik az elégia vezérmotívumává.

Corvinushoz hasonlóan megfordult Batthyány Boldizsár várkastélyában Nicodemus Frischlin (1547–1590) is.[35] Ismeretes, hogy itt írta, saját állítása szerint néhány óra alatt, a *De ratione instituendi puerum* című munkáját, melyet vendéglátójának és Ferenc fiának ajánlott, s amely Németújváron jelent meg 1584-ben, Iohannes Manlius még éppen működő nyomdájában.[36] E kicsiny, mindössze harminchat oldalas kötet legvégén találjuk a *De se febricitante* című elégiát. A címzett itt már nem Batthyány, hanem stájer pártfogója, Georg Kisel von Kaltenbrunn. S ha Corvinus elégiája inkább mélabús, mint tragikus hangütésű, Frischliné majdhogynem szatirikus. Szó sincs idilli tájról, Múzsákról, a korai halál vészterhes árnyékáról. A német humanista nem is költőként jelenik meg a versben, hanem pusztán az idegen föld zord körülményeitől kétségbeesett betegként. *Me premit Hungarica febris recidiva sub ora* – mondja a fölütésben, rögtön fölidézve Kisel grazi házát, ahol két hétig sokkal kellemesebb körülmények között nyomta az ágyát, majd csodadoktor barátját, a csak Asklépios fiaihoz hasonlítható Oswald Gabelhovert szólongatja: *O ubi gemma meus, pesti saevissima pestis, / o felix operum, Gabelechover, ubi es*? (5–6) E rövid bevezető után a testi tünetek aprólékos leírása következik, mely a 38 soros elégiából 24 sort foglal el, s bővelkedik a janusi áthallásokban:

35 Kecskeméti Gábor, „Hungarian Connections of Nicodemus Frischlin", *Camoenae Hungaricae* 2 (2005) 93–110.

36 Nicodemus Frischlinus, *De ratione instituendi puerum* (Gyssingae: Ioannes Manlius, 1584); David Friedrich Strauss, *Leben und Schriften des Dichters und Philologen Nicodemus Frischlin: Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Frankfurt a. M.: Literar. Anst. 1856), 274–275. A vers később megjelent Frischlin elégiáinak gyűjteményes kiadásában is: *Operum Poeticorum Nicodemi Frischlini Pars Elegiaca* (Argentorati: haeredes Bernh. Iobini, 1590), 20,8.

Ardeo non aliter quam saevae flamma Chimaerae,
Et quae dura niger calfacit aera faber.
Os hebet, arentique haerescit lingua palato,
Et sicca infelix halitus ora quatit.
Pulmo ferum rapidis expirat faucibus ignem:
Qualem venator navibus efflat equus.
Cor tremit & diro feriuntur tempora pulsu,
Iurarem Aetnaeos hic habitare fabros.
Inflammat venas bilis suffusa tumentes:
Ventriculum torquet plurimus humor iners.
Nec calor adveniens paucas perdurat in horas:
Sole oriente oritur, sole cadente cadit. (11–22)[37]

Kárhoztatja Frischlin a magyarországi klímát is, mert a tomboló kánikula (*his fervens in finibus aestuat aer*, 25) megkétszerezi a kórokozók számát (*semina dira mali*, 26), s mindeközben csak a hagyományos gyógymóddal, kecskesavóba főzött salátával és mályvával (*caprinoque sero, et lactuca, et paupere malva*, 33) kúrálhatja magát. Frischlin itt Janus *Ad somnum*át is megidézi, aki a hatástalannak bizonyult gyógynövények között említi a saláta magvát.[38] Az elégia, minden tragikus felhang nélkül a Kiselhez intézett fölszólítással zárul: imádkozzék a költőért, cserébe jó egészséget kíván feleségének és lányának.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a 16. században oly gyakori betegségköltészetnek[39] Janus fontos előfutára volt, s elégiáiban a testi és lelki szenvedés páratlanul érzékletes megjelenítésével, a katonáskodni kénytelen költő rajzával, a költői pályafutás derékba törésének rémképével olyan mintát kínált, melynek a klasszikus római költészetben alig van előzménye. Mégis elgondolkodtató, hogy az eddig ismert imitációk egytől egyik olyan költőktől származnak, akiket közvetlenül vagy közvetve magyar kapcsolataik ösztönözhettek Janus műveinek alaposabb megismerésére.

37 Vö. Janus Pannonius, *eleg.* 27,65–66: „Quin iam flagranti penitus succendimur aestu, / sulfura ut admotas cum rapuere faces."; 27,71–72: „Num me flammivoma quisquam deus obruit Aetna? / Per mea num Phlegethon viscera forte fluit?"; 28,17–20: „Quippe velut telis costae punguntur acutis, / sputa simul large sanguinolenta fluunt. / Additur his, pulmo quod vix respirat anhelus, / nec tamen interea torrida febris abest."

38 Uo., 29,33–34: „Nil rosa, nil violae, nil semina lactucarum, / nil me cum lolio iuvit hyoscyamus."

39 A kora újkori betegségversekről lásd Wilhelm Kühlmann, „Selbstverständigung im Leiden: Zur Bewältigung von Krankheitserfahrungen im versgebundenen Schrifttum der frühen Neuzeit. (P. Lotichius Secundus, Nathan Chytraeus, Andreas Gryphius)", in *Heilkunde und Krankheitserfahrung in der frühen Neuzeit: Studien am Grenzraum von Literaturgeschichte und Medizinsgeschichte*, szerk. Udo Benzenhöfer és Wilhelm Kühlmann, 1–29 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992).

Szabó András

Janus Pannoniustól a wittenbergi egyetemig

Szamosközi R. Sándor búcsúverse (1589)

A búcsúvers első – azóta klasszikussá vált – példája a magyar irodalomban Janus Pannonius költeménye.[1] Ma iskolai tanagyag, a költő legtöbbször elemzett, a legtöbbször fordított műve. Műfaji mintája a görög búcsúzó beszéd, a *syntacticon* lehetett, ugyanakkor több ponton eltér annak előírásaitól. Nem búcsúzik emberektől – a vers fennmaradt címe is csak a váradi királyszobrokat szólítja meg: „Abiens valere iubet sanctos reges, Waradini" (elindulóban elköszön a váradi szent királyoktól). Nem mondja meg, hogy hová indul, éppen csak említi a Duna folyót, innen tudhatjuk, hogy Buda, Visegrád, vagy éppen Esztergom az úti cél. Nem ígéri meg, hogy visszatér, s azt sem ígérheti meg, hogy a gyerekét majd visszaküldi, hiszen egyházi pályára készül.[2] A *Búcsú Váradtól* ráadásul az epigrammák között hagyományozódott, pedig sem a hossza, sem a versformája, sem a tartalma alapján nem illik közéjük. Társai *(comites)*, akikkel együtt utazik majd, vannak ugyan – minden versszak végén megszólítja őket a refrénben – mégis mintha egy magányos költő írná a sorokat, aki nem tudott beilleszkedni a váradiak közé, s a bizonytalan jövő várna rá. Hagyománykövetés, imitáció, ugyanakkor egyedi látásmód jellemzi a verset, ettől vált Janus egyik legjobb, legismertebb művévé.

1 Iani Pannonii, *Opera quae manserunt omnia: Vol. I, Epigrammata, Fasc. I: Textus,* szerk. Iulius Mayer és Ladislaus Török, Iani Pannonii opera quae manserunt omnia I (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 194–196.

2 Újabb elemzéseit lásd: Jankovits László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében,* Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 117–139; Török László, *Janus-arcok: Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, szerk. Mayer Gyula, Értekezések a magyarországi latinság köréből, Új sorozat 2 (Budapest: Typotex Kiadó, 2008), 196–203; Jankovits László, *Nobilis ingenio: Janus Pannonius költészete,* szerk. Szőcs Géza, Irodalmi Jelen Könyvek (Budapest–Arad: Magyar Pen Club–Concord Media Jelen, 2012), 40–48.

A búcsúzás az utazás szerves része. A korai és kései humanista korszak értelmiségi pályára készülő ifjai leginkább akkor utaztak, ha peregrináltak. Lehet valahonnan menekülés-szerűen, búcsúzás nélkül is távozni (ismerünk erre példákat), de a társadalmi konvenciók régen is azt diktálták, hogy köszönjünk el otthagyott ismerőseinktől, barátainktól, rokonainktól, s azok is tőlünk. A magyarországi protestáns iskolákban a 16. század második felében leginkább a *propempticon*, a búcsúztató vers divatja uralkodott.[3] Ilyeneket írtak már akkor is, amikor a diák a hazai gimnáziumot otthagyva külföldre indult, szerencsés módon ránk maradt nyomtatott és kéziratos formában néhány belőlük.[4] A műfaj alapvetően kollektív jellegű, a barátok, ismerősök, tanárok búcsúztatnak; a poétika tantárgy keretében nyilvánvalóan mindenkinek meg kellett tanulni ilyen „műveket" fabrikálni. A wittenbergi nyomdák tömegével jelentették meg azokat a kis kiadványokat, amelyekkel a hazautazó hallgatókat búcsúztatták a maradók. Mivel ezek bekötetlen, kis füzetek voltak, nagyon sok elveszhetett közülük, de még így is folyamatosan szaporodik az ismertek száma az európai katalogizálási, digitalizálási munkálatok révén. Lényegében iskolás, az utókor számára legtöbbször művészi értéket nem hordozó szövegekről van szó, amelyek legfeljebb információforrásként, vagy egy ismeretségi háló felrajzolásában segíthetnek. Még akkor is igaz ez, ha a nyelveket jobban tudók görög és héber nyelven is írtak *propemticon*okat.

A sok, magyarországi szerző által írt búcsúztató között mégis találunk néhány olyan költeményt, amelyekben a hazautazó a szerző; talán ebből is volt több, mint amennyi fennmaradt. Szikszai Fabricius Demeter, a neves sárospataki tanár, Szikszai Fabricius Balázs öccse 1561 nyarától tanult Wittenbergben, s 1563. augusztus 6-án indult haza. Ebből az alkalomból egy disztichonos búcsúverset jelentetett meg az erdélyi származású nyomdász, Jacobus Lucius műhelyében. A mű címe műfajmegjelölést is tartalmaz: „apobaterion simul et epibaterion".[5] Ezek az elnevezések korábban nem léteztek, Scaliger poétikája vitte őket a köztudatba. Az *epibaterion* az utazó búcsúzása azoktól, akiket elhagy, az *apobaterion* pedig a hazaiak köszöntése.[6] Szikszai Fabricius Demeternél túlteng az utóbbi, elsősor-

3 Móré Tünde, *Utazás és hírnév: A wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600),* Irodalomtörténeti füzetek 185 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 79–97.

4 Szabó András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613,* Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 80.

5 Szikszai Fabricius Demeter, *Carmen apobaterion simul et epibaterion, scriptum in discessum et reditum a Demetrio Fabricio Zikzai, e celeberrima Academia Vitebergensi in Vngariam redeunte, 6. die Aug. 1563,* RMK III. 524 (Witebergae: Jacobus Lucius Transylvanus, 1563); Szabó, *Coetus Ungaricus...,* 248–249.

6 Móré, *Utazás és hírnév...,* 83–89.

ban azt a gyulai pártfogóját – Kerecsényi Lászlót – dicsőíti, akit más verseiben is a mennybe meneszt.

Sokkal izgalmasabb ennél Szamosközi R. Sándor költeménye, amely egy hozzá írott *propempticon*-kötet végén jelent meg 1589-ben.[7] Címe egyben szintén műfajmegjelölés, de nem a scaligeri kategóriákat használja: „Elegia valedictoria" (búcsú-elégia). Szamosköziről annyit lehet tudni, hogy Szatmár megyéből származott, s hazai tanulmányait a debreceni kollégiumban fejezte be, innen ment 1587 tavaszán a wittenbergi egyetemre. Hazatérve először talán tanárként, később református lelkészként dolgozott. A reformáció szülővárosában nagy mennyiségű latin alkalmi verset jelentetett meg, szövegei életközeliek, nem sablonosak, s kiemelkednek a szürke átlagból.[8]

Nézzük meg közelebbről is a 228 soros, szintén disztichonban írt búcsúverset. Azzal indít, hogy nem akarja megénekelni az Egyiptomba utazó Platónt vagy az Asszíriába vándorló Tyanai Apolloniust, sem Odüsszeuszt, sem Jaszónt. Miért sorolgatná a régiek példáit? Itt van nemzetünk dicsősége, Janus, aki bejárta Itáliát! Idézzük szó szerint:

Cur exempla peto veterum? sic gloria nostrae
Gentis, longinquos Ianus adivit agros.[9]

Janus megfordult Catullus városában, Veronában, s Ferrarában Guarino tanította:

Dum numeros haurit, Clare Guarine, tuos:
Nobilis hunc audit Ferraria dulce canentem
Dum pacat cives, Italis ora, tuos:[10]

Közvetlenül ezután ismerős szavak sorjáznak:

7 Szamosközi R. Sándor, „Elegia valedictoria", in Ifj. Balthasar Menz, Wolfgang Franz, Ungvári Fabricius János, Csibrádi Mihály, Liszkai B. Demeter, Debreceni Soós János, Friedrich Ferber, Adamus Felinus és Szamosközi R. Sándor, *Propemptica in discessum orthodoxae pietatis, insignis doctrinae, humanitatis, morum suavitatis, et aliarum virtutum laude praestantissimi viri, domini Alexandri R. Szamoskozii, post exhaustos philosophicos et theologicos labores, ex inclita Vitebergensium academia in patriam Ungariam redeuntis, anno 1589. 3. die Septembris: scripta ab amicis et popularibus,* RMK III. 797 (Vitebergae: Matthaeus Welack, 1589), B 4r–C 4r.

8 Szabó, *Coetus Ungaricus...,* 225–227.

9 Pontos fordításban: „Miért keresem a régiek példáit? A mi nemzetünk dicsősége, Janus, ugyanígy távoli vidékekre eljutott." Szamosközi, „Elegia valedictoria...", B 4r.

10 „Híres Guarino, míg a verseidet habzsolta, őt, az édesen éneklőt, a nemes Ferrara hallja, miközben a te polgáraidat műveli, Itália." Uo., B 4v.

Hic viridi, undantis deduxit flumen ad Istri
Primus, Mnemosidas ex Helicone Deas:
Quo duce barbaries patriis mox fugit ab oris,
Molleque dictavit Carmen Apollo libens.[11]

Igen, ez közvetlen Janus-imitáció, részben a közismert szöveghely a *Mikor a táborban megbetegedett* végéről:

Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum
duxit laurigeras ex Helicone Deas.[12]

Kálnoky László fordításában:

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.[13]

Részben pedig a *Guarino-panegyricus*t visszhangozza:

Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum
Mnemonidas Phoebo ducam comitante sorores.[14]

Csorba Győző fordításában:

mert én hívom először a Pó mellől a Dunához
Phoebus Apollót, és vele a Múzsák koszorúját.[15]

Szamosközi rövid mentegetőzés után a 39. sortól rátér a saját németországi peregrinációjára, hazatérési készülődésére. Luther és Melanchthon követőjének

11 Uo., B 4v.
12 Iani Pannonii, *Opera quae manserunt omnia: Volumen II, Elegiae, Fasciculus I, Textus,* szerk. Iulius Mayer és Ladislaus Török, Iani Pannonii opera quae manserunt omnia II (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 145.
13 Janus Pannonius, *Munkái latinul és magyarul,* szerk. V. Kovács Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1972), 361.
14 Iani Pannonii, *Opera quae manserunt omnia: Volumen III, Carmina epica, Fasciculus 1, Textus,* szerk. Julius Mayer, Ladislaus Török és Dalloul Zaynab, omnia III (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 190.
15 Janus Pannonius, *Munkái...,* 446.

vallja magát, őket szólítja meg, s virágot szór, majd megcsókolja síremléküket (a wittenbergi vártemplomban):

Sed tamen ante meo vos Carmine compellabo,
Fragranti spargam vestraque busta rosa,
Oscula lugubri defigam suavia tumbae,
Et vestris Geniis carmina pauca dabo...[16]

A reformátorok ugyan nem keltek ki sírjukból, mint Szent László, s szobraik sem álltak akkor még a városban,[17] de a mai olvasó számára feltűnő a hasonlóság Janus búcsúversével. A továbbiakban Szamosközi saját magáról kezd el beszélni, Istent kéri, hogy az úton segítse, amíg hazaér Magyarországra, a Szamoshoz (nem a Dunához).

A 85. sortól rátér arra, hogy két hónapig beteg volt, nem segítettek a gyógynövények sem. Hosszan idézi az antik gyógyítási példákat, majd beszámol róla, hogy Isten meghallgatta a kérését, s meggyógyult.[18] A 107. sortól a hazai egyház felé fordul a tekintete, s megnevezi pártfogóit: Gönci Fabricius Györgyöt[19] és Pesti Gáspárt[20] Debrecenben, Derecskei Ambrust[21] és egy bizonyos Szatmárit Váradon. Ez utóbbi városban világi támogatói is vannak – két állami hivatalnok, akikhez külön dicsérő költeményt is megjelentetett. A város nevét nem írja le, csak a folyót, a Sebes-Köröst emlegeti:

Hic ego Patronos, Mecoenatesque videbo
Chrysius exiguo qua fluit amne celer.[22]

16 „De mielőtt majd megszólítanálak benneteket a versemmel, jó illatú rózsával fogom beszórni a sírotokat, kedves csókkal illetem majd síremléketeket, s szellemeteknek néhány dalt fogok szentelni." Szamosközi, „Elegia valedictoria...", C 1r.

17 Luther és Melanchthon egészalakos nagy szobra ma egymás mellett áll Wittenberg főterén, a városháza előtt. Lutheré 1821-ben, Melanchthoné 1865-ben készült el.

18 Szamosközi, „Elegia valedictoria...", C 1v.

19 Szabó, *Coetus Ungaricus...,* 147–148.

20 Uo., 2013.

21 Uo., 130–131.

22 „Itt én patrónusokat és pártfogókat látok majd, ahol a Sebes-Körös folyik keskeny medrében." Szamosközi, „Elegia valedictoria...", C 2r.

Ezután következnek a főnemesi támogatók, Ecsedi Báthory István[23] és Rákóczi Zsigmond,[24] akiket elsősorban katonai erényeik miatt dicsér, külön kiemelve az 1588-as szikszói ütközetet.[25] Örül a hazautazásnak, boldogan fog tanítani, akár városban, akár falun fog élni, s búcsút vesz Wittenbergtől:

Ergo mei ingenii, studiorum altrixque meorum,
Leucoris alma Parens, Urbs Viteberga Vale...[26]

Soha nem felejti el, s mindig emlegetni fogja, Elköszön az Elba partjától, ahol gyakran pihent. Búcsút int a német és magyar diákoknak:

Nunc agite o Comites, nostri sociique laboris,
Auspice iam Christo vos date vela Notis:
Taedia prolixi iam dura vorabimus huius
Aequoris, en nobis aura secundat iter.[27]

Talán nem tévedünk, hogy a „comites" és a „vorabimus" szavak mögött halljuk Janus Pannonius búcsúversének refrénjét is.[28] Különösen azért, mert a következő mondatban közvetlenül a költőhöz fordul, mint múzsához, s a 217. sortól a vers végéig közvetlenül hozzá beszél:

Tu tamen, in primis Phoebaea ornate Camoena,
Maxima pars nostri Iane sodalitii.
Lenimen nobis sis, o et dulce levamen,
Et nostrae fias Duxque Comesque viae.[29]

23 Ács Pál, „Ecsedi Báthory István", in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor,* főszerk. Kőszeghy Péter, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2004–2014), 2:273–275.

24 Hanák Béla és Szabó András Péter, *Keresztvíztől sírkeresztig: Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700),* Magyar történelmi emlékek: Okmánytárak: Magyar Családtörténetek: Források 4–5 (Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2021), 363–365.

25 Szabó András, „Az 1588-as szikszói csata és propagandája", *Hadtörténelmi Közlemények* 112 (1999), 851–860.

26 „Tehát az én elmém és tanulmányaim dajkája, tápláló szülő, Leucorea, Wittenberg városa, Isten veled." Szamosközi, „Elegia valedictoria...", C 3r.

27 „Most fogjatok neki ó kísérők, a mi és a társak dolgának, Krisztus segítségével bontsatok vitorlát, már ennek a széles tengernek a nagy távolságait fogjuk szelni (falni), és íme szellő teszi szerencsésséé az utat." Uo., C 3v.

28 „Quam primum, o comites, viam voremus" Iani Pannonii, *Opera ...*, 1:195.

29 „Te, Janus, elsősorban mint Apolló által felkent múzsa, a mi társaságunk legfontosabb része, légy számunkra enyhülés és édes könnyebbség, s légy utunk vezetője és társa." Szamosközi, „Elegia valedictoria...", C 3v–C 4r.

S az utolsó két sor:

Consiliis igitur iam nos rege, missus ab astro,
Alituum coetus carbasa nostra feret.[30]

Végigolvasva a verset a tanulságok levonása következhet. A wittenbergi diák elégiája mögött tagadhatatlanul ott van Janus életművének több darabja: a *Guarino-panegyricus*, *Búcsú Váradtól, Mikor a táborban megbetegedett.* Úgy tűnik, hogy a magyar *coetus*ban olvasták Janus Pannonius eddigre már nyomtatásban is megjelent költeményeit, s Szamosközi R. Sándor számára fontos igazodási pont volt az életműve. A nyomok egykori iskolájába, Debrecenbe vezetnek, 1594-ben Csáktornyai János műhelyében megjelent Janus *Szelek versenye* című költeménye, a címlapon azzal a megjegyzéssel, hogy „nunc seorsim excusus", most külön kinyomtatva, azaz különlenyomatként.[31] Az RMNy leírása ezt a mondatot úgy értelmezi, hogy egy külföldi kiadás alapján készült, de az sincs teljesen kizárva, hogy volt egy nagyobb debreceni kiadás is, amely – mondjuk óvatosan – több verset is tartalmazhatott Janustól. Logikusan adódik a következtetés, hogy tankönyvként készülhetett a debreceni református kollégium számára, beilleszkedve Csáktornyai jól ismert, 1590-es évek eleji tankönyvkiadási programjába.[32] Ha pedig tankönyv volt, akkor szükségszerűen ronggyá olvasták, ezért nem maradt belőle egyetlen egy sem. Megerősíti ezt a feltételezést, hogy egy Janus-epigramma, az *Ad Antonium Mariam de coniuge ducenda* korabeli kézírással be van másolva a kis különlenyomat OSZK-s példányának végére.[33] A kiadás egyébként egy rövid idézettel indul: a címoldal hátlapján Beatus Rhenanus Jakob Sturmhoz írott leveléből olvasható egy részlet – ez a szöveg először 1518-ban jelent meg Rhenanus Janus-kiadásában, amelyet Johannes Frobenius nyomtatott.[34] Ha mégsem létezett nagyobb debre-

30 „Tehát tanácsaiddal már irányíts minket, az angyalok csillagokból küldött serege fújja vitorláinkat." A mondat úgy is értelmezhető, hogy a „missus ab astro" Janusra vonatkozik: „a csillagok küldötteként irányíts". Uo., C 4r.

31 Iani Pannonii, *Eranemus, hoc est ventorum contentio: Nunc seorsim excusus,* RMNy 743 (Debrecen: Csáktornyai János, 1594).

32 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 54.

33 A példány digitális másolatát lásd az OSZK Digitális Könyvtárában, hozzáférés: 2022.12.08, https://oszkdk.oszk.hu/DRJ/7544,

34 Iani Pannonii Quinquecclesiensis episcopi, *Sylva Panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum: Et ejusdem epigrammata, nunq[uam] antehac typis excusa* (Basel: Johannes Frobenius, 1518), hozzáférés: 2022.12.08, https://books.google.hu/books?id=N5t3b5t9RaYC&hl=hu&source=gbs_navlinks_s.

ceni kiadás (amely szövegében feltehetően Zsámboki János 1569-es bécsi kiadását[35] követte), az *Eranemus* önmagában is lehetett a helyi tankönyvsorozat része.

Mi következik mindebből? Át kell gondolnunk mindazt, amit Janus magyarországi utóéletéről, hatásáról tudunk. Jankovits László legutóbb így fogalmazott: „Hírneve … a latin nyelvű iskoláztatás, költészet és tudomány köreiben maradt, a kibontakozó magyarországi és az átalakuló európai népnyelvű irodalom számára nem vált jelentős kútforrássá." Ez valóban így van, de ez így is nem kis dolog, s nem is lehetett másképpen egy olyan korszakban, amikor nálunk a latin nyelv uralkodott a pedagógiában és a tudományban. Az átjárás a kétféle kultúra és irodalom között viszonylag csekély volt. Ugyanakkor, ha már 16. századi református iskolákban tananyag volt a költészete, úgy sokkal jobban érthető a 17. század elejének kultusza (Szenci Molnár Albert latin kétsorosa Beatus Rhenanus ellen a költő magyarságának védelmében, illetve Janus-vers Ecsedi Báthory István sírmlékén), s végül a versek megjelenése Heidelbergben, 1619-ben, a *Delitiae poetarum Hungaricorum* című antológiában.[36]

35 Iani Pannonii, *Quae uspiam reperiri adhuc potuerunt omnia opera,* Ioannis Sambuci (Viennae: Caspar Stainhofer, 1569), hozzáférés: 2022.12.08, https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1892#book/7.

36 Jankovits, *Nobilis ingenio…*, 148, 150, 151.

Kecskeméti Gábor

Hasonlítani – különbözni

Mátyás király és az irodalmi adaptáció

Az itáliai humanizmusnak a Mátyással való kapcsolatfelvételre vágyó első képviselői nyomban az első uralkodói évtized magyar humanistáinak megsemmisülése után megkezdték felderítő repüléseiket. Vitéz és Janus összeesküvésének híre még a friss bukás szenzációs újdonságával van jelen a Bibliotheca Corvinianának abban a kódexében, amely ma az MTA Könyvtárában található.[1] A kódex a ferrarai Ludovicus Carbo (Lodovico Carbone, 1430–1485) Mátyást dicsőítő dialógusát tartalmazza.[2] A szöveg szinte a paródiáig fokozza azt a mitologizálást, az itáliai humanista rétorok legfőbb szellemi árucikkét, amely a mecénásaik támogatásáért cserébe felkínált ellenértékük volt. A párbeszéd során a tanítvány, az ifjú Ernuszt Zsigmond (1445 k.–1505) pécsi püspök sorra veszi Hunyadi János és Mátyás hadi és politikai tetteit, tanára, Carbo pedig minden történetre azzal válaszol, hogy a klasszikus antikvitás valamely hősének az azokkal párhuzamba állítható egy vagy több nevezetes cselekedete jut az eszébe. Hunyadi János már gyermekkorában megmutatkozó katonai tehetsége Kürosz perzsa királyéhoz hasonlatos; a török túlerővel szembeni sikeres csatája Themisztoklésznek Xerxészszel szembeni győzelméhez; a nándorfehérvári győzelem Romulus szabinok fölött aratott diadalához vagy Horatius Cocles etruszkokkal szembeni hősiességéhez;

1 A Bibliotheca Corviniana hajdani állományából fennmaradt könyvekre a legutóbbi jegyzékük tételszámával hivatkozom (Madas Edit összeállítása keresztreferenciát tartalmaz Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi könyvtárrekonstrukcióinak utolsó változatára): Edit Madas, „La Bibliotheca Corviniana et les corvina « authentiques »", in *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, szerk. Jean-François Maillard, István Monok és Donatella Nebbiai, közrem. Edit Madas, Luigi Alberto Sanchi és Edina Zsupán, Supplementum Corvinianum 2, 35–78 (Budapest: OSZK, 2009), 28. sz.

2 Ludovicus Carbo, „Párbeszéd Mátyás király dicső tettei- és tulajdonairól", ford. Kazinczy Gábor, in *Mátyás király kortársai tanúsága szerént*, szerk. Kazinczy Gábor, 73–114 (Pest: Ráth Mór, 1863).

a győztes Hunyadi kegyes halála Epameinondasz thébai hadvezéréhez; Hunyadi László Cillei gróf elleni merénylete a Clodiust meggyilkoló Milo tettéhez, akit Cicero védett; a jajcai vár védőin gyakorolt kegyelem Nagy Sándor a legyőzött ázsiai fejedelmek iránti kíméletességéhez; és így tovább. A Mátyás dicsőítésére vállalkozó többi itáliai humanista műveiben is ugyanezek az antik hősök jelentik az állandó összemérési és viszonyítási pontot.

Carbo, aki – nem úgy, mint Lotz Károly akadémiai seccóján – sosem találkozott személyesen Mátyással, nem tudhatta, hogy a magyar király az effajta, számára felkínált klasszikus szerepmintákból nem akármit és nem akármennyit hajlandó elfogadni. Sokkal több tapasztalata volt erről az umbriai Narni város szülöttének, Galeotto Marziónak (1427–1497 k.), aki Guarino iskolájában kötött szoros barátságot diáktársával, Janus Pannoniusszal, az 1460-as évektől kezdve mindvégig kapcsolatban volt Mátyással, több alkalommal felkereste Magyarországot, s 1485-ben anekdotagyűjteményt állított össze a budai, a visegrádi udvarban és egyebütt az eszes és szellemes királyról szerzett tapasztalatairól. Ebben jegyezte fel, hogy amikor 1479-ben az olmützi királytalálkozón egy hízelgő jokulátor *(scurra, histrio)* valótlanságokkal próbálta dicsőíteni Mátyást, az ekképpen figyelmeztette:

> Úgy fogadom versedet, mint ami az erényre fog serkenteni, és erőmhöz mérten megkísérlem, hogy tőlem telhetően beváltsam szavaidat. De ami azt a gigászi erőt, ganümédészi és absoloni szépséget illeti, még egyszer ki ne ejtsd az ajkadon! Most már láttál saját szemeddel! Ha már ezután e hízelgésben bűnösnek találtatnál, nem érdemelnél bocsánatot.[3]

A laudációs ajánlat tehát itt is totális párhuzamba állításra, az antik héroszokkal való egyenértékűség kritikátlan felmutatására vonatkozott, a király viszont csak azokat a szerepeket fogadta el, amelyek a valóságos benső átélés lehetőségét kínálták a számára. Másrészt viszont az itt hízelgőnek bizonyult dicsköltő természetesen bevett, az irodalmat és a történetírást összemosó konvenciókat követett, sőt – amint Borzsák István mindkét aspektust kimutatta – a megszégyenítése maga is irodalmi toposz, mégpedig Nagy Sándor-imitáció.[4]

3 Galeottus MARTIUS [MARZIO] NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XV (Lipsiae: B. G. Teubner, 1934), 22; Galeotto MARZIO, „Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről, fiához, a nemes János herceghez", ford. KARDOS Tibor, in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Magyar remekírók, 52–107 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 85.

4 BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon: Akadémiai székfoglaló, 1983. január 24.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 36; bővebben kifejtve: BORZSÁK István, „Choirilos és társai", *Antik Tanulmányok* 44, 1–2. sz. (2000): 51–57.

Úgy tűnik, hogy a Nagy Sándor cselekedeteivel való összemérés elfogadható és átélhető szerep volt Mátyás számára. Ajánlat már 1464-ben érkezett rá: a Guarino-tanítvány Antonio Costanzo (1436–1490) Mátyást dicsőítő verse a pogánnyal szembeni harc következetes felvállalása esetére, jövő időben helyezte kilátásba a király számára az „új Sándor, új Caesar" („alter Macedo, sic Caesar et alter") titulusát.[5] Sajátos módon Janus Pannonius válaszverse e két szerepet nem, helyettük Hannibálét és Akhilleuszét vállalta fel királya nevében.[6] Antonio Bonfini (1427–1502), a közép-itáliai Recanati iskolamestere viszont már a magyar királyi udvar előtti, 1486. őszi bemutatkozásához magával hozott művei egyikében, Hermogenész-fordításának Mátyáshoz címzett ajánlásában a hadi érdemek mellett a kulturális erényekre is transzponálta a párhuzamot: kiemelte, hogy Mátyás – a Nagy Sándorhoz való testi hasonlatossága mellett – minden tudományban járatos, s ugyanúgy becsüli a tudósok írásait, ahogyan a makedón uralkodó tette. Bonfini a meg nem nevezett Plutarkhoszt követve fogalmazott úgy, hogy Nagy Sándor mintegy a bajtársának tekintette a rég halott Homéroszt, akinek a könyvét mindenhová magával vitte.[7] A Corvin könyvtár egy fennmaradt Plutarkhosz-kódexe ma is megvan, de – amennyire ez a Bécsben őrzött példány kézbevétele nélkül, a digitális fakszimile alapján megállapítható – annak szövege igen hézagos, így a Nagy Sándor-életrajz sincs meg benne.[8] Ha feltételezzük, hogy a könyvtárban további, folytatólagos vagy teljesebb kötetek is rendelkezésre álltak (talán nem túlzás erre gondolni: Csapodi Csabának egykorú adata csak egy négykötetes görög nyelvű változatról van ugyan,[9] de 1470 óta már az életrajzgyűjtemény teljes latin fordításának nyomtatott változata is elérhető volt[10]), akkor Mátyás rátalálhatott arra a szöveghelyre, amely szerint az Arisztotelész által nevelt és a bölcselet iránti szenvedélyes érdeklődését mindvégig megőrző Nagy Sándor

5 Hegedüs István, „Egy olasz költő Mátyás királyhoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 13 (1903): 79–85, 82; Christine Harrauer, „Zur Typologie der Lobgedichte auf Matthias", in *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, szerk. Tibor Klaniczay és József Jankovics, "Studia Humanitatis" 10, 119–139 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 122.

6 Janus Pannonius, *Összes munkái*, szerk. V. Kovács Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987[2]), 352–353; Iani Pannonii, *Opera quae manserunt omnia, Vol. II, Elegiae, Fasc. 1: Textus*, szerk. Iulius Mayer és Ladislaus Török (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 137.

7 Eugenio Ábel, ex scriptis relictis ab, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, szerk. Stephanus Hegedüs (Budapest: Hornyánszky, 1903), 48.

8 Madas, „La Bibliotheca Corviniana...", 101. sz.; fakszimiléje elérhető, hozzáférés: 2023.08.25, http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_7544367.

9 Csaba Csapodi, *The Corvinian Library: History and Stock*, "Studia Humanitatis" 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 523. sz.

10 Klaniczay Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században", in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, 41–58 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 48.

Homéroszt a bajtársának tartotta és értékes hadizsákmányában, egy díszes ládában az *Íliász*t őriztette;[11] meg arra a másikra is, hogy elalvás előtt mindig Homéroszt olvasgatott, s úgy aludt el, hogy a könyvet tőrével együtt a párnája alá tette.[12]

Az itáliai humanisták körében Mátyásnak is hasonló híre támadt. Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (Philippus Bergomensis, 1434–1520) világtörténeti kompilációja az 1463. évnél mesélte el, hogy az olvasni nagyon szerető Mátyás gyakran Livius, Curtius vagy más történetíró könyvével a párnája alatt aludt el.[13] A hajdani Guarino- és Valla-tanítvány, a bolognai Giovanni Garzoni (1419–1505) orvosprofesszor[14] Mátyásról Bolognában elmondott gyászbeszéde Liviust, Caesart és Curtiust említette mint a király kedves olvasmányait, akiknek műveit otthon, a táborban és villájában egyaránt magánál tartotta, s ezeket gyakran párnája alatt is megtalálták.[15]

Az itáliai közvéleménynek minden bizonnyal a budai humanisták aktív közvetítő és propagandamunkája révén kellett értesülnie a magyar király elmélyült erudíciójáról. Másfelől viszont Budán éppen itáliai minták alapján ismerhették fel és dolgozhatták ki az énformálás és reprezentáció korszerű eljárásait. Ebben Nagy Sándor szerepeltetésének nyilván bejáratott és kézenfekvő helye volt, ám túlnyomórészt csak a katonai vagy testi kiválóságban megmutatkozó párhuzamokhoz vették használatba. Bonfini történeti főműve tele van olyan részletekkel, amelyek a Mátyás és a makedón uralkodó közötti efféle hasonlóságokat hangsúlyozzák: két ízben is említi Kapisztrán János jóslatát arról, hogy a fiú erényben és dicsőségben *(virtute ac gloria)* Sándorral fog vetekedni (3,8,153; 3,9,54); trónra lépésekor Mátyás olyan kihívásokkal néz szembe, amelyek egy második Hannibált vagy Sándort kívánnak (3,10,1); Sándor példáját ő maga is felidézi katonáinak

11 Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzának 26. szakasza szerint sok, hitelt érdemlő forrás igazolja a történetet: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, 2 köt. Bibliotheca classica (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 1:609.

12 Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzának 8. szakaszában Ónészikritoszra hivatkozva írja le Sándornak ezt a szokását: Uo., 1:588.

13 KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 187. Az 1503. évi velencei kiadásban *(Novissime hystoriarum omnium repercussiones, [...] que Supplementum supplementi chronicarum nuncupantur, incipiendo ab exordio mundi usque in annum salutis nostre Mcccccij):* „Saepenumero (cum legendi avidus) in ipsius pulvinaribus inveniebatur Livius historicus aut Curtius et alios historicos", 404r.

14 Életéről és kéziratban maradt műveiről, közülük főként az asztrológiai tárgyúakról: Pearl KIBRE, „Giovanni Garzoni of Bologna (1419–1505), Professor of Medicine and Defender of Astrology", *Isis* 58, 4. sz. (1967): 504–514.

15 Giovanni GARZONI, „Gyászbeszéd Mátyás király felett", szerk., ford. HEGEDÜS István, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901): 296–307, 304 („Quoties in ipsius pulvinaribus inventus est Livius? quoties Caesar? quoties Curtius?"); vö. ÁBEL és HEGEDÜS, *Analecta nova*..., 198.

(3,10,50); koronázása napján a nép második Sándorként és második Caesarként ünnepli (4,1,5); IV. Kázmér lengyel király fiktív szónoklatában Caesar és Sándor méltó vetélytársának *(emulator)* nevezi (4,3,183); katonai táborának Curiusai, Camillusai, Fabriciusai, Fabiusai, Scipiói, Aemiliusai között Mátyás „szó és valóság szerint mintázta *(et re et verbo referebat)* Caesart vagy Sándort" (4,8,114); teste, sőt testének illata is Sándorét idézte (4,8,247).[16] Még a hollós címernek a makedón történettel való kapcsolatát is megtalálja Curtiusnál vagy Plutarkhosznál Bonfini, felidézve, hogy amikor Sándor ahhoz az egyiptomi jóshelyhez igyekezett a sivatagon át, ahol majd isten fiának fogják szólítani,[17] a sereg előtt „hollók jelentek meg, és az eltévedt vezetőknek nappal és éjjel mutatták az utat" (3,9,233).[18] Magyarországi forrásban ennek ellenére még nem találtam nyomát annak a motívumnak, hogy Mátyás Curtiust vagy más történetírót olvasgatott volna esténként, elalvása előtt. Bonfini egyetlen helyen állít fel kettejük között nem katonai vagy testi vonatkozású párhuzamot, azonban az sem kulturális, hanem spirituális megfelelés: szerinte Mátyás „nem csekély vallásossággal is kitűnt, olyan hihetetlen jámborság és hitbuzgalom lakozott benne, hogy – mint Sándor – békében-háborúban jobbjában az istent, baljában a lándzsát hordozta" (4,8,260).[19] Mátyás *pietas*ának ez a – már a Hermogenész-fordítás előszavában megtalálható – leírása Borzsák István szerint „szinte hagiográfusi túlbuzgóság eredménye", s ugyanő azonosította a forrását is Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajzának gaugamélai csatajelenetében.[20] Annak ellenére tehát, hogy Bonfini kifejezetten úgy összegzi Mátyásról szóló jellemzését, hogy a magyar király Nagy Sándort tekintette „életvi-

16 Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, szerk. (I–IV/1:) Iosephus Fógel, Béla Iványi és Ladislaus Juhász, (IV/2:) Margarita Kulcsár és Petrus Kulcsár, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, I (Lipsiae–Budapestini: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, (I–III:) 1936, (IV/1:) 1941, (IV/2:) 1976), 3:191, 210, 225, 228; 4:1, 54, 154, 166; Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 681, 699, 715, 718, 739, 790, 887, 898. Bonfini Plutarkhosz Nagy Sándor-leírását alkalmazta Mátyás termetére, sőt illatára; vö. Borzsák, *A Nagy Sándor-hagyomány...*, 25–26.

17 Vö. Király György, „Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban", in Király György, *A filológus kalandozásai*, szerk. Kenyeres Ágnes, 178–206 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 189.

18 Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...*, 3:221; Bonfini, *A magyar történelem...*, 710. Vö. Curt. 4,7,15; Quintus Curtius Rufus, *A makedón Nagy Sándor története*, szerk., ford. Kárpáty Csilla, utószó Maróti Egon, Századok – emberek (Budapest: Európa Kiadó, 1967), 59; Plut. *Alex*. 27; Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, 1:611.

19 Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...*, 4:167; Bonfini, *A magyar történelem...*, 899.

20 Borzsák, *A Nagy Sándor-hagyomány...*, 27–28.

telében mindig példaképének" (*quem semper vite habuit archetypum*, 4,8,248),[21] itt nincs semmi olyasmi, ami megmagyarázná, honnét vették a Curtiust olvasgató királyról szóló információikat az itáliaiak.

Amikor Galeotto Beatrix királynéról feljegyezte, hogy a király méltó párjaként maga is műveltségre törekszik, tiszteli és becsüli a tudósokat, s vagy maga olvas, vagy felolvastat magának, hozzátette: mindezzel nagyapját utánozza. Beatrix nagyapjának, V. (Nagylelkű) Alfonz, Aragónia és Szicília (1416–1458) valamint Nápoly királyának (1442-től) örök emlékezetre érdemes, „bölcs mondásait és tetteit kitűnő férfiak foglalták írásba" – fogalmazott.[22] A Corvin könyvtárban számos olyan munka megtalálható volt, amelyeket eredetileg Alfonz számára készítettek vagy neki dedikáltak az itáliai humanisták; így például Xenophón Kürosz-életrajza Poggio Bracciolini latin fordításában.[23] Arrianus Nagy Sándor-életrajzának Vergerio által készített latin fordítását 1454-ben – már Vergerio halála után – Aeneas Sylvius Piccolomini ugyancsak a nápolyi udvarba küldte meg, s a fordítás revíziójával Alfonz tudósai 1461-re végeztek; e javított latin szöveg volt megtalálható a Corvin könyvtár Arrianus-kódexében, amelynek az illuminálása is Nápolyban készült az 1480-as években.[24] De birtokolnia kellett Mátyásnak azokat az Alfonzról írott munkákat is, amelyeket Galeotto emleget. Ezek a beszámolók mind Antonio Beccadelli (Panormita, 1394–1471) művére mennek vissza (*De dictis et factis Alphonsi regis*, 1455), amely Galeotto számára is a legközvetlenebb műfaji minta volt, s amelyhez Aeneas Sylvius Piccolomini készített épületes kommentárokat.[25] Beccadelli szerint Alfonz legjobb tanácsosainak a könyveket tartotta (3,1); elveszettnek mond-

21 Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...*, 4:166; Bonfini, *A magyar történelem...*, 898.

22 Marzio, *De egregie, sapienter...*, 23; Marzio, „Könyve Mátyás király...", 87.

23 Madas, „La Bibliotheca Corviniana...", 145. sz. (ma Bécsben); Pajorin Klára, „Poggio Bracciolini és Magyarország", in *Classica – mediaevalia – neolatina II*, szerk. Ladislaus Havas és Emericus Tegyey, 103–115 (Debrecini: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007), 108. Valla részleges (1438) és Giovanni Aurispa tervezett (1444) fordításának Alfonz számára való ajánlásáról Bracciolinié (1448) előtt: David Marsh, „Lorenzo Valla in Naples: The Translation from Xenophon's *Cyropaedia*", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 46, 2. sz. (1984): 407–420.

24 Madas, „La Bibliotheca Corviniana...", 10. sz. (ma a Vatikánban); Huszti József, „Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete", *Filológiai Közlöny* 1 (1955): 521–533, 527; John M. McManamon, *Pierpaolo Vergerio the Elder: The Humanist as Orator*, Medieval and Renaissance Texts and Studies 163 (Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1996), 157–158.

25 Érdekes, hogy Csapodi Csaba könyvtárrekonstrukciója nem számol e művekkel: Csapodi, *Corvinian Library...* Beccadelli szövege általában Piccolomini kommentárjaival együtt jelent meg; az általam látott kiadásaik között csak ortográfiai eltérések vannak: Bázel, 1538; Rostock, 1591; Hannover, 1611; Amszterdam, 1646. Arról, hogy Piccolomini III. Frigyes bécsi udvarában több írásában is Alfonzt állította uralkodói eszményként reménybeli patrónusai elé: Huszti József, „Aeneas Sylvius

ta azt a napot, amelyen nem olvasott (2,16). Különösen Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzát szerette olvasni,[26] annyira, hogy a könyvet egyenesen egészsége helyreállítójának tartotta, amellyel semmiképpen sem érnek fel Avicenna gyógymódjai (1,43).[27] Alighanem innét érthető meg, hogy Mátyásnak épp olyan imázsát dolgozták ki végül, amely szerint Nagy Sándort nem csupán hadvezérként tekintette a példaképének, hanem hozzá hasonlóan könyvvel a párnája alatt aludt, s ez a könyv a leggyakrabban Curtius Nagy Sándorról írott munkája volt. A Corvin könyvtárból két Curtius-kötet egyébként ma is megvan, az egyik – nápolyi másolat 1471 után – Beatrixé volt már házasságkötése előtt, a másikat Firenzében másolták 1467-ben.[28] Önmagában Curtius szövege kevéssé lett volna alkalmas a hadakozással jól összeférő műveltség elvi igényű megfogalmazásának népszerűsítésére, hiszen a munka első két könyve, benne Nagy Sándor neveltetésével, elveszett, a mű fennmaradt könyveiben pedig sem Homérosznak, sem Sándor nevelőjének, Arisztotelésznek a neve nem fordul elő. De nem is ez a teoretikus igazolás volt a szerepe, hanem a Plutarkhosznál Homéroszra osztott funkciót, a hőstől elválaszthatatlan, őt mintaképként meghatározó olvasmány szerepét kapta. Mátyás invenciózus dicsőítésében tehát Plutarkhosz Nagy Sándorról és Beccadelli Alfonzról szóló adatai kontaminálódtak kreatív fejedelmi reprezentációvá.

Alfonz egyébként a Bibliának is elkötelezett olvasója volt; Beccadelli szerint tizennégyszer olvasta végig a Bibliát, mégpedig „cum glossis et commentariis" (2,17). Amint láttuk, egyfajta *pietas* nyomatékosítása Mátyás karakterében Bonfini beállításától sem idegen. Úgy látszik, ennek az imázsnak is megvolt a hatása az itáliaiak Mátyás-képére. Foresti da Bergamo a király olvasási szenvedélyéről szóló, idézett mondata a világi történetírók említése után a Szentírás iránti érdeklődés nyugtázásával folytatódik: „legebatque ardentissime sacras litteras".

humanista törekvései III. Frigyes udvarában", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 43 (1919): 96–107, 220–238, 104, 220–221.

26 Klaniczay, *Pallas magyar ivadékai*, 47.

27 A király Curtius olvasásának hatására bekövetkező csodás gyógyulásáról szóló exemplumról, annak hatástörténetéről és magyarországi olvasóiról önálló tanulmányt írtam, lásd Kecskeméti Gábor, „Ecsedi Báthory István egy humanista olvasmányáról", in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica V, 141–152 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

28 Madas, „La Bibliotheca Corviniana...", 194. sz. (ma a BEK-ben), 41. sz. (ma az OSZK-ban); vö. Zsupán Edina, szerk., *„Az ország díszére": A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus* (Budapest: OSZK, 2020), 168–169 (Zsupán Edina) és 368–371 (Pócs Dániel).

Garzoni emlékbeszéde hasonló értesülés birtokában van.[29] Az, hogy a magyar király e tekintetben is az aragóniai minta követésére vagy e mintakövetés nyílt demonstrálására adta-e a fejét, igen messze vivő mérlegelés tárgya lehetne, miként az is, hogy milyen mértékű teológiai érdeklődést, milyen fokú dogmatikai felkészültséget, s mindezeken túl milyenfajta kegyességet és spiritualitást tulajdoníthatunk neki.[30] Zrínyi Miklós mindenesetre meg volt elégedve azzal, hogy Mátyásban jóval szerényebb mértékű *pietas*t tapasztalt, mint a német-római trónon ülő vetélytársában.[31]

A Mátyás kulturális erényeit hangsúlyozó reprezentációról értesüléssel bíró itáliaiak szemléjéből első látásra úgy tűnhetik, hogy Foresti da Bergamóé volt az elsőség, s a Curtiusszal a kezében nyoszolyáján heverő Mátyás portréja nagyon csekély nyelvi variációval a megfogalmazásban tőle kerülhetett tovább Garzoni emlékbeszédébe. Kardos Tibornak legalábbis az volt a véleménye, hogy mivel a Foresti-féle világkrónika általa látott 1506. évi kiadásában az 1463. évnél szerepel a Mátyás Curtius-olvasásáról szóló adat, ezért az „a fiatal Mátyásra vonatkozik".[32] Ezt a következtetést azonban nem fogadhatjuk el. A bergamói ágostonos szerzetes világkrónikájának, a *Supplementum chronicarum*nak első kiadása 1483-ból való; hamar jelentős könyvsiker lett: 1547-ig legalább 11 latin, 1488 és 1581 között pedig 13 olasz nyelvű kiadásáról tudunk, 1510-ben spanyol változata is megjelent.[33] De sem az első, sem a 15. században sorjázó számos további kiadásában nincs nyoma a Mátyás könyvszeretetéről szóló exemplumnak. Megnéztem az 1483-as, 1486-os, 1490-es és 1492-es velencei és az 1485-ös bresciai kiadásokat: egyikben sincs meg ez a szövegrész, emellett pedig e kiadások szövegezése sosem egyetlen évre, hanem Mátyás uralkodásának addig eltelt teljes történetére vonatkozik, amelyet egészében a III. Frigyessel kialkudott bécsújhelyi megállapodás és a Velencével megkötött törökellenes szövetség évéhez iktatott be és ott foglalt össze a szerző. Az első kiadás a hetvenes évek elejével, a Podjebrád György

29 Idézi PAJORIN Klára, „Bonfini *Symposion*ja", *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 511–534, 529, 170. lj.

30 Gyors áttekintés Mátyás vallásosságáról: KLANICZAY Tibor, „Galeotto Marzio és Mátyás király", in KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 59–66, 294–295, 65.

31 ZRÍNYI Miklós, *Prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Zrínyi-könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1985), 194–195.

32 KARDOS, *A magyarországi humanizmus…*, 187. Véleménye ekkor már másfél évtizede változatlan volt, vö. KARDOS Tibor, „Mátyás király és a humanizmus", in *Mátyás király: Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, szerk. LUKINICH Imre, 2 köt., 2:9–105 (Budapest: Franklin Társulat, [1940]), 2:34.

33 Verena KREBS, „Re-examining Foresti's *Supplementum chronicarum* and the »Ethiopian« Embassy to Europe of 1306", *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 82, 3. sz. (2019): 493–515, 496.

halálát követő lengyel–magyar viszállyal és békekötéssel zárult, de már a két évvel későbbi bresciai edícióban kibővült a szöveg a nápolyi királylánnyal kötött házasságig. A 15. századi kiadásokban ez maradt a zárómozzanat, és 1486 után már az eltelt uralkodói évek számát sem frissítették. A szöveg érdemi megújítására az 1503-as velencei kiadásban került sor,[34] amely már lezárt időszakként, összegzően, de változatlanul az 1463-as évnél mutatta be Mátyás uralkodását. A szöveg a hetvenes évek utáni eseménytörténettel és a megszerzett újabb információkkal jelentősen kibővült. A kiegészítés nyilvánvalóan annak a címlapon is kiemelt átdolgozó és aktualizáló munkának az eredménye, amellyel ezt és az ezt követő, az első változat terjedelmének már a másfélszeresére növekedett 16. század eleji kiadásokat reklámozták, hozzátéve, hogy a bővítést maga az eredeti szerző végezte el („ab ipso primo auctore [...] accuratiore studio repercussum"). Ez az 1503-as az első olyan kiadás, amelyben a Curtius-olvasás exemplumának felbukkanását regisztrálni lehet, mégpedig nem önmagában, hanem az először itt megfogalmazott azon összegző képnek megfelelően, amely szerint Mátyást „merito cum Iulio Caesare et Alexandro Magno in omni re conferri posset". Az 1506. évi velencei kiadás szövege ehhez képest változatlan.

Minthogy így áll a dolog, és az 1463-as évnél felleltározott adat nyilvánvalóan nem a fiatal Mátyás könyvszeretetét tanúsítja, a két itáliai szerző közötti forráskapcsolat alighanem megfordul: Garzoni lehetett az, aki az értesülést először regisztrálta emlékbeszédében, majd Foresti vagy az ő, vagy közös forrásuk adatait dolgozhatta be világkrónikájába a 16. század eleji átdolgozás során. A Garzoni és a magyar királyi udvar közötti kapcsolat részletei elég homályosak, így nem tudjuk azt sem, járt-e Magyarországon, vagy csak érdeklődött a budai ügyek iránt. Az utóbbi kétségtelen: rövid latin eseménytörténetet állított össze Mátyás 1488. évi glogaui hadjáratáról, amelynek bevezetésében a király további haditetteinek megírására is ajánlkozott. Jólértesültségét – a bolognai egyetemet sűrűn látogató magyar diákok mellett – levelezésének köszönhette; rendszeres magyar informátorának személyét Florio Banfi sikertelenül próbálta kideríteni, de tudunk Bakócz Tamással váltott leveleiről is. Magyarország iránti érdeklődését II. Ulászló idejében is megőrizte, akiről szintén tartott bolognai szónoklatot.[35] Foresti pedig a Boccaccio *De claris mulieribus*a alapján készített új kompilációját jelentette meg Beatrixnak ajánlva Ferrarában 1497-ben, így az ő esetében is számolhatunk

34 A kolofon szerint 1503. május 4-én végezték be a nyomtatását.

35 Florio Banfi, „Emlékirat Mátyás király 1488-iki glogaui hadjáratáról", *Hadtörténelmi Közlemények* 36 (1935): 305–316; Florio Banfi, „Orazione di Giovanni Garzoni su re Uladislao II d'Ungheria", *Corvina: Rivista di scienze, lettere ed arti della Societa ungherese–italiana Mattia Corvino* 16, 31. sz. (1936): 78–97.

közvetlen magyarországi kapcsolatokkal. Mindennek rögzítése után is, természetesen, azt kell mondanunk, hogy az exemplum, és vele a Mátyás-narratíva, a Mátyás-arculat megteremtésének történetéről vajmi keveset tudunk: Garzoni és Foresti magyar kapcsolatainak részletei nem ismertek, a magyar királyi udvar és az itáliai központok közötti közvetítők ismeretlenek, a propaganda tényleges médiatechnológiájának működéséről és működtetéséről alig vannak adataink.

II. ÉRETT HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

Bartók Zsófia Ágnes

Eretnekek, előreformátorok, humanisták

Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen recepciótörténetének vázlata

Az utóbbi években Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen irodalmi tevékenysége új megvilágításba került.[1] Világossá vált, hogy a két magyar ferences maga ismerte fel a magyar olvasóközönség igényeit, amikor nyomtatásban jelentették meg műveiket.[2] Szövegeik kifejezetten magyarországi használatra születtek, kiadójukkal pedig évtizedeken keresztül fennállt együttműködésük. A névtelen karthauzi szerzetes munkája, amelyet ma Érdy-kódexként ismerünk, egy magyar nyelvű Bibliát helyettesítő posztilláskötet, amelynek segítségével a Karthauzi Névtelen Luther terjedő tanaival szerette volna felvenni a harcot. A karthauzi szerzetes ferences társaihoz hasonlóan nyomtatott terjesztésben gondolkodhatott. Befejezetlenül maradt műve lehetett volna az első magyar nyelvű nyomtatvány: az előszóban olvasható „újfajta írási módszer" kifejezés, amelyre a Karthauzi Névtelen mint saját eljárására hivatkozik, a nyomda használatára vonatkozott a korszakban.[3]

A szakirodalom régóta vizsgálja, hogy vajon korszerű vagy elmaradott szerző volt-e Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen. Ha a nyomda tu-

* A kutatás az *A nyelvemlékkódexek exemplumai* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, PD 137996) pályázat támogatásával készült.

1 Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig,* Műhelytanulmányok 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2021).

2 Vö. például Varjas Béla megjegyzésével, aki szerint a Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát által megszólított magyar célközönség olyan csekély volt, hogy nem is lett volna indokolt számukra idehaza kinyomatni a műveket. Varjas Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 33.

3 Bartók, *Egyházi férfiak...,* 128–138; Bartók Zsófia Ágnes, „A Karthauzi Névtelen műve és Gutenberg találmánya: Újabb adatok a latin előszó értelmezéséhez", in */HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára,* szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Bognár Péter és Maróthy Szilvia (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), hozzáférés: 2023.08.24, http://hi70.hu/2018/03/27/bartok/.

datos használatát a korszerűség jegyének tekintjük, akkor az egyháziakat e tekintetben kifejezetten élen járóknak kell látnunk. Az 1480 és 1526 között külföldön nyomtatott körülbelül háromszáznyolcvan magyar vonatkozású nyomtatványnak csak kevesebb mint harmincöt százaléka világi, a többi az egyházi intézményhez kötődik.[4] A három szerzetes korszerűségét érintő vitában ennek ellenére korábban nemigen került elő a nyomtatás kérdése. Az alábbiakban annak bemutatása következik, hogy az elmúlt bő száz évben hogyan változott a három szerzetes megítélése, illetve melyek azok a szempontok, amelyek szerepet játszottak irodalomtörténeti pozíciójuk meghatározásában.

1. Előreformáció és szorgalom – az 1880-as évek

1880-ban jelent meg Szilády Áron *Temesvári Pelbárt élete és munkái* című monográfiája, amely sokáig kiindulópontja volt a ferences szerzetessel foglalkozó tanulmányoknak.[5] Szilády a reformáció előtti reformátorok közé sorolta Temesvári Pelbártot, mégpedig azért, mert véleménye szerint a ferences szerző nagy jelentőséget tulajdonított az anyanyelv használatának. Szilády elképzelése szerint Pelbártnak ahhoz a párthoz kellett tartoznia, amely egy 1478-as oklevél tanúsága szerint sürgette a népnyelv használatát a szentségek kiszolgáltatásának szertartásában. A kutatás azóta Mályusz Elemér nyomán úgy véli, hogy nem létezett ilyen kezdeményezés, az említett oklevél hamisítvány.[6]

Szilády szerint Mátyás királyra vonatkoztatandók Temesvári Pelbárt azon megjegyzései, amelyekben a fényűzően élő fejedelmeket korholta.[7] Továbbá azt is feltételezte, hogy Pelbárt gyűlölte Mátyás királyt. Ebben szerepet játszhatott, hogy eltérő véleményük volt az anyanyelv használatát illetően. Mai tudásunk szerint e Mátyásra vonatkozó megállapítások nem állják meg a helyüket.

1889-ben jelent meg Horváth Cyrill hosszabb tanulmánya, melyben úgy vélte, hogy Temesvári Pelbárt mint kolostori szerző természetesen távol állt a humaniz-

4 Balázs Déri, „The 1484 Missal in the book culture of Hungary", in *Missale Strigoniense 1484,* szerk. Blasius Déri, Monumenta Ritualia Hungarica 1, XV–XXIV (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), XIX.

5 Szilády Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái* (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1880), különösen: 29–30, 78–79.

6 Mályusz Elemér, „Gróf Kemény József oklevélhamisítványai", *Levéltári Közlemények* 59 (1988): 197–216, 203–204.

7 Szilády, *Temesvári Pelbárt...,* 33–39.

mustól, és a magyar nyelv iránti elköteleződés sem fedezhető fel nála.[8] Nem ért egyet Szilády azon gondolatával, amely szerint Pelbárt egyik szöveghelye a Miatyánk népnyelven való imádkozására biztatna. Úgy látta, hogy ha Pelbárt támogatta volna a magyar nyelv használatát, akkor neki magának is magyarul kellett volna írnia. Horváth Cyrill szerint Pelbárt nem volt rendkívüli szellem, igazi érdeme szorgalma volt, amellyel kiérdemelte a haza és Európa tiszteletét.[9]

2. Középkor és humanizmus határán – az 1930-as évek

A harmincas években bukkant fel először a szakirodalomban az a meglátás, hogy a három szerzetes két korszak határán állt. 1931-ben jelent meg Brisits Frigyes kétnyelvű Pelbárt-kiadása, melynek előszava a ferences szerző „életszerűséget kereső gyakorlati igényét" hangsúlyozta. Brisits véleménye szerint Temesvári Pelbártnak a humanista életideállal szemben kellett érvényesítenie a kereszténység életeszményét, így vált „kor-lezáró" és „újkor-nyitó" emberré.[10]

Ugyanebben az évben jelent meg Horváth János irodalomtörténetének középkorral foglalkozó kötete. Horváth a középkor és a humanizmus határterületén álló szerzőkként mutatta be Temesvári Pelbártot és Laskai Osvátot. A két nyomtatásban megjelenő krónikával, az 1473-as Budai Krónikával, és az 1488-as Thuróczy-krónikával sorolta őket egy kategóriába, és úgy fogalmazott, hogy a két ferences szerző és a két krónika a kéziratos és nyomtatott, a középkori és a humanista, illetve a latin és a magyar nyelvű irodalmiság határán állnak. Véleménye abban is egyezett Brisitsével, hogy bár Pelbárt pozícióját korszakhatárra helyezte, mégis inkább a középkorhoz kötötte. Úgy fogalmazott, hogy Pelbárt a humanizmusnak nem volt barátja, majd hozzátette, hogy az ókori poétákat, Homéroszt, Vergiliust és Ovidiust erkölcsteleneknek tartotta.[11]

Horváth János – Horváth Cyrillel ellentétben – nem tekintette középszerű szerzőnek Temesvári Pelbártot, hanem a középkori műveltség egyik utolsó és leg-

8 Horváth Cyrill, „Temesvári Pelbárt és beszédei", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 13 (1889), Pótkötetek 1: 145–233, 159, 219–220. Lásd még: Horváth Cyrill, *Pomerius* (Budapest: Singer és Wolfner, 1894); Vida Tivadar, „Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával", *Vigilia* 41 (1976): 671–679; Pál József, „Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 191–206.

9 Horváth, *„Temesvári Pelbárt…",* 207.

10 Brisits Frigyes, „Temesvári Pelbárt", in *Temesvári Pelbárt műveiből,* szerk. Brisits Frigyes, Magyar Irodalmi Ritkaságok 6, 9–13 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931), 12.

11 Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig,* A Magyar Szemle Könyvei 4 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931).

kiválóbb képviselőjének nevezte. Ő volt az első, aki felszólalt a Sziládynál említett feltevéssel szemben, amely szerint a fényűző fejedelmek korholását Mátyás királyra kellene vonatkoztatnunk.[12] Felhívta rá a figyelmet, hogy Mátyás király nagy pártfogója volt az obszervánsoknak, ráadásul Temesvári Pelbárt prédikációi jóval Mátyás halála után jelentek csak meg nyomtatásban. Véleménye szerint ezek a panaszok közkeletű elemei voltak az akkori prédikációknak.

Horváth János a magyar humanizmust feldolgozó, 1935-ös munkájában a Karthauzi Névtelent határozottan a humanizmushoz kötötte: a karthauzi szerzetest íróegyéniségnek tekintette, munkásságát fordulópontnak nevezte. A Karthauzi Névtelen műve szerinte már sok tekintetben sejtet „a humanizmusba átmenő kolostori szerzőt", aki új műveltsége ellenére hű maradt hitéhez.[13] Összegzésképpen pedig megállapította, hogy a humanizmus átterjeszkedése a nemzeti nyelvű területre a vallásos irodalom körében már a reformáció előtt megkezdődött.

Szalóczi Pelbárt 1939-es tanulmányában ismét előkerült a Mátyás-azonosítás kérdése.[14] Szalóczi jelezte, hogy az azonosítás Horváth János meggyőző érvei ellenére továbbra is él a köztudatban: így szerepel például Kasztner Jenőnél, és a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*ben is.

3. A középkori hagyománnyal szemben – az 1950-es évek

1953-ban került sor Kardos Tibor *A magyar humanizmus kérdései* című referátumának akadémiai vitájára. E vitán hangzott el Trencsényi-Waldapfel Imre hozzászólása, amelyben Temesvári Pelbártra humanistaként tekintett.[15] Amellett érvelt, hogy a klasszikusok idézését illetően Temesvári Pelbárt szemben állt a középkori hagyománnyal, és kritikai magatartást vélt felfedezni abban, hogy Temesvári Pelbárt élesen visszautasította azt a középkorban elterjedt magyarázatot, amely szerint Vergilius IV. eklogájában, illetve egy pszeudo-ovidiusi költeményben messiási jóslat szerepelne. Trencsényi-Waldapfel szerint Pelbárt ezekben az esetekben a humanista műveltség teljes vértezetében szállt szembe a középkori

12 Uo., 61–62.

13 Horváth János, *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar humanizmus,* A Magyar Szemle Könyvei 12 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1935), 267.

14 Szalóczi Pelbárt, „A humanista Mátyás és Temesvári Pelbárt", *Az esztergomi Ferencrendi gimnázium értesítője,* 1939/1940, 7–19.

15 Trencsényi-Waldapfel Imre hozzászólása: Kardos Tibor, „A magyar humanizmus kérdései", *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 4, 1–2. sz. (1953): 191–197.

hagyománnyal. Hozzászólásának írott változatát Kardos monográfiájának megjelenése után, 1966-ban újraközölte.[16]

1955-ben jelent meg Kardos Tibor *A magyarországi humanizmus kora* című monográfiája, melyben marxista megközelítésmód szerint tárgyalta a korszakot.[17] A humanizmus-koncepció, amelynek első nyomait Horváth Jánosnál láttuk, Kardosnál teljesedett ki. Kardos azok közé a papok közé sorolta Temesvári Pelbártot, akiket műveltsége a humanisták sorába emelt. Pelbártot a Dózsa-féle parasztháború ideológiájának forrásaként tartotta számon: megítélése szerint Pelbárt azonos véleményen volt Dózsa Györggyel az emberek egyforma nemességét illetően. Azt is lehetségesnek tartotta, hogy Dózsa az igazi nemességről vallott nézeteit egyenesen egy Temesvári Pelbárt-beszéden alapuló, de annál valamivel radikálisabb prédikációfeldolgozásból merítette.

A humanista irodalomba sorolta a Karthauzi Névtelen művét is, mégpedig annak örvén, hogy a devotio moderna magyarországi jelenlétét humanista fejleménynek tartotta.[18] A Karthauzi Névtelen művében az új lelkiségi mozgalom megvalósulását látta, és azt feltételezte, hogy ez az irányzat folytonosságot mutat a 16. századi erazmista bibliafordítókkal. Úgy gondolta, hogy Pesti Gábor és Sylvester János nemzeti nyelvművelése logikus folytatása volt a Mohács előtt kibontakozó magyar irodalmi közvéleménynek, amelyet a Karthauzi Névtelen is képviselt. Véleménye szerint Pesti Gábor, Komjáthy Benedek és Sylvester János munkássága nem következhetett volna be a devotio moderna Mohács előtti kibontakozása nélkül.

Kardos monográfiája nagy vitát gerjesztett. Egyik kritikusa, Mezey László szerint Kardos érdeme annak hangsúlyozása, hogy kódexirodalmunk kapcsolata a humanizmussal csak a devotio modernán keresztül képzelhető el.[19] Úgy látta azonban, hogy meg kellene ismernünk a devotio moderna és a huszitizmus középeurópai történetét ahhoz, hogy ítéletet lehessen mondani a magyar nyelvű emlékek és a humanizmus viszonyát illetően. E kritikával azonos évben jelent meg a *Középkori magyar írások* című szöveggyűjtemény, melyben Mezey a következőképpen fogalmazott: „a devotio moderna nem más, mint a humanizmus egyik

16 Trencsényi-Waldapfel Imre, „Magyar humanizmus – magyar romantika", in *Humanizmus és nemzeti irodalom* 339–359, (Budapest, 1966), 344.

17 Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955).

18 Kardos, *A magyarországi...,* 326, 368–370.

19 Mezey László, „Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Budapest, 1955. 462 lap", *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 10, 1–2. sz. (1957), 175–185.

társjelensége". Meglátása szerint azonban ezt a mozgalmat leszámítva a humanizmusnak más nyomát nem találjuk magyar nyelvű irodalmunkban.[20]

1958-ban jelent meg Gerézdi Rabán Kardos-kritikája, melyben leszögezte, hogy nem ért egyet a humanizmus-fogalom kitágításával, és azzal, hogy humanizmusnak nevezzük a huszitizmust, a devotio modernát, vagy a Dózsa-parasztháború ideológiáját.[21] Hangsúlyozta, hogy Kardos forrásválasztása és szakirodalom-használata is megkérdőjelezhető, következtetései önkényesek, és munkája nem fogadható el valóban marxista tudományos műnek sem.[22] Gerézdi megállapítása szerint a további kutatás a könyv eredményeire nem támaszkodhat, és általában véve is csak kellő óvatossággal használható.

A határozott kritika ellenére akadtak olyan kutatók, akik a Kardos által kijelölt kutatási irányba haladtak tovább. Ezek közé tartozott Redl Károly, aki 1960-as dolgozatában Thienemann Tivadar észrevételeiből kiindulva vizsgálta Temesvári Pelbárt devotio modernához való viszonyát.[23] Thienemann szerint a 15. századi vallásos élet nagy jelenségei kiestek Pelbárt látóköréből, így például nem ismerte Kempis Tamást sem.[24] Ezzel szemben Redl bebizonyította, hogy Pelbárt ismerte az *Imitatio Christi*t, így felvethető a devotio modernához való kötődése, amelyet Redl a humanizmus melegágyaként értelmezett.

Redl tanulmányában az előreformációra és anyanyelvhasználatra vonatkozó, Horváth Cyrill által korábban már elvetett gondolatok is újra felbukkannak. Sziládyval összhangban úgy látta, hogy Temesvári Pelbártnál fellelhető az előreformációs törekvések középpontjában álló anyanyelvűség, illetve a nemzeti nyelvű Biblia és istentisztelet kérdése. Véleményét arra alapozta, hogy Pelbárt többször is említi, hogy a nép megköveteli a Biblia magyar nyelvű tolmácsolását.

20 Mezey László, „Utószó", in *Középkori magyar írások,* szerk. Mezey László, Magyar könyvtár, 289–412 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1957), 400.

21 Gerézdi Rabán, „Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó 463 l.", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 544–561.

22 Uo., 561.

23 Redl Károly, „Temesvári Pelbárt és az Imitatio Christi", *Irodalomtörténet* 48 (1960): 182–184.

24 Thienemann Tivadar, „Temesvári Pelbárt német kortársai", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 44 (1920): 54–61.

4. A történelmi fejlődés menetével szemben – az 1960-as évek

A Kardos munkáját követő összefoglaló mű a Klaniczay Tibor szerkesztette irodalomtörténet volt, amelyben nyomát sem leljük a korábbi humanizmus-koncepciónak. Mindhárom szerzetesről V. Kovács Sándor írt *A középkori irodalom alkonya* című fejezet prédikációkkal foglalkozó részében.[25] Elemzéseiben nagy hangsúlyt kapott a szerzők korszerűtlensége, korral való szembehelyezkedése. Temesvári Pelbárt *Rosariumá*ról azt írta, hogy bár Pelbárt szellemi erőfeszítése tiszteletre méltó, az eredmény mégis csupán egy mélységesen avult, túlhaladott skolasztikus ismeretanyag halmaza lett. A Karthauzi Névtelent úgy mutatta be, mint aki hatalmas akaraterővel küzd a süllyedő hajó megmentéséért. A karthauzi szerzetes eszmeiségét korszerűtlennek ítélte, munkáját pedig a történelem fejlődési menetével való kétségbeesett szembeszállásként írta le.

Dienes Erzsébet 1966-ban tette közzé bírálatát V. Kovács fejezetének Karthauzi Névtelenre vonatkozó megállapításairól.[26] Cáfolta, hogy a Karthauzi Névtelen szembe szállt volna a történelmi fejlődés menetével. Meglátása szerint a kódex célja egyrészt a hiányzó magyar nyelvű Biblia pótlása, másrészt pedig a már Magyarországra is elérkezett lutheri eretnekség terjedésének meggátolása. Egyetértett Horváth Jánossal és Kardos Tiborral abban, hogy a Karthauzi Névtelen munkája a humanizmus magyar nyelven való megjelenése volt. Bár úgy látta, hogy a Karthauzi Névtelen művének saját fogalmazású részeiben nem a lutheri eretnekség elleni harc áll a középpontban, mégis Kardossal értett egyet, aki szerint objektíve a Karthauzi Névtelen is a reformáció sodrába került. V. Kovács Sándor Dienes kritikájára vitacikkel válaszolt, melyben megállapította, hogy Dienes tanulmányában nem talált semmi olyat, amely indokolná a Karthauzi Névtelen irodalomtörténeti helyének megváltoztatását.[27] V. Kovács szerint Horváth János és Kardos Tibor véleményét nem lehet összeegyeztetni: a Karthauzi Névtelen nem lehet egyszerre középkori és humanista, illetve hithű és eretnek. Cikkében Temesvári Pelbártról kialakult véleménye is előkerült. Továbbra is Temesvári Pelbárt humanizmusellenességének bizonyítékaként emlegette a Mátyás-kritikát, holott ezt a szakirodalom már régen megcáfolta.[28] Záró soraiban leszögezte: „Pel-

25 V. Kovács Sándor, „A prédikáció", in *A magyar irodalom története 1600-ig,* főszerk. Sőtér István, szerk. Klaniczay Tibor, 138–146 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

26 Dienes Erzsébet, „Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról", *Magyar Nyelv* 62 (1966): 17–29.

27 V. Kovács Sándor, „A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben", *Magyar Nyelv* 63 (1967): 76–77.

28 Ez a gondolat még 1982-ben írt tanulmányában is előkerül: úgy vélte, hogy Temesvári Pelbárt Mátyás királyt vádolhatta, amikor a gyermektelenséget a rossz uralkodót sújtó isteni büntetésként mu-

bártot a haldokló középkor nagy képviselőjének kell tartanunk, nem eretneknek, előreformátornak, humanistának – éppen úgy, mint a Karthauzi Névtelent is."[29]

Dienes két évvel később válaszolt V. Kovács kritikájára.[30] Meglátása szerint V. Kovács nem tud olyan érveket felsorakoztatni, amelyek igazolnák, hogy a Karthauzi Névtelen a haladással szemben álló, maradi író lenne. Nem sorolt fel olyan ellenérveket sem, amelyek cáfolnák, hogy az Érdy-kódex a humanizmus magyar nyelven való megjelenését mutató mű lenne. A Karthauzi Névtelenről szóló fejezetről megállapította, hogy hibás adatokkal dolgozik, melyek alapján V. Kovács helytelen következtetésre jut.

5. *Erőteljes társadalombírálat – az 1970-es évek*

Az 1970-es években Szűcs Jenőnek köszönhetően középpontba került a két ferences szerző Dózsa-féle parasztháborúhoz fűződő viszonya. Szűcs arra a kérdésre kereste a választ, hogy a két szerzetes vajon „szolgáltathatott-e építőköveket egy végeredményben eretnek jellegű és antifeudális ideológiához"?[31] Forráselemzése végén arra a következtetésre jutott, hogy Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációminta-gyűjteményeiben erőteljes társadalombírálat olvasható, a két ferences munkássága a parasztháború ideológiájának egyik lehetséges eszmei forrásaként jön számításba. Szűcs ezt követően 1974-ben nem Temesvári Pelbárt, hanem a ritkábban elemzett Laskai Osvát eszmerendszerét vizsgálta. Választását azzal indokolta, hogy meglátása szerint a teológiában Temesvári Pelbárt a mélyebb, a szociális kérdések iránt viszont Laskai az érzékenyebb.[32]

Vida Tivadar 1976-ban reagált Szűcs dolgozataira. Hangsúlyozta, hogy Pelbárt prédikációi semmiképpen sem nevezhetők antifeudálisnak, és az obszervánsok szerepét inkább katalizátorként lehetne jellemezni, mintsem a parasztháború eszméinek előkészítőjeként. Vida a cikkben Redl Károly előreformációval kapcso-

tatta be. V. Kovács Sándor, „Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában", in *Temesvári Pelbárt válogatott írásai,* szerk. V. Kovács Sándor, ford. Bellus Ibolya et al., 411–442 (Budapest: Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982), 433. Hibájára Bárczi Ildikó hívta fel a figyelmet. Bárczi Ildikó, „Humanizmus és egyházi műveltség: Ferences prédikációszerzőink reflexiói", *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 14–15 (2011): 309–322.

29 V. Kovács, „A Karthauzi...", 322.

30 Dienes Erzsébet, „Az Érdy-kódex írójáról", *Magyar Nyelv* 65 (1969): 312–315.

31 Szűcs Jenő, „A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága", *Levéltári Közlemények* 43 (1972): 213–263, 215–216.

32 Szűcs Jenő, „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 409–435, 427.

latos megállapításait is megemlítette. Meglátása szerint Temesvári Pelbárt nem a nemzeti nyelvű Biblia és istentisztelet követelményének volt előfutára, hanem éppen a vallásújító prédikátorok vitorlájából akarta kifogni a szelet az evangélium szöveg szerinti felolvasásával.[33]

Az Érdy-kódex írójáról az első és azóta is egyetlen monográfia 1976-ban jelent meg.[34] Ebben Bán Imre úgy ítélte, hogy nem ismerjük még eléggé a Karthauzi Névtelen művét, további kutatásokra van szükség jelentőségének megítéléséhez, mely kutatásokhoz monográfiája csupán vázlatként kíván hozzájárulni.[35] Elemzése során arra jutott, hogy a Karthauzi Névtelen korszerűnek, sőt modernnek tekinthető abból a szempontból, hogy hangsúlyozza az igehirdetés fontosságát, ám bibliakultuszában és Jeromos-tiszteletében nem Erasmus, hanem a „korszerű evangelizmus" hatását látja.[36] Megjegyzi, hogy felfedezhető a szövegben olyan hely, ahol „a kolostor falai közé szinte belibben a humanizmus fuvallata", végső soron azonban arra jut, hogy a Karthauzi Névtelennek jóformán semmi köze sem volt a humanizmushoz, majd – némileg meglepő módon – hozzáteszi, hogy Pelbártnak sem.[37] Monográfiája leginkább V. Kovács 1964-es fejezetének szellemét követi, aki egyébként könyvének lektora is volt.

6. Korszakváltás és késő középkor – az 1980-as évek

Úgy tűnik, hogy V. Kovács Sándor a Dienessel folytatott vitát követően nem változtatta meg a Karthauzi Névtelenről alkotott véleményét. Temesvári Pelbártról azonban 1982-ben már más képet fest, mint amilyet a Klaniczay-féle irodalomtörténetben olvashattunk tőle. Ekkor jelent meg egy Temesvári Pelbárt válogatott írásait tartalmazó kötet, melynek *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában* című kísérőtanulmányát V. Kovács jegyzi.[38] Már a szöveg címe is új koncepciót sejtet. V. Kovács úgy látja, hogy Pelbárt középkori eszmerendszerén számos olyan hajszálrepedés fedezhető fel, mely már a reneszánsz hatására keletkezett.[39] Ilyen

33 Vida, „Temesvári Pelbárt...", 677.
34 Bán Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége,* Irodalomtörténeti Füzetek 88 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).
35 Uo., 5–6.
36 Uo., 32.
37 Uo., 75, 121.
38 V. Kovács, „Temesvári Pelbárt...", 411–442. A dolgozat sajnos hivatkozások és lábjegyzetek nélkül szerepel a kiadványban.
39 Uo., 427–435, 432.

hajszálrepedésnek tekinti például a keresztény Vergilius képének elutasítását, melyet Trencsényi-Waldapfel is vizsgált már fent említett hozzászólásában. Vele ellentétben azonban V. Kovács úgy látta, hogy Pelbárt nem tudományos, szövegkritikai okokból tiltakozott a „keresztény Vergilius"-kép ellen, hanem a pogány költő egyházi recepciójára mondott nemet.[40] Gesztusa tehát nem humanista indíttatású, az általános középkori felfogástól eltérő véleménye így csak „hajszálrepedésként" értelmezhető. V. Kovács tanulmányának új hangsúlyaira a kritika is felfigyelt. Kulcsár Péter nem értett egyet azzal, hogy Pelbárt a középkor és az újkor közötti átmenetet képviselné: úgy véli, hogy nem találhatóak munkásságában humanista nyomok, személye nem reprezentálja a korszakváltást.[41]

Tarnai Andor 1984-es monográfiája új fejezetet jelentett mindhárom szerzetes recepciójában.[42] Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát jelentőségének megítélésekor egyik kulcsszövege Temesvári Pelbárt sírverse volt, amely „népünk ékességének", és „a mi dicsőségünknek" nevezi az elhunyt szerzetest. Tarnai ebben annak bizonyítékát látta, hogy Laskai volt az, aki felfedezte Temesvári Pelbárt nyomtatásban megjelenő műveinek fontosságát, és nemzeti dicsőséget látott bennük. Tarnai értelmezésében Laskai Osvát az irodalmi élet szervezőjeként tűnik fel, merőben ellentétesen a korábbi szakirodalom véleményével, amely Laskait Temesvári Pelbárt tanítványának tartotta, és jelentéktelenebb szerzőként tekintettek rá. A nyomtatásban megjelenő ferences prédikációgyűjtemények célközönségük tekintetében is újdonságot jelentettek. Tarnai hangsúlyozta, hogy latin nyelvűségük ellenére a magyarul szónokló prédikátorokon keresztül egy jóval szélesebb közönséghez fordultak, és ebben a publikumban szerinte a két ferences fedezte fel a magyar népet.

Tarnai a Karthauzi Névtelenről alkotott véleményét Horváth János eredményeire alapozta, egy jelentős ponton azonban eltért tőle. Horváthhoz hasonlóan Tarnai is úgy vélte, hogy a Karthauzi Névtelen irodalmi gondolkodása egyedülálló volt a korszakban. Különlegessége, hogy a magyar szentek legendáiban nemzeti történetíróként szólalt meg, és kortársaitól eltérő módon az egész magyar szerzetesség írója akart lenni. Tarnai ezek alapján a korszak magyar nyelvű egyházi irodalmának legnagyobb alakjaként tekintett rá, azonban – Horváth Jánossal ellentétben – hangsúlyozta középkoriságát. Véleménye szerint nem szabad túlbecsülni sem írói szándékait, sem szövegkezelési módját, ezek ugyanis a középkor írói között juttattak neki előkelő helyet. Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy

40 Uo., 426.

41 Kulcsár Péter, „Temesvári Pelbárt válogatott írásai", *Irodalomtörténet* 67 (1985): 190–193.

42 Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

Tarnai monográfiájában egészen új középkor-koncepció szerepel. Könyvének második nagy fejezete *Az irodalomtudomány kibontakozása* címet viseli, és a középkor második felének latin nyelvű emlékeit tárgyalja.[43] Tarnai szerint ez az időszak lényeges pontokon különbözött a korábbitól. Úgy látta, hogy ekkor fedezték fel az irodalom történeti dimenzióját: innentől figyelhető meg, hogy az írott anyagot meg akarták őrizni.[44] A korszak írástudói már gondos gyűjtő és filológiai munkát végeztek, és e tekintetben saját területükön elsőnek érezték magukat. Ennek az irodalmi működésnek Tarnai szerint jellegzetes példája Werbőczy István tevékenysége, aki rendszerbe foglalta a szokásjogot, és ezzel lezárt irodalmi műbe szerkesztette az ismeretanyagot. Különböző mértékben, de ehhez hasonló teljesítményeket látott Tarnai a nyomtatásban megjelenő liturgikus művekben, a magyar szentek legendáinak nyomtatott változatában, és különböző szerzetesrendek rendtörténeteiben. A történeti érdeklődést, a filológiai munkát, a szerzői öntudatot és a nyomtatásos terjesztés tudatos használatát Tarnai tehát nem a humanizmus hatásának vélte, hanem a középkor második feléhez kötötte.

Tarnai könyve a devotio moderna és a humanizmus összefüggésének kérdésében is újdonságot hozott. Tarnai szerint a pálos Csanádi Albert anyanyelven megverselt passiója a legteljesebb mértékben tudós magyar nyelvű költészet: ha valahol és valamiképpen, itt és ilyen értelemben lehet a magyar devotio modernában a humanizmusba való átmenet egyik lehetőségét látni.[45]

7. Középkor – a 2000-es évek

A 2000-es évekre Tarnai Andor véleménye általánosan elfogadottá vált: a három szerzetest középkorinak kell tekintenünk. Ezzel együtt azonban több kérdésfelvetés is anélkül jutott süllyesztőbe, hogy megnyugtató választ kaphattunk volna rá. Így került ki a kutatás fókuszából a V. Kovács-féle korszakváltás problematikája, vagy a Tarnai által felvetett modern késő középkor mibenlétének vizsgálata is. Madas Edit egy 1999-ben megjelent tanulmányában újra szerepelt a klasszikus szerzők erkölcstelenségére vonatkozó Temesvári Pelbárt-szöveghely: Madas arra hozta példának, hogy az ókori szerzők elfogadott tekintélyek voltak a középkorban, erkölcsi megítélésük azonban pogányságuk miatt egyértelműen ne-

43 Uo., 48–225.

44 Uo., 74–75.

45 Uo., 141. Mezey úgy fogalmaz – Kardosra hivatkozva –, hogy a pálos rend a devotio moderna és a kolostori humanizmus fő művelője lesz. Mezey László, *Deákság és Európa: irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 203.

gatív volt.[46] Arról azonban nem ejtett szót, hogy ezen a területen a humanizmus megjelenésének lehetősége is vizsgálandó lenne.

Madas egy 2004-es tanulmányában Laskai Osvát *Gemma fidei* című prédikációgyűjteményének előszavát vizsgálta, melynek különlegességére ő hívta fel a figyelmet.[47] E mű esetében Laskait a nemzet sorsa iránti felelősség késztette írásra: prédikátortársait kívánta a határokon kívül és belül elharapódzó eretnekségek ellen felvértezni, és rajtuk keresztül egész nemzetét hitében megerősíteni. Ennek ellenére Madas tanulmányában az elhibázottságra, megkésettségre került a hangsúly: Laskai rosszul választott, amikor a prédikációgyűjtemény műfajához folyamodott, kötete ezért csendes érdektelenségbe süllyedt; ráadásul a nemzeti retorikával átitatott beszédei kevésbé lehettek érdekesek külföldiek számára, ezért nemzetközi könyvsiker sem lett belőle.

Bárczi Ildikó mint Tarnai Andor-tanítvány szintén középkorinak tekintette a három szerzőt. 2007-es monográfiájának fő állítása, hogy a késő középkori latin nyelvű prédikációs segédkönyvek tudásanyagát a kulcsszavak rendszerének hagyománya határozza meg.[48] E panelek azonosításával rekonstruálható az egyes gyűjtemények egyedisége, illetve a szerzők szándéka. Bárczinak így azzal a Horváth Cyrill óta jelen levő véleménnyel sikerült leszámolnia, amely szerint Temesvári Pelbárt fő érdeme a szorgalma lett volna: a prédikációs segédkönyvek összeállítói igenis invencióval dolgozták ki munkáikat, műveik egyedi vonásai pedig rekonstruálhatók. Bárczi tehát a Tarnai által kijelölt iránytól valamelyest eltérve a prédikációs segédkönyvek általánosabb megértése felé fordult. Magyarázatot talált Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát nyugati sikerére: a gyűjtemények azért válhattak üzleti sikerré, mert újdonságnak számítottak, de egyúttal univerzálisak is voltak. Laskai irodalomszervező tevékenységének feltárását korai halála miatt már nem végezhette el.

46 Madas Edit, „Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban", *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 277–286.

47 Madas Edit, „A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében: Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava", in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban,* szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 31, 50–58 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004).

48 Bárczi Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata,* Historia litteraria 23 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 67–78, 117–118, 121.

8. Összefoglalás

Bárczi Ildikó 2011-es, posztumusz megjelent tanulmányában a humanizmus és az egyházi műveltség viszonyát vizsgálta.[49] A tanulmány egy lábjegyzetében úgy fogalmazott, hogy a magyarországi reneszánsz-kutatásban a 20. század második felében a 15–16. század kulturális teljesítményeit a fejlődésbe vetett hit jegyében illett megítélni és értékelni: így az egyházi irodalom alulmaradt a világival és a humanista ihletettségűvel szemben, a katolikus az eretneknek minősítettel, majd a protestánssal szemben. A fenti összefoglaló alapján ezt a kérdést árnyaltabban láthatjuk. Egyrészt nem csak marxista ideológiai elfogultságot érhetünk tetten a vizsgált kor szakirodalmában.[50] Elfogultságra figyelhetünk fel többek között akkor is, amikor Szilády Áron 1880-ban Temesvári Pelbárt anyanyelvhez fűződő viszonyának aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonít, vagy felekezeti elfogultságra kell gyanakodnunk akkor, amikor Vida Tivadar ugyanebben a kérdésben fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy nem előreformációs jelenséggel, hanem a vallásújítókkal való szembenállással van dolgunk. Másrészt arra is fel kell figyelnünk, hogy a marxista ideológia hatása korántsem eredményezett olyan homogén képet, mint ahogyan azt Bárczi leírja. Több olyan értelmezéssel találkozunk a 20. század második felének szakirodalmában, amelyekben az egyházi irodalom nem részesült elmarasztalásban. Ezek érvényességét minden esetben külön mérlegelnünk kell, hiszen elgondolkodtató problémafelvetésekre akadhatunk az eretnekséggel, az előreformációval, vagy a humanizmussal fémjelzett narratívák mögött. Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen korszerűségének kérdése Tarnai Andor nyomdokain haladva, ugyanakkor a korábbi kutatások felvetéseire reflektálva tovább vizsgálandó.

49 Bárczi, „Humanizmus és…", 309–322. Illetve lásd még: Bárczi, *Ars compilandi…,* 66.

50 A reneszánszkutatás ideológiai meghatározottságához lásd: Sándor Bene, „Renaissance Sources in Medieval Mirrors for Princes: Petrarch and Andreas Pannonius", in *Essays in Renaissance Thought and Letters In Honor of John Monfasani,* szerk. Alison Frazier és Patrick Nold, 134–178 (Leiden–Boston: Brill, 2015), 135.

Hajdu Ildikó

Humanista retorika a protestáns zsoltárirodalomban

Kísérlet a latin és magyar nyelvű zsoltárparafrázisok viszonyának értelmezésére

Bevezetés

Tanulmányom a 16. századi latin és magyar nyelvű zsoltárparafrazeálási gyakorlatnak és a wittenbergi retorikai stúdiumok anyagának szoros összefüggését kísérli meg példák mentén bemutatni. A dolgozatban olyan magyar származású szerzők zsoltárátiratait elemzem, akik Wittenbergben folytatták tanulmányaikat, sőt a kiadványaik is itt jelentek meg. A parafrázisokat azokkal a szövegalkotási módszerekkel és azzal az erazmista elméleti háttérrel vetem össze, amellyel a szerzők wittenbergi tartózkodásuk alatt találkoztak az 1555-től, *Coetus Ungaricus* néven intézménnyé is formálódó magyar diákságra maradandó szellemi befolyást gyakorló Melanchthon retorikaoktatása révén.[1] Ez a latin nyelvű parafrazeálási praxis szervesen illeszkedik a kor protestáns humanista szövegalkotási tendenciáiba,

1 Szabó András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 17–19.

A magyarországi diákok már hazai stúdiumaik idején is találkozhattak az erazmista retorika alapjaival. Ritoókné Szalay Ágnes valószínűsíti, hogy Melanchthon magyar diákok körében való népszerűségének hátterében is a magyarok wittenbergi képzését megelőző erazmista oktatás áll: „Erasmus tanításaiból valamit már elsajátítva a latinul könnyen konverzáló diákok Wittenbergben elsősorban Melanchthonhoz vonzódtak." Ritoókné Szalay Ágnes, „Miért Melanchthon?", in Ritoókné Szalay Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és Reformáció 33, 210–219 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 213. Juhász-Ormsby Ágnes és Kiss Farkas Gábor kimutatják, hogy az 1520 és 1526 között Lőcsén és Kassán oktató Leonard Cox Erasmus copia-elméletét felhasználva kommentálta Castellesi *Venatio* című művét, amelyről tudható, hogy a kassai tananyag részét is képezte. Ágnes Juhász-Ormsby és Farkas Gábor Kiss, „Leonard Cox's Pedagogical Commentaries", *Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature* 21 (2019): 169–193, 176.

azaz a *sacra poesis* műfajcsoport darabjai közé.[2] A dolgozat zárlatában, kitekintésként a latin nyelvű zsoltárparafrázisok szerkezetét, retorikai szerveződését egy magyar nyelvű zsoltárfordítás beszédmódjával vetem össze, azt a további vizsgálatot igénylő hipotézist fogalmazva meg, hogy kapcsolat mutatható ki a magyar nyelvű zsoltárfordítások szövegalkotási stratégiái és a latin nyelvű parafrazeálási gyakorlat között, illetve mindennek koncepcionális keretéül a protestáns humanizmus Wittenbergből származó retorikai alapelvei szolgálnak.

A tanulmányban ennek megfelelően öt szöveget elemzek részletesen: Fodor Bálint (Valentinus Crispus) és Szegedi Lőrinc (Laurentius Szegedinus) két-két latin nyelvű zsoltárparafrázisát, illetve a szintén Wittenberget járt Szegedi Gergely magyar nyelvű zsoltárfordítását.

A protestáns humanizmus és a zsoltárparafrázis

A Zsoltárok könyvének interpretációja és a Biblia egészének kontextusában elfoglalt helye két aspektusból is központi kérdése a korai protestantizmus teológiájának. Egyrészt a 16. századi reformáció egyházszervezői, Luther és Kálvin is hangsúlyozták a közösségi éneklés szerepét a protestáns hitelvek terjesztésében, illetve ezen belül is kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a népnyelvű zsoltáréneklésnek.[3] Ezzel szoros kapcsolatban a Psalterium szövegei exegetikai szempontból is rendkívül fontosak; Luther a Biblia esszenciájaként hivatkozik rájuk:

> oly világosan megjövendöli Krisztus halálát és feltámadását, s országa és az egész keresztyénség képének oly pompás rajzolatát adja, hogy méltán nevezhetnénk kis Bibliának, [...] aki a teljes Bibliát el nem olvashatja, az egésznek summáját egy kis könyvecskébe foglalva megtalálja.[4]

A zsoltárszövegek interpretációja – a reformáció hermeneutikai ideáljának következtében is – elengedhetetlen szükségletnek tűnik: Luther a zsoltárokat az Ó- és

2 Vö. POSTA Anna, *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon*, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 61 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022).

3 Owen CHADWICK, *The Early Reformation on the Continent*, The Oxford History of the Christian Church (Oxford: Oxford University Press, 2001), 191–194.

4 LUTHER Márton, „Második előszó a *Zsoltárok könyvé*hez (1528)", in LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, szerk. FABINY Tibor, ford. SZITA Szilvia, Magyar Luther könyvek 2, 50–54 (Budapest: Magyarországi Luther Szövetség–Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 2010), 51.

az Újszövetség közötti kapcsolat egyik legfontosabb letéteményeseként értelmezi.[5] Ekképpen a zsoltárok helyes interpretációja nemcsak humanista filológiai, hanem teológiai kérdéssé is válik. A protestáns humanizmus exegetikai gyakorlatának szükségszerű feltétele lesz a retorikaoktatás erősítése, az antik auktorok mellett a Szentírás textusaira is applikálható hermeneutikai modell kidolgozása, és ez a korai reformáció központjában, Wittenbergben Melanchthon irányításával valósul meg 1518-tól kezdődően.[6]

A Szentírás középkori, a négy sensuson nyugvó értelmezésétől *(Quadriga)* eltávolodva Melanchthon a trivium diszciplínáinak az exegézisben, valamint a szövegprodukcióban betöltött alapvető szerepét hangsúlyozta:[7] „Egyébként emlékeznünk szükséges arra, hogy valaminő egyetlen, egyszerű és biztos értelmet mindenütt keresni kell, a grammatika, retorika és a dialektika szabályai mellett."[8]

A zsoltárinterpretáció különösen nagy kihívás elé állította a protestáns humanista oktatást, mivel mind líraiságuk, mind skolasztikus, allegorizáló értelmezésük ellenállt az egyértelmű jelentéstulajdonításnak. Részben ez a hermeneutikai kényszer idézte elő egy új, másodlagos műfaj, a metrikus (és gyakran antikizáló) zsoltárparafrázisok születését: ezek a szövegek – hibrid műfajként – átmenetet jelentettek a hagyományos antik retorika-poétika és a protestáns hitelvek között. A zsoltárok parafrazeálása tehát (részben) didaktikai célokat szolgált: a humanista retorikán nevelkedett 16. századi értelmiség számára ismerős technikák alkalmazásával átírt psalmusok segítették az eredeti szövegek értelmezését; így szöveginterpretáció és -produkció tekintetében is egyfajta határhelyzetet képviseltek.

5 Ugyanakkor Luther az allegorizáló értelmezés ellenében lépett föl: a zsoltárokat is történeti jelentésükbe visszahelyezve interpretálta *(sensus litteralis historicus)*, illetve a psalmusoknak szerinte csak a visszatekintő-értelmező perspektívából tulajdonítható tipológiai jelentés: a Megváltó eljövetelének megjövendölése *(sensus propheticus)*. Vö. Fabiny Tibor, „Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése", in Fabiny Tibor, *Szótörténések. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*, 124–137 (Budapest: Luther Kiadó, 2009).

6 Imre Mihály, „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig", in *Retorikák a reformáció korából*, szerk. Imre Mihály, Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 5, 399–452 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 399.

7 Melanchthon retorikai érdeklődése nem előzmény nélküli: a reneszánsz humanizmus Agricolával kezdődő retorikaelméleteinek folyamatába illeszkedik, amely az antik hagyományból, elsősorban Arisztotelészből kiindulva törekedett a szövegértelmezés és -produkció újragondolására, az oktatás megreformálása (azaz az eredeti nyelvű auktorolvasás elősegítése) végett. Vö. Peter Mack, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 106–108.

8 Philipp Melanchthon, „A retorika alapelemeinek két könyve", ford. János István, in Imre, *Retorikák a reformáció korából*..., 49–86, 71.

Ahogyan Posta Anna is ismerteti, Eobanus Hessus 1548-ban kiadott *Psalterium*ának[9] előszavában Melanchthon azért méltatja Hessus munkáját, mivel költői tehetségét a vallás érdekében, a hit megőrzésére hasznosítja;[10] Vitus Theodorus pedig azt hangsúlyozza, hogy a parafrázisok egyensúlyt teremtenek a biblikus tradíció, valamint az antikvitásból származó műveltség, a humanista retorika és poétika között. Hessus zsoltárai gondolatiságukban nem távolodnak el Dávid próféta igaz nézeteitől, a szövegek azonban, az antik mintát követő formai és retorikai megformáltságukból adódóan, képesek arra, hogy segítsék a humanizmus kanonikus (antik) szövegeinek retorikai struktúráihoz szokott olvasók számára a zsoltárok interpretációját.[11] A hessusi zsoltárparafrázisok tehát elsősorban didaktikai célokat szolgálnak: megkönnyítik a zsoltárok befogadását, valamint, az alkalmazásba vett retorikai alakzatok révén, *elocutió*ra is oktatnak, ráadásul (ahogyan ezt Luther ki is emeli) nem pogány auktorokon, hanem keresztény szövegeken keresztül.[12]

A 16. századi latin nyelvű metrikus zsoltárparafrazeálási praxis azonban nem korlátozódott a vallásgyakorlás és a (retorika)oktatás keretei közé. A 16. századi zsoltárfordítások, Johannes A. Gaertner megállapítása szerint, egy olyan humanista irodalmi gyakorlatként is értelmezhetők, amely a Zsoltárok könyvében – mint az egész közösség által ismert szövegkorpuszban – rejlő intertextuális potenciált aknázza ki.[13] A zsoltárparafrázisok humanista és didaktikus/iskolai használata azonban nem zárja ki egymást. Mindez inkább arra mutat, hogy a zsoltárparafrazeálási praxist spektrumként célszerű értelmezni, annak a tekintetében, hogy a létrejövő szövegek mennyiben és milyen céllal térnek el a zsoltárok eredeti textusától.[14]

9 Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum, Ecclesiastes Salomonis* (Lipcse: Valentin Papa, 1548).

10 POSTA, *Neolatin bibliai költészet…*, 60–61.

11 Uo.

12 Uo., 35–47.

13 „What the educated public found in the Latin (and occasionally Greek) metrical translations was something else: a humanistic delight in literary skill and an occasion for a fascinating comparison between original and translation […] an even greater literary delight was found in the comparison between different translations." Johannes A. GAERTNER, „Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620", *Harvard Theological Review* 49, 4. sz. (1956): 271–305, 274.

14 Az eredeti zsoltártextus meghatározásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a 16. századi zsoltárfordítási gyakorlatban nyelvtudásbeli hiányosságokból adódóan kiindulószövegként szinte kizárólagosan a Vulgata psalmusai voltak használatosak, amit megerősít, hogy a zsoltárátiratok címei rendre a Vulgata-beli szöveg kezdősorát idézik, s számozásuk is váltakozik a protestáns és a Vulgata-beli számozás között. Vö. CSEPREGI Zoltán, „Négynyelvű reformáció a Kárpát-medencében", *Keresztyén Igazság* 92, 4. sz. (2011): 9–19, 10–11.

A latin nyelvű zsoltárparafrázisok retorikai megformáltsága

A magyar coetus tagjai közül – Szabó András monográfiája alapján[15] – ketten, Fodor Bálint 1557-ben[16] és Szegedi Lőrinc 1564-ben,[17] jelentettek meg Wittenberghez kapcsolódó, zsoltárátiratokat is tartalmazó nyomtatványt. Mindkét kiadvány paratextusai a török veszélyt hangsúlyozzák. Ez a szövegek aktuális, fohászként való olvasatát támogathatja, annak ellenére, hogy maguk a szövegek, az alkalmankénti T/1. személyben való fogalmazáson túl, nem erősítik meg ezt az olvasatot. (Illetve az is elképzelhető, hogy a törökellenesség egyfajta elvárásként merült fel a melanchthoni szellemi környezethez tartozó magyar diákokkal szemben.)

Az imént idézett, Hessus Psalterium-kiadásához kapcsolódó paratextuális reflexiók alapján az lehetne a várakozásunk, hogy a Wittenbergben kiadott zsoltárátiratok hűen követik az eredeti psalmusokat. Hessus szövegeihez hasonlóan Fodor Bálint és Szegedi Lőrinc alább is elemzett zsoltárparafrázisait Posta Anna a *sacra poesis* darabjai között, szöveghű parafrázisként tárgyalja. Ezzel szemben Molnár Dávid tanulmánya, amely Szegedi Lőrinc kiadványának szövegeit elemzi, Szegedi ugyanezen zsoltárfordításait a humanista poétikai gyakorlathoz tartozóként kezeli, funkciójukat pedig „intellektuális gyönyör" okozásában határozza meg. A zsoltárok szövegét azonban ő is az eredetivel „nagyjából megegyezőnek" tartja, a „saját betoldások" közt csak Szegedi mitológiai képeit említi.[18]

Ám ha a szövegeket szoros olvasatnak vetjük alá, azt látjuk, hogy bár tartalmi értelemben valóban nem szakadnak el a Vulgata-beli forrásuk gondolatmenetétől, terjedelmi szempontból számottevő eltérések mutatkoznak: a Vulgata 19 szakasz hosszúságú 50/51. psalmusa – amelyet mind Fodor Bálint, mind Szegedi Lőrinc parafrazeált – Fodor disztichonos fordításában 27, Szegediében pedig 29 sorpár hosszúságúra bővül. Mindez felveti azt a kérdést, hogy milyen típusú bővítésekkel van dolgunk, illetve, hogy mi állhat ennek hátterében.

Fodor Bálint 50/51. zsoltárt parafrazeáló szövegében különösen látványos a bűnbeesés, a bűnben való fogantatás körülményeinek részletesebbé válása a Vulgata-beli leíráshoz képest. Ezt, a sorok számának bővülésén túl, a költői ké-

15 Szabó, *Coetus Ungaricus*..., 142, 230.

16 Valentinus Crispus [Fodor Bálint], *Psalmi duo elegiaco carmine redditi a Valentino Crispo Pannonio, Item precatio ad Filium Dei pro publica salute Pannoniae* (Wittenberg: s. t., 1557).

17 Laurentius Szegedinus [Szegedi Lőrinc], *Psalmi LI. Miserere mei Deus: et CXXVIII. Nisi Dominus aedificaverit &c. redditi elegiaco carmine* (Wittenberg: s. t., 1564).

18 Molnár, „Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve", in *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Bajáki Rita et al., 329–332 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 331.

pek alkalmazása és a görög nyelvű bibliai intertextusok beemelése is jelzi. Már a fordítás 3. sorpárjában („Tu roseo delicta lava patrata cruore, / Quem tuus effudit maxima λύτρα λόγος")[19] olyan kifejezések bővítik a Vulgata-beli textust,[20] amelyek egyértelmű Krisztus-utalásként interpretálhatók: a versbeszélő bűnei lemosását *rózsa vér* által kéri, a *λύτρον* ('váltság, váltságdíj') szó pedig az evangéliumokban is Krisztus áldozat mivoltára, a megváltásban betöltött „váltságdíj szerepére" vonatkozik.[21] A Krisztus-utalás a 10. sorpárban explicitté is válik: a Vulgata-textusban a megtisztulást elősegítő izsóp („Asperges me hyssopo, et mundabor; / lavabis me, et super nivem dealbabor.")[22] Fodor parafrázisában Krisztus vérével azonosul. Ezáltal egy paradox, komplex kép jön létre, a piros vér révén válhat hónál fehérebbé a megszólaló: „Me velut hyssopo Christi consperge cruore, / Evadam pura candidiorque nive."[23]

Fodor zsoltárában, ismét összetett metaforizáció által, a bűn testi jellege is felerősödik. Az érzékelés testi dimenziójának bevonódását már a 4. sorpár pentameterje előkészíti, a Vulgata-beli „et peccatum meum contra me est semper"[24] sor Fodornál módosul, a bűnös tettek a megszólaló *szemei* előtt hevernek: „Ante meos oculos facta scelesta iacent."[25] Az 5. sorpár, amelynek nincs Vulgata-beli előzménye – azaz Fodor inventiója – explikálja a szemek elé táruló látványt: „Nos ut abortivae miseri spectacula massae, / Coram teque sumus nil nisi massa rea."[26] A látás origója is megváltozik: a megszólaló – aki itt jelöletlenül T/1. személyre vált, az egész emberi nem nevében szólalván meg – az isteni tekintet előtt mutatkozik radikálisan materiálisnak: bűnös teste olyan mértékben nélkülözi a szellemit, a felsőbbrendűt, hogy forma sem tulajdonítható neki. Ugyanezt a gondolatkört variálja a 6. sorpár humanista műveltséganyagot megmozgató Epikurosz-utalása is; a bűnös testiség élvezetének jogos következménye a *hazug Epikurosz* büntetése: „Vera profecto tuae est legis maledictio tuae / In poenis mendax sis, Epicure, furens."[27] A 7. sorpár pedig, a Vulgata-zsoltár 7. szakaszának fordítá-

19 FODOR, *Psalmi*..., 4.
20 Ezzel a Vulgata 4. szakasza párhuzamos: „Amplius lava me ab iniquitate mea, / et a peccato meo munda me." Vulgata Clementina, Ps 50,4.
21 Lásd Mt 20,28 és Mk 10,45.
22 Vulgata Clementina, Ps 50,9.
23 FODOR, *Psalmi*..., 5.
24 Vulgata Clementina, Ps 50,5.
25 FODOR, *Psalmi*..., 4.
26 Uo.
27 Uo., 5.

sakor,[28] a brutalitásig fokozza a bűnös fogantatás képét: az anya a szülés által egyszersmind gyilkossá is válik – „Semine me labis pleno genuere parentes, / Mater concepit me rea facta necis."[29] Látványos, hogy Fodor fordítása az érzékszervek nagyobb arányú bevonásának igényével lép fel: a parafrázis nagy számú, főként a látásra, a látványra utaló képpel operál. A szöveg érzékletességét az intenzív szinonima- és jelzőhasználat is fokozza: *abortivus-miser*; *verus-sanctus*; *furens-mendax*.

Ezek a technikák egyértelműen megidézik a protestáns humanista retorikaoktatás egyik legnagyobb hatású elméletét, Erasmus copia-tanát, amely a melanchthoni retorikatankönyvek számára is kiindulópontként szolgált. A reneszánsz humanista retorikaszerzők közül elsőként Erasmus szentelt, Agricola nyomdokait követve, egy teljes könyvet a copiának,[30] azaz a bőségesség módszerének. A copia, ahogyan Peter Mack fogalmaz, átalakította a század írásról és olvasásról való gondolkodásmódját: a nyelvi abundancia stíluseszménnyé és szövegprodukciós stratégiává válása elősegítette az irodalmi kísérletezést.[31] Melanchthon retorikakönyveiben átveszi Erasmus copia-tanát, második retorikájában pedig, az alakzatok újrafelosztásakor, külön kategóriát alakít ki az amplificatiónak.

A szavak és a dolgok bőségességére való törekvés mellett az erasmusi retorika kiemelt jelentőséget tulajdonít a szemléletessé tétel, a megjelenítés technikájának, az enargeiának: „Ea utemur quoties [...] rem non simpliciter exponemus, sed ceu coloribus expressam in tabula spectandam proponemus, ut nos depinxisse, non narrasse, lector spectasse, non legisse videatur."[32] Az enargeia tehát képes a befogadó aktivizálására, a szöveg hatásosságának fokozására. Fodor 50/51. zsoltárhoz készített parafrázisának bővítései tehát – amellett, hogy a keresztény zsoltárhermeneutika és a humanista műveltség elemeit mozgósítják – illeszkednek a Wittenbergben oktatott retorikaelmélethez is: a szövegben hangsúlyos a copia rerum és copia verborum alkalmazása, illetve az érzékszervek fokozott bevonásának igénye is tudatos retorikai megalkotottságra utal.

Szegedi Lőrinc ugyanezen psalmust parafrazeáló, szintén disztichonos zsoltárfordításában a fő retorikai technikának ugyancsak a bővítés mutatkozik: az egyes fogalmak, képek részletgazdagabb magyarázata, pontosítása válik az amplificatio

28 „Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum, / et in peccatis concepit me mater mea." Vulgata Clementina, Ps 50,7.

29 Fodor, *Psalmi*..., 5.

30 Desiderius Erasmus Roterodamus, *De duplici Copia rerum ac verborum commentarii duo* (Párizs: Jodicus Badius, 1512).

31 Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*..., 87.

32 Idézi Terence Cave, „»Enargeia«: Erasmus and the Rhetoric of Presence in the Sixteenth Century", *L'Esprit Créateur* 16, 4. sz. (1976): 5–19, 8.

bázisává. A Vulgata-beli psalmus 3. szakaszának első tagmondata („Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam")[33] négyszeres hosszúságúra bővül, amely jól láthatóan Isten alakjának, attribútumainak részletezését szolgálja: „Summe Deus vasti iudex iustissime mundi, / Cuius in imperio machina tota iacet. // Respice me nimia peccati mole gravatum, / Suscipias famuli vota precesq[ue] tui."[34] A copia-technika alkalmazásba vétele a 21. sorpárban is megfigyelhető: „Totius o mundi genitor Defensor et Autor / Iustificae qui tu iura salutis habes."[35] A fordításban a copia verborum, a halmozás technikája (pl. *genitor-Defensor-Autor*) Isten végtelenségét és körülírhatatlanságát hivatott szemléltetni: Isten tulajdonságainak amplificatiója egyúttal az Istenre vonatkozó megnevezések, a részletezés elégtelenségére is rámutat. A versbeszélő saját alakját (és az elkövetett bűnöket), ismét a copia-technika által, állítja szembe, az ellentét alakzatát alkalmazva, a transzcendenciával: az amplificatio a megszólaló már-már kifejezhetetlen jelentéktelenségét és bűneinek súlyosságát teszi érzékletesebbé: „Cur ego criminibus coelestem offendere Regem / Sustinui foedis, *pulvis* et *umbra* soli?"[36] Szegedi parafrázisán emellett egy, a Vulgata-beli psalmusból hiányzó, allegóriává bővülő fogalmi metafora, a bűn és a méreg azonosítása is végigvonul.[37] Ennek alapját egyrészről a forrásszöveg izsóp-motívuma, másrészről pedig a Christus Medicus-toposz adhatja, amit a 4. sorpárban található explicit krisztianizálás is megerősít („Esse tuum munus misereri Christe rogantis, / Et dare quae querulo poscimus ore soles.")[38]

Fodor Bálint 41/42. zsoltárhoz írt parafrázisában az amplificatio már a psalmus 1. sorának lefordításában megmutatkozik: a forráshoz kívánkozó szarvas képe, ismételten az enargeia jegyében, jelenetté bővül:

Sicut aquas mitis fontanas cervus adire,
Membra gravisque cupit fessa levare siti.
Ut celsos peragrat montes sylvasque profundas,
Dum miser optatam prosequitur requiem.[39]

33 Vulgata Clementina, Ps 50,3.
34 SZEGEDI, *Psalmi*..., 2.
35 Uo., 4. Ennek a sorpárnak nincs párhuzamos szöveghelye a Vulgatában.
36 Uo., 3. (Kiemelés tőlem, H. I.)
37 Lásd pl. „Tu medicam pavidis quam potes affer opem. // Hoc mihi tum primum peccati virus adhaesit [...]" (Uo.) és „Lethiferas spurci pestes a corde repelle" (Uo.).
38 Uo., 2.
39 FODOR, *Psalmi*..., 2.

A parafrázis a jelzős és határozós szerkezetek halmozása révén válik hatásosabbá, ami a szarvas alakjának megelevenedésében is érzékelhető: Fodor szövegének 2. és 4. sora a szarvas célját teszi specifikussá, a térbeli ellentétezést tartalmazó, a mozgalmasság érzetét keltő 3. sor pedig a szarvasnak a vers jelen idejéhez kapcsolódó állapotát jelöli ki – így, az eredeti zsoltártextusban is megtalálható metaforizáció révén, a *vándorlás* a versbeszélő alakjára is ráíródik. A forrásszöveg 7. és 8. szakaszait[40] szintén jelentős bővítéssel, jelzős és határozós szerkezetek halmozásával ülteti át Fodor, amelynek a célja itt is a szemléletesség, illetve az esztétikai élmény fokozása lehetett:

Iordanis rapitur variis qua flexibus amnis,
    Hermon ubi montes eminet ante alios,
Vortice ceu gurges rapido ruit altus in undis,
    Cum strepitus fluvii personuere tui.
Sic nostrum tanquam fluviorum turbine pressum,
    Ulterius poterit vix superesse caput.[41]

Fodor zsoltárátirata nem a hegy és a folyó térbeli ellentétére, hanem a Jordán folyó örvénylésére koncentrál, amit az idézett részben a víz mozgására utaló, szinonim jellegű kifejezések halmozása is jelez. A látványra irányuló copia verborum – ismét mint enargeia – fokozza a kép mozgalmasságát, hatásosságát. Emellett az örvénylő folyó, Fodor inventiójaként, a megszólaló (és közössége) bűneinek és szerencsétlenségének metaforájává, allegóriájává válik: a folyók forgása, örvénylése úgy nyomja le a fuldoklókat, mint a bűnösöket vétkük. Ezt az olvasatot a 20. sorpár metaforája is megerősíti, a megszólalóra nehezülő bajok párhuzamosak a ránehezülő víztömeggel: „Totus sum magna constrictus mole malorum, / Ex unoque fero tristia multa malo."[42] A külső (természeti) látvány és a belső (lelki) tartalmak explicit összekapcsolása a szemléletesség mellett tehát a szövegkohéziót is erősíti.

Szegedi Lőrinc kiadványának második szövegében, a 126/127. zsoltár[43] parafrázisában a bővítésnek nemcsak a copia verborum, hanem a copia rerum aspektusa is megfigyelhető. A szöveg jelentős mértékben bővül: a Vulgata-beli textus

40 „[...] Ad meipsum anima mea conturbata est: / propterea memor ero tui de terra Jordanis et Hermoniim a monte modico. // Abyssus abyssum invocat, in voce cataractarum tuarum; / omnia excelsa tua, et fluctus tui super me transierunt." Vulgata Clementina, Ps 41,7–8.

41 Fodor, *Psalmi...*, 3.

42 Uo.

43 A kiadvány paratextuálisan a 128. zsoltárt jelöli meg (lásd Szegedi, *Psalmi...*, 4.), valószínűsíthetően tévesen, hiszen az incipit („Nisi Dominus aedificaverit") már a 126. Vulgata-psalmus kezdősorára utal. Vö. Vulgata Clementina, Ps 126,1.

5 szakaszát 9 disztichonos sorpár adja vissza. Feltűnőek a psalmusba beemelt újszövetségi és antik motívumok, amelyek, az ószövetségi zsoltár elemeihez kapcsolódva, a protestáns humanista diskurzusba ágyazzák be azt. A Vulgata-beli zsoltár virradásképét („Vanum est vobis ante lucem surgere")[44] a Szegedi-psalmus a *ragyogó Phoebus megjelenése*ként parafrazeálja: „Nil iuvat ante ortum radiantis surgere Phoebi".[45] Az ezt követő szakasz pedig, Szegedi inventiójaként, a Krisztus által többször felidézett Mammon-motívum segítségével mutatja fel a földi élet túlzottan anyagias mivoltát: „Sollicitus vitae cumulas tibi Mammona iniquum, / Qui solet ad Stygios ducere saepe lacus."[46]

A 7. sorpárban a Vulgata-beli szövegben szereplő *nyilak*, a már idézett nap helyében megjelenő *Phoebus*hoz hasonlóan, *Mars*sal asszociálódnak: „Strennuus ut miles ardens iam Marte sagittas, / Non intermissas cum volet ipse iacit."[47] A nyílhasonlat kibővítése átszervezi a szöveg zárlatát: Krisztus úgy irányítja az emberek útjait, ahogy a katona (akit Mars tüze éget) kilövi nyilait („Et cursus hominum simili ratione feruntur / Quos regit arbitrio Christus ubique suo.").[48] Illetve a boldogság és Isten követésének a forrásszövegben is megtalálható összekapcsolódása szintén a nyíl-motívumon keresztül konstruálódik meg a parafrázisban: „Talibus exundas domini quicunque sagittis, / Perpetuo cunctis iure beatus eris."[49]

Jól látható, hogy a Szegedi-zsoltár bővítései alapvetően asszociatív jellegűek, s az értelmezés mellett a variabilitáson alapuló elocutio szolgálatában állnak, a psalmust a protestáns humanista műveltség keretébe illesztik. Az antik mitologikus motívumok azonban kizárólag metaforaként-hasonlatként, azaz a decorum elemeiként (vagy akár humanista intellektuális játékként) jelennek meg, a zsoltárjelentést nem módosítják.

Az idézett zsoltárparafrázisok szövegprodukciós eljárásai alapján egy olyan alkotási gyakorlat rajzolódik ki, amely a szövegszervező elvvé a copia-technikát teszi meg. Az átiratokban az alkalmazásba vett retorikai technikák megkönnyítik a befogadást, illetve a szövegek esztétikai karakterét erősítik. A bővítések, Erasmus copia-elméletével összhangban, nem betoldásként tűnnek fel, hanem a világosság (claritas) és az elocutio jut érvényre általuk.

44 Vulgata Clementina, Ps 126,2.
45 SZEGEDI, *Psalmi*..., 5.
46 Uo.
47 Uo.
48 Uo.
49 Uo.

Kitekintés: a magyar nyelvű zsoltárfordítási gyakorlat

Fodor Bálint és Szegedi Lőrinc munkái egy a humanista műveltségeszményhez szorosan kapcsolódó praxist képviselnek – ez a parafrázisok disztichonos versformájában és motivikusan is megnyilvánul –, illetve funkciójában is ehhez a szűk közösséghez kötődnek: a latinul jól tudó humanista értelmiség számára szolgáltak egyszerre intellektuális élvezetként és kegyes olvasmányként.

Ezzel szemben a magyar nyelvű zsoltárparafrázisok nagy része a gyülekezeti éneklés gyakorlatába illeszkedett, s ennek megfelelően befogadásuk is prototipikusan kollektív keretek között zajlott.[50] Ezeknek a szövegeknek a szerzői azonban jellemzően ugyanabban a wittenbergi képzésben vettek részt, mint a már idézett latin nyelvű zsoltárátiratok alkotói. Ezáltal, hipotézisem szerint, a copia elmélete és gyakorlata a magyar nyelven (is) alkotó, ám Wittenberget járt, vagy a wittenbergi szellemi közeggel valamiképpen kapcsolatban álló szerzők szövegeit sem hagyta érintetlenül. Ennek bizonyítására Szegedi Gergely Szegedi Lőrincnek dedikált 7. psalmusát[51] elemzem a latin nyelvű parafrázisok amplificatiós technikáinak a tükrében. Szegedi Gergely még Melanchthon életében, 1556-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és vált a *Coetus Ungaricus* tagjává.[52]

Szegedi zsoltára nagyon jelentősen bővít a forrástextuson: a Vulgata 7. psalmusának 18 szakaszát 21 négysoros strófa adja vissza. A parafrázisban a Vulgata-beli zsoltár 2. szakaszának első része („Domine Deus meus, in te speravi")[53] egy Istenre vonatkozó hasonlattal bővül: „Én Istenem mindenkor benned bíztam, / *mint erős kőfalhoz* úgy támaszkodtam".[54] Ezáltal Szegedi szövege kapcsolatot teremt a következő versszak ellenség-oroszlán hasonlatával („Dúl-fúl ellenségem nagy irégységében, / *mint éh oroszlán* kegyetlenségében"),[55] amely a Vulgata-beli psalmusban is fellelhető („ne quando rapiat ut leo animam meam").[56] A szövegben tehát a metafora mellé kerül a metafora feloldása, magyarázata is,

50 Vö. H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 9.

51 RPHA 1298. Első kiadása a Szegedi Gergely által szerkesztett, de csak halála után, 1569-ben megjelent énekeskönyv. Az énekeskönyv a szöveget Szegedi Gergelynek tulajdonítja, és 1564-et jelöli meg a szereztetés idejének. Az akrosztichonban „SzEGEDI LERINC" olvasható, azaz a zsoltárt Szegedi Gergely Szegedi Lőrincnek ajánlotta. Szegedi Gergely, „Psalmus VII", in *XVI. századbeli magyar költők művei*, 5, szerk. Szilády Áron, RMKT VI, 371–474 (Budapest: MTA, 1896); vö. Molnár, „Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve", 331, 10. lj.

52 Szegedi, „Psalmus VII", 367.

53 Vulgata Clementina, Ps 7,2.

54 Szegedi, „Psalmus VII", 372. (Kiemelés tőlem, H. I.)

55 Uo. (Kiemelés tőlem, H. I.)

56 Vulgata Clementina, Ps 7,3.

ami a szöveg didaktikus célzatának érvényesítése szempontjából esszenciális; valamint a metafora egyúttal szövegkohéziós eszközzé is válik. Szegedi fordítása a további versszakokban is erőteljesen amplifikálja a forrásszöveget. A 15. strófa például az isteni büntetéseket részletezi, amelyek az ellenségre várnak, *ha meg nem térend nagy hamarsággal*: „Istennek fenyegető ostorával, / Bizon meglő az ő mérges nyílával, / Fegyverrel, éhséggel és döghalállal."[57] A 19. versszakban pedig a didaktikus szándék erősödik fel a bővítések révén: a Szegedi-zsoltár levonja a tanulságot; a másnak vermet ásó, majd ebbe beleeső ellenségek Vulgata-beli képe („Lacum aperuit, et effodit eum; / et incidit in foveam quam fecit.")[58] példázatossá válik: „Az mely vermet ti énnekem ástatok, / Az árokban ti magatok béestek, / Mert a ki más embernek ásand árkot, / Önnen maga esik bele tudjátok."[59]

Nyilvánvaló, hogy ez a rövid példa nem elégséges annak a tézisnek az igazolására, hogy Magyarországon a népnyelvű zsoltárparafrázisok poétikája wittenbergi mintát követett volna. Azonban reményeim szerint sikerült rámutatnom, hogy a Szegedi-féle magyar zsoltárátirat poétikai megformáltsága sem nélkülözi a retorikai tudatosságot, és ennek nyomán joggal merülhet fel a kérdés, hogy milyen összefüggés mutatható ki az általa alkalmazott népnyelvi retorikai stratégiák, valamint a neolatin humanista copia-elv között, és ennek nyomán feltételezhetjük-e, hogy a latin zsoltárparafrázisok poétikai elvei legalább részben visszatükröződnek a magyar nyelvű átiratokban.

57 SZEGEDI, „Psalmus VII", 373. Nisi conversi fueritis, gladium suum vibrabit; / arcum suum tetendit, et paravit illum. Vulgata Clementina, Ps 7,13.

58 Vulgata Clementina, Ps 7,16.

59 SZEGEDI, „Psalmus VII", 373.

Etlinger Mihály

Az első bártfai énekeskönyv kérdései

Előtanulmány

Bevezetés

A 16. századi magyar nyelvű költészet nyomtatott hagyományát a fennmaradt források alapján szinte teljesen feldolgozta a szakirodalom. Nagymértékű filológiai újdonságokat az ismeretlen források felbukkanása hozhat leginkább, ilyesmiből viszont az idő előrehaladtával egyre kevesebb várható. Ismerünk hivatkozott, de elveszett nyomtatványokat, kötéstáblákból kiáztatott töredékeket, vagy rövid terjedelmű, históriákat tartalmazó füzetes kiadványokat, amelyek jellegüknél fogva könnyebben erodálódtak. Ezek esetében, ha nem is látható, de érzékelhető hiánnyal találkozunk: több volt valaha, mint amennyit ismerünk. Mi lehet viszont azokkal a forrásainkkal, amelyekről még ennyi fogalmunk sem lehet? Ha nem is minden kétséget kizáróan, de a szöveghagyomány tendenciózus anomáliái mentén még kirajzolódhatnak elveszett források.

A gyülekezeti énekeskönyvek rettentően heterogén műfajú, korú és szövegállapotú korpusza nem segíti a látásviszonyokat szöveghagyományuk feltérképezésében. Ezt nehezíti még a csonkán, címlap nélkül maradt énekeskönyvek nehézkes datálása is: több, közel egykorú énekeskönyv esetében az újonnan közölt énekek első előfordulásaiban sem lehetünk biztosak, és emiatt a nyomtatványok időbeli sorrendjében – a sztemmák felállításának egyik alapvető feltételében – sem. A 16. század végére ugyanakkor az énekeskönyvek hagyományozódásában is megteremtődtek csapásirányok és öröklődési modellek, emellett a felekezeti különbségek is jobban kirajzolódtak a liturgikus funkciók és a dogmatikai jellemzők mentén. Ezek együttesen azt eredményezik, hogy a változatok együttes olvasásával érzékelhessük a szöveghagyomány esetleges hiátusait.

A gyülekezeti énekeskönyvek szöveghagyományán emellett nagyon határozottan látszik az, hogy Huszár Gál 1560-as nyomtatványa után a szerkesztők első-

sorban és túlnyomórészt korábbi nyomtatott forrásból dolgoztak.[1] Sőt, általában több énekeskönyvből is. A vizsgált anyag e sajátossága és annak következetessége engedi csak meg, hogy ne lehessen bárhány kéziratos ismeretlennel feltölteni a változatok ágrajzait: szövegösszevetéssel a legtöbb esetben kikövetkeztethetők a variánsok konkrét forrásai.

Jelen tanulmányban a gyülekezeti énekek szöveghagyományának ingoványos talaján próbálok egyensúlyozni, és nem szeretnék biztosan és hangosan állítani semmit sem. De talán épp a korpusz bizonytalanságai miatt lehet büntetlenül feltételezésekbe vagy módszertani kísérletezésekbe bocsátkozni.

Bártfa, 1593

Az úgynevezett bártfai énekeskönyv sok szempontból újította meg az addig kialakult gyülekezeti énekhagyományt. Amellett, hogy elsőként idomult szerkezete az egyházi év eseményeihez, és hogy a legvaskosabb, 274 éneket tartalmazó énekeskönyv a században, 44 új gyülekezeti éneket is közölt. Ilyen mértékű bővüléssel korábban csak Huszár Gál és Bornemisza Péter nagyívű kolligátumaiban találkozhattunk, nem tekinthető jellemzőnek a korban. A bártfai kiadás szerkesztője vélhetőleg Mihálykó János volt.[2] A nyomdai munka, a szedés minősége azonban nem igazodott a vállalkozás nagyszerűségéhez: a sajtóhibákat, a nyelvi következetlenségeket a szakirodalom a német anyanyelvű nyomdász számlájára szokta írni. Ezek miatt viszont érdekes szövegkritikai helyzet áll elő az elsőként itt megjelenő, ám sejthetően roncsolódott szövegváltozatok esetében, mivel az ezeket felhasználó későbbi énekeskönyvek szerkesztői kénytelenek „javítani" nyilvánvaló tévesztéseiket.

1 Pap Balázs korábbi és jelenlegi kutatásai is egyértelműen ebbe az irányba mutatnak: Pap Balázs, *Históriák és énekek,* Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014), 51–109; Pap Balázs, „Az 1602-évi énekeskönyv újdonságai", *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246; Pap Balázs, „Változatok és változtatások: Sztárai Mihály 23. zsoltára", *Verso* 5, 2. sz. (2022): 27–35; Pap Balázs, *Sztemmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben* (Budapest: Reciti, 2023). Ezt támasztották alá korábbi vizsgálódásaim is: Etlinger Mihály, *Betű és forrás: Az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvről,* PhD dolgozat (Pécs: PTE IDI, 2020), hozzáférés: 2023.01.09, https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34190; Etlinger Mihály, „Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia: A 16–17. századi magyar versek szöveghagyományához", *Verso* 5, 2. sz. (2022): 37–44.

2 Csepregi Zoltán feltételezését Hubert Gabriella támasztja alá meggyőzően: H. Hubert Gabriella, „Tanulmány", in *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek, [Bártfa, 1593],* fakszimile, szerk. Kőszeghy Péter, Bibliotheca Hungarica Antiqua XLVII, 7–68 (Budapest: Balassi Kiadó–OSZK–MTA BTK ITI, 2019), 8–13.

A bártfai nyomtatvány sajtóhibáinak jelentőségét növeli, hogy a nemrégiben megjelent hasonmáskiadás kísérőtanulmánya felhívja a figyelmet a két, kiadáshoz használt csonka példány[3] összevetésekor tapasztalt betű- vagy szóeltérésekre, amelyek úgy jöhettek létre, „hogy szedés közben két variáns keletkezett."[4] Valami hasonló történhetett tehát, mint amikor az 1569-es Szegedi Gergely által szerkesztett, de sok nyomdai hibát ejtő debreceni kiadást az egy évre rá megjelenő énekeskönyv leginkább csak helyesbítette, nem szerkesztette át: így inkább újrakiadásról beszélhetünk. Annyiban viszont mégsem hasonló, hogy a debreceni nyomtatványokat egymástól független énekeskönyvként tartjuk számon.

Hubert Gabriella arra is felhívja a figyelmet, hogy a fakszimiléhez használt két példány előszava is helyenként eltér, illetve a 233. oldalon az MTA példánya egy kottát is tartalmazott, amelyet a kiadáshoz legnagyobbrészt felhasznált OSZK-béli nem. E jellegzetességek és a korábbi debreceni példa mentén adódhat a kérdés, hogy az ilyen esetekben egy énekeskönyv két példányát, vagy két énekeskönyv egy-egy példányát ismerhetjük?

A bártfai énekeskönyv datálása is árnyalja a helyzetet. A nyomtatvány utolsó levelei nem maradtak fenn, és minden valószínűség szerint azon volt a keletkezés dátuma.[5] Egyetlen véletlen adatba kapaszkodhatunk csak: Újfalvi Imre 1602-ben, énekeskönyvének bibliográfiájában említi, hogy dolgozott az 1593-ból származó bártfai énekeskönyvből. Szerkesztőjéről és egyebekről más közelebbi adatot nem közöl. Mivel volt egy ismeretlen datálású, nyomdászati érvek alapján a bártfai Gutgesell-nyomdához köthető énekeskönyv (több példányban), és Újfalvi is beszámolt egy bártfai énekeskönyvről, ezeket érthető módon összekapcsolták a szakirodalomban. Azonban a két példány nem feltétlenül jelent meg ugyanabban a naptári évben (ahogy annak idején Debrecenben sem), emellett Újfalvi feltételezhetően csak egy bártfai példányból dolgozott, így az egyikük datálása sem feltétlenül helyes. Újfalvi Imre szavahihetőségét nem kérdőjelezném meg: 1593-ban jobb biztosnak lenni.

3 Országos Széchényi Könyvtár: RMK I. 267; MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye: RM I 4r 294. Létezik még egy elején-végén csonka példány a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában (jelzete: N 512), illetve egy lappangó példányról van még ismeretünk.

4 H. Hubert, „Tanulmány", 24.

5 Uo., 7.

Bölöni-kódex, 1615–1621

A bártfai énekeskönyv úgy került a látóterembe, hogy korábban többet foglalkoztam a Bölöni-kódexszel és annak egyik forrásával, egy mára elveszett 16. század végi nyomtatott unitárius énekeskönyvvel. Mivel egy szerkezet- és szövegszinten pontos másolat maradt fenn a kódexben – és egy énekeskönyv szerkesztője általában nyomtatott forrásból dolgozik –, lehetőséget adott arra is, hogy énekanyagát a korabeli nyomtatott változatokkal összeolvasva forrását megpróbáljam elhelyezni a 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek viszonyrendszerében.

Hevesi Andrea foglalkozott a Bölöni-kódex és az 1593-mas bártfai énekeskönyv kapcsolatával.[6] Regisztrálta, hogy több kizárólagos tartalmi egyezésük mellett mégis elkülönböznek szövegváltozataikban. A tartalmi egyezések szorossága és a szövegváltozatok mássága abban az esetben sem változik nagymértékben, ha a Bölöni-kódex forrása, az 1593 és 1601 közé datálható unitárius énekeskönyv bekerül a képletbe, mivel következetes, szolgai másolásának eredményeképp nagy hányadában, jó állapotban maradt fenn. A két nyomtatott énekeskönyv időbeli közelsége is sajnos csak annyira lehet érv kapcsolatuk ellen, mint mellette; egy szerkesztő egyaránt dolgozhat egy frissessége miatt legjobbnak vélt új kiadásból, és ugyanúgy lehet még híján annak, míg szerkesztői munkáját végzi.

Kizárólagos tartalmi egyezéseik mellett a Bölöni-kódex vonatkozó énekeinek szinte mindegyike megtalálható a bártfai énekeskönyvben, ugyanakkor a kor többi szövegváltozataival összevetve az látszik, hogy a bártfai énekeskönyv nem lehetett közvetett forrása sem az unitárius kéziratnak. A következő összevetésben a *Drága dolog az Úristent dicsérni…* kezdetű ének különböző előfordulásainak részleteit láthatjuk. A teljes versszöveg közlésétől annak terjedelme miatt eltekintettem, ám a bártfai variáns erős eltérései (szürkével kiemelve) a kiválasztott strófák alapján is látványosak.

6 HEVESI Andrea, „Adalékok a *Bölöni-kódex* történetéhez", *Keresztény Magvető* 119, 2. sz. (2015): 239–247.

1. Táblázat

Bölöni-kdx. 117r **Psalmus száznegyvenhét**	**RMNy 640 91.** **147. Psalmus**	**RMNy 713 322.** **Psalmus 147.** **Nótája: Jól lehet, nagy sokat szóltunk Sándorrúl**	**RMNy 886/1 73r** **CXLVII. Psalmus**	**RMNy 983 423.** **Psalmus CXLVII.**
3. Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megepedt lelkeket**, Ő **enyhít** meg sok **keserűségeket**, Mind testi és **lelki betegségeket**.	3. Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megalétt lölköket**, Ő **enhít** meg sok **keserűségeket**, Mind testi és **lölki betegségeket**.	3. Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megélett lelkeket**, Ő **enhíti** meg sok **keserűségeket**, Mind testi és **lelki betegségeket**.	3. Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megalélt lelkeket**, Ő **enyhít** meg sok **keserűségöket**, Mind testi és **lelki betegségöket**.	3. Ő gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az **megepedt lelkeket**, Ő **enyhít** meg sok **keserűségeket**, Mind testi és **lelki betegségeket**.
4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel **ennyé** szántalan rendre, Azért hogy **ne tekéntene népére**?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel **enni** szántalan rendre, Azért hogy **ne tekintene népére**?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel **ennyé** szántalan rendre, Azért, hogy **rá tekéntene mindenre.**	4. Nagy számot tart ű választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel **ennyi** szántalan rendre, Azért hogy **ne tekintene népére**?	4. Nagy számot tart ő választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel **ennyé** szántalan rendre, Azért hogy **ne tekéntene népére**?
6. Ez őneki **csudálatos** tanácsa, Hogy az **szilígyeket** felmagasztalja, De az kevély **gonoszokot** utálja, És őköt mind **az földig** legyalázza.	6. Ez őneki **csudálatos** tanácsa, Hogy az **szelédeket** felmagasztalja, De az kevély **gonoszokat** utálja, És űket mind **az földig** legyalázza.	6. Ez őneki **csudálatos** tanácsa, Hogy az **szelígyeket** felmagasztalja, De az kevély **gonoszokot** utálja, És őket mind **fottiglan** legyalázza.	6. Ez őneki **csudálatos** tanácsa, Hogy az **szelídeket** felmagasztalja, De az kevély **gonoszokat** utálja, És őket mind **az földig** legyalázza.	6. Ez őneki **csodálatos** tanácsa, Hogy az **szilígyeket** felmagasztalja, De az kevély **gonoszokat** utálja, És őket mind **az földig** legyalázza.
7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangoskodó** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtöt imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangicsáló** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangicsáló** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangicsáló** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.	7. Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos **hangoskodó** szerszámmal, Beszélgessünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván őtet imádságunkkal.

Bölöni-kdx. 117r **Psalmus száznegyvenhét**	**RMNy 640 91.** **147. Psalmus**	**RMNy 713 322.** **Psalmus 147.** **Nótája: Jól lehet, nagy sokat szóltunk Sándorrúl**	**RMNy 886/1 73r** **CXLVII. Psalmus**	**RMNy 983 423.** **Psalmus CXLVII.**
8. Ő vonzza be az **egeket felhőkkel**, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre **széllel**, Hogy gyümölcsöt, **füvet** hozzon **bőséggel**.	8. Ő vonzza be az **egeket felhőkkel**, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre **széllyel**, Hogy gyümölcsöt, **füvet** hozzon **bűséggel**.	8. Ő vonzza bé az **hegyeket, völgyeket**, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre **széllel**, Hogy gyümölcsöt, **füvet** hozzon **bévséggel**.	8. Ő vonzza be az **egeket felhőkkel**, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre **széllel**, Hogy gyümölcsöt, **füvet** hozzon **bűséggel**.	8. Ő vonzza be az **egeket felhőkkel**, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszármaztat az földre **széllel**, Hogy gyümölcsöt, **fűet** hozzon **bőséggel**.
9. Az **hegyeken**, **völgyeken**, **telekeken** Ő ad az barmoknak eledeleket, Az **hollófiaknak** is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	9. Az **hegyekön**, **völgyekön**, **telekökön** Ű ad az barmoknak eledeleket, Az **hallófiaknak** is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	9. Az **hegyeken**, **völgyeken cselekedett**, Ő ad az barmoknak eledeleket, Az **hollófiaknak** is éhségeket Ő tölti bé, megadja kéréseket.	9. Az **hegyeken**, **völgyeken**, **telekeken** Ő ad az barmoknak eledeleket, Az **hollófiaknak** is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.	9. Az **hegyeken**, **völgyeken**, **telekeken** Ő ád az barmoknak eledeleket, A **hollófiaknak** is éhségeket Ő tölti be, megadja kéréseket.
11. Kedve vagyon csak az őtöt **félőkön**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kicsinben**, Ótalom ez világi erő ellen.	11. Kedve vagyon csak az őtet **félőkben**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kicsinben**, Ótalom ez világi erő ellen.	11. Kedve vagyon csak az őtet **félőkön**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kéncsében**, Ótalom ez világi erő ellen.	11. Kedve vagyon csak az őtet **félőkben**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kicsinben**, Ótalom ez világi erő ellen.	11. Kedve vagyon csak az őtet **félőkben**, Gyönyörködik az igaz emberekben, Hatalmas azoknál minden **kicsinben**, Ótalom ez világi erő ellen.
13. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **zárszájait** bírja erősen, **Polgáridot** megáldja **egyen-egyen**, Részesítvén sok jótéteményében.	13. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **zárjait** bírja erősen, **Polgáridat** megáldja **egyen-egyen**, Részesítvén sok jótéteményében.	13. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **zavarit** bírja erősen, **Polgáridat** megáldja **igen gyengén**, Részesítvén sok jótéteményében.	13. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **zárjait** bírja erősen, **Polgáridat** megáldja **egyen-egyen**, Részesítvén sok jótéteményében.	13. Ő teneked bátorságod mindenben, Kapuid **zárait** bírja erősen, **Polgáridat** megáldja **egyességben**, Részesítvén sok jótéteményében.

Bölöni-kdx. 117r **Psalmus száznegyvenhét**	**RMNy 640 91.** **147. Psalmus**	**RMNy 713 322.** **Psalmus 147.** **Nótája: Jól lehet, nagy sokat szóltunk Sándorrúl**	**RMNy 886/1 73r** **CXLVII. Psalmus**	**RMNy 983 423.** **Psalmus CXLVII.**
17. Miként **ismét** az **darabos** jegeket, Ide aláhányja az **kőesőköt**, **Egyetemben** hordoz **nagy** hidegeket, **Kiket** soha lám senki el nem tűrhet.	17. Miként **ismét** az **darabos** jegeket, Ide aláhányja az **kőesőket**, **Egyetemben** hordoz **nagy** hidegeket, **Kiket** soha lám senki el nem tűrhet.	17. Viszont mikor **parancsolatját adja**, Lészen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit **feltámasztja**, Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	17. Miként **ismét** az **darabos** jegeket, Ide aláhányja az **kőesőket**, **Egyetemben** hordoz **nagy** hidegeket, **Kiket** soha lám senki el nem tűrhet.	17. Miként **esmét** az **darabos** jegeket, Ide aláhányja az **kőesőket**, **Egyetemén** hordoz **nagy** hidegeket, **Kiket** soha lám senki el nem tűrhet.
18. Viszont **ismét** mikor **parancsolatját adja**, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit **feltámasztja**, Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	18. Viszont mikor **parancsolatját adja**, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit **föltámasztja**, Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	18. Miként ismét az **darabolt** jegeket, Ide aláhányja az kőesőköt, **Egyetembe** hordoz **sok** hidegeket, **Melyet** soha lám senki el nem tűrhet.	18. Viszont mikor **parancsolatját adja**, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit **feltámasztja**, Az jegeket folyóvízzé olvasztja.	18. Viszont mikor **parancsolatja adája**, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit **feltámasztja**, Az jegeket folyóvízzé olvasztja.
21. Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenheted énekében írta **Tanóságul** és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	21. Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenheted énekében írta **Tanúságol** és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.		21. Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenheted énekében írta **Tanulságul** és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	21. Ez éneket az szent Dávid próféta Száznegyvenheted énekében írta **Tanúságul** és kinyilatkoztatta, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.

Külön felhívnám a figyelmet arra, hogy az erős szószintű eltérések mellett a bártfai változat egyedüliként cseréli fel a 17. és a 18. strófát, a 21. pedig hiányzik belőle; ezért nem lehetett forrása egyik bemutatott változatnak sem.

Abban az esetben, ha az unitárius változatok (Bölöni-kódex, RMNy 983) különböznének el leginkább, könnyen ráfoghatnánk a jellemzően erőteljesen beavatkozó és következetes unitárius szerkesztőkre, de ez esetben nem így van. Kérdés tehát, hogy hogy lehetnek kizárólagos tartalmi kapcsolatban a bártfai énekeskönyvvel, hogyha a legtöbb esetben nem közelítenek egymáshoz szövegszinten?

Temetési énekek

Tartalmi egyezéseik a temetési énekek mentén a leginkább szembetűnők. Az 1590-es évek új temetési énektermése különböző töredékes és teljes forrásokból maradtak ránk, tartalmi kapcsolódásaik viszont így is látványosak.

Az alábbi táblázatban (2. táblázat) a 17. század elejéig megjelenő temetési énekek előfordulásai láthatók az új énekeket is közlő forrásokban, illetve az azok közti egyéb tartalmi átfedések vizsgálhatók. A szürkével kitöltött cellák az adott énekek első előfordulásait mutatják, és a korábbi énekanyag megjelenését is rögzítettem. Természetesen a datálási kérdések tisztázatlansága, az énekeskönyvek töredékessége, illetve a kéziratok másolóinak opcionális válogatása miatt kritikával kell kezelnünk az első előfordulások és a kötetek teljes tartalmának bizonyosságát, leginkább arra irányítanám a figyelmet, hogy *bizonyos* énekek *kizárólag* ezekben a forrásokban találhatók meg. És mivel ezek a variánsok korban egymáshoz nagyon közel tűnnek fel, és nem nagyon öröklődnek tovább a későbbi századokban sem, erős filológiai gyanú ébred kapcsolatuk szorosságára.

2. Táblázat

incipit	RPHA-szám	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	Bártfa, 1593 (RMNy 713)	Bölöni-kódex, 1615-21	Alciatus-toldaléк, 1596 k.	Debrecen, 1602 (RMNy 886/2)	In exequiis defunctorum, Várad, 1654 (RMNy 2565)	In exequijs defunctorum, Kolozsvár, 1660 (RMNy 2903)
A mi életünknek közepette (invokáció)			398	41v		2r		102
Aznap eljő nagy haraggal	RPHA 0031					x	30	
Adj üdvösséges kimúlást	RPHA 0059		400	63r		7v	11	1
Az én életemnek minden idejében	RPHA 0125		361		139r			
Az Úristennek jóakaratjából, szent igéjének hallásából	RPHA 0153					6r	4	7
Az Istennek jóvoltáról	RPHA 0139	9r	402	58v		8r	12	3
Az örök élet mi legyen	RPHA 0143	17v	405	65r		4r	7	6
Bizonytalan voltát világ állapotjának	RPHA 0182			70r				10
Bűnnek az ő zsoldja a halál, jól tudjuk	RPHA 0213						42	14
Ember, emlékezzél az szomorú halálról	RPHA 0340	12r	404	42r		5r	8	22
Ember, emlékezzél utolsó napodról	RPHA 0341	29r	394	48v			20	28
Emlékezzél élő ember	RPHA 0360	18r	406	57r		10r	15	26
Emlékezzél meg, emberi állat (17. századhoz sorolt)				45r				
Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat	RPHA 0362	46r	391		136r			

incipit	RPHA-szám	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	Bártfa, 1593 (RMNy 713)	Bölöni-kódex, 1615-21	Alciatus-toldalék, 1596 k.	Debrecen, 1602 (RMNy 886/2)	In exequiis defunctorum, Várad, 1654 (RMNy 2565)	In exequiis defunctorum, Kolozsvár, 1660 (RMNy 2903)
Emlékezzünk a mi életünkben	RPHA 0370					18r	25	
Emlékezzünk az utolsó napról	RPHA 0371		414			12v	18	
Emlékezzünk, mi, keresztyén népek	RPHA 0374		398	43v		6v	10	23
Fejenként mi erről emlékezzünk	RPHA 0401	32r	417			3r	6	
Gondolkodjál, ember, a te bűneidről	RPHA 0431		359				48	
Hagyjátok el, hű keresztyének	RPHA 0473	20r	408	62r		11r	16	32
Halandó emberek, kik most jelen vagytok	RPHA 0480	24r	411	52r		11v	17	39
Hallgassátok meg, keresztyének	RPHA 0506	34r		66r				
Illik nekünk erről emlékeznünk	RPHA 0572					5v	9	
Isten hívei, akik vagytok	RPHA 0597	35v				15v	21	
Jer, tegyük el a testeket	RPHA 0658	25v	412			12r	15	
Jer, temessük el a testet	RPHA 0659		401	60v		9v	14	42
Jézus Krisztus, Istennek szent Fia, bűnösöknek	RPHA 0666		417			14r	19	45
Jézus Krisztus, Úristennek Fia	RPHA 0676					x	28	
Keresztyének, kik Krisztusban bíztok	RPHA 0730					17v	24	
Kérlek és intlek mostan tégedet	RPHA 0735	42v				I/141v		
Krisztusnak hű keresztyéni	RPHA 0815	37r				x	26	18

incipit	RPHA-szám	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	Bártfa, 1593 (RMNy 713)	Bölöni-kódex, 1615-21	Alciatus-toldalék, 1596 k.	Debrecen, 1602 (RMNy 886/2)	In exeqviis defunctorum, Várad, 1654 (RMNy 2565)	In exequijs defunctorum, Kolozsvár, 1660 (RMNy 2903)
Mit bízik e világ ő álnokságában	RPHA 1002			(73r)			63	54
Megértsétek, keresztyének, kiknek Krisztus vezéretek	RPHA 0861	27r	413			16r	22	
Megszabadultam már én az testi haláltól	RPHA 0870	11r	404	43r		2v	4	52
Mely csalárd e világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol	RPHA 0875	39r	288	67r	130r			
Ó, te meghalandó emberi nemzettség	RPHA 1134	21v	409	50r		4v	7	56
Sok nyomorúsággal élete embernek	RPHA 1265						27	65
Serkenj fel már, ember, bűneidből	RPHA 1227					16v	23	62
Szent Pál apostolnak írása	RPHA 1320					x	29	
Szükség keresztyénnek, mindennek éltében	RPHA 1344							77
Tudjuk azt, hogy fejenként meg kell halnunk	RPHA 1388					8v	13	
Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk	RPHA 1389			41r		2v	3	86
Tudni hagyta nyilván írásban Szent Pál	RPHA 1390	13r						
Úristen, irgalmazz nekem a te irgalmasságod szerint	RPHA 1436		101			I/34r	5	94

Vizsgálódásom szempontjából az 1602-es debreceni énekeskönyv előtti források a legfontosabbak (hozzávéve a Bölöni-kódexet is), a későbbi énekeskönyvek tartalma az új énekek továbbélését vagy tovább nem élését mutatja. Emellett a váradi (RMNy 2565) és a kolozsvári (RMNy 2903) előfordulások a töredékben ránk maradt vagy csak részben lemásolt énekeskönyvek tartalmi lehetőségeit körvonalazhatják.

Ha a monyorókeréki és a bártfai nyomtatvány mellett a Bölöni-kódexet és a velük tartalmi hasonlóságokat mutató Alciatus-toldalékot is bevesszük a vizsgálatba, egészen sajátos jelenséggel találkozunk. Úgy fest, hogy bizonyos új énekek rendkívül változatos eloszlásban, de mégiscsak kizárólag e négy forráshoz köthetők. A források minősége rendkívül sokféle. A töredékes monyorókeréki énekeskönyv tartalma a bártfai nyomtatvány hiánytalan anyagának feszül, és ugyanez tapasztalható a szintén töredékes másolatban maradt Bölöni-kódex és a forrásából csak mazsolázgató, ráadásul csonkán maradt Alciatus-toldalék tartalmának összevetésekor.[7]

A következő szövegek megjelenései mégis közeli kapcsolatot feltételeznek:[8]

A mi életünknek közepette...
Az én életemnek minden idejében... (RPHA 0125)
Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat... (RPHA 0362)
Hallgassátok meg, keresztyének... (RPHA 0506)
Megértsétek, keresztyének, kiknek Krisztus vezéretek... (RPHA 0861)
Mely csalárd e világ, ó, emberi állat, mit ragaszkodol... (RPHA 0875)

A felsorolt énekek mennyisége már alkalmas arra, hogy statisztikai alapon vonjunk le tanulságokat. Ráadásul, ha a forrásokat – valószínűleg töredékességük okán – egyedítő unikum-énekeket és a már korábbról ismert szövegek előfordulásait is figyelembe vesszük, még szorosabb viszonyrendszer rajzolódik ki köztük. A vizsgált kéziratokról egyaránt gondolható, hogy mindkettő olyan nyomtatványt másol, amely mára elveszett, így tartalmuk e tekintetben szintén fontos. A forráscsoportot egyedítő – tehát az először itt, és több esetben is kizárólag itt megjelenő – közös énekek száma a forrásokban:

7 Egyedül az Alciatus-toldalék esetében merül fel a kétség, hogy forrása halotti énekeskönyvnek tekinthető-e, vagy véletlen egybeesés, hogy pont ezeket az énekeket örökíti tovább. E tekintetben fontos támpont a táblázatban feltüntetett oldalszámozás, mivel három halotti éneke egy blokkban helyezkedik el. Új temetési éneket nem ismerünk belőle, és fontos statisztikai adat az is, hogy a kézirat összesen kilenc éneket tartalmaz. Vö. VARJAS Béla, „Kilenc régi magyar ének", in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez,* 101–119 (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948).

8 A korábbi táblázatban szürkével kiemelve.

3. Táblázat

	Monyorókerék, 1590 k. (RMNy 648)	**Bártfa, 1593 (RMNy 713)**	**Bölöni-kódex, 1615-21**	**Alciatus-toldalék, 1596 k.**
a forráscsoportban először megjelenő énekek száma	6	9	5	3

A számok a században használt összesen 44 temetési ének és a forráscsoportban először megjelenő 11 új ének viszonylatában értelmezendők. A vizsgált halotti énekeskönyvek némelyikének töredékessége miatt azokat az énekeket is beleszámoltam, amelyek a fenti források közül akár kizárólag egyetlen forrásban jelennek meg. Mivel korábbi táblázatomban 1660-ig látható az a jelenség, hogy több ilyen ének felbukkan a forráscsoport utáni nyomtatott hagyományban is: recepciójuk a forrásvesztés dacára tetten érhető, így indokoltnak tartottam ezeket is beemelni. A forráscsoport tagjai időben egymáshoz nagyon közel jelentek meg, így az első előfordulást sem tudhatjuk biztosan, ezért is szemléltetem egyszerre a szövegcsoport újdonságait.

Ám a tartalmi egyezések okozta gyanakvást jó feloldani szövegbéli tapasztalatokkal. Szerencsére egy ének, a *Mely csalárd ez világ...* kezdetű mind a négy forrásban megtalálható.

4. Táblázat

RMK I 355, 39r **Más ugyanazonról**	**RMNy 713, 288.** **Cantio optima** **Ad notam: Bánat, keserőség megfogta szívemet**	**Bölöni-kódex, 67r** **Ezt is jó temetéskor mondani** **Nótája: Az szent írás mondja, hogy etc.**	**Alciatus-toldalék, 130r**[9] **Alia de breuitate vitae Humanae etc.**
Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, mit **bízhatol** őhozzá, Hogy nem **tekintesz föl** az te **istenedhöz**, **igyeköznél** őhozzá.	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, **és** mit **bízol** őhozzá, Hogy nem **tekintesz fel** az te **istenedhez**, **igyekezzél** őhozzá.	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, mit **bízhatol** őhozzá, Hogy nem **tekéntesz fel** az te **istenedhez**, **ragaszkodjál** őhozzá.	Mely csalárd ez világ, ó emberi állat, mit ragaszkodol hozzá, Minden dicsősége mely hamar elmúlik, **és** mit **bízhatol** űhozzá, Hogy nem **tekintesz fel** az te **istenedhez**, **igyekezzél** űhozzá.
Ez testi életünk nem **külenb** minekünk, mint sátorban lakásunk, Az **testi kévánság**, világ és az ördög ellen **vitéz**[...]**sünk**, **Hazánktól** [...]ssze idegen **föld**[...] mi **vándorlásunk**.	Ez testi életünk nem **különb** minekünk, mint sátorban lakásunk, Az **gonosz kívánság**, világ és az ördög ellen **vitézkedésünk**, **Hazánktúl** nagy messze idegen **földeken** mind az mi **búdosásunk**.	Ez testi életünk nem **különb** minekünk, mint sátorban lakásunk, Az **gonosz kévánság**, világ és az ördög ellen **vitézkedésünk**, **Házunktól** nagy messze idegen **nemzet** közt mind az mi **búdosásunk**.	Ez testi életünk nem **különb** minekünk, mint sátorban lakásunk, Az **gonosz kívánság**, világ és az ördög ellen **vitézkedésönk**, **Hazánktól** nagy messze idegen **földeken** mind az mi **búdosásunk**.
Sátorban vitézek csak addig maradnak, **míg** az **hadban** tartatnak, Búdosó emberek állandó **házakat** csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő **hazájaktól szerzeni** nem **kévánják**.	Sátorban vitézek csak addig maradnak, **még** az **hadak** tartatnak, Búdosó emberek állandó **házakat** csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő **hazájoktúl szerzeni** nem **kévánnak**.	Sátorban vitézek csak addig maradnak, **míg** az **hadban** tartatnak, Búdosó emberek állandó **házakot** csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ő **hazájoktól szerzeni** nem **kévánnak**.	Sátorban vitézek csak addig maradnak, **míg** az **harcban** tartatnak, Búdosó emberek állandó **házokot** csinálni nem akarnak, Örökséget messze az ű **hazájoktúl szerezni** nem **kívánnak**.
Nagy sok nyomorúság az ilyetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó űzű lakása nem szokott **távul** lenni, Míglen hazájában ház[...]pe **közi** nagy vígan kezd bemenni.	Nagy sok nyomorúság az ilyetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó íző lakása nem szokott **távol** lenni, Míglen hazájában háza népe **közé** nagy vígan kezd bémenni.	Nagy sok nyomorúság az ilyetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó ízű [?] lakása nem szokott **távol** lenni, Míglen hazájában háza népe **közé** nagy vígan kezd bemenni.	Nagy sok nyomorúság az ilyetén embert szokta elől találni, Semmi vigassága, jó ező lakása nem szokott **távol** lenni, Míglen hazájában háza népe **közé** nagy vígan kezd bemenni.

9 Varjas Béla betűhű közlése alapján. Varjas, „Kilenc régi magyar ének", 104–105.

RMK I 355, 39r **Más ugyanazonról**	**RMNy 713, 288.** **Cantio optima** **Ad notam: Bánat, keserőség megfogta szívemet**	**Bölöni-kódex, 67r** **Ezt is jó temetéskor mondani** **Nótája: Az szent írás mondja, hogy etc.**	**Alciatus-toldalék, 130r[1]** **Alia de breuitate vitae Humanae etc.**
	Szintén úgyan vagyon az híveknek dolgok, **mert nincs ittmaradások**, Csak óráig vagyon búdostokban **nekik ez világon** szállások, Hamarsággal **lészen**, mikor nem gondolnák, **innét el-kimúlások**.	Szintén úgyan vagyon az híveknek dolgok, **nincs itt megmaradások**, Csak óráig vagyon búdostokban szállások, Hamarsággal **ismét**, mikor nem gondolnák, **ezekből kimúlások**.	Szintén úgyan vagyon az híveknek dolgok, **mert nincs ittmaradások**, Csak óráig vagyon búdostokban **nekik ez világban** szállások, Hamarsággal **leszen**, mikor nem gondolnák, **innét el-kimúlások**.
[...]eig él az emberi állat, **sok** nyomorúságot lát, Mi helyen **születik**, ottan **fájdalmokat testében** ő sokat **lát**, Siralmas énekkel jelenti **minekünk**, hogy életben **tebbet lát**.	Kevés ideig élj az emberi állat, **sok** nyomorúságot lát, Mi helyen **születék**, ottan **fájdalmokat testében** ű sokat **lát**, Siralmas énekkel jelenti **minekünk**, hogy életben **többet látt**.	Kevés ideig él az emberi állat, **sok** nyomorúságot lát, Mi helyen **születik**, ottan **fájdalmokot testében** ő sokat **látt**, Siralmas énekkel jelenti **minekünk**, hogy életben **többet látt**.	Kevés ideig élj az emberi állat, **nagy** nyomorúságot lát, Mi helyen **születik**, ottan **fájdalmokat testiben** ű sokat **lát**, Siralmas énekkel jelenti **minekönk**, hogy életben **többet látt**.
Kezdeti fájdalom **közöpi** sok munka, **bánat, bú**, keserűség, **Félelem**, fáradtság, bűnben **bemerülés** és nagy szorgalmatosság, Sokféle **betegség,** az mi életünknek vége penig az halál.	Kezdeti fájdalom **közepi** sok munka, **bánat és** keserűség, **Félelem**, fáradtság, bűnben **bémerölés** és nagy szorgalmatosság, Sokféle **betegség,** az mi életönknek vége penig az halál.	Kezdeti fájdalom **közepi** sok munka, **búbánat**, keserűség, **Félelem**, fáradtság, bűnben **bemerülés** és nagy szorgalmatosság, Sokféle **nyavalya,** az mi életünknek vége penig az halál.	Kezdeti fájdalom **közepi** sok munka, **bánat és** keserűség, **Fílelem**, fáradtság, bűnben **bemerülés** és nagy szorgalmatosság, Sokféle **betegség,** az mi életünknek vége penig az halál.
Valami **javait** ez világ mutatja, hamar **ismeg** elrántja, **Miként** az madarász szép **szavó** sípjával az madarat megcsalja, **Azképpen ez világ hízelkedésével gyarló embert** megcsalja.	Valami **javait** ez világ mutatja, hamar **esmét** elrántja, **És mint** az madarász szép **szavó** sípjával az madarat megcsalja, **Azképpen ez világ hízelkedisével gyarló embert** megcsalja.	Valami **jovait** ez világ mutatja, hamar **ismét** elrántja, **Miként** az madarász szép **szavú** sípjával az madarat megcsalja, **Azképpen ez világ hízelkedésével gyarló embert** megcsalja.	Valami **javait** ez világ mutatja, hamar **esmét** elrántja, **És mint** az madarász szép **szavó** sípjával az madarat megcsalja, **Hízelkedésével gyarló embereket csalárd világ** megcsalja.

RMK I 355, 39r **Más ugyanazonról**	**RMNy 713, 288.** **Cantio optima** **Ad notam: Bánat, keserőség megfogta szívemet**	**Bölöni-kódex, 67r** **Ezt is jó temetéskor mondani** **Nótája: Az szent írás mondja, hogy etc.**	**Alciatus-toldalék, 130r**[1] **Alia de breuitate vitae Humanae etc.**
Változó az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő **gazdagság**, csalárd **ez** az **világ**, nem állandó uraság, **Rossadó** ruházat és **romló** épület, halandó az emberség.	**Változó** az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő **gazdagság**, csalárd az **erősség**, nem állandó uraság, **Rothadó** ruházat, **elbomló** épület, halandó az emberség.	**Változó** az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő **kazdagság**, csalárd **ez** az **világ**, nem állandó uraság, **Rothadó** ruházat, **elromló** épület, halandó az emberség.	**Utolsó** az szépség, elmúló ékesség, romlandó az erősség, Veszendő **kazdagság**, csalárd az örökség, nem állandó uraság, **Roshadó** ruházat, **elbomló** épület, halandó az emberség.
Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, **gazdagok** és **szegínyek**, Urak és az szolgák, **férfiak**, asszonyok, házasok és szép szüzek, **Csecsemő** gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.	Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, **gazdagok** és **szegének**, Urak és az szolgák, **fírfiak**, asszonyok, házasok és szép szüzek, **Csecsemő** gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.	Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, **kazdagok** és **szegények**, Urak és az szolgák, **férfiak**, asszonyok, házasok és szép szüzek, **Csecsszopó** gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.	Királyok, császárok, hatalmas nagy urak, **gazdagok** és **szegények**, Urak és az szolgák, **férfiak**, asszonyok, házasok és szép szüzek, **Csecsemű** gyermekek, ifjak és az vének, meghalnak azmint látjuk.
[...]dikál m[...]künk az holt ember, **mondván**, emlékezzél, [...] ember, Hogy miként **születél**, azonképpen **ismeg** [...] **világbúl kimúlo**[...], Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, **sörkenj fel, azért** ember.	Prédikál minekünk az holt ember, **mondván**, emlékezzél, ó ember, Hogy miként **születél**, azonképpen **esmét** ez **világbúl kimúljál**, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, **bizonnyal várd ezt,** ember.	Prédikál minekünk az holt ember, **mondja**, emlékezzél, ó ember, Hogy miként **születtél**, azonképpen **ismét** ez **világból kimúlol**, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, **bizonnyal várod**, ó ember.	Prédikál minekünk az holt ember, **mondván**, emlékezzél, ó ember, Hogy miként **születél**, azonképpen **esmeg** ez **világbúó kimúlál**, Ma énrajtam esett, holnap rajtad esik, **bizonnyal várd ezt,** ember.
Gondolkodjunk azért mennyei **hazánkól,** állandó örökségrűl, El ne **feledközzünk** Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, **Gyakran emlékezzünk romlandó voltunkról**, kemény **számadásunkról**.	**Gondolkodjunk azért** mennyei **hazánkról**, állandó örökségről, El ne **feledközzönk** Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, **Gyakran emlékezzönk romlandó voltunkrúl**, kemény **számadásunkrúl**.	**Gondolkodjál, ember,** mennyei **hazádról**, állandó örökségről, El ne **feledkezzél** Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, **Gyakron emlékezzél halandó voltodról**, kemény **számadásodról**.	**Gondolkodjunk azért** mennyei **hazánkról**, állandó örökségről, El ne **feledkezzünk** Isten kegyelméről, az Krisztus haláláról, **Gyakran emlékezzünk romlandó voltunkról**, kemény **számadásunkról**.

RMK I 355, 39r **Más ugyanazonról**	**RMNy 713, 288.** **Cantio optima** **Ad notam: Bánat, keserőség megfogta szívemet**	**Bölöni-kódex, 67r** **Ezt is jó temetéskor mondani** **Nótája: Az szent írás mondja, hogy etc.**	**Alciatus-toldalék, 130r[1]** **Alia de breuitate vitae Humanae etc.**
Vigyázzunk szüntelen, […] az igaz […] ből Istennek könyörögjünk, **Kö**[…]**ljünk** naponként az mi […] álunkra, életün[…] **jobbétsuk**, Mint ha **ma vagy holnap innet el-kimúlunk**, ez világban úgy […]**jünk**.	Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, **Készüljönk** naponként az mi halálunk-ra, életünket **jobbítsuk**, Mint ha **ma avagy holnap innét el-kimúlnánk**, ez világban úgy élönk.	Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, **Készüljünk** naponként az mi halálunk-ra, életünköt **jobbítsuk**, Mint ha ma **vagy holnap ezennel ki-mennénk**, ez világban úgy éljünk.	Vigyázzunk szüntelen, és az igaz hitből Istennek könyörögjünk, **Készüljönk** naponként az mi halálunk-ra, életünket **jobbítsuk**, Mint ha **holnap mi es innét el-kimenjünk**, ez világban úgy éljünk.
Teneked, Úristen, azért **dolgainkat**, életünköt szenteljük, **Vezérlj**, taníts minket az te szent **lelked-del**, hogy **nevedet** tiszteljünk, És **lelkünket vígan** az te **kezeidben** halál által adhassuk.	Teneked, Úristen, azért **dolgainkat**, életünket szenteljük, **Vezérelj**, taníts minket az te szent **lelkedvel**, hogy **nevedet** tiszteljünk, És **lelkünket vígan** az te **kezeidben** halál által adhassuk.	Teneked, Úristen, azért **dolgainkot**, életünköt szenteljük, **Vezérlj**, taníts minket az te szent **lelked-del**, hogy **tégedet** tiszteljünk, **Lelkünköt nagy vígan** az te **szent kezedben** halál által adhassuk.	Teneked, Úristen, azért **dolgainkat**, életünköt szenteljük, **Vezess**, taníts minket az te szent **lelked-del**, hogy **nevedet** tiszteljünk, És **lelkönket** úgyan az te **kezeidben** halál által adhassuk.
Hogy **mikor eljövend a** megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, **Testestől**, **lelkestől bízván eleiben** ítéletre állhassunk, Kegyelmes **bíránkkal** mennyben **felvithessünk**, téged magasztalhassunk.	Hogy **mikor eljövend a** megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, **Testestűl**, **lelkestűl** ételetre **bízvást eleiben** állhassunk, Kegyelmes **bíránkval** mennyben **felvitessönk**, téged magasztalhassunk.	Hogy **mikoron eljő az** megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, **Testestől**, **lelkestől bízvást eleiben számadásra** állhassunk, Kegyelmes **bíránkkal** mennyben **felme-hessünk**, téged magasztalhassunk.	Hogy **mikor eljövend az** megváltó Krisztus, testben feltámadhassunk, **Testestől**, **lelkestől bízvást eleiben ítéletre** állhassunk, Kegyelmes **bíránkkal** mennyben **felme-hessünk**, téged magasztalhassunk.
Dicsíret Atyának az ő szent fiával, és Szentlélekistennek, **Kine** jó voltából halál mérge ellen **bátorságot találtunk**, És sok **nyavalyákért** örök **mennyországban boldogságot** már **várjuk**.	**Dicsíret Atyának, az ő szent fiának, az Szentlélekistennek**, **Kinek** jó voltából halál mérge ellen **orvosságot találtunk**, És sok **nyavalyánkért** örök **menny-országban bódogságot** már **várjunk**.	**Dicséret adassék az magos mennyek-ben az hatalmas Istennek**, **Kinek** jó voltából halál mérge ellen **orvosságot találtunk**, És sok **nyavalyánkért** örök **mennyor-ságot**, **bódogságot** már **várjunk**.	**Dicsíret Atyának az ő szent fiával, és Szentlélekistennel**, **Kinek** jó voltából halál mérge ellen **orvosságot találunk**, És sok **nyavalyánkért** örök **mennyor-ságot**, **boldogságot** már **várjunk**.

Ebben a táblázatban a félkövérrel szedett szavak az eltéréseket mutatják, mint korábban. Aláhúzással jelöltem az egyes változatok önálló, erősebb szövegbeli eltéréseit, amelyek mentén azt is láthatjuk, hogy szolgálhatott-e egyáltalán forrásként az adott variáns. Két színt (szürke és fekete) használtam azoknak a közös eltéréseknek a kiemelésére, amelyek két forrás közötti erősebb kapcsolatot feltételezhetnek, és amelyek mentén kettéválaszthatják a szöveghagyományt.

Az összevetés eredménye egészen rémisztő. Elsőre az a legszembetűnőbb, hogy a színekkel kiemelt közös eltéréseket teljesen szabálytalanul látjuk eloszlani. Nem kétféle hagyomány rajzolódik ki: a változatok közt szabad átjárhatóság van az erős eltérések tekintetében is. Ha négy, időben ennyire közeli variáns egyszerre ilyen szinten egyezik és különbözik, sajnálatos módon számolni kell horizontális variánsokkal.

Az összevetés másik fontos tanulsága az aláhúzással jelölt, változatokat egyedítő eltérések száma és minősége. Ezek abban is elbizonytalanítanak, hogy egyáltalán bármelyik változat forrásként szolgálhatott valamelyik másiknak. Ugyan szerkesztett variánsokról van szó, de leginkább értelmi vagy stiláris jegyekben térnek el egymástól, erős szerkesztésről nem árulkodnak. A monyorókeréki énekeskönyv hiányzó strófájával szinte biztosan a sztemma egyik ágának végén helyezkedik el, és a bártfai kiadás szövege értelmező szövegváltozatának egyedi eltérései is efelé mutatnak. A Bölöni-kódex és az Alciatus-toldalék kéziratos források, így figyelembe kell venni azt is, hogy esetükben a másolók saját változtatásai is megjelenhetnek.

Mivel egy gyülekezeti énekről van szó, amelynek első előfordulásai nyomtatottak, az Alciatus-toldalékot nagy eséllyel szintén nem tekinthetjük egy esetleges lappangó kéziratos hagyomány darabjának. Annak ellenére nem tehetjük, hogy egyszerre van mindegyik ismert változattal közös eltérése és elkülönbözése is. A legkevesebb saját eltérést ebben a változatban találjuk, amely – és a forrás toldalék-jellege – inkább enged következtetni egy egészen pontos kéziratos másolatra, mintsem a nyomtatott szöveghagyományt elindító legkorábbi variánsra. Töredékes, de erős tartalmi jellegzetességei mentén is egyértelműen a nyomtatott hagyomány felé gravitál.

Véleményem szerint ahhoz, hogy a forráscsoport korántsem szokványos vagy könnyen értelmezhető jelenségeit megértsük, és hogy – a sok esetben racionálisan nehezen védhető – horizontális variáns fogalmát ne feltétlen kelljen használnunk, el kell játszanunk a forrásvesztés gondolatával, vagy egy ismeretlen forrás feltételezésének lehetőségével. A monyorókeréki és a bártfai énekeskönyvekben meglepően nagy a tartalmi átfedés a Bölöni-kódex anyagával. Az őket egyedítő és összekapcsoló adatok ellenére szövegváltozataik mentén megfoghatatlan és ki-

bogozhatatlan a kapcsolatuk: ellentmondásaikat leglogikusabban egy elveszett énekeskönyv feltételezése oldhatja fel. Egy elveszett énekeskönyv mindegyik változatnak lehetett akár forrása, azok közös eltérései is magyarázhatók lennének (és nem csupán a vizsgált ének esetében). A forráscsoport időbeli közelsége amellett is lehet érv, hogy létezhetett egy nem sokkal korábban kinyomtatott énekeskönyv. Hogy nem maradt fenn, és hogy a későbbi hagyományba maximum csak a vizsgált nyomtatványokon keresztül szivárgott be, az akár azt is mutathatja, hogy kis példányszámban került ki a nyomdából, és a hívek (és a vizsgált nyomtatványok szerkesztői) hamar elkapkodták, elkoptatták vagy felhasználták.

Hiányzó forrás feltételezéséhez szükség van a meglévők sajátos jellemzőinek alaposabb megfigyelésére. A bártfai énekeskönyv egyéb gyülekezeti énekeinek vizsgálatakor hasonlóan szembetűnő volt, hogy bármennyire is hasonlítanak tartalmilag a Bölöni-kódexhez, szövegszinten mégis különböznek. A monyorókeréki énekeskönyv kizárólagos tartalmi egyezéseket mutat mindkét forrással, ráadásul nem csak a temetési énekek tekintetében.

A Bölöni-kódex és a monyorókeréki énekeskönyv kizárólagos és egyéb tartalmi hasonlóságai miatt eleinte azt feltételeztem, hogy a monyorókerékiben találhatom meg az elveszett unitárius énekeskönyv elsődleges forrását. A tartalmi átfedéseket még inkább megerősíti, hogy a Bölöni-kódex szerkezeti rekonstruálása után egy olyan szokatlan énekeskönyv-típus rajzolódik ki, amelynek az élén szerepeltek a temetési énekek. Míg a temetési énekek a 16. században még nem önálló könyvecskékben jelentek meg, hanem általában a gyülekezeti anyag végén, külön szerkezeti egységben, addig összesen két olyan ellenpélda van a korban, amelyek épphogy a halotti énekekkel kezdődnek: a monyorókeréki énekeskönyv és a Bölöni-kódex énekeskönyv-másolata. A szokatlan szerkezeti és a többi tendenciózus tartalmi azonosság ellenére a szövegösszevetések cáfolták prekoncepciómat. A két forrás látványosan nem tud egymás létezéséről, miközben mégis külön csoportot alkotnak a 16. századi énekeskönyvek szöveghagyományában.

Összegzés

Az ilyesféle bizonytalanságok mentén lehetetlen lenne biztosat állítani, mindenesetre a szöveghagyomány kuszaságaira és feloldhatatlan problémáira ésszerű megoldást nyújthatna egy valaha volt énekeskönyv, amely forrásul szolgálhatott (talán többek között) a szűk és tartalmilag összetartó, az 1590-es évek elején keletkezett változatok csoportjának. Amelynek az elején a temetési énekek helyezkedtek el, és amely formátum két nyomtatványba is hamar tovább öröklődött.

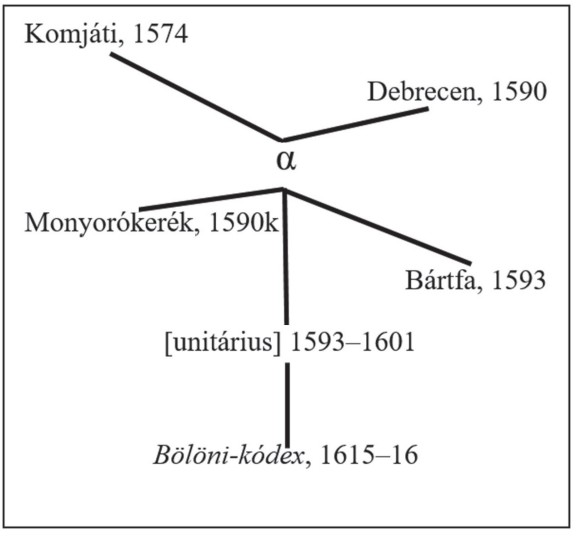

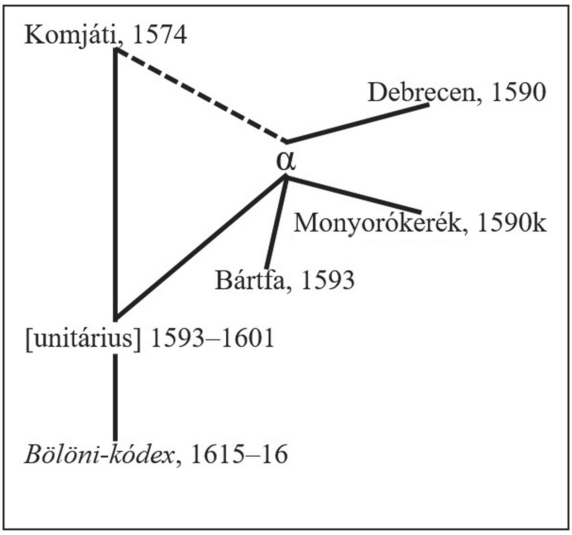

És ha már alámerültünk a feltételezések lápjában, összeszedem, hogy milyen megtévesztésre alkalmas információink lehetnek e nem létező énekeskönyvről. A bártfai énekeskönyv teljes terjedelme és hihetetlen gazdag és újszerű szövegközlése miatt jogosan van új típusú énekeskönyvként számon tartva, amely a 17. században látványosan hagyományt is teremtett. Ugyanakkor, ha a róla fennmaradt adato-

kat és szövegváltozatait összefésüljük, nem oszlat el minden kétséget afelől, hogy az általunk ismert énekeskönyv volt az elindítója ennek a hagyománynak. Előfordulhat, hogy a bártfai ág egyik korai kiadása maradt csak fenn, viszont közvetlen forrását nem ismerhetjük.

Ha ehhez hozzágondoljuk az általunk egy énekeskönyvként számon tartott, de variánsaikban mégis kissé elkülönböző két bártfai példány létét, nem feltétlenül egy regisztrálatlan énekeskönyv, mindenesetre egy hosszadalmas és többször újrakezdett kiadási folyamat érhető tetten, amely lehet, hogy átnyúlik a naptári év határán. Az Országos Széchényi Könyvtár példányától semmiképp nem vitatnám el az 1593-as datálást, tekintve, hogy Újfalvi énekeskönyvével több ponton kimutatható rokonságuk.

Ebben az esetben viszont 1593 előttre kell valószínűsíteni a bártfai ág ismeretlen forrását. A feltételezést erősítené az is, hogy Johannes Manlius nyomdája csak 1592-ig működött Monyorókeréken, nem dolgozhatott az 1593-as kiadásból. A *Bölöni-kódex* gyülekezeti énekanyagának legkésőbbi datált verse 1593-ból való, és az *Alciatus-toldalék* bizonytalan, 1590 körüli meghatározása sem zárja ki ezt a lehetőséget. A bártfai és a korabeli nyomtatott források tartalmi egyezései mentén és a változatok szinoptikus olvasásával az jelenthető ki, hogy a Huszár Gál-féle 1574-es komjáti kiadás mellett Bornemisza Péter 1583-as énekeskönyve és helyenként az 1579-es debreceni énekeskönyv szolgált táptalajul az 1593-as nyomtatványból ismert bártfai hagyománynak.[10] Szándékosan nem vetemedek arra, hogy most *terminus post* és *ante quem*et jelöljek ki.

Mindenesetre tetszetős megoldás lenne, ha a monyorókeréki énekeskönyv és a *Bölöni-kódex* másolója tovább örökítette volna az eredeti szerkezetet, míg az általunk ismert második bártfai-típusú kiadás megváltoztatta és kiegészítette volna. Ennek eddig a bártfai címlap sem mond ellent *(AZ KEREZTIENI gievlekezetben valo isteni diczéretek egyben szedegetettet, vyonnan nyomtatatot, émendáltatot, és sok szép diczirettekkel megöregbitettet)*, ugyanis újítani, öregbíteni és emendálni bármelyik újrakiadás szerkesztőjének van lehetősége, sőt, ebben az esetben a hatalmas mennyiségű (44 db) gyülekezeti énekről sem fontos feltételeznünk, hogy egyszerre bukkant fel a bártfai hagyományban. A kor jellemző szerkesztői gyakorlatából kiindulva sokkal inkább elképzelhetőnek tartom azt a lehetőséget, hogy két kiadás együttes szövegtermését tükrözi a negyvennégy új ének.

10 Pap, *Sztemmák…*

Kiss Farkas Gábor

Leonard Cox Magyarországon (1520–1525)

Leonard Cox, az erazmiánus angol vándorhumanista közép-európai tevékenységével az utóbbi években számos tanulmány foglalkozott az angol, szlovák és lengyel szakirodalomban.[1] Bár a magyar szakirodalom korábban is megemlékezett róla,[2] alapvető fontosságú pedagógiai értekezése, a *De erudienda iuventute* (1526) előkerülése és publikálása óta magyarul nem született kísérlet jelentőségének értékelésére. Kulturális szerepe tagadhatatlan, hiszen két olyan magyarországi humanistának is tanára volt, akik nagy hatással voltak a 16. századi magyarországi irodalom és kultúra történetére: Sylvester János és Leonard Stöckel is mellette sajá-

* A tanulmány elkészültét az ERC KnowStudents CoG n. 864542 támogatta.

1 Henryk Zins, „Leonard Coxe and the Erasmian circles in Poland", *Annales Universitatis Mariae-Curie Sklodowska* F 28 (1973): 153–180; Andrew Breeze és Jacqueline Glomski, „An Early British Treatise upon Education: Leonard Cox's De erudienda iuventute", *Humanistica Lovaniensia* 40 (1991): 112–167; Jacqueline Glomski, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox* (Toronto: University of Toronto Press, 2007); Ágnes Juhász-Ormsby, „Leonard Cox and the Erasmian Circles of Early-Sixteenth Century England", in *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Uppsala 2009)*, szerk. Astrid Steiner-Weber, 2 köt. (Leiden: Brill, 2012), 1:505–514; Martin Murphy, „Thame, Tübingen, Kraków and Reading: The Itinerary of Leonard Cox, Humanist and Schoolmaster (c. 1495–1550)", *Humanistica Lovaniensia* 64 (2015): 75–95; Peter Fedorčák, „»More Eminent in Foreign Countries than at Home«: The Humanist Leonard Cox on the Edge of National Historiographies", *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 10 (2018): 111–127; Ágnes Juhász-Ormsby és Farkas Gábor Kiss, „Leonard Cox's Pedagogical Commentaries", *Neulateinisches Jahrbuch* 21 (2019): 169–193.

2 Endre Kovács, „Vzťahy krakovskej univerzity k Slovensku za renesancie", in *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*, szerk. Ľudovít Holotík és Anton Vantuch (Bratislava: SAV, 1967), 147–161; Balázs János, *Sylvester János és kora* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1958), 18, 50–51, 86–87; Varjas Béla, „Kísérőtanulmány", in Sylvester János, *Új testamentum*, *1541* (Budapest: MTA, 1960), 9–10; Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 70–71.

tították el a humanista íráskultúra alapjait az 1520-as években. Tanulmányomban tisztázni igyekszem Cox magyarországi tartózkodásának időtartamát és körülményeit. Erre az is okot ad, hogy előfordul, hogy személyének olyan, reformációt előkészítő szerepet tulajdonítanak, amellyel valójában nem rendelkezett, hiszen egész közép-európai tevékenysége alatt a lengyel udvari katolikus elithez kapcsolódott, és Luther-ellenes műveket adott ki.

Elsőként érdemes a kronológia tisztázásával kezdenünk. Cox életéről legelső adatunk 1514-ből származik, amikor június 12-én „Leonhardus Cokken ex Thame"-ként beiratkozott a tübingeni egyetemre. Ezt követően, két évvel később (1516. márc 1.) „Leonhardus Kacz de Tham, pauper"-ként baccalaureusi fokozatot is szerzett.[3] Nem származott vagyonos szülőktől, mert mind a beiratkozásnál, mind pedig a baccalaureusi fokozat megszerzésénél „pauper"-ként szerepel, és ez utóbbinál különösen szokatlan, hogy nem adott semmit („nihil dedit pauper"). A változatos névformák ellenére bizonyos, hogy róla van szó, mivel neve mellé később odaírták: „Anglicus". Ezt követően a következő biztos információnk róla az, hogy 1518. szeptember 24-én a krakkói egyetemre iratkozott be „Leonardus Coxus, Anglicus *poeta laureatus de Tama, dioc. Linconiensis"-ként*.[4] Hogy merre járt 1516 márciusa és 1518 szeptembere között, nem tudjuk, de valószínűsíthető, hogy a tübingeni egyetemi statútumoknak megfelelően a baccalaureusi és magisteri fokozat megszerzését követően eskü kellett tennie, és egy évig kötelezően fiatalabb diákokat kellett tanítania. Valószínű, hogy Cox már Tübingenben is tanított, mivel az *artes*-fakultásnak ott nem voltak professzorai, hanem az egyetem statútumai a baccalaureusi és magisteri fokozatot szerzett diákok számára írták elő, hogy legalább egy évig tanítsanak.[5] Cox baccalaureusi fokozata után így legalább egy évig az *artes*-fakultás tagja maradhatott.

Cox már Angliában írt nyelvtani művében, a *De octo orationum partium constructioné*hoz írt kommentárjában (1540) határozottan kijelenti, hogy Tübingenben tanára volt Georg Simler, Philipp Melanchthon, Johann Stöffler és Jakob Lemp.[6] Melanchthon 1512-ben érkezett ide, 1514 januárjában lett magister, és 1518-ig folytatta is a tanítást, amikor a növekvő felekezeti feszültsé-

3 Sönke Lorenz, Miriam Eberlein és Stefan Lang, szerk., *Die Matrikel der Magister und Bakkalare der Artistenfakultät* (Tübingen: Thorbecke, 2006), 255. Murphy és nyomában Fedorčák is tévesen 1518-ra teszik baccalaureusi fokozatának megszerzését, lásd Murphy, „Thame, Tübingen...", 76; Fedorčák, „More Eminent..."

4 *Die Matrikel der Magister...*, 15–16.

5 Uo., 244.

6 Murphy, „Thame, Tübingen...", 93–94. Róluk lásd Johannes Haller, *Die Anfänge der Universität Tübingen,* 2 köt. (Stuttgart: Kohlhammer, 1929), 1:256–274, 2:91–93, 100–107, 111–112.

gek miatt Wittenbergbe költözött. Melanchthonhoz való tanítványi viszonyát Cox 1540 előtt nem említette, pedig lett volna rá lehetősége (pl. a német mester *Elementa Latinae grammatices*ének 1526. évi krakkói kiadásába verset írt), és a német kortársak se hivatkoznak Coxra, így viszonyuk nem lehetett túl szoros.[7] Viszont John Leland a 16. század közepén már úgy ünnepli, mint akiről tudta Melanchthon, a latin és görög ékesszólás főnixmadara, „mennyire szereti őt Apolló és a Múzsák kórusa": „Novit et eloquii phoenix utriusque Melanchthon // Quam te Phoebus amet, Pieriusque chorus."[8] Ugyanez a rövid panegirikusz megemlíti, hogy Prága és Párizs is dicséretét zengte: „*Praga* tuas cecinit, cecinitque *Lutetia* laudes" – de azt nem állítja Leland, hogy ezekben a városokban járt is volna. Nem tudjuk, hogy Leland mennyire megbízható forrásokra támaszkodott verse írásakor. Melanchthon magisteri fokozata megszerzése után Vergiliust, Terentiust, Liviust és Cicerót adott elő, és több diákját görög nyelvre is oktatta.[9] Cox görög tudása, amellyel 1518 őszén, krakkói akadémiai beszédének tartása idején már bizonyosan rendelkezett, tőle vagy Simlertől, Melanchthon görögtanárától származhatott, azonban Melanchthonnak azokat a retorikai műveit, amelyeket később angolra fordított, ekkor még nem ismerhette, mert csak 1519 után jelentek meg.

Cox párizsi kapcsolatát erősíti, hogy az egyik, 1519 márciusában, Krakkóban megjelentetett Szent Jeromos-levélnek az ajánlása Henricus Stephanusnak (1460 k.–1520), a neves párizsi nyomdásznak szólt.[10] Sajnos magát az ajánlást csak egy rövid, 18. századi leírásból ismerjük, így nem tudjuk, mit tartalmazott, de elképzelhető, hogy személyes ismeretségen alapult. Bár többen 1514 előttre teszik ezt a látogatást Párizsban (amely, mint láttuk, nem is bizonyos, hogy megtörtént), elképzelhető, hogy Cox ekkor, 1516–1518 között járt Párizsban, ahogy az is, hogy azért került Krakkóba 1518 szeptemberének végén, mert Melanchthon otthagyta Tübingent 1518 augusztusában.

Krakkóba érve már kiforrott, magabiztos humanistának mutatkozott. Alighogy megérkezett, kiadta Szent Jeromos levelét Rusticus szerzeteshez 1518 okto-

7 Philipp Melanchthon, *Elementa Latinae grammatices* (Krakkó: Vietor, 1526), K5v–K6r.

8 John Leland, *Principum, ac illustrium aliquot et eruditorum in Anglia virorum, encomia, trophaea, genethliaca, et epithalamia*, szerk. Thomas Newton (London: Orwin, 1589), 50.

9 Karl Hartfelder, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae* (Berlin: Hofmann, 1889), 41–48; Wilhelm Maurer, *Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*, *Der Humanist,* 2 köt. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967), 1:45–83.

10 Hieronymus Stridonensis, *Ad Eustochium monachum de custoria virginitatis* (Krakkó: Vietor, 1519): „Leonardus Coxus Henrico Stephano suo salutem." Példány: Wrocław, Ossol. XVI.Qu.1733.

berében.[11] Ez azt jelzi, hogy rögtön tanítani kezdett, s így próbálta tanulmányai folytatása mellett eltartani magát. A mű – amelynek szerencsére fennmaradt példánya – Mathaeus Holsteinnek, a krakkói Szűz Mária egyház mellett működő iskola altanítójának van ajánlva. Az ajánlóvers szövege szerint Holstein pogány szerzők helyett az elegánsan író keresztény írókat, mint Jeromos, tanította. Cox ehhez a kiadáshoz Erasmus Jeromos-kiadását használta, amely tényleg herkulesi munka volt: Szent Jeromos műveit kilenc kötetben adta ki 1516-ban.[12] Ezek közül az első négy tartalmazta Jeromos leveleit. Cox minden bizonnyal hozzájutott ezekhez a méretes foliánsokhoz – a kilencből legalább az első négyhez, amelyek 1516 májusában jelentek meg. Ugyanis 1519. február 21-én jelent meg a második olyan Jeromos-levélkiadása, az *Ad Eustochium*-levél, amelyben néven nevezte magát (ez a Henricus Stephanusnak ajánlott kiadás, melynek ajánlása elveszett). Azonban már ezt megelőzően, 1519. január 1-jén megjelent az *Aliquot epistolae Hieronymi* című válogatás, amely Jeromos nyolc levelét tartalmazza.[13] Bár ebben a kiadásban Coxnak tulajdonított paratextust nem találunk, már a cím hangsúlyozza, hogy Erasmus kiadásából dolgoztak („ab Erasmo Roterodamo pristinae integritati restitutae"), és megőrzi a kiadás Erasmusnak a levelek elé fűzött argumentumait is, ahogy Cox első Jeromos-kiadásában, az *Ad Rusticum*ban is látható. Ezenfelül egy diákjának 1527-ben írt baccalaureusi vizsga előtti előadásjegyzéke rögzíti, hogy Cox előadta Jeromos nyolc levelét („Epistolas Iheronimi octo") valamikor 1518 és 1527 közt.[14] Cox kiépülőfélben levő krakkói kapcsolati hálójában rögzíti ezt a kötetet az is, hogy ezt ugyanaz a Mathaeus Holstein (itt Holnstein) ajánlja Marcin Dobrgastnak, akinek Cox első Jeromos-kiadása ajánlva lett. Mint láttuk, Cox a Szűz Mária egyház altanítómesterét közelítette meg Jeromos műveivel, az altanítómester viszont már egyenesen a krakkói plébániatemplom prédikátorának, Marcin Dobrgastnak az ismeretségi körébe vitte. Ezenfelül ajánlóverset írt a kötethez ifj. Rudolf Agricola is, aki a későbbiekben több

11 Hieronymus Stridonensis, *Epistola ad Rusticum monachum qua vivendi formam praescribit, per Erasmum Roterodamum diligentissime recognita* (Krakkó: Vietor, 1518). Példány: Wrocław, Ossol. XVI.Qu.1731.

12 Erasmus Jeromos kiadásáról lásd Hilmar Pabel, *Herculean Labours: Erasmus and the Editing of St Jerome's Letters in the Renaissance* (Leiden: Brill, 2008).

13 Hieronymus Stridonensis, *Aliquot epistolae Divi Eusebii Hieronymi Stridonensis* [...] ab Erasmo Roterodamo pristinae integritati restitutae (Krakkó: Vietor, 1519). Példányai: Wrocław, Ossol. XVI. Qu.1731, XVI.Qu.1732.

14 *Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis, pars 1 (1487–1563),* szerk. Wladislaus Wislocki (Krakkó: Academia Litterarum, 1886), XII. Lásd még a szóban forgó diák, Erasmus Bethmann kéziratát: Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, ms. 1170. Liviust és Quintilianust is oktatta Bethmann-nak; az előbbiről a *Liber diligentiarum* (139) is megemlékezik 1519 nyári félévében.

közös kiadványt tesz közzé Coxszal. A Jeromos-levelek Erasmus-féle kiadásán alapuló szövegközlések célja elsősorban pedagógiai lehetett. Erre Cox Holsteinnek szóló ajánlása is egyértelműen utal, de Holstein Dobrgastnak szóló levele is azt mondja, hogy közülük „néhány válogatott levelet kiválasztott, hogy az ifjúságunk számára előadjuk" („e quo nuper aliquot selectissimas epistolas nostrae pubi praelegendas destinavi"), és a Hieronymus Vietor által gondozott kiadás fő oka anyagi volt: „hogy a szegényebbek közönséges hasznára" („ob communem pauperiorum utilitatem") legyenek.[15]

Holstein, ifj. Rudolf Agricola, de főképp a város fő prédikátora, Martin Dobrgast személye új perspektívákat nyithatott meg Cox számára Krakkóban. Ezt elősegítette, hogy Cox időközben, 1518. december 6-án egy nyilvános dicsőítő szónoklatot is tartott a krakkói egyetemhez,[16] ahol bemutatta és magasztalta a krakkói egyetem múltját és teljes képzési spektrumát, az összes szabad művészetről és egyetemi karról szót ejtvén. Cox nem hagyta ki a lehetőséget, hogy saját tudását fitogtassa a hallgatóság előtt: beszédébe görög idézeteket szőtt, amelyeket fonetikus, latin betűs átírásban tett közzé Vietor, mivel görög betűi még nem voltak. A görögtudáson kívül Cox másik fontos újdonsága az Erasmus iránti hódolat állandó kifejezése volt a krakkói szellemi közegben. A nem hosszú, 16 lapos nyomtatványban négy alkalommal említi Erasmus nevét, akinek ekkoriban még nem volt kapcsolata Krakkóval vagy a lengyelekkel: az irodalom díszének („litterarum decus") nevezi, aki „Istenemre, méltán a legkiválóbb az emberek sok évszázadában, akinek szavai olyan csiszoltak, letisztultak, olyan tündöklőek, oly méltóságosak, mivel telve vannak erővel, hogy nem lehet semmit elegánsabban, vagy ékesebben kifejezni, és ettől a véleményemtől, Herkulesre, nem tántorít el semmi."[17] Később a krakkói teológusok dicsérete kapcsán idézte Erasmus egy 1515-ben, Martin Dorphoz írt levelét, ahol azt mondja, csak a teológiai tudás az igazi tudás („litterae"), és ennek kapcsán említi, hogy ő „a latin műveltség fejedelme és atyja".[18] Elképzelhető, hogy a szónoklat ötletét Melanchthon tübingeni szónoklata, a *De artibus liberalibus oratio* adta,[19] bár az csak a szabad művészeteket dicséri, tanárait nem, és azonosságok sem mutathatók ki a két szöveg között.

15 Hieronymus Stridonensis, *Aliquot…*, 1v.

16 Leonard Cox, *De laudibus celeberrimae Cracoviensis academiae […] oratio* (Krakkó: Vietor, 1518). Példány: Krakkó, Czartoryski-kt. Cim. I 350; Wrocław, BU Ant I 378/10.

17 Uo., b2r–v.

18 Uo., d2v.

19 Philipp Melanchthon, *De artibus liberalibus oratio Tubingae habita* (Hagenau: Thomas Anshelm, 1518). VD16 M 2587.

Ezzel Cox a Németországban már majd egy évtizede (1510–1511 óta) izzó Erasmus-láz[20] első magvait ültette el Lengyelországban. Az akadémiai dicsőítő beszéd érdekes módon elsősorban nem a krakkói humanisták dicséretével foglalkozik, hanem a hét szabad művészet sorrendjében végigveszi az egyes tudományágakat, de a grammatikát és a retorikát elkerülve – merthogy túl közismertek – jórészt a dialektika/logika és a quadrivium, valamint a magasabb fakultások múltbéli és jelenlegi professzorait dicséri. Ez arra enged következtetni, hogy megérkezése után alig egy-két hónappal[21] Cox már komoly tervekkel rendelkezett, hogy az egyetemen karriert fusson be. A humaniórák tanáraival (mint pl. ifj. Rudolf Agricola) – akik az egyetem struktúrájában alacsonyabb helyett foglaltak el – már sikerült megismerkednie, így őket elhanyagolva az lehetett fontosabb számára, hogy a magasabb fakultásokon is ismeretségeket szerezzen. Ezzel párhuzamos az is, hogy az akadémiai beszédet Jodocus Ludovicus Deciusnak (Decjusz), az elzászi német származású, ekkor 33 éves „self-made man"-nek ajánlotta, aki a krakkói Jakub Bonernek, a király bankárának titkáraként futott be karriert, és ekkor már a wieliczkai sóbányák felügyelője volt, majd 1520-tól a király titkára lett. Decius személye és karrierje vonzó lehetett Cox számára, hiszen Weissenburg polgármestere fiaként messziről és kapcsolatok nélkül került Lengyelországba, de 1517-ben már ő intézte Bona Sforza királyné Lengyelországba utaztatását, és erről egy beszámolót is kiadott 1518. május 31-én.[22]

Cox egyetemi beiratkozásával párhuzamosan vélhetően Jeromos-kiadásaiból kezdett tanítani, és a külső kollégiumokban fizető baccalaureus-hallgatóknak kommentálta a szöveget. Friss kapcsolati hálója révén ismerkedhetett meg Valentin Eckkel, akinek *De mundi contemptu et virtute amplectenda* (1519) című dialógusához kísérőverset írt ifj. Rudolf Agricola és Decius is. Cox valószínűleg a közvetítésükkel működött közre Eck művének 1519 februári kiadásánál, mert a szerző maga távol volt Krakkótól, Bártfán tartózkodott.[23] Talán az ő karrierje adhatta az ötletet Coxnak, hogy a krakkói magánórák sovány megélhetését egy

20 Lásd James D. Tracy, „Erasmus Becomes a German", *Renaissance Quarterly* 21 (1968): 281–288.

21 A nyomtatvány címe szerint a szónoklatot december 6-án tartotta, de az ajánlás november 16-ot ír (sedecimo Kalendas Decembris), és már *nuper*ként hivatkozik az eseményre.

22 Iodocus Ludovicus Decius, *Diarii et earum [!] quae memoratu digna gesta [...] descriptio* (Krakkó: Vietor, 1518).

23 Valentin Eck, *De mundi contemptu et virtute amplectenda* (Krakkó: Vietor, 1519), 1r–v. Ifj. Rudolf Agricola már 1512-ben megfordult Magyarországon és megismerkedett Nicolaus de Cibinio besztercebányai plébánossal valamint Nyási Demeter esztergomi vikáriussal. Lásd még Fógel József, *II. Ulászló udvartartása* (Budapest: MTA, 1913), 78; Gustav Bauch, *Rudolphus Agricola Junior* (Boroszló: Grass, 1892), 12–14. Decius egy évvel korábban, 1518 februárjában segített Ecknek közzétenni *Threni neglectae religionis* című politikai költeményét Krakkóban. Lásd Glomski, *Patronage...*, 138;

városi iskolarektori állással cserélje fel. Eckkel később is kapcsolatban maradt: verses Remete Szent Pál-életrajzát, melyet Daniel Škoviera nemrég fedezett fel, szintén Cox ajánlotta az olvasónak és Thurzó Eleknek 1522-ben.[24] Eck eddigre már előrébb lépett karrierjében, Bártfa városának nótáriusként („a tabellis") címezte ajánlását Thurzó Elekhez.[25] Húsz évvel később, az Angliában írt *De octo partium...* kommentárjában is legfontosabb magyar barátai között nevezte meg Ecket, Valentinus kassai jegyzővel, Georg Wernerrel, Johann Thomasiusszal és Kassai Antoninus Jánossal együtt.[26]

Cox elgondolása, hogy elköltözzön Krakkóból, hirtelen jöhetett. 1520. február 26-án jelent meg Cox kiadásában Giovanni Pontano *De divinis laudibus*a, amely egyértelműen pedagógiai célú nyomtatvány volt. Pontano keresztény humanista beállítottságú, Istenhez és szentekhez szóló himnuszai elé Cox részletes argumentumokat írt, kifejtve fő tartalmukat, majd prózában parafrazeálva a szöveget, néhány kiegészítő magyarázattal, mint pl. a szelek római nevei.[27] A lőcsei

---

és Valentin Eck, *Ad Sigismundum invictissimum regem Poloniae [...] Threni neglectae religionis* (Krakkó: Haller, 1518). Példányai: Wrocław, Kápt. kt. XVIII 4/4 Qu., Berlin SBB, Varsó, NK.

24 Valentin Eck, *Vita divi Pauli primi eremitae* (Krakkó: Vietor, 1522). Egyetlen példánya: ÖNB, *35.R.147. Daniel Škoviera, „Der ungarische Kontext der Vita divi Pauli Eremitae von Valentinus Ecchius", *Acta Antiqua* 49 (2009): 213–222.

25 Az eperjesi iskolamesterségre 1521-ben felvett Sebastian Stainhofer számára hasonlóan gyors út vezetett a városi jegyzőséghez 1523-ban. Figyelemreméltó, hogy Stainhofer szintén 1525 telén tért vissza Krakkóba, akárcsak Cox. Kelényi Borbála, „Egy eperjesi polgár karrierje a reformáció korai időszakában: Mathias Künisch", in *Reformáció Közép-Európában*, szerk. Annamária Kónyová és Péter Kónya (Eperjes: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018), 1:499. Georg Wernher is hasonló pályát futott be Eperjesen, az iskolamesterséget követte városi tanácsnoksága és jegyzősége. Csepregi Zoltán, „Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányattatott ifjúsága", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 29 (2006): 41–46, 44. Róla lásd még Ágnes Póka, „Ein Humanist in der Finanzverwaltung: die Beamtenlaufbahn von Georg Wernher (1497?–1556)", *Ungarn-Jahrbuch* 33 (2016–2017): 7–24.

26 „In Hungaria Georgio Vernero, Valentino Ecchio, Valentino Carbone et Ioanne Thomasio [usus]". Lásd Murphy, „Thame, Tübingen...", 94. Valentinus Carbo azonos Valentinus (Bálint) kassai városi jegyzővel, aki 1512-ben kezdte munkáját (lásd négysoros humanista versét a városi jegyzőkönyvben: DF 271723, 298r), és 1523-ben váltotta fel őt utódja. 1519-ben két verssel is kísérte Eck költeményét a Thurzók genealógiájáról: *De antiquissima nominis et familie Thurzonum origine* (Krakkó: Vietor, 1519), 1r–v (mint „Carbo" és „grammateus Cassoviensis", RMK III 7331). Vö. Drahoslav Magdoško, *Samospráva mesta Košice v stredoveku* (Kassa: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2017), 263. 1521-ben ajánlólevelet írt Bártfára Stainhofernek (DF 229 656), lásd Hörk József, *Az eperjesi ev. ker. collegium története* (Kassa: Bernovits, 1896), 21. Georg Wernher a Carbo által ajánlott Stainhofer utódja volt az eperjesi iskolamesterségben (lásd fentebb, 25. lj).

27 Ioannes Iovianus Pontanus, *De laudibus divinis opusculum cum argumentis Leonardi Coxi Britanni, quae singula singulis adiecta sunt hymnis* (Krakkó: Haller, 1520). Példány: Wrocław, Ossol. XVI. Qu.2577.

városi krónika viszont arról számol be 1520. március 16-án, tehát három héttel később, hogy

> Szt. Gertrúd vigíliáján Henckel János magiszter, lőcsei plébános a teljes városi tanáccsal együtt felfogadta az angliai vitézlő férfiút, Leonard Cox koszorús költőt az iskola rektorává, akit ugyanazon a napon beiktatott, vagy felvett szinte minden tanácsnok úr jelenlétében, és elvezették őt a nagyobbik szobába, ahol akkor az iskolások csoportja volt összegyűlve. És Cox Lőcsén maradt két évig, leszámítva egy negyedévet. Lőcséről 1521-én Szt. Luca napján ment el (dec. 13.) és a kassai iskolát vállalta el.[28]

A vagyonos lőcsei családból származó Henckelnek szoros kapcsolata alakult ki Coxszal, és elégedett lehetett tanári munkájával, mert amikor felajánlották Henckelnek a plébánosi tisztséget Kassán, azt valószínűleg csak úgy vállalta el, hogy magával vihette Coxot is, mint iskolarektort. Henckelért szokatlanul nagy küldöttség ment Kassáról Lőcsére:

> a meghívására jött Johann Ferber kassai bíró, Michael Engelbrecht, a tanács seniora, többekkel az előkelő polgárok közül, és ha nem jöttek volna 12 lóval és három szekérrel, nem lett volna hajlandó arra, hogy elfogadja a kassai plébániát. Mikor bemutatták a kassaiaknak, a legnagyobb pompával fogadták: megmutatták a plébánosi kerteket és birtokokat, amelyeket elődje szinte megsemmisített és gondatlansága miatt szinte semmivé tett.[29]

Cox egészen biztosan Kassán volt még 1524. április 28-án, amikor Adriano Castellesi *Venatio*-jához írt dedikációját jegyezte.[30] A krakkói egyetemen csak az 1525–1526. évi tanév téli félévében bukkan fel újra, amikor Vergiliust és Cicero *de oratoré*ját oktatta (ez utóbbinál az artes-fakultás tanrendje megjegyzi: „sed negligenter", azaz hanyagul),[31] a Krakkóban megjelent, de inkább a középszintű oktatási gyakorlattal foglalkozó (tehát a lőcsei és kassai tapasztalatokon alapuló)

28 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I.*, szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Raimund és Karácsonyi János (Budapest: Szent István Társulat, 1902), 22–23.

29 Uo., 77.

30 Adriano Castellesi, *Adriani Cardinalis Venatio una cum scholiis non ineruditis Leonardi Coxi Britanni* (Krakkó: Vietor, 1524), 2r. Példány: Wrocław, Ossol. XVI.O.760., British Library C.114. nn.10., Torino BNU, München UB.

31 *Liber diligentiarum*, 173. 1525 téli félévében a Socrates-teremben 15 órakor: „Coxus Virgilium", a Socrates teremben 21 órakor „Coxus Ciceronem de oratore sed negligenter". (Krakkóban az „olasz" időszámítást használták, amely naplementekor kezdődött, így a 15 óra délelőtt, a 21 óra késő délután lehetett.) A Poeta névvel jelzett oktató, akit a *Liber diligentiarum* kiadása kérdőjelesen Coxszal vagy Agricolával azonosít, valószínűbb, hogy az utóbbit takarja, hiszen mikor 1520 telén szerepel a „Poeta

De erudienda iuventute ajánlása pedig 1526. február 28-áról van keltezve. Tehát 1520 márciusától 1524 áprilisáig biztos, hogy Cox folyamatosan Lőcsén, majd Kassán oktatott, de valószínűbb, hogy egészen 1525 őszéig Magyarországon maradt, mivel krakkói jelenlétét mind 1518–1519, mind 1526–1527 táján nyomtatványok sora jelzi. Az is a folyamatos magyarországi tartózkodás tényét erősíti meg, hogy ebben az időszakban, 1520 februárja és 1524 áprilisa között csak Valentin Eck verses Remete Szt. Pál életrajzát jelentette meg és dedikálta, azaz egy olyan szöveget, amelyet nem iskolai használatra írt Eck. Castellesi *Venatio*ját – amelyről még szó lesz – 1524-ben Kassáról küldte Cox Krakkóba, majd ezt követően Erasmus *Hyperaspistes*ét 1526-ban már Krakkóból jelentette meg. Elképzelhető, hogy távozását Kassáról az indokolta, hogy patrónusát, Henckelt Mária királyné magához hívta udvari prédikátornak 1525 telén vagy 1526 tavaszán.[32] Cox előtt – mivel nem német anyanyelvű volt – minden bizonnyal zárva állt az a karrierlehetőség, hogy városi nótáriusként, majd megházasodva tanácsnokként, vagy bíróként folytassa Kassán a munkáját, ahogy Eck tette Bártfán.

Láttuk már, hogy Cox krakkói karrierjét Szent Jeromos oktatásával és az őt kiadó Erasmus iránti hódolattal alapozta meg, de ennél is jelentősebb szerepet játszott pedagógiai praxisában egy másik mű: a *De duplici copia verborum ac rerum*. Mikor 1527. március 28-án Erasmusnak levelet írt, megjegyezte, hogy a retorikai oktatásának ez az alapja: „most ennek (Andreas Cricius unokaöccsének) és más házi tanítványaimnak a te Copiádat adom elő, *amely művet már öt évvel korábban előadtam itt nyilvánosan, és utána elhívtak Magyarországra, ott kétszer is oktattam* sűrű hallgatóság előtt."[33] Ebből a megjegyzésből tévesen arra szoktak következtetni,[34] hogy Cox 1527 előtt öt évvel, azaz 1522-ben is oktatott Krakkóban, holott az „utána Magyarországra hívtak" megjegyzésből egyértelmű, hogy ez még 1520 márciusa előtt történhetett, és Cox valószínűleg csak pontatlanul fogalmazott, mikor ezt öt évvel ezelőttre tette. Hangsúlyozza, hogy Magyarorszá-

legit" kifejezés, Cox már bizonyosan Lőcsén volt. Vö. *Liber diligentiarum*, 140. Az 1525 téli félév első hallgatói november 6-án iratkoztak be. (*Album studiosorum*, 230.)

32 Csepregi Zoltán, „Udvari papok Mária királyné környezetében", in *Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara, 1521–1531*, szerk. Réthelyi Orsolya és F. Romhányi Beatrix (Budapest: BTM, 2005), 44–55.

33 Ep. 1803: Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarum, 7,* szerk. P. S. Allen (Oxford: Clarendon, 1928), 5.

34 Henryk Barycz, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku* (Varsó: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971), 14. Zins, „Leonard Coxe...", 171; Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470–1543* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), 12; Breeze és Glomski, „De erudienda...", 113; Dariusz M. Brycko, *The Irenic Calvinism of Daniel Kalaj (d. 1681)* (Göttingen: V&R, 2012), 54.

gon két alkalommal is tömött előadóteremben („in frequenti auditorio") adott a *Copiá*ról elő – ez a két alkalom minden bizonnyal megfeleltethető lőcsei és kassai oktatási tevékenységének.

Itt ki kell térnünk Erasmus *De copiá*jának 1523-ban megjelent első krakkói kiadására, amelyet Valentinus Thornalius Pannonius, azaz Tornaljai Bálint rendezett sajtó alá.[35] Feltételezhető, hogy Waldapfel József azért gondolta, hogy Cox tanítványa volt Tornaljai Bálint, mert 1523-ban ő adta ki a *De duplici copiá*t Krakkóban, és ez időben egybeesne Cox oktatásával Kassán, illetve korábban feltételezett krakkói előadásainak idejével. Tornaljairól sajnos nem sokat tudunk: a krakkói diákok közül minden bizonnyal „Valentinus Martini de Czwltho dioc. Agriensis"-szel azonosítható, azaz Csoltóról, egy Tornalja melletti kis faluból származott, és 1517-ben iratkozott be a krakkói egyetemre.[36] Kétségtelen, hogy baráti-patrónusi köre (Krzysztof Szydłowiecki, Piotr Tomicki, Jan Konarski, Andreas Cricius és a Boner család), akikre hivatkozik a *De copia* olvasókhoz szóló ajánlásában,[37] egyezik Cox baráti körével. Azonban Tornaljai ajánlásának szövegéből elsősorban az derül ki, hogy a szövegkiadás fő célja a bécsi Philipp Gundel krakkói egyetemi tanári kinevezésének propagálása, és azt állítja, hogy Andrzej Krzycki (Cricius) nagyon örülne, ha a bécsi professzor átkerülhetne a krakkói egyetemre. Gundel esetében valóban bizonyos, hogy többször is járt Krakkó-

35 Erasmus Roterodamus, *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo* (Krakkó: Vietor, 1523). Példányai: Bécs, ÖNB; Varsó, Egyetemi Kt.; Wrocław, Egyetemi Kt. Valentinus Thornalius ajánlása benne: 4v–6v.

36 *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, szerk. Adam Chmiel, 3 köt. (Krakkó: Academia Litterarum, 1892), 2:181.

37 „an ignoratis, quam studiose, quoque amore huius gregis homines Nestor ille patriae vestrae *Christophorus Schydlovicius* observet et foveat? qui omnem diem perire putet, quo non alique studiosum hominem aliquo insigni beneficio sibi obnoxium reddat. Quid ego nunc vobis memorem *Posnaniensem Praesulem* illum vere patriae natum hominem? qui summae doctrinae summam etiam adiunxit morum civilitatem, et quem dubites doct[i]orne sit an humanior. Huc accedit unicum Musarum et Apollinis delicium *Andreas Critius*, qui et ipse non minus propensiori animo studiosos omnes amplectitur, quam ipse est doctissimus, qui maiori sibi decori ducit, si Philippum illum Gundelium, qui paulo ante vobis praeceptor haud penitendus fuerat, sedibus movere posset, et ad studia vestra formanda hic stabilire, quam duxit Aphricanus ille Scipio, quod non tam Carthaginem evertisset, quam quod eam Ennio poeta spoliasset. Iam dominus *praesul Cracovianus* maioribus meritis tales homines affecit et afficit cottidie, quam ut nostra voce satis digne memorari posset. Quid dicam de urbis huius primatibus, *dominis Boneriis*? qui praeter summam Regno fidelitatem non satis arbitrantur se suo defunctos officio, nisi etiam studia vestra adiuvent, quod hoc ipsum curarunt ingenti suo honore et inaestimando nostro commodo, ut mater quoque studiorum nostrorum aliquem habeat, qui studia iuventutis in spem regni eveheret, id quod brevi effectum dabunt." (5r–v) A kiadás kísérőverseit Cricius, Petrus Ridzinskius, Venceslaus Sobeslaviensis és Stanislaus Hosius írták (23v–24v).

ban:[38] először 1517-ben tanított ott (talán ekkor találkozott Tornaljai Bálinttal is), majd Cricius környezetében részt vett a Zsigmond-kápolna latin feliratainak előkészítésében.[39] Gundelius volt Erasmus *De copiá*ja négy évvel korábban, 1519-ben megjelent bécsi kiadásának is a sajtó alá rendezője,[40] így valószínű, hogy az ő professzori kinevezésével állhatott összefüggésben a jelentős terjedelmű kiadvány krakkói megjelentetése. Tornaljai egy hosszú indexet (saját szavával *tabulá*t) is készített a kötethez (6v–23r), amely azért is érdekes, mert a mintaként felhasznált bécsi kiadás is tartalmazott egy – jóval rövidebb – indexet. Viszont a bécsi kiadás indexe csak a fejezetcímeket és a főbb témákat tartalmazta, Tornaljai „tabulája" már minden egyes Erasmus által felhasznált kifejezést rögzít a *De copiá*ból. Így Tornaljai tekinthető a *De copia* első alapos magyar olvasójának.

Miért is fontos újdonság a *copia* oktatása? A szavak és a dolgok kettős bősége (*De copia verborum et rerum*, 1512) egy olyan elméletet vázol fel, amelynek lényege a retorikai gyakorlat. Alapvetése, hogy minél nagyobb nyelvi és gondolati anyag álljon a szerző rendelkezésére íráskor, mind az invenció, a feltalálás, mind pedig az elokúció, a felékesítés terén. A cél az, hogy a részletes, bőséges leírások által az olvasó új és más jellegű élményhez jusson: mintha nem is leírnánk, hanem lefestenénk a dolgokat, mintha az olvasó nem is olvasta, hanem látta volna a tárgyat. Ennek az élménynek a létrehozását nevezhetjük *enargeiá*nak, sok oldalról való megvilágításnak. Az *enargeia* egyik lehetősége, hogy ugyanazt a dolgot más szavakkal mondjuk el – ez a szavak *(verba)* bősége, míg a második lehetőség a dolgok *(res)* bőségének kiaknázása. A krakkói artes-fakultás tanrendje nem jegyzi fel sem a korai, 1519–1520-ra datálható *De copia*-előadást, sem az Erasmusnak említett, „házi tanítványoknak" tartott előadást, de ennek oka nem csak az lehet, hogy akkor is magántanítványokat oktatott, hanem az, hogy külső, „extraneus non de facultate" professzor volt csak a fakultáson, aki nem vehetett részt az „ordinarius"-ok ülésen, s bevételeit a hallgatók fizetségéből szerezte.[41] Nagy alapossággal olvas-

38 Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu* (Kraków, 1935), 49–51. Barycz adatai szerint 1517 után 1519-ben és 1521–1522-ben is megfordult Krakkóban, ahol még évekkel később is szívesen emlékeztek meg róla. Gundel 1523-ban két jogi művet is dedikált a Tornaljai Bálint ajánlásában megemlített Jan Konarskinak és Piotr Tomickinak, így egyértelmű, hogy így igyekezett előmozdítani karriercéljait. Vö. Franz Josef Worstbrock, „Philipp Gundel", in *Verfasserlexikon. Deutscher Humanismus 1480–1520*, szerk. Franz Josef Worstbrock (Berlin: De Gruyter, 2009), 1009.

39 Stanisław Mossakowski, *Kaplica Zygmuntowska (1515–1533)* (Varsó: Liber pro arte, 2009), 340–342.

40 Erasmus Roterodamus, *De duplici copia verborum ac rerum* (Bécs: Singrenius, 1519), ajánló epigrammája az 1v lapon található (inc. Unde tibi vocum et rerum numerosa supellex...). Példányai: Bécs, ÖNB; Krakkó, Dom.; Strängnäs, Katedr.

41 Lásd Paul W. Knoll, *„A Pearl of Powerful Learning": The University of Cracow in the Fifteenth Century* (Leiden: Brill, 2016), 101.

ta végig a *De copia* szövegét, mert még 1527-es Erasmushoz írt levelében az első könyv egy szavának szövegértelmezési problémájára kérdezett rá, amelyet egyébként Erasmus már az 1526-os kiadástól kezdve javított.[42]

Arra, hogy a *copia* oktatása központi szerepet játszott Cox lőcsei és kassai oktatásában, más bizonyítékunk is van. Fentebb már utaltam arra, hogy Cox kiadta első pedagógiai kommentárját Adriano Castellesi *Venatio* című művéhez, amely egy rövid latin *epillion* Ascanio Sforza bíboros és társasága vadászkirándulásáról a Róma melletti Tivoliban, miközben a kassai városi iskolában tanította a kisdiákokat 1524-ben. A *Venatio* kiadásában Cox haladó diákok számára kínál egy bőséges parafrázis-kommentárt, amely magában foglalja a szöveg részletes grammatikai, retorikai, történeti és értelmező elemzését. Munkáját Justus Ludovicus Deciusnak, a lengyel király titkárának és követének, első krakkói mecénásának ajánlotta. Cox számára Castellesi versének vonzereje elsősorban nyelvi volt: a *Venatio* nyelvének bősége és latin stílusának tisztasága. Amint azt Cox a Deciusnak írt dedikációjában megjegyzi, Castellesi verse olvasásának fő oka az „ob copiam, qua longe beatissima fluit, et propter puram, quam docet ubique, latinitatem" azaz a „nyelvi bőség miatt, amely messze a legszerencsésebben árad, és tiszta latinsága miatt, amelyet mindenhol tanít". Választásában Cox szorosan követi Erasmust, aki Castellesi *Venatió*ját emelte ki a *De copiá*ban a vadászat leírásának ékes példájaként. Cox kommentárjában gyakran idézi is Erasmus népszerű retorikai bőségről szóló tankönyvét, hogy megvilágítsa a különféle latin kifejezések jelentését.

Tanulmányomban arra próbáltam rámutatni, hogy Cox magyarországi tevékenysége nagyobb figyelemre érdemes, mint amit a kutatás eddig szentelt neki, már csak két jelentős tanítványa, Sylvester János és Leonard Stöckel miatt is. Bizonyos, hogy 1520 márciusától 1524 áprilisáig, de valószínűsíthetően egészen 1525 őszig előbb Lőcsén, majd Kassán oktatott – ezzel több időt töltve Magyarországon, mint később Opitz Erdélyben, vagy Comenius Sárospatakon. Oktatási gyakorlatának elemzése egyértelműen felszínre hozta az Erasmus-hatás jelentőségét, és azt, hogy Cox nagy szerepet játszhatott a nyelvi-retorikai bőség *(copia)* ideáljának magyarországi elterjesztésében, amelyről két műve, a Castellesi *Venatió*jához írt kommentárja (1524) és *De erudienda iuventute* című értekezése (1526) is tanúskodik.

42 Roterodamus, *Opus epistolarum*..., 5.

H. Kakucska Mária

Az elfeledett humanista, Európa praeceptora és lelkiismerete, a tudós filológus

Joannes Ludovicus Vives (1492/93–1540), hitvitázók forrása

Általában Vivesről – életrajz, művei, hatása

A 16. század elfelejtett, nagyságának igazán fel sem ismert alakja a katolikus valláshoz élete végéig hű Juan Luis Vives.[1] Jelen összegzés áttekintést szándékozik adni Vives mai, a *mindennapjainkig* tartó *jelenlétéről*. Neve nem olyan ismert, mint hajdani támogatóié, Rotterami Erasmusé vagy Thomas More-é, azonban a 16–17. század gondolkodói a „tudós hármas" tagjaként emlegették őt. Vivesnek utóda nem volt. Felesége, Margarita Valdaura és igaz barátja, támogatója, Franciscus Craneveldius közösen,[2] 1543-ban, halála után adták ki a *De veritate fidei christianae*t.[3] Tudós humanistaként tudott Lutherről, de sem szerzetes, sem államférfi nem volt, a tudomány műveléséből kívánt megélni. Nem foglalkozott a vallás, a teológia, a hitvita kérdéseivel – tette ezt saját érdekében is. Elhatárolódási igyekezete nem volt sikeres, többnyire a hitet megújítani kívánóknak adott tudományos érveket, például

1 Családja katalán kikeresztelkedett valenciai zsidó, *marrano*. Miguel de la Pinta y Llorente y José María de Palacio y Palacio, *Procesos inquisitoriales contra la familía judía de Juan Luis Vives. I. Procesos contra la madre judía* [...] *de Blanquina March* (Madrid–Barcelona, 1964). A szerzők kutatási eredményeit elfogadó szakírók 1493. március 6-át fogadják el Vives születési évének, 1509-et az Inkvizíció, és nem a pestis elől való menekülésének. 1509–1512 között Párizsban tanult, majd áttelepült Brugge-be, ahol 1521-ig élt. 1517–1523 között átköltözött Leuvenbe, a Collegium Trilingue tanára lett. Itt ismerte meg Rotterdami Erasmust, Thomas More-t. 1521–1523–1528 idején Anglia és Leuven között hajóval „ingázott." 1524-ben megházasodott. 1528-tól 1540. május 6-án bekövetkezett haláláig ismét Brugge-ben élt.

2 Franciscus Craneveldius vagy Frans van Cranevelt (1485–1564) humanista tudós és jogász. 1515-ben Brugge város írnoka, 1522-ben Mechelen város tanácsosa volt. 1531-ben Rutgerus Rescius neki ajánlotta néhány fordítását. 1543-ban előszóval és III. Pál pápához intézett ajánló levéllel kiadta Vives *De veritate fidei christianae* című művét. Leveleit megjelentette Henry de Vocht, szerk., *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522–1528* (Louvain, 1928); és Percy Stafford Allen, szerk., *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi,* III (Oxford, 1913), 581, 602, 615.

3 Juan Luis Vives, *De veritate fidei christianae,* szerk. Franciscus Craneveldius (Basileae, 1543).

a *De institutione feminae christianae*, *Introductio ad veram sapientiam*, *De causis corruptarum artium, De subventione pauperum* című műveivel.[4] El-elfeledve[5] ugyan, de nem hatás-, tanítvány- és követő nélkülinek tekinthető. Oktatás-nevelés tárgyú műveiben elsőként[6] foglalkozott „konkrétan" a nők oktatásának hasznosságával. 1523-ban, a *Keresztény nők neveléséről* írt művét az angol király, VIII. Henrik első feleségének, Aragóniai Katalinnak (1485–1536) ajánlotta. A férfiak, fiak feladatát, kötelességeit, nevelésüket az 1528-ban írt *De officio mariti* című írásában tárgyalja. A keresztény hagyományokhoz, a Bibliához hűen a nőket esendőbbnek tartotta, ezért is írhatott először számukra és az őket oktatóknak „kézikönyvet", ezért szigorúbb a nekik összeállított tiltott olvasmányjegyzék.[7] Tanítványoknak, követőknek tekinthetők mindazok, akik olvasták műveit és ezek szellemiségében próbáltak cselekedni. A Brugge-ben 1531-ben írt és kiadott, ugyanebben az évben még Antwerpenben és Kölnben is megjelent *De causis corruptarum artium* vagy röviden *De disciplinis* című művéért megérdemelné a „Praeceptor Europae" titulust. Az első könyv (rész) általánosságban tárgyalja az összes tudomány – a grammatikától a matematikán át az orvostudományig – keletkezésének és hanyatlásának okait. Az írás máig érvényesülő hatásának tekinthető a 2. könyvben (részben) kidolgozott oktatási tervezet, mely lényegében ma is érvényben lévő, a „porosz oktatási" rendszerként elkönyvelt szisztéma, a mai értelemben vett „közoktatás" egymásra épülő, fokozatosan nehezedő, a tanulók életkorának, tudásának, képességének megfelelő és minden polgár számára kötelező, legalább ajánlott, oktatási tervezetnek a kidolgozása. A települések, a falvak, a kisebb városok, a megyei/tartományi székhelyek nagyságának megfelelő szintű oktatási intézmény, iskola létrehozásának, működtetésének fontosságát jelenti ki Vives. Az iskola helyének, a tanítók személyének gondos kiválasztása mellett a falu/város/tartomány vezetősége, szenátusa felelős a rendszeres,

4 Juan Luis Vives, *De institutio feminae christianae* (Antwerpiae, 1524); Juan Luis Vives, *Introductio ad veram sapientiam* (Louvain, 1524); Juan Luis Vives, *De causis corruptarum artium* (Bruges, 1531); Juan Luis Vives, *De subventione pauperum* (Bruges, 1526).

5 A Vives halálát, majd a 19. század végét és a 20. század elejét követően felerősödött érdeklődésről: H. Kakucska Mária, „Joannes Ludovicus Vives és a *Linguae latinae exercitatio*", in *Classica, Mediaevalia, Neolatina II*, szerk. Ladislaus Havas és Emericus Tegyey (Debrecini: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007), 51–61, 51, 1. lj.

6 Francesc Eiximenis *Lo libre des les dones* című műve 1388 körül keletkezett, állítólag 1495-ben kiadták. A cím megtévesztő: vallásos tartalmú kötet.

7 H. Kakucska Mária, „Juan Luis Vives y La Celestina", in *Acta Hispanica, Tomus IV. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae,* szerk. Anderle Ádám (Szeged: Hungaria, 1999), 89–96. Magyarul: H. Kakucska Mária, „Hogyan válhat egy tragikomédia irodalomelméletté? (J. L. V. irodalomkritikája Fernando de Rojas *A Celestina avagy Calixto y Melibea tragikomédiája* című műve alapján)", in *Színházvilág–Világszínház, a Régi Magyar Színház sorozat 3. kötete,* szerk. Czibula Katalin, Császtvay Tünde és Szedmák Andrea (Budapest: Ráció Kiadó, 2008), 73–79; 74, 14. lj.

megfelelő nagyságú fizetésért dolgozó, kiválóan képzett oktatók bérének folyósításáért. A tanítók rendszeres, a tanítványok előrehaladását értékelő konferenciájáról is gondolkodott.[8] Speciálisan magyar szempontból az első kötet hetedik fejezete tűnik érdekesnek. Ez a műve önálló kötetként is sok magyar könyvtárban volt/van meg és kimeríthetetlen forrása Joannes Amos Comenius[9] *Didactica Magnájának*.[10] Álljon itt állításom igazolására és Vives munkamódszerének jellemzésére egy kedvenc, Quintilianustól vett hasonlata:

Quintilianus	Vives
Nam ut uascula oris angusti superfusam umoris copiam respuunt, [sensim autem influentibus uel etiam instillatis complentur, sic animi puerorum quantum excipere possint uidendum est: nam maiora intellectu uelut parum apertos ad percipiendum animos non subibunt.][12]	Quintilianus expressit, esse ea uelut uascula angusti oris, quae superfusam humoris copiam respuant sensim instillatam recipiant.[Itaque initio pauca et facilia obijciet, mox consuefaciet pluribus, maioribus, solidis.][11]

Comenius

> Cum tamen qui oris angusti vasculo (qualibus ingenia puerorum comparantur) vi infundere quam guttatim instillare malit, quid proficiet?Transfluet certe liquoris potior pars et longe minus, quam sensim poterat, intrabit.
>
> Ha valaki szűk nyílású edény száján erővel önti be azt, amit inkább cseppenként kellene belecsepegtetnie [...] A folyadék nagyobb része bizonyára szétfolyik, és sokkal kevesebb jut be, mint egyébként vigyázatosan.[13]

8 H. Kakucska Mária, „Joannes Ludovicus Vives – Quintilianus – Comenius", in *School and theatre. Iskola és színház. School and theatre in the Past and Nowadays. Az iskolai színjátszás múltja és jelene.* Academia Ludi et Artis (Miskolc, 2002); H. Kakucska Mária, „Introductio ad sapientiam sive De tratendis disciplinis et De subventione pauperum avagy Európa lelkiismeretes tanítómesteréről (Juan Luis Vives)", hozzáférés: 2022.12.01, http://iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Kakucska.pdf, 9–12, 39. és 41–57. lj.

9 Joannes Amos Comenius (1592–1670) Sárospatakon tanított 1650–1654 között. A *Didactica Magna* XXIX. fejezetében említi Alsted mellett egy másik tanárát, Wilhelm Zeppert és művét, a *Politia ecclesiasticát*.

10 Joannes Amos Comenius, *Didactica Magna*, 1657. Jelen tanulmány idézeteit lásd Comenius, *Didactica Magna,* ford. Geréb György (Pécs: Seneca Kiadó, 1997).

11 Joannes Ludovicus Vives, *De causis...*, 467. (Lib. III.)

12 Quintilianus, „Institutio oratoria", Liber I. cap. 2., in *Quintilien Institutio oratoire*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Bude, szerk. Jean Cousin, 12 köt. (Paris, 1975), 1:28.

13 H. Kakucska, „Joannes Ludovicus Vives – Quintilianus...", 139–140. DM, VI. Alaptétel.

Legnépszerűbb művében, a *Latin nyelvgyakorlatok*ban[14] is olvasható ez a hasonlat. Vives felhívja a figyelmet műve és a tudatosan követett Quintilianus *Institutio oratoriá*ja közötti hasonlóságra.[15] Az 1521-ben VIII. Henriknek ajánlott, Erasmus megkeresésére elkészített Szent Ágoston *De Civitate dei*jéhez fűzött kommentárok esetében is hasonló módon járt el: több kéziratot vetett össze, az értelmező magyarázatok, megjegyzések közötti választást megindokolja, hasonlóan a quintilianusi példához. Vives a kommentárokkal egy új tudományt, a mai értelemben vett filológiát művelte.[16] Erasmus Vives iránti elhidegüléséhez a mű kiadása és későbbi népszerűsége járult hozzá. Vives panaszairól Craneveltnek szóló leveleiben olvashatunk. Kritikai megjegyzései, elégedetlensége azonban nem akadályozták meg Erasmust a kommentárok ismételt kiadásában, igaz, Vives nevének elhallgatásával tette.

A követőkkel kapcsolatban természetesen nem a mai értelemben vett követőtáborról van szó. A *De disciplinis*t 1531 után[17] gyakran adták ki. Néhány pedagógiai gondolatát megvalósította a strasbourgi származású, 1524-ben Leuvenben, a *Collegium Trilingué*ben[18] tanuló Johann Sturm[19] és Caspar Hedio[20] 1538-ban megalapított akadémiájukkal. Az intézmény 1566-ig kiváltság nélkül működött, állt egy *schola privatá*ból (mai gimnázium) és egy *schola publicá*ból (ars fakultás, egyetem). Vives 1524-ben Leuvenben tanított, Sturm akár tanítványa is lehetett. Sturm egyes műveiben is ráismerhetünk Vives-gondolatokra nevének megemlítése nélkül. Ez a strasbourgi „vivesi akadémia" a példája a herborni iskolának, amelyet VI. János,

14 Joannes Ludovicus Vives, *Linguae latinae exercitatio* (Bredae, 1538). A 10. dialógus.

15 Juan Luis Vives, *De disciplinis*..., 465. (Lib. III.)

16 Vives „tudomány" alapításáról: Foster Watson, „The Father of modern Psychology", *Psychological Rewiew* 22, 5. sz. (1915): 333–353; H. Kakucska, „Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 479–485, 480, 3. lj.

17 Juan Luis Vives, *De disciplinis*... további kiadásai: 1532, 1538, 1540, 1551, 1612.

18 Henry de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517–1550,* II (Louvain, 1953).

19 Johann Sturm (1507–1589) érdekesebb művei: *De literarum ludis recte aperiendis liber*,1538; *De amissa ratione dicendi libri II*, 1538; *De educatione principum* (Strassburg: 1551 és Leipzig: 1911). Sturm személyéről Heinrich Veil, „Zum Gedächtnis Johannes Sturms. Eine Studie über J. Sturms Unterrichtsziele und Schuleinrichtungen, mit Berücksichtigung seiner Beziehungen zu dem Niederländischen Humanismus", in *Festschrift zu Feier des 350 Jährigen Bestehen des protestantischen Gymnasiums zu Straßburg*, szerk. Lehrerschaft des protestantischen Gymnasiums, Erster Teil (Strassburg: 1888); Anton Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt, Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538–1621,* Veröffentlichungen von des Instituts für europäische Geschichte Mainz 77 (Wiesbaden: 1977).

20 Caspar Hedio, *Von Almuesengeben zwey buechlin Ludouici Viuis*, *Auff duß new XXXIII. Jar durch D. Casparn Hedion verteüscht vnd ein Ersamen Radt vnnd krummer burgerschafft zu Straßburg zugeschriben, Allen policeyen nutzlich zu lesen* (Strasbourg,1533); van egy 2. kiadása is, 1534-ből.

Nassau-Dillenburg grófja[21] terveztett meg a Heidelberget az 1577-ben kialakult kálvinista-lutheránus ellentétek miatt elhagyó Caspar Oleviannal (†1587. március 15.), a Heidelbergi Káté szerzőjével. A herborni *Hohe Schule*, a *Johannea*[22] tervezete, felépítése követte Strasbourgot és a tanári kar fontosabb személyiségei is valamilyen formában kapcsolatban álltak a várossal. Az erősen Luther-szimpatizáns Caspar Hedio Wolfgang Capito (1487–1541) és Martin Bucer (1491–1551) mellett Strasbourg[23] reformátorának számít, és a város népoktatásának és szegényei segítésének tervezője volt. Hedio[24] fordításában Strasbourgban 1534-ben másodszor adták ki a *Szegények megsegítéséről*t. Albert Ölinger[25] – az írott német nyelv egységesítési folyamatában nyelvtanával foglalt el jelentős helyet – Vives latin nyelvgyakorlatait adta ki Strasbourgban. Herborn legnagyobb szabású művét, a *Lexicon*t készítő, 1629-től Erdélyben, Gyulafehérvárott tanító, filozófia és teológia professzor, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) is részben itt, Herbornban szerezte iskolai végzettségének egy részét. Lexikona jellegében teljesen más, mint a *De disciplinis*, Vives nevét azonban megtaláljuk benne. Vives népszerűségének jó példája az evangélikus wolfenbütteli Herzog August (1579–1666) és hírneves könyvtára. 1647-ben kiadott *Allgemeine Landesverordnung*jában újraszervezte hercegsége közigazgatását, jogszolgáltatását; s egy vivesi írás, a *Szegények megsegítéséről*[26] eszméinek megfelelően takarékoskodott, teremtett rendet birtokainak gazdálkodásában; a közéletben egyszerűsítette

21 Három testvér közül a legkisebb, a szerényebb műveltségű volt János (Jan de Oude von Nassau-Dillenburg Johann VI, 1536–1606), politikus, hadvezér. Első tervezete megbukott két idősebb fivére hollandiai működése miatt. A legidősebbik fiú, Orániai Vilmos kiváló nevelést kapott; a középső, Ludwig von Nassau-Hadamar fríziai kormányzó alapította a franekeri egyetemet.

22 Gerhard Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660): Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Kalvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau 30 (Wiesbaden: 1981); Dieter Wessinghage, *Die Hohe Schule zu Herborn und ihre Medizinische Fakultät 1584–1817–1984* (Stuttgart–New York, 1984).

23 Gustav Anrich, *Zwei Straßburger Reden zur Reformationsjubelfeier, Die Straßburger Reformation*. (Halle, 1918); H. Kakucska Mária, „Juan Luis Vives és Bod Péter", in *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Historia Litteraria 15, 143–154 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004).

24 Hedio, *Von Almuesengeben…*

25 Albert Oelinger által fordított poliglott példány: *Dvodecim dialogi apprime elegantes clarissimi D. Ioan. Ludouici Viuis Valentini, ex Latino & Gallico idiomate in Germanicam linguam fideliter translati ac in gratiamTyronum harum linguarum simul congesti* [Spirae, 1587]. Saját műve: *Underricht der hoch teutschen Spraach, Grammatica seu institutio verae Germanicae linguae, in que etymologia, syntaxis et reliquae partes omnes suo ordine breviter tractantur* […] (Argentorati: Wyriot, 1574).

26 Juan Luis Vives, *De subventione pauperum* (Bruges, 1526) műveről: H. Kakucska Mária, „El estado perfecto y su habitante perfecto. El idealismo y la verdad a base del »Socorro de los pobres« de Vives y de »Don Quijote« de Cervantes. El carácter renacentista de las obras de Vives y de Cervantes" (előadás, Coloquio internacional, Comité de Debrecen de la Academia Húngara de Ciencias y Departamento de Español de la Universidad ELTE de Budapest, Debrecen, 2000. október 19–21.).

az eljegyzési-, házassági-, temetkezési pompára, a wolfenbütteli ünnepnapokra és a szegényekre vonatkozó rendelkezéseit. Ellentétben a közgondolkodással, Vives e művében nemcsak értekezik a szegénységről, hanem kidolgoz egy stabil, rendszeres juttatást adó világi rendszert megsegítésükre, gondolva a fenntarthatóságukra is. Az ifjúság, a gyerekek oktatása szerinte egy jó rendszerrel megoldható. Az öt évvel később kiadott *De disciplinis*ben kiszélesíti, általánosítja iskolaszervezési javaslatait. A wolfenbütteli herceg pártfogoltjára, a német evangélikus teológusra, íróra, a rózsakeresztes eszmék elindítójára, Johann Valentin Andreaera[27] is nagy hatással volt Vives. 1627-ben, száz évvel keletkezése után, latinul kiadta és lefordította a *De subventionét*, és nagy elragadtatással, megbecsüléssel írt az írásról, a szerzőjéről, Vivesről. Joannes Amos Comenius mentorának tekintette és kapcsolatban is állt Andreaeval,[28] a személyes kontaktus mellett traktátusfordítása is felkelthette Comenius figyelmét Vivesre, a strasbourgi, herborni akadémiák őt követő elvei mellett. Comenius az általa jól ismert *Introductio ad sapientiam*, *Meditationem in septem psalmos quos vocant poenitentiae*, *Excitationes animi in Deum* című Vives-írások mellett a legtöbbet a *De disciplinis*ből idéz az iskolatervezéssel, tanárválasztással kapcsolatban (Liber II. 450–466 párhuzama a *Didactica Magna*, cap. 17. II. Fundamentum 16. és cap. IV. Fundamentum 28.). Vives három önálló művét, a nőnevelést, a fiúk-férjek feladatát és a lélek vizsgálatát[29] Comenius a *Didactica Magna* 10. fejezetének 7. pontjában tárgyalja. Vives a *De disciplinis*, Liber III. 466. oldalán az iskolát egy jól szervezett házhoz, vagy *államhoz* hasonlítja,[30] Comenius *Panorthosiá*ját[31] idézi. Ulrich Koch (Huldrius Coccius) bázeli lelkész és teológia

27 Johann Valentin Andreae, *Fama fraternitatis* (Cassel, 1615); *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz* (Argentorati, 1616). Lefordítja Vives *De subventione pauperum* (Bruges, 1526) című művét, lásd Johann Valentin Andreae, *Welche in sich begreifen, wie man solle die Armen underhalten* (Durlaci, 1627).

28 Comenius és Johann Valentin Andreae levelezéséről az egyik legkorábbi mű: Max Moehrke, *Johann Amos Comenius und Johann Valentin Andreae, ihre Verhälltnis zu einander,* Phil. Dissertation (Leipzig, 1904).

29 Juan Luis Vives, *De anima et vita* [Basileae, 1538] műve miatt a pszichológia megalkotójának tekintik: „the first modern work on psychology" fűzte hozzá hozzá Foster Watson az 1913-ban az általa angolra fordított, válogatott *De Disciplinis*-kiadás kronológiai táblázatában a mű címéhez.

30 Vives hasonlata a művével egyetemben sok kritikának és gúnynak volt céltáblája. Miguel de Cervantes is keményen gúnyolja a *Don Quijoté*ban: H. Kakucska, *El estado perfecto…* című előadás; H. Kakucska Mária, „Juan Luis Vives és a spanyol reneszánsz irodalom egyik rejtélye", in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. Békés Enikő és Tegyey Imre, Classica–Mediaevalia–Neolatina VI. Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis Institutum Doctrinae Litteratum Academiae Scientiarum Hungaricae, 83–89 (Debrecini et Budapestini, 2012), 89.

31 Johannes Amos Comenius, *Panorthosia, Consultatio Catholica de rerum humanorum emendatione,* szerk. O. Chlup, 2 köt. (Prag: 1966), a XXI. 3, ill. a XXII. 31.: „Omnis Schola sit parva Republica, legibus certis […]"

professzor 1555-ben[32] jelentette meg latinul Vives *Összes Műveit*. A kötet népszerűségére jellemző, hogy ma is megtalálható minden jelentősebb könyvgyűjteményben Aradtól Wolfenbüttelig.

Vives és a magyarok iránti érdeklődése

A Magyarországról érkező nyugtalanító hírek hatására Brugge-ben, 1526 decemberében jelentette meg Vives különböző időben keletkezett írásaiból összeállított *De Europae dissidiis et Republica*[33] című kötetét, melynek magyar szempontból legérdekesebb írása a 4., a *De Europae dissidiis et bello turcico* című, a mohácsi vész európai fogadtatásához szolgálhat adalékul.[34] Ez a dialógusokban megírt mű különös módon a német protestáns hitvitázók figyelmét keltette fel. A szakirodalomban Jean-Claude Margolin írt róla.[35] Magyarországon nem találunk rá konkrét kortársi hivatkozást, „észre sem veszik ezt a művét." Vives 1526 májusától 1527 áprilisáig Németalföldön tartózkodott, ide hamar eljutott a hír. Sir John Wallop angol követ már 1526. szeptember 17-én Antwerpenben keltezett levelében írt a magyar hírekről.[36] Vives Craneveldius barátjával 1526. december 31-én közölte: „Kevéssel ezelőtt adtam ki egy könyvecskét: »Az európai viszálykodásról« a mostani idő állapotához illő mű. [...] Más baj is kínozza a beteg testet: a magyarok királlyá választották a vajdát, ott a háború közte és Ferdinánd között [...]"[37] A csatavesztésről, az ifjú magyar király haláláról és Szapolyai János királylyá választásának veszélyeiről is tudott. A dialógusokban a csata leírása előtt alapos európai történelemoktatásban részesülünk, így a nápolyi királyságról is. So-

32 Juan Luis Vives, *Opera in duos distincta tomos*, ed. Hulderius Coccius (Basileae, 1555).

33 Bruges, Typis Huberti de Crook MDXXVI. Mense Decemb[ris].

34 H. Kakucska Mária, „Joannes Ludovicus Vives Mohács-recepciója", *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 3–18, 13; és H. Kakucska Mária, „Juan Luis Vives, az egyetemes humanista avagy a legeurópaibb katalán", in *A magyar-katalán kapcsolatok,* szerk. Anderle Ádám, MTA–SZTE Hispanisztika Kutatócsoport, Kutatási Közlemények III, 65–72 (Szeged, 2001), 71.

35 Jean-Claude Margolin, „Concience européenne et réaction à la menace turque d' après le »De dissidiis Europae et bello turico« de Vivès (1526)", *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissenceforschung* 3 (1982): 107–140.

36 John Sherren Brewer, *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII, Vol. 4: 1524–1530* (London, 1875), 1127–1127. (No. 2530.)

37 de Vocht, *Literae virorum...*, 217. levél: „[...] Nuper libellum ´De dissidijs Europae´ edidij: non dubito, quin sit hunc perlatus. [...] Est opus conveniens huic statui temporum. [...] Aliud incommodum [patimur in male] affecta parte corporis: Pannonij elegerunt regem Comitem Vidae: habes bellum in manibus inter eum et Fernandum." Cranevelt levelei megtalálhatók még Allen, *Opus Epistolarum...*, 581, 602, 615.

kat említett, öt évvel későbbi *De disciplinis*ében a jogtudományok hanyatlásával[38] foglalkozó részben Mátyás király korabeli történetet idézi Beatrixszal 1476-ban kötött házassága idejéből, az országba jött idegen jogtudósok által okozott nagy felfordulásról. A király az idegenek hazaküldésével és a régi jogszokások visszaállításával megszüntette a zűrzavart. Honnan ismerhette Vives a magyar népmesék és legendák hősét, az igazságtevő Mátyás királyt? Miért nem törökverő apjáról, az „unicus et fortissimus athleta Christi" Hunyadi Jánosról, a kor népszerű katalán lovagregényének, a *Tirant lo Blanc*[39] főhősének egyik lehetséges példaképéről írt az irodalmat jól ismerő és éppen ezt a katalán lovagregényt is károsnak ítélő Vives?

Antonio Bonfini vagy Galeotto Marzio[40] tanúsága szerint is Beatrix és Mátyás házasságkötésének alkalmából a kíséret tagjai között Magyarországra jött olasz tudósok valóban nagy keveredést okoztak a magyar jogszokásban. Nem Bonfini művéből vette át citátumát Vives: a *Rerum Ungaricarum Decades quattuor et dimidia* ugyanis 1568-ban Bázelben, 28 évvel Vives halála után látott nyomtatásban napvilágot. Hasonlók mondhatók el Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis Matthiae regis*... című művéről is. A magyar történetíró és királyi ítélőmester Thuróczy János (1435 körül–1490?) *Chronica Hungarorum*jának Brnóban 1488. márciusában kinyomtatott része 1487. augusztus 11-ig, 1488 júniusában Augsburgban megjelent példánya Bécsújhely elfoglalásáig, 1487. augusztus 17-ig tárgyalja a magyar eseményeket. Mindkét variáció elérhető lehetett Vives

38 Vives, *De diciplinis*..., I. Rész, VII. Köny, IV. fejezet címe: *De causis corruptarum artium liber septimus, qui est de jure civili corrupto*; Caput IV. *Quae damna in jus civile invexerint ignoratio Dialecticae, et nimius altercandi ardor*, 242.

39 Galeotto Marzio, *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis regis Mathiae,* szerk. Ladislaus Juhász (Lipsiae: Teubner, 1934). Már Marzio említette a *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis Matthiae regis* (1486), a *13. Bölcs cselekedet*ben, hogy az olaszok Hunyadi Jánost „fehér lovag"-nak nevezik; vö. Vass Eszter, „Magyar vonatkozások a »Tirant lo Blanc« című katalán lovagregényben", in Anderle, *A magyar–katalán kapcsolatok*..., 55–63.

40 Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades,* felhasznált kiadás: Antonio Bonfini, *A magyarok tizedei,* szerk. S. Varga Katalin, ford. Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 737–936. A IV. tized, VII. könyve alapján a következőképp foglalható össze az olaszok által okozott zűrzavar: „[...] Mátyás nemcsak új törvényeket és rendeleteket hozott, hanem Beatrix jövetelével egész életformáját megváltoztatta. A pannon királyoknak az volt a szokásuk, hogy az előkelőségekkel és a nemességgel családiasan éltek, a bejutást nemigen ellenőrizték, [...] A királyné pedig, miután megérkezett, az asztalt és az életmódot kulturáltabbá tette, [...] a királyt visszafogta a közvetlenségtől, [..] megszüntette a szabad bejárást, [...] Figyelmeztette, [a királyt] hogy meghatározott időben lépjen be a fogadóterembe és szolgáltasson igazságot. A szkíta szokások közé olaszokat hozott, [...] Mátyás [...] felkutatta, idehozta valamennyi tudomány kiváló szakembereit. [...] csillagászokat, az orvosokat, a matematikusokat, a jogtudósokat, [...] a magyarok viszont mindezt ferde szemmel nézték, [...] kárhoztatták [...], amiért sutba dobta a régi királyok takarékosságát, odahagyta az ősi és szigorú erkölcsöket, eltörölte a hajdani szokásokat [...]." A szöveget a tanulmány írója állította össze.

számára. Arról nincs tudomásunk, hogy olvasta, ismerte volna őket. A megfogalmazás, az „ahogy tudomást szereztem róla", inkább szóbeli közlésre utal, s így lehetséges informátorként Oláh Miklós jöhet számításba,[41] aki 1531 tavaszán érkezett Németalföldre. Kérdés, a tőle kapott információk bekerülhettek-e Vives ez év júliusában megjelent művébe?[42] Személyes ismeretségük nem zárható ki. Azonos körben mozogtak: Oláh Miklós levelezett Marcus Laurinusszal, szoros kapcsolatban állt Franciscus Craneveldiusszal, Vives legjobb barátjával.[43] Mária királynő 1531 tavaszán császári-királyi testvére kérésére, az őket felnevelő Ausztriai Margit halálával megüresedett németalföldi kormányzói tisztet vette át. Ez idő alatt Oláh Miklós ugyanazokban a körökben mozgott, ismerte például Marcus Laurinust,[44] Rutgerus Resciust.[45] Vives legjobb barátja, Franciscus Craneveldius,[46] nemcsak levelezett Oláh Miklóssal,[47] hanem Szent Vazul homiliáiból készített,[48] 1534-ben és 1535-ben Rescius nyomdájában kiadott fordítását, melyet előzőleg valószínűleg Vivesszel korrigáltatott,[49] Oláhnak ajánlotta. Ismeretségüket a leuveni *Collegium Trilingue* görög nyelvet tanító professzorának, Rutgerus Resciusnak a

41 Oláh Miklós (1493–1568) humanista történész, királyi titkár, érsek. Brüsszelben írta *Athila* és *Hungaria* című műveit; 1531–1542 között külföldön élt. 1539-ben hazatért, azaz előbb Bécsben, majd a felvidéki bányavárosokban volt, de a lényeg, hogy 1531 és 1539 közt volt csak Németalföldön: Nicolaus Olahus, *Epistulae Pars II 1534–1553*, szerk. Emőke Rita Szilágyi, BMSRAe Series Nova XIX/2 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

42 H. Kakucska Mária, „Juan Luis Vives und seine Beziehungen zu Ungarn" (előadás, XIV.th International Congress of the Assossiation for Neo-Latin Studies IANLS, Uppsala, 2009. augusztus 2–8.).

43 Ortvay Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558* (Budapest: Athenaeum, 1914); Ursula Tamussino, *Maria von Ungarn, ein Leben im Dienst der Casa de Austria* (Graz: Styria, 1998); Thea Leitner, *Habsburgs verkaufte Töchter* (München: Piper, 2005); Réthelyi Orsolya et al., szerk., *Habsburg Mária, Mohács özvegye: a királyné és udvara 1521–1531* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005).

44 Marcus Laurinus (1488–1540) holland humanista. Erasmusszal levelezett, a leuveni Sint Donaas (Saint-Donatien) dékánja volt. Levelei megtalálhatók Allen, Ipolyi, Szilágyi és De Vocht levélkiadásaiban.

45 Rutgerus Rescius (1485–1545) nyomdász, a görög nyelv professzora. Leveleit lásd De Vocht, *Literae virorum…*; és Oláh Miklós, *Levelezése*, kiad. Ipolyi Arnold (Budapest: MTA, 1875); Nicolaus Olahus, *Epistulae Pars I, 1523–1533*, szerk. Emőke Rita Szilágyi, BSMRAe Series Nova XIX/1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

46 Luzi Schucan, *Das Nachleben von Basilius Magnus «Ad adolescentes»: Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus* (Genève, 1973), 189–190.

47 de Vocht, *Literae virorum…*, 29; Levinus Ammonius írta Craneveltnek: „[…] siue quum Lodouici Viuis oratione [legerem], […] Quin etiam memini Dominum Nicolaum, illum dico amicum vere candidum Olaum, quum ob studia cum ipso mihi communia […]". A szövegek a tanulmányíró fordításai.

48 Schucan, *Das Nachleben…*, 189–190, írja, hogy ekkoriban csak a Cranevelt-féle Vazul-fordítások ismertek.

49 Vives 1530. november végi, pontosabb dátum nélküli levelében érdeklődik Craneveltől a kért fordítások bírálatáról. Elképzelhető, hogy Cranevelt-féle *Homilia*-fordításokat emlegetik.

levele bizonyít közvetetten. Rescius Oláh Miklósnak írott leveléhez[50] Vives és még két másik szerző művét mellékelte: „ [...] küldöm neked Vives *A Retorikáról*ját,[51] Vazul két homiliáját,[52] Guilelmus Lapidanus *Declamationes de non timenda morte*jét."[53] Ezt a három könyvet adta tovább Oláh a karthauzi szerzetes Levinus Ammoniusnak, amint ez Ammonius 1534. április 16-án Oláhnak írt válaszából kiderül: „[...] megkaptam Vives elegáns könyvecskéjét a *Retorikáról*t a másik kettővel egyetemben és a te leveledet."[54] E két másik írás érdekessége a nyomdász személyében rejlik: Leuvenben, Rescius saját nyomdájában jelentek meg. Belekerülhettek-e az 1531 tavaszán Németalföldre érkező Oláhtól származó információk abba a műbe, amelynek nyomtatása, mint Vives leveléből[55] tudjuk, ebben az évben látott napvilágot? Vives a történelmi tényeket célirányosan, műve mondandójának megfelelően használta fel, valószínűleg ezért nem a törökverő Hunyadi János személyét, a *Tirant lo Blanc* című katalán lovagregény *egyik* hősét említi példaként. A művet ismerte, hiszen a nőknek, leányoknak készített tiltott könyvek listáján szerepelteti a kor más divatos olvasnivalóival együtt.

A Vivest ismerő régi magyar szerzőink sorát Szenci Molnár Albert kezdi, aki a „bölcs Vives" két nagyon népszerű művéből érvelésként bemásolt latin idézetet *Imádságos könyveczké*je ajánlásába, amelyeket a hitelesség még nagyobb látszatának megőrzése végett nem fordított le.[56] Pázmány Péter a „legolvasottabb" négy prédikációjában[57] idézi a vivesi népszerű és ismert munkákat, magyar viszonyok-

50 „R. Rescius N. Olao Thesaurario Albensis Secretario R.M., Bene vale, Louanii, 13. Octobr.1533. Mitto tibi munusculum chartarum Viuis librum de ratione dicendi, D. Basilii Homilias duas, ac Declamationem Guilelmi Lapidani de non timenda morte." Oláh, *Levelezése...*, 418; Olahus, *Epistulae...*I, 543.

51 Juan Luis Vives, *De ratione dicendi* (Bruges, 1532).

52 Schucan, *Das Nachleben...*, 180, 71. lj.

53 A ma nagyon ritka műnek Leuvenben van példánya: *De Non Timenda Morte Per Gvilhelmvm Lapidanvm, religiosum ordinis Benedictini liber non solum iuuenibus, sed & cuiuslibet etatis ho[min] ibus apprime vtilis*, (Lovanij: ex officina Rutgeri Rescij, 1533). A fordítás a tanulmányíróé.

54 Oláh, *Levelezése...,* 477–480, 477; Nicolaus Olahus, *Epistulae Pars II 1534–1553*, ed. Emőke Rita Szilágyi, BSMRAe, Series Nova XIX/2 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 91. A fordítás a tanulmányíróé.

55 Vives tanítványához, a valenciai egyetem leendő professzorához, Honorato Juanhoz Brugge-ből intézett levele 1531. márciusában: „[...] En Amberes comenzaron a imprimir mis *Disciplinis*.", in Vives, *Obras completes...*, 2 köt., Epistolario, Primera parte, 1672, IV. levél.

56 H. Kakucska, „Juan Luis Vives és Pázmány...", 479–485.

57 „A Római Anya-szentegyház szokásából, minden Vasárnapokra, és egy-nehány innepekre rendelt Evangelio-mokrúl, Predikácziók, mellyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami Érsek", in Pázmány Péter, *Összes Munkái*, kiad. a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara I–VII. (Budapest, 1894–1905), 7:621: „Karácsony octavaja közöt-való vasárnap, keresztény özvegyek tüköre; 2. Vízkereszt-utáni I. vasárnap I. prédikáció a fiaknak istenes

ra alkalmazva a tiltott irodalmat. A folyamatosan megjelenő könyv- és könyvtártörténeti adattárak megkönnyítik a Vives-könyvek meglétének felkutatását, de a tulajdonos Vives-ismeretének mélységéről már nem tájékoztatnak. Baranyai Decsi János[58] *Közmondásgyűjteménye* előszavában olyan tekintélyként említi Vivest, aki Erasmus *Adagiá*járól szólt elismeréssel. Ez ugyan Vives nevének ismeretét mutatja, de nem mondható meg, melyik művét említi.

Némely késői, 20. századi tisztelője a pacifizmus előfutárának tekinti Vivest a *De concordia et discordia in humano genere,* a *De Europae dissidiis et bello Turcico* és még néhány traktátusával.[59] Vives itt van közöttünk műveivel, csak fel kell őt ismernünk és megfogadni tanácsait a szeretetről, az alázatról, a békességről, az irgalomról.

neveléséről; 3. Vízkereszt-utáni II. vasárnap II. prédikáció a házasságban élő aszszonyok; 4. Pünkösd-után XXIII. vasárnap I. prédikáció témája a *De institutione femina christianae, a De officio mariti* és az *Intruductio ad sapientiam*."

58 Baranyai Decsi János (Decs, ?–Marosvásárhely, 1601). Baranyai Decsi János, *Adagiorvm Graeco-latino-vngaricorvm chiliades quinque, ex. Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiua Ioannis Decii Baronij* (Bartphae, 1598). Az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának tudománytörténeti kiadványsorozata 5. kötetének (Budapest, 1978) Molnár József gondozásában megjelent példányát használtuk. *Praefatio*.

59 Juan Luis Vives, *De concordia et discordia in humano genere* (Bruges, 1529); Juan Luis Vives, *Liber de pacificatione* (Bruges, 1529); Juan Luis Vives, *De subventione pauperum* (Bruges, 1526); Juan Luis Vives, *De Europae dissidiis et bello Turcico* (Bruges, 1526).

Szabó Ádám

Egy flamand humanista Magyarországon

Nicasius Ellebodius Polübiosz-fordítása

A magyarországi humanizmus történetéhez nemcsak az országban született szerzők tartoznak hozzá, hanem a *respublica litteraria* azon külföldi származású tagjai is, akik hosszabb-rövidebb ideig hazánkban éltek, és munkásságuknak legalább egy részét itt fejtették ki. Közülük az egyik legismertebb a flandriai Nicasius Ellebodius volt, aki két alkalommal huzamosabb időt töltött Magyarországon, először Oláh Miklós, majd Radéczy István pártfogását élvezve. Elismertségre filológusként tett szert, a kortársak elsősorban grécistaként értékelték nagyra, és ítéletüket a mai kutatás eredményei is alátámasztják.

Ellebodius (javarészt kéziratban maradt) hagyatéka számos művet tartalmaz: versek, klasszikus szövegekhez fűzött tartalmi és filológiai jegyzetek, parafrázis és fordítás egyaránt található köztük, emellett jelentős az általa és neki írt levelek korpusza. Némelyikkel a modern kutatás több-kevesebb részletességgel már foglalkozott, de akadnak olyan munkák, amelyekről a puszta említésükön túl nem írtak az irodalomtörténészek. Ezek közé tartozik a jelen tanulmányban vizsgált szöveg is: Polübiosz történeti műve hatodik könyvének egyes részleteit Ellebodius lefordította latinra és előszóval látta el. Mivel a flamand humanistának ez az egyik legterjedelmesebb, nagyjából befejezettnek tekinthető műve, ezért érdemes részletesebben foglalkozni vele, hiszen nagymértékben gazdagíthatja a filológusi tudásáról, fordítói szakértelméről alkotott képet.

A témaválasztás szempontjából mindenképpen korszerűnek mondható Ellebodius, mivel Polübiosz a 16. század második felében az egyik legtöbbet olvasott ókori történetíró volt, bár viszonylag későn került a humanizmus látóköré-

* A tanulmány a 132710 azonosítószámú, *Nicasius Ellebodius levelezésének kritikai kiadása és kapcsolatrendszerének vizsgálata* című NKFIH projekt támogatásával jött létre.

be.[1] Legkorábbi ismert felbukkanása Leonardo Brunihoz köthető, aki 1418–1419 körül Polübiosz műve alapján megírta latinul az első pun háború történetét, de ez nem fordítás volt, hanem Livius stílusát imitálva önálló művet alkotott, mintegy pótolva a római történetíró munkájából hiányzó részt. A tényleges fordítás létrejötte V. Miklós pápának köszönhető, aki 1450 körül felvette Polübioszt a latinra fordítandó görög történetírók listájára. A feladatot egy olasz humanista, Niccolo Perotti hajtotta végre, aki 1454-re készült el a munkával. Azonban ez csak az első öt könyvre terjedt ki, tehát azokra, amelyek teljes terjedelmükben fennmaradtak. Nyomdába először 1472-ben került a szöveg, utána számos kiadása látott napvilágot, mutatva a Polübiosz iránti érdeklődés felélénkülését. A többi könyv azonban, köztük az Ellebodius által lefordított szakasz, csak görögül volt elérhető, bár tartalmukat a szélesebb közönség is ismerte, Machiavelli például a *Discorsó*ban hivatkozott a hatodik könyvre. Ennek egy része latinul először 1529-ben vált olvashatóvá, mégpedig a 19–42. caputok, amelyek a római hadsereg felépítéséről szólnak;[2] a kiadvány fordítója a görög Janus Lascaris volt. 1543-ban a bolognai humanista, Pompilio Amaseo újabb részleteket ültetett át latin nyelvre, a 3–18. és a 43–58. caputokat, amelyek a római államberendezkedés leírását tartalmazzák.[3] 1549-ben aztán egy minden addiginál teljesebb, kétnyelvű kiadás jelent meg a bázeli Johannes Herwagen nyomdájában, amely tartalmazta az első öt könyvet Perotti fordításában, valamint a 6–17. könyveket, melyeket – a nyomdász felkérésére – egy helyi lutheránus teológus, Wolfgangus Musculus latinosított.[4] Ezeken kívül nemzeti nyelvű fordítások is jelentek meg egyes részletekből, de Ellebodius idejéig más latin verzió a hatodik könyvből nem készült. A flamand humanista halála utáni időszakból még érdemes megemlíteni Justus Lipsiust, aki behatóan foglalkozott Polübiosszal, maradandó hatást gyakorolva a görög szerző értékelésére, valamint Isaac Casaubont, aki 1609-ben adta ki a maga bilingvis szövegét.[5]

1 Polübiosz 15–16. századi recepciójáról lásd Arnaldo Momigliano, „Polybius' reappearance in Western Europe", in Arnaldo Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, 79–98 (Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1977), 79–93; és Jeroen De Keyser, „The Polybius Translation of Romulus Amaseus", *Medioevo Greco. Rivista di Storia e Filologia Bizantina* 12 (2012): 39–56, 39–40.

2 Polübiosz, *Liber ex Polybii historiis excerptus de militia Romanorum et castrorum metatione*, ford. Janus Lascaris (Venezia: Giovanni Antonio Nicolini da Sabbio, 1529).

3 Polübiosz, *Fragmenta duo e sexto Polybii historiarum libro de diversis rerum publicarum formis, deque Romanae praestantia*, ford. Pompilio Amaseo (Bologna: Giovanni Battista Faelli, 1543).

4 Polübiosz, *Polybii Megalopolitani, historiarum libri priores quinque … Item, epitome sequentium librorum*, ford. Wolfgang Musculus (Basel: Johannes Herwagen, 1549).

5 Polübiosz, *Polybii Lycortae f. Megalopolitani, Historiarum libri qui supersunt*, ford. Isaac Casaubon (Paris: Jerome Drouart, 1609).

Ez utóbbit azért célszerű kiemelni, mert Casaubon az előszóban elmondja véleményét a korábbi fordítások minőségéről.[6] Az általa leírtak jól tükrözik az azóta eltelt időszakban bekövetkezett változásokat, mind a nyelvi tudás gyarapodását, mind a fordítással kapcsolatos elvek és szemléletmód alakulását illetően.

Perottiról egyáltalán nem hízelgő az ítélete:

> Láthatod, hogy mindenkinek olyan egybehangzó volt a véleménye ennek a fordításnak a kiváló minőségéről, hogy még Perotti vetélytársai és ellenségei is csodálták a pontosságát és választékos stílusát. Ennek az oka, hogy abban az időben nem akadt olyan ember Itáliában, aki jobban tudott volna görögül, mint ez a fordító, és csak kevesen, akik annyira tudtak, amennyire ő. Ezzel szemben mi azt állítjuk, hogy Perotti olyan messze állt a megbízható fordító minősítéstől, amilyen messzire csak valaki állhat [...] Ha ráébredt volna, hogy milyen távol esik a görög nyelvtudásnak attól a szintjétől, amelyre egy Polübiosz-fordításra vállalkozó embernek szüksége van, akkor Miklós pápa még attaloszi feltételekkel[7] sem bírta volna rávenni, hogy megpróbálkozzon egy olyan szerzőnek a lefordításával, akinek egy oldalnyi szövegét sem érti rendesen.[8]

Wolfgangus Musculus esetén azt teszi szóvá, amit maga a német teológus is bevallott a saját előszavában:

> Ez az ember nem rendelkezett semmiféle komoly tudással sem a görög, sem a latin nyelvből, mert másféle tanulmányoknak szentelte magát. [...] De egyszerűségben és pontosságban Perottit messze felülmúlja Musculus [...] Nála egyszer sem fordul elő, hogy szándékosan kihagyna valamit, vagy mással helyettesítené, amely hibák módfelett jellemzők Perottira. Mindazonáltal a pártatlan bírák mindkettőjük esetén inkább az irodalmi érdemek elnyerésére irányuló jó szándékot dicsérnék, mintsem az eredményt.[9]

6 Isaac Casaubon, „De prioribus Polybii interpretibus et nova hac versione", in Polübiosz, *Polybii Lycortae*..., u1v–u6r.

7 Azaz nagy mennyiségű kinccsel, vö. Hor. *Od*. I,1,12.

8 Casaubon, „De prioribus ...", u1v–u2r: „Vides adeo consentiens fuisse omnium de praestantia huius versionis iudicium, ut etiam Perotti aemuli atque inimici fidem illius et elegantiam admirarentur. Ratio autem est, quia nemo illius temporibus Italorum erat, qui amplius Graece sciret, quam hic interpres; pauci qui tantum, quantum ille. Nos vero e contrario affirmamus, Perottum a fidelis interpretis laude tantum abesse, quantum qui longissime. [...] Cui si venisset in mentem cogitare, quantum ab ea notitia Graeci sermonis abesset, quae Polybii interpretationem professo esset necessaria, ne Attalicis quidem conditionibus a Nicolao pontifice potuisset adduci, ut cius auctoris ne unam quidem paginam recte intelligebat, eius interpretationem in se susciperet."

9 Casaubon, „De prioribus ...", u4v–u5r: „Non fuit in hoc viro neque Graecae neque Latinae linguae ulla eximiam peritia, erat enim aliis deditus studiis. [...] At simplicitate et fide Perottum longe super-

Pompilio Amaseóról valamivel jobb volt Casaubon véleménye, de azért vele sem teljesen elégedett:

> Úgy tűnik, hogy ő komolyabb görög nyelvtudással bírt, mint akár Perotti, akár Musculus [...] mégis megfigyelhetjük, hogy gyakran tévedett Polübiosz gondolatainak az értelmezésében, mivel nem tett szert akkora görög nyelvismeretre, amekkorára szüksége van annak, aki a megbízható fordító címre pályázik.[10]

A legkedvezőbben Lascarisról nyilatkozik:

> Ezzel a kis munkájával, ha az mégoly rövid is lett, véleményem szerint igazán kiérdemelte a dicséretet ez a nagyszerű férfiú; ha néhány esetben láthatólag nem is volt elég körültekintő, azért nem kell megróni (mivel ember volt), inkább csodálni, hogy a legtöbbször sikerrel járt (mivel görög volt).[11]

Casaubon tehát elég negatívan nyilatkozott a korábbi fordítókról, elsősorban a görögtudásukat kritizálta, bár elismerte, hogy akkoriban sokkal kevesebb lehetőség volt ennek a nyelvnek az elsajátítására, mint az ő idejében. A vizsgált kiadványok tehát keletkezésükkor lényegében megfeleltek az elvárásoknak, mindazonáltal a 16. század második felében már lehetővé vált egy szélesebb nyelvi és tárgyi tudásra alapozott, új, pontosabb fordítás létrehozása.

Az, hogy Ellebodius magára vállalta ezt a feladatot, részben meglepőnek mondható, részben egyáltalán nem. Abból a szempontból nem, hogy kora legjobb grécistái között tartották számon. Klasszikus stúdiumait a leuveni egyetemen kezdte, ahol a németalföldi görög filológiatörténet két jelentős alakja, Adrien Amerot és/vagy Theodoricus Langius volt a tanára. Ezután Rómában tanult tovább (1554–1556), majd pedig keletre utazott, járt Bécsben, Lengyelországban

---

at Musculus [...] nihil videas illum studio praetermittere, nihil alienum substituere, quae familiaria sunt supra modum Perotto vitia. In utroque voluntatem bene de litteris merendi aequi iudices citius laudaverint, quam effectum. Maga Musculus is hasonlóan fogalmaz a fordításához írt előszóban: (Polübiosz, *Polybii Megalopolitani*..., β3r): Neque enim animus erat huius generis scriptis operam accommodare, cum et animo, et professione ad alia propendeam."

10 Casaubon, „De prioribus ...", u5r: „Maiorem hic omnino Graecarum litterarum cognitionem quam vel Perottus, vel etiam Musculus videtur habuisse [...] Multum tamen hunc quoque in exprimenda Polybii mente non raro peccare observamus, quod literarum Graecarum tantam notitiam assecutus non esset, quam ei est opus, qui fidelis interpretis habere se titulum postulet."

11 Casaubon, „De prioribus ...", u5v: „Multumque verae laudis ea quamvis brevi, opella, praestantissimus ille vir, me iudice, meruit. Qui si nonnullis parum videtur cavisse, non tam eo nomine reprehendendus, homo enim erat, quam admirandus, quod in plerisque κατώρθωσε. Graecus enim erat."

és Magyarországon is, ahol Oláh Miklós érsek jóvoltából kanonoki stallumot kapott az esztergomi káptalanban, és a nagyszombati iskolában tanított egy ideig. 1561-től Páduában élt körülbelül egy évtizeden át, ahol a *respublica litteraria* jelentős alakjaival került kapcsolatba, mint Paolo Manuzio, Pietro Vettori vagy Gian Vincenzo Pinelli, akivel szoros barátságot kötött. Görögül is itt tanult meg igazán jól, Mikhaél Sophianos jóvoltából, akire mindig nagy hálával gondolt vissza. 1571-ben Ellebodius Magyarországra utazott, Radéczy István püspök meghívására, és 1577-ben bekövetkezett haláláig az ő környezetében maradt. Hivatalosan orvosként működött, mert Páduában ilyen végzettségre is szert tett, a gyakorlatban azonban fő és kedvenc tevékenysége a filológia volt.[12]

Ellebodius széles körű munkásságot fejtett ki, aktív tagja volt a *respublica litterariána*k. Erről tanúskodik fennmaradt levelezése, amelyben a legkülönfélébb tudományos kérdésekről értekezik partnereivel, valamint a humanista életformához kapcsolódó egyéb témákról tárgyal velük. Bár levelei főként magyarországi éveiből maradtak fenn, ezeknek a megjegyzéseiből és a néhány korábbi darabból kiderül, hogy Páduában is hasonló dolgokkal foglalkozott. A levelek azt is elárulják, hogy nagy szakmai tekintéllyel rendelkezett, sokszor fordultak hozzá tanácsért valamilyen problémával, elsősorban klasszikus görög szövegek kapcsán. Megjelent munkája azonban csak egy volt, Nemesios *De natura hominis* című művének kétnyelvű kiadása, amelyet 1565-ben sikerült sajtó alá rendeznie.[13] Ezenkívül szinte teljesen elkészült egy Arisztotelész *Poétiká*jához írt latin nyelvű parafrázissal, amelynek megjelenését azonban korai halála megakadályozta.[14]

Ellebodius kéziratos hagyatéka viszont számos egyéb anyagot tartalmaz. A dokumentumok a flamand humanista végakaratának köszönhetően Gian Vincenzo Pinellihez kerültek; ma a milánói Biblioteca Ambrosianában találhatók. A különböző helyeken és időben készült írások tartalma nagyon vegyes, vannak köztük filológiai jegyzetek, versek, levélmásolatok és egyéb dokumentumok. Két hosszabb fordítás szerepel az anyagban, az egyik Arisztophanész két komédiájának a latinosítása, a másik pedig az említett Polübiosz-részlet. Ez utóbbi két példányban maradt fenn: van egy korábbi, vélhetően Pozsonyban készült autográf példány, amely a VI. könyv 3–18. és 43–58. caputjait tartalmazza, tehát a római politikai

12 Ellebodius életéről és munkásságáról átfogó ismertetésként lásd Orbán Áron: „Ellebodius, Nicasius", in *Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1: Hungary*, szerk. Farkas Gábor Kiss (Berlin: DeGruyter, 2023). [megjelenés alatt]

13 Nemesii episcopi et philosophi, *de natvra hominis lib. unus*, ford. Nicasius Ellebodius (Anwerpen: Christoffel Plantin, 1565).

14 A mű végül 2014-ben megjelent nyomtatásban: Nicasius Ellebodius, *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et notae*, szerk. Maurer Zsuzsa (Budapest: Typotex, 2014).

rendszerről szóló részt, amelyet korábban Pompilio Amaseo fordított le. A két szakasznak Ellebodius önálló címet adott: *De constitutione, incremento et vigore Romanae rei publicae ex Historiarum Polybii libro sexto* és *Comparatio Romanae rei publicae cum aliis rebus publicis e libro 6º Historiarum Polybii*.[15] A másik példány egy erről készült, Itáliában papírra vetett másolat, amely teljesen megegyezik az előzővel, viszont elé van kötve a 19–42. caputok fordítása is, amely a római hadseregről szól, és Lascaris fordításában jelent meg korábban.[16] A főszöveg mellett rövidebb-hosszabb marginális jegyzetek sorakoznak, amelyek szintén megegyeznek a két példányban. Ezek Ellebodiusnak az eredeti görög szöveg javítására tett javaslatait mutatják, vagy az adott szakasz értelmezésében segítenek, például más szöveghelyeket idézve. Mivel a Polübiosz többi könyvéből hivatkozott locusoknál oldalszámot is közöl Ellebodius, így tudható, hogy az 1549-es bázeli Herwagen-féle kiadásból dolgozott, ennek a görög szövegét vette alapul.

Ellebodius a fordítás elé írt egy latin nyelvű ajánlást, amely szintén azonos a két példányban,[17] de a pozsonyiban sokkal rosszabb az íráskép, mint magának a fordításnak a szövege, valószínűleg piszkozatról van szó. Az ajánlás címzettjének nevét nem adja meg, egyszerűen úgy szólítja, hogy *Illustris ac Magnifice Domine Comes*. Van olyan feltételezés, hogy ez Pinelli lehetett, de hitelt érdemlően nem bizonyítható; az pedig inkább ellene szól, hogy a levelekben nem említ ilyesmit Ellebodius. Valószínűbb, hogy egy patrónushoz, patrónusjelölthöz szól, de biztosan nem Radéczyhez, mert neki nem ez volt a rangja, és őt egyébként is mindig egyházi címén emlegette a flamand humanista. Egy korábbi levélből viszont kiderül, hogy Radéczy próbálta beajánlani Ellebodiust más főuraknak és főpapoknak, így lehet, hogy ez a fordítás is egy ilyen terv jegyében született.[18] Az sem derül ki a szövegből, hogy Ellebodius csak kéziratos formában akarta odaajándékozni a művet, vagy kinyomtatva, szélesebb körben szerette volna közreadni. A leveleiben egyáltalán nem említi a Polübiosz-fordítást, így további információ nem áll rendelkezésre a kérdés eldöntéséhez.

15 BA S78 sup. 201r–213v.

16 BA D247inf. 1r–33v.

17 BA S 78 sup. 200r–v és BA D247 inf. 17r–18v. Az ajánlás szövege nyomtatásban is megjelent: Ekler Péter et al., szerk., *Humanistes du bassin des Carpates, III: Humanistes du Royaume de Hongrie* (Turnhout: Brepols Publishers, 2017), 273–276. Itt az ajánlás címzettjeként (feltételesen) Pinellit tüntetik fel.

18 Listi János veszprémi püspökhöz például ezért írt gratuláló levelet Ellebodius, (lásd BA, D 107 inf. [36] 116r–v), egy másik levélből pedig kiderül, hogy az uralkodó előtt is szóba került a neve (BA, D 196 inf., 44r–44terv). Ez utóbbi kézirattal kapcsolatban megjegyzendő, hogy egy Pinelli által szerkesztett levélgyűjtemény, és nem az oldalakat vagy fóliókat számozza, hanem egy adott levél szövege által elfoglalt összes lapon ugyanaz a sorszám szerepel.

A fordítás keletkezésének ideje szintén bizonytalan, egy *terminus post quem* mindazonáltal megállapítható. Nem sokkal azután, hogy Ellebodius Pozsonyba költözött, Pinelli összeállított egy listát, amelyen Polübiosz első öt könyvében található problémás locusok szerepeltek, és elküldte azokat hozzá, hogy tegyen javaslatot a korrigálásukra, illetve véleményezze Pinelli javítási ötleteit. Ellebodius 1572. február 22-én azt válaszolta, hogy Georg Purkirchernek megvan Polübiosz, így el tudja kezdeni a szöveghelyek vizsgálatát.[19] A flamand humanistának tehát korábban nem volt a birtokában szöveg, így a fordításnak is azt követően kellett nekiállnia, hogy Purkircher a rendelkezésére bocsátotta a maga példányát. Valószínűleg a szöveghelyekkel való foglalkozás során fogalmazódott meg Ellebodiusban a fordítás ötlete, esetleg velük együtt az utóbbiba is belekezdhetett, de 1577-es haláláig bármilyen időszak elképzelhető.

Pinelli listája azért is jöhet szóba mint ihletadó, mert egyébként némileg meglepő, hogy Ellebodius éppen egy történetírói szöveg lefordításába fogott bele. A tőle fennmaradt hosszabb munkák egészen más témákkal kapcsolatosak, és a leveleiben sem említi, hogy különösebben érdeklődne a műfaj iránt. Sőt, a *Poétika*-parafrázishoz írt *epistola dedicatoriá*ban kifejezetten azt írja, hogy az ilyen munkák filológiailag kevesebb kihívást jelentenek, mert kevesebb bennük a magyarázni, értelmezni való.[20]

Azt, hogy mégis vállalkozott a fordításra, Ellebodius több dologgal indokolja az ajánlásban. Egyrészt – a dedikációk esetén szokásosnak mondható gesztusként – azzal, hogy a címzettnek akar kedveskedni, mert egy politikában forgolódó, nagy műveltséggel és kiváló értelmi képességekkel rendelkező olvasó számára hasznos és élvezetes elfoglaltságot jelent a görög történetíró művének tanulmányozása.[21] Ez alátámasztja, hogy a megszólított személy egy magas rangú főúr, egy potenciális patrónus lehetett.

Ellebodius másik indokként egyfajta nosztalgikus kikapcsolódást említ: jól esett neki a nagyobb erőfeszítést igénylő feladatok után visszatérni a fiatalabb korában olvasott művekhez.[22] Hasonló okokról számol be egyébként a másik na-

19 BA, R 126 sup., 101r: „Il Purkirchero ha Polybio. Però Vostra Signoria mandi quelli luochi promessimi, che mi farà un singular favor."

20 BA, D 196 inf. 1r: „Nam Herodotum quidem, Xenophontem, Polybium et eiusmodi alios satis est de Graeco convertere, propterea quod de rebus minime reconditis explanate loquuntur."

21 BA, S 78 sup. 200r: „Perutilem iis esse lectionem Polybianae historiae, qui res magnas tractant quibusque reipublicae procuratio commissa est [...] Nam res ipsa, hoc est cognitio Romanae reipublicae, qua velut altero pede nixa ad imperium terrarum Roma progressa est, quo iudicio es, qua generis amplitudine, et pulcherrimas res cognoscendi cupiditate, non dubium mihi est, quin te sit mirum in modum delectatura."

22 BA, S 78 sup. 200r: „Mihi quidem periucundum et fuit, et est per ea tempora, quae vacua dantur a philosophiae et medicinae studio, adolescentiae meae studia recolere."

gyobb fordításának, Arisztophanész két drámájának a dedikációs levelében, bár ott nem a kikapcsolódás volt az elsődleges indok, hanem a komolyabb munkához szükséges könyvek hiánya, mivel ez utóbbi fordítást utazás közben készítette.[23]

Ellebodius harmadik indoka a már megjelent fordítások minősége volt:

> Polübiosz görög szövege részben az idő mostohasága, részben az emberek gondatlansága folytán olyannyira leromlott, hogy tanult emberek számára is alig érthető. A latin fordítás pedig nemcsak homályos (ami már önmagában meglehetősen elmarasztalandó bűn egy fordításnál), hanem téves és félrevezető is, úgyhogy egy mégoly szorgalmas és tehetséges embernek sem kínál semmi hozzáférést Polübiosz gondolataihoz.[24]

A flamand humanista csak egy fordításról *(Latina interpretatio)* beszél, ami nyilvánvalóan a Musculus-féle szöveg kellett hogy legyen, hiszen ezt vette kölcsön Purkirchertől; az Amaseo által készített fordítást ezek szerint nem ismerte, vagy nem volt alkalma kézbe venni.

Amit a görög szövegről ír, tapasztalatokon alapult, mivel a Pinelli által küldött szöveghelylista kapcsán tüzetes vizsgálat alá vette a kiadást, és számos esetben hibásnak találta az olvasatot, általában javaslatot is tett a korrigálásra. Figyelemre méltó, hogy döntéseivel jórészt a mai kritikai kiadások is egyetértenek; szinte kivétel nélkül igaza volt, amikor szövegromlást állapított meg, és legtöbbször a javításai is helyesek. A flamand humanista tehát jogosan hívta fel a figyelmet a polübioszi szöveg tökéletlen voltára. De ezzel együtt sem vállalkozott a görög szöveg átfogó revíziójára és kétnyelvű kiadásra, mint Nemesios esetén tette; valószínűleg azért, mert nem állt rendelkezésére elég nyomtatott és kéziratos példány egy kellő alaposságú vizsgálathoz.[25]

A latin fordításról Ellebodius ítélete hasonlóan negatív, mint a 17. század elején Casauboné, és ugyanazon szempontból tekinthető jogosnak is: a kiadás 1549-es megjelenése óta fejlődött annyit az európai humanisták görög nyelvtudása, hogy képesek legyenek egy pontosabb latin fordításra, így Musculus szövege (aki rá-

23 BA, D 478 inf. 1r: „neque in gravioribus studiis operam curamque ponere poteram, et quod a libris meis aberam [...] itaque converti me ad Aristophanem, quem in paucis mecum attuleram."

24 BA, S 78 sup. 200rv: „Graeca Polybii oratio ita est vel temporum iniuria, vel hominum incuria corrupta, ut vix a doctis hominibus intelligi possit. Latina vero interpretatio ita non modo obscura est, quod ipsum per se vitium est interpretationis valde reprehendendum, sed etiam falsa, et prava, ut quamvis diligenti et ingenioso homini nullus omnino aditus ad Polybii sententiam relinquatur."

25 Arisztophanész esetén biztosan ez volt a helyzet, lásd BA, D 478 inf. 1r: „Non enim Graece edimus Aristophanem, ut omnia vel minima librariorum errata corrigere, aut versus quosque ad suos numeros revocare, aut notas omnes figurasque comicas apponere debuerimus, quae omnia sine veterum librorum auxilio recte fieri posse nego."

adásul teológus volt, és sem a görög filológiában, sem a történetírásban nem mélyedt el különösebben) már nem állt a kor színvonalán.

Érdekes az *epistola dedicatoria* alábbi megjegyzése:

> A hadviselés művészetét és tudományát, amelyben a rómaiak minden más nemzetet fölülmúltak, gyakran érinti Polübiosz, a hatodik könyvben pedig gondosan és alaposan értekezik róla. Ezt a részt bizonyos okokból most jónak láttam kihagyni.[26]

Tehát a római hadszervezettel foglalkozó caputokat a flamand humanista eredetileg nem akarta lefordítani. Azonban az ajánlásban írtakkal ellentétben a későbbi példány, az Itáliában készült másolat tartamazza ezt a szakaszt is. Ennek az ellentmondásnak a feloldásához figyelembe kell venni, hogy az ajánlás csak piszkozatban maradt fenn, a 19–42. caputok fordításáról pedig nem áll rendelkezésre az autográf változat, alkalmasint csak kidolgozatlan formában készült el. Tehát elképzelhető, hogy Ellebodius menet közben módosított a tervein és nekikezdett a hiányzó rész lefordításának, de a végső, letisztázott verzióig nem jutott el, és az *epistola dedicatoriá*t sem igazította hozzá a változásokhoz. Az itáliai másoló pedig értelemszerűen csak a rendelkezésre álló, befejezetlen kéziratokat tudta alapul venni, így ebben a példányban is benne maradt az ellentmondás.

De mennyire felelt meg Ellebodius fordítása a kitűzött célnak? Sikerült minőségileg jobb szöveget produkálnia a korábbiaknál? Az egész fordítás részletes bemutatására a jelen tanulmány keretei között természetesen nincs lehetőség, de a különbségek illusztrálásához ki lehet emelni néhány jellegzetes példát, amelyekből kiderül, hogy a flamand humanistának sikerült-e jobban megértenie és latinul pontosabban visszaadnia Polübiosz gondolatait, mint a korábbi fordítóknak.

Az első példa egy szó, amelyet Casaubon is kiemel az Amaseóról írt bírálatában: egy állatokra használt jelző, az *ἀδοξοποιήτων*,[27] amit a magyar fordítás „magasabb értelemmel nem rendelkező"-ként ad vissza, Musculus és Amaseo pedig egyszerűen *ignobiliorá*nak, alsóbbrendűnek fordítja,[28] ami nem fedi a lényeget. Casaubon helyesen hívja fel rá a figyelmet, hogy a félreértés a *δόξα* szó jelentésének eltévesztésén alapult, mivel a kifejezés itt véleményt, gondolatot jelöl.[29] Ellebodiusnál látszik,

26 BA, S 78 sup. 200r: „Artificium et scientiam bellorum gerendorum, quo caeteris nationibus Romani praestitere, saepe tangit Polybius; sed diligenter ac copiose persequitur libro sexto. Quam partem certis de causis hoc tempore mihi visum est praetermittere."

27 Polyb. *Hist*. VI,5.

28 Polübiosz, *Polybii Megalopolitani*..., 197; Polübiosz, *Fragmenta duo*..., B4v.

29 Polübiosz, *Polybii Lycortae*..., u5r: „In eadem *ἀδοξοποίητα ζῷα* Pompilius quam Amasaeus verterunt *ignobiliora animantium genera*, errore insanum magno, quum in hac voce *δόξα* non gloriam de-

hogy ő tisztában volt a szó megfelelő jelentésével, de a lefordítása kihívást jelentett a számára, ezért a pontosság végett hosszabb körülírást alkalmazott,[30] a margóra pedig odaírta az eredeti görög kifejezést. Megoldása tehát tartalmilag pontos, bár fordításmódszertani szempontból kifogásolható; a korban azonban ez nem volt szokatlan, például hasonló módon járt el Ellebodius egyik leuveni tanára, Adrian Amerot is.[31] Casaubon megoldása egyébként hasonlóan terjedelmes, kissé talán többet is tartalmaz, mint ami valóban benne van a szóban.[32]

A második kiválasztott szöveghely egy kifejezés, ami az adott kontextusban sajátos jelentéstartalommal bír: *ἐκ χειρός*,[33] tehát szó szerint „kézből", de az adott polübioszi locus esetén olyasmit jelent, hogy „nyomban," „azonnal". Amaseo szó szerint fordítja a kifejezést *(de manu)*[34], ami félrevezető, mert a latin nyelvben nincs kifejezetten ilyen jelentéstartalma a szónak. Musculus körülírással él *(prompto et alacri studio)*,[35] kissé félreérthetően fogalmazva, amennyiben nem az időbeliségre, hanem a szándékosságra helyezi a hangsúlyt. Ellebodius fordítása *(ilico)*[36] pontosnak mondható. Figyelemre méltó továbbá, hogy milyen alaposan utánajárt a dolognak: a fordítás mellett egy terjedelmes marginális jegyzet szerepel a kéziratban, amely két másik szöveghelyet hoz fel Polübiosztól és egyet Arisztotelésztől, ahol hasonló értelemben szerepel az *ἐκ χειρός* kifejezés. Ezenkívül két szöveghelyet idéz Cicerótól, ahol a latin megfelelője (*de manu*) olvasható, de meglehetősen más jelentéssel;[37] ez Amaseo megoldásának cáfolataként is felfogható.

---

notet, sed opinionem, intelligit enim Polybius animantes quae solo naturae instinctu ducuntur, non adscititiis opinionibus, quibus homo imbuitur, modo bonis modo malis."

30 2 BA, S 78 sup. 20v: „Quod cum et in reliquorum animalium genere videamus accidere, quae opinionibus imbui, et fingi non possunt."

31 Lásd Oláh Miklósnak címzett levelét, amelyet az egyik Lukianosz-fordítása védelmében írt, Nicolaus Olahus, *Epistulae Pars II 1534–1553*, szerk. Emőke Rita Szilágyi, BSMRAe, Series Nova XIX/II (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 72–75: „verti autem primum locum ipsum, deinde aliquanto fusius et magis *περιφραστικῶς* ipsum exposui, dialectici artificii rationem aperiendo, quo singulae inter se clausulae connectuntur et cohaerent."

32 Polübiosz, *Polybii Lycortae* ..., 454: „quod ipsum in aliis quoque animalibus, quae non opinionibus adventitiis, sed unius naturae instinctu ducuntur, quum cernimus usuvenire."

33 Polyb. *Hist*. VI,8.

34 Polübiosz, *Fragmenta duo*..., C3r: „de manu."

35 Polübiosz, *Polybii Megalopolitani*..., 159.

36 BA, S 78 sup. 203v.

37 BA, S 78 sup. 203v: „οἱονεὶ ἐκ χειρός. Polyb. lib. 5. p. 150. διότι οὐ δεῖ μέλλειν, ἀλλ' ἐκ χειρὸς ἔχεσθαι τῶν προκειμένων Lib. 10. p. 229. παραυτίκα μὲν ἐκ χειρὸς τὰς θυγατέρας ἀπέδωκε. Aristot. Ethic. 8. c. 12. ἐκ χειρὸς εἰς χεῖρα Graeca fide. εἰς χρόνον in diem. De manu, ut aiunt in manum. Cic. in commendatitia Trebatii ad Caes. Cic. 2 off. quamquam enim quod praesens tanquam in manu datur iucundius est, tamen haec in posterum gratiora sunt."

Casaubon szintén jól értette a kifejezést, és Ellebodiushoz hasonlóan egy szóval adta vissza, bár másikat választott *(e vestigio)*.[38]

A harmadik példa egy olyan szó, ahol szembetűnően megmutatkozik az Ellebodius és a korábbi fordítók közötti különbség. Amikor Polübiosz a római nép hatalmáról ír, megemlíti, hogy gyakran büntetik a vezetőket *διαφόρου*.[39] A szó itt speciális értelemben szerepel, pénzösszeget, pénzbírságot jelent. Amaseo és Musculus eltévesztették a fordítást, a görög szó általános jelentését próbálva meg alkalmazni a mondatban.[40] Ellebodius viszont rájött a megoldásra, és megfelelően *pecuniá*nak fordította,[41] ahogy Casaubon is.[42] De az előző esethez hasonlóan a flamand humanista itt is szükségét érezte, hogy a saját verzióját marginális jegyzettel indokolja meg: egy másik polübioszi szöveghelyen kívül Arisztotelész *Oeconomicá*ját, a Szuda-lexikont, Athénaiosz *Deipnosophistae* című művét, Halikarnasszoszi Dionüszioszt és Theophrasztoszt idézi, ahol hasonló értelemben előfordul ez a szó.[43]

Több példa prezentálására itt nincs lehetőség, de ez a néhány kiválasztott eset is meggyőzően bizonyítja Ellebodius görögtudásának mértékét. A fordítás és a hozzá fűzött margináliák megmutatják, hogy nemcsak a szövegkritikához, az eredeti olvasat rekonstruálásához értett (amint az a levelezéséből kitűnik), hanem a jelentéstartalom feltárása és tolmácsolása terén is megállta a helyét. Széles körű olvasottsággal rendelkezett, és ezt felhasználva a vizsgált szövegtől teljesen eltérő műfajokból, más szerzőktől is könnyedén tudott idézni, hogy megvilágítsa egy-egy szó pontos jelentését, amit aztán egyértelműen és világosan ültetett át latin nyelvre. Ahogy az összevetésből kitűnik, meghaladta a korábbi fordítók szintjét, és ugyanazt a színvonalat tudta produkálni, mint a következő század elején működő Casaubon. Összefoglalásként tehát kijelenthető, hogy Ellebodius grécistaként és fordítóként valóban a kor színvonalán állt, munkássága a magyarországi humanizmus történetének egyik legértékesebb részét képezi.

38 Polübiosz, *Polybii Lycortae...*, 456.

39 Polyb. *Hist*. VI,45.

40 Polübiosz, *Fragmenta duo...*, D4r: „in aliis etiam quaestionibus"; Polübiosz, *Polybii Megalopolitani...*, 201: „multivariam."

41 BA, S 78 sup. 206v.

42 Polübiosz, *Polybii Lycortae...*, 62.

43 BA, S 78 sup. 206v: „κρίνει διαφόρου θανάτου. inf. p. 9. p. 189 videtur opponi ἐγγαίῳ κτήσει Suidas notat. διάφορα esse τὰ ἀναλώματα. Arist. 2. Oeconom. de Cleomene τοῦτο γὰρ αὐτῷ τὸ διάφορον εἶναι, τὸ αὐτοῦ εἶναι τὸ ἐμπόριον καὶ μὴ ἐκεῖ. tanti enim suae interesse emporium Alexandri esse non Canobi inf. 126. Athen. in fine lib. 2. διάφορον [διάφορόν] τι ἔταξαν pretium pecunia. Halicarnass. lib. 4. histor. 182 et Theophr. in notis moralibus cap. περὶ μικρολογίας."

Molnár Dávid

Iohannes Serifaber költeménye Akhilleusz pajzsáról

Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött Oláh-kódex (H 46) 56. foliójának versójára Liszti Sebestyén (Sebastianus Listhius, ~1530–1560) Oláh Miklósnak Szent Miklós napján írt névnapi *carmen gratulatorium*át jegyezték be, amelynek a lap alján olvasható negyedik sora, egy pentameter így hangzik: „*Praeconem laudum qualis Homerus erat.*" Az 57. folio rectóján így „folytatódik a vers": „*Nunc procul a muris Troianis namque manemus.*" És a továbbiakban innentől kezdve az *Íliasz* 18. könyvének egy jelenetébe olvashatunk bele, amely még Akhilleusz pajzsának leírását is tartalmazza. Nem csoda hát, hogy Kaprinai István az 57^{r} disztichonjait az 56^{v} alján olvasható Liszti-vers tematikus folytatásának látta,[1] amit aztán a Szilágyi Sándor-féle ELTE kézirattár katalógusa is átvett.[2] Azonban ha figyelmesebben megnézzük az 57^{r} és 62^{v} közötti versszöveget, akkor rögtön feltűnik, hogy mind tematikailag, mind metrikailag a 63^{r} nem a 62^{v} folytatása (az *Íliász*-részlet nemcsak megszakad, de a hexameter átvált disztichonokba is). A rejtélyt Hegedűs István *nota bené*je és az ehhez írt kiegészítő utóirat oldja meg a kódex 95. versóján.[3] A vers szerzője egy bizonyos Iohannes Serifaber, akinek ezen

1 A Dedek-katalógus szerinti helye: Coll. Kaprinay, B, Tomus 87, 92: 130. oldaltól. A digitális változathoz hozzáférés: 2022.11.30, https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/18066&fname=CollKaprB087.jpg.jpg.

2 *Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Reg*[iae] *Scient*[iarum] *Universitatis Budapestinensis, Tomus II., pars I. catalogus librorum manuscriptorum* (Budapest: Typis typographiae, 1889), 203.

3 Hegedűs valamikor 1890 és 1919 között írhatta be a kódex lapjára a következőt: „N. B. E codex 224–228. lapjain van Homer. Il. XVIII. énekének distichonban eszközölt fordítása a következő cím alatt: Liber 18 Iliados Homeri [...] Itt marginalis jegyzeteket ígér a szerző. A codex 97. lapján pedig azt olvassuk egy való írásból, hogy a lapszéleket nem akarta összeirkálni: Ne polluam margines foliorum papyri, addam hic eas annotaciunculas, quas me in titulo scribere professus sum. Valószínű, hogy az itt következő rész folytatása Serifaber fordításának; mert habár ez hexameter, minden disztichonba

kívül még tizennyolc másik versét is olvashatjuk a kódexben. (Liszti Sebestyén gratuláló verse tehát így állítható össze az összekeveredett lapokból: 56^{v}, 98^{r}–99^{r}.)

Jelen tanulmány csupán Serifaber *Íliász*-részletének fordításával foglalkozik, amely arra az általános, humanista gyakorlatra is rávilágít, hogyan lehetett egy magasszintű elméleti képzés tudásanyagából a hétköznapi praxis készpénzre váltható előnyeit kikovácsolni. Először azt szeretnénk tisztázni, hogy ki is volt ez a Iohannes Serifaber, aki az Oláh Miklós körül szerveződő értelmiségi kör egyik tagjaként tűnik fel. Majd röviden összefoglaljuk ismert műveit, hogy rátérhessünk *Íliász*-fordítására.

Iohannes Serifaber életéről

Költőnkkel a magyar irodalomtörténet egyáltalán nem foglalkozott,[4] a cseh szakirodalom viszont prágai tanulmányai miatt legalább említésszinten ismeri. Az egyik kiadott verséből tudjuk, hogy melyik évben született: „*editus in lucem fueram post quatuor annos, / flumine submersus dum Ludovicus erat…*", vagyis négy évvel Lajos király elmerülése után, 1530-ban.[5] Sőt ez alapján azt is megkockáztathatjuk, hogy valamikor 1530. augusztus legvége, szeptember után. Apja foglalkozása szerint kovács, patkolókovács vagy lakatos volt, ezt tükrözi a *Serifaber* humanista név is. Születési helyére pedig másik humanista névváltozatából, az Oppolitanusból következtethetünk, ami a sziléziai Opoléra (PL, németül Oppeln) utal. Szülővárosában végezte elemi iskoláit, majd 1545 körül Prágába ment, ahol először Id. Nikodem Chotěbořský z Paumberka (~1520–1574) tanítványa, majd szegénysége és tehetsége miatt ösztöndíjat nyert Matthaeus Collinus (1516–1566) latin magániskolájába. Collinus nemcsak tanulmányai miatt, hanem karrierje miatt is fontos személy, mert az ő segítségével került az idősebb Jan Hodějovský z Hodějova (Hoddiegova) (1496–1566) körül szerveződő értelmiségi körbe, majd aztán I. Ferdinánd bécsi udvarának intellektuális vonzáskörébe, ahol – az Oláh-kódexben fennmaradt verseinek tanúsága szerint – Oláh

adja a végét. U. i. Utólag fölfedeztem, hogy e codex 57–66 van a fordítás folytatása. Kétségtelen bizonyíték, hogy a 61. lapon ez áll: Propter Venustatem ipsam Clypei […]"

4 Egyetlen, aki megemlíti: Kiss Farkas Gábor, „Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa", in *„A magyar történet folytatója": Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál és Tóth Gergely (Budapest: MTA BTK TTI, 2018), 207–224, 209–212.

5 Ioannes Serifaber Oppolitanus, *Sylva encomiorum Serenissimi ac Potentissimi Principis et D. D. Ferdinandi Dei gratia Romanorum, Hungariae,* […] *Domini sui clementissimi* (Viennae Austriae: Ioannes Carbo, 1550) [VD16 S 6007], D2^{r}.

Miklós egri püspök személyében jeles patrónust is talált. Az 1982-es cseh szakirodalom még nem ismerte az Oláh-kódex verseit, de ettől függetlenül is 1553-ra teszi Serifaber halálát.[6] A kódex Serifaber versei fölé összefoglaló címként a következőt adja meg: *Carmina Ioannis Oppolitani ad Reverendissimum Dominum Dominum Nicolaum Olahum Archiepiscopum Aecclesiae Strigoniensis dignissimum scripta*. Vagyis már esztergomi érseknek nevezi. Csakhogy Serifaber következetesen és mindenhol *praesul*nak, vagyis „püspöknek" szólítja a főpapot, még a prózai szövegekben is, amit átírhatott volna akkor, amikor a versek főcímét megadta és már „érsekként" titulálta. Ezért valószínűbb, hogy a kódex ismeretlen összeállítója adta ezt a címet 1553 után.[7] Természetesen ebből nem tudjuk meg a szilézi-ai költő halálának pontos idejét, de megerősíti a cseh lexikon feltételezését, mert Oláh Miklós 1553. május 7-től volt esztergomi érsek.[8] Az mindenesetre biztos, hogy Serifaber nem írt már verset az esztergomi érsek Oláhnak.

Serifaber műveiről

Annak ellenére, hogy fiatalon elhunyt, több tucat humanista költeményt ismerünk tőle, amelyek saját neve alatt megjelent prágai kötetekben és különféle prágai, bécsi nyomtatványokban, valamint kéziratokban maradtak fenn. Ezek a következők:

1) Egy 1550-ben megjelent nyomtatvány, amelyet Sigmund von Herbersteinhez (1486–1566) írt.[9] A nyomtatvány elején Verancsics Antal és Verancsics Mihály egy-egy négysorosát olvashatjuk Serifabernek ajánlva ([A^{v}]). Utána a stájerországi *magister curiae* Johann Hoffmann udvari kamaraelnöknek és tanácsosnak – aki tanára is volt – szóló dicsőítő *epistola dedicatoria* található (A2^{r}–[D4^{v}]). A következő egy Herbersteinnek címzett genethliacon *Panegyris prima* címen (E^{r}–H3^{v}), majd egy másik dicsőítő vers *Panegyris secunda* cím alatt (H3^{v}–[L4^{r}]). A kötet végén rövidebb költeményeket találunk: egy panegirikuszt Johann Hoff-

6 Antonio Truhlář, Carolo Hrdina, Josef Hejnic és Jan Martínek, szerk., *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae, 5, S–Ž* (Praha: Academia, 1982), 47–50.

7 Ezt a feltételezést erősítik a kódex elején Oláh javításai (1^{r-v}), aki a saját verseinek címében az esztergomi érsek titulust átjavította fehérvári őrkanonokká, mert a versek írásakor Brüsszelben nemhogy esztergomi érsek, de még egri püspök sem volt. (Az információért köszönettel tartozom Szilágyi Emőke Ritának.)

8 Georgius Kovachich, *Scriptores rerum Hungaricarum minores* [...], 2 köt. (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1798), 1:94.

9 *Duo panegyrici* Ioannis Oppolitani Silesii (Viennae Austriae: Egidius Aquila, 1550) [VD16 S 6005].

mann feleségéről ([L4^{v}]), majd három rövidebb laudációt Herberstein feleségéről ([L4^{v}–M2^{r}]), egy hatsoros dicsérő verset Herberstein két leányáról (M2^{r}), aztán két szerelmes versikét, amelyet egy Satilla álnevű, a „többi szűzre féltékeny" leány ihletett (M2^{r}–M3^{r}), majd Hoffmannak és Herbersteinnek mesélve róla, egy harmadikat is (M3^{v}). Mindezeken kívül egy tízsoros *Ad lectorem* költeményt is írt a kötetbe (M3^{r}).

2) Ugyanezen év áprilisában jelent meg a nagyjából 80 oldalnyi fő műve, amely alkalmi, dicsérő költeményeket tartalmaz (nincs RMK száma).[10] Versgyűjteményét egy négydisztichonos verssel I. Ferdinándnak ajánlotta ([A1^{v}]), majd Oláh Miklóst szólította meg dedikációs levelével (A2^{r}–A5^{v}). Az ajánlás után Ioannes Hasenbergius Horatius (Jan Horák)[11] dicsérő szavait olvashatjuk Serifaberről (A5^{v}–[A7^{v}]). A könyv két részre oszlik. A *liber primus* I. Ferdinándról és családjáról szól ([A8^{r}]–C5^{r}). Ezek között található egy megverselt Habsburg-genealógia és egy bukolikus költemény is Jagelló Anna magyar királyné halálára. A *liber secundus* a bécsi királyi udvar illusztris személyiségeihez írt panegirikuszokat tartalmaz. Ezek közül külön érdemes megemlíteni a magyar vonatkozású neveket, akikhez verset írt Serifaber: Agostino Sbardellati (1500–1552) váci püspöknek (inc. *Ἀίδεω κἄμ' ἐπαχθίζειν ἀποφώλιος ᾠδῇ*; [C6^{v}]); Oláh Miklós (1493–1568) egri püspöknek (inc. *Praesul et Antistes doctorum summe virorum*; D^{r}); Újlaki Ferenc (1485–1555) győri püspöknek (inc. *Praeses doctorum Mecaenas atque virorum*; D$^{r–v}$); Gregorjánci Pál (?–1565) „nemrég pécsi, majd zágrábi püspöknek" (inc. *Musarum linguaque parens, decus atque sororum*; D^{v}–D2^{r}); Bornemisza Pál (1499–1579) veszprémi püspöknek (inc. *Virtutum custos, Charitum protector, amator*; D2$^{r–v}$); Thurzó Ferenc (151?–1576) nyitrai püspöknek (inc. *Fama poetarum, patriorum fama penatum*; D2^{v}); Nádasdy Tamás (1498–1562) ispánnak (inc. *Mos fuit antiquis faciem depingere patrum*; D5^{r}); Báthory András (?–1566) ispánnak (inc. *O gentis antiquum, et multis Heroibus auctum*; D5^{v}); Zrínyi Miklós (1620–1664) dalmát, horvát, szlavón bánnak;[12] Révay Ferenc (1489–1553) nádornak (inc. *Te, venerande senex, rediment sacra numina fatis*; [D6$^{r–v}$]);

10 Serifaber, *Sylva…*; A cseh szakirodalom is csak épp, hogy megemlíti: Lucie Storchová, *Paupertate styloque connecti. Formální diskursivní modus, literární pole a textové utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích* (Prága: Károly Egyetem, Doktori disszertáció, 2008), 124–125.

11 Ausztria főhercegeinek – valószínűleg II. Ferdinánd és II. Károly osztrák főhercegek – tanítójaként nevezi meg magát. Horatiusról lásd: Antonio Truhlář, Carolo Hrdina, Josef Hejnic és Jan Martínek, szerk., *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae, 2, Č-J* (Praha: Academia, 1966), 332–336.

12 Molnár Dávid, „Iohannes Serifaber Zrínyi Miklósnak címzett két verse 1550-ből", *Magyar Könyvszemle* 138 (2022): 396–398.

Révay Ferenc fiainak, tehát Mihálynak, Lőrincnek, ifj. Ferencnek és Jánosnak (inc. *Clara propago, tui vestigia clara parentis*; D6^{v}); Mérey Mihály (?–1572) ispánnak (inc. *Optime vir, sylvas Musarum note per omnes*; [D6^{v}–D7^{r}]); Bánffy László ispánnak (inc. *Olim semideum de sanguine nate virorum*; [D7$^{r–v}$]); a pozsonyi országgyűlésre összegyűlt magyar főuraknak egy buzdítás (inc. *Gens invicta tuis olim felicibus armis*; [D8^{r}]); Wolfgang Lazius királyi historiográfusnak (inc. *Fortunam longae tibi gratulor, Austria, vitae*; ([E7^{v}–E8^{r}]); Oláh Miklós titkárának: Armbrust Kristófnak (1525 k.–1600) (inc. *Ut tibi dat celebres aetas iuvenilis honores*; F2^{v}); a kalligráfusként is ismert Bocskay György (1525 k.–1575) kancelláriai írnoknak (inc. *Dum tibi nemo parem poterit depingere chartam*; F2^{v}); Batthyány Ferenc (1497–1566) szájába pedig 14, különböző magyar méltóságokról „tréfálkozó" disztichont adott ([D8^{r}–E^{r}]).

3) 1551-ben egy másik magyar vonatkozású nyomtatványt is kiadott, méghozzá ifj. Niklas Salm császári generális halálára (ennek sincs RMK száma).[13] Rövid prózai ajánlással kezdődik ifj. Niklas Salm testvérének, Wolfgang Salm (1514–1555) passaui püspöknek ([A1^{v}]), majd a magyar főurakat megszólító, pár oldalas buzdító ajánlással folytatja (A2^{r}–[A4^{v}]). Ezután következik halotti beszéde a kapitány halálára, akinek 1551. január 15-ei bécsi temetésén valószínűleg jelen is volt ([A4^{v}]–[B4^{r}]), amit egy háromdisztichonos epitáfiummal zár [B4^{r}].

4) Utolsó, nyomtatásban is megjelent ismert kötete egy 1552-es kiadású kis nyomtatvány (4°), amelyben Sigmund von Herberstein hexameterekben beszélget a halállal.[14]

5) Halála után további nyolc verse jelent meg 1561-ben az idősebb Jan Hodějovský z Hodějovának ajánlott vaskos kötetekben, amelyekben azon költők tisztelegtek a báró előtt, akiket patronált.[15]

13 Ioannes Oppolitanus, *Monumentum viri principis Nicolai comitis a Salmo* (Viennae Austriae: Egidius Aquila, 1551) [VD16 S 6006].

14 Ioannes Oppolitanus Silesius, *Colloquium Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neiperg et Guettenhag* [...] *cum Morte* ([Bécs], s.t., 1552) [VD16 S 6003].

15 *Secunda farrago elegiarum, et idylliorum ab aliquot Studiosis Poeticae Bohemis scriptorum diversis temporibus, ad Nobilem, et clarissimum virum D. Ioannem Seniorem Hoddeiovinum ab Hoddeiova, et in Rzepice, olim Viceiudicem Regni Bohemiae Poetarum Mecoenatem* (Pragae: Iohannes Cantor, 1561), 27^{v}–29^{v}, 120^{v}–121^{r}, 192^{v}; *Tertia farrago poematum scriptorum ad nobilem, et clariss. virum D. Iohannem Seniorem Hoddeiovinum ab Hoddeiova, et in Rzepice, olim Viceiudicem Regni Bohemiae, Poetarum Mecoenatem, quinque libris comprehensa* [...] (Pragae: Ioannes Cantor, 1561), 162^{v}, 169^{v}, 170$^{r–v}$, 171^{v}, 179$^{r–v}$, 255^{v}–256^{r}.

Ezek után lehet valamennyire az Oláh-kódex 21 versét is kontextusba helyezni.[16] A versek nagy része Oláh Miklósnak íródott Oláh Miklósról. Az egri püspöknek fentebb már említett Bécs melletti kertjéről szóló[17] hosszabb versén kívül (inc. *Dum tu per sylvas, per colles Iuppiter erras*; 45^{v}–46^{v}) érdemes még megemlíteni Iohannes Hasenbergius epitáfiumát, amelyet Horatius szüleinek halálára írt (inc. *Hospitis hunc ne hospes, tumulum mirare, sed oro*; 45$^{r–v}$); az epikus költészet múzsáját, Kalliopét megszólító versét (inc. *Hactenus ad varias ivisti nuncia terras*; 51^{r}–54^{r}); Ankürai Szent Nilus *Sententiái*nak megverselését, amelyhez valószínűleg Willibald Pirckheimer (1470–1530) többször is kiadott prózafordítását használta (inc. *Cum Desiderio, summoque timore potentem*; 47^{r}–50^{v}); I. Ferdinánd titkárának, Adam Karlnak (Adamus Carolus) a halálára is írt egy hosszabb elégiát (inc. *Si qua prius fuerat crudelis causa doloris*; 54^{r}–55^{v}); valamint a már említett Satilla nevű hölgyhöz írt két versét (inc. *Me nunc alloquitur, me nunc arridet ocellis*; 44^{v}) (inc. *Meum cor, mea suavitas, meum mel*; 45^{r}).

Serifaber verse Akhilleusz pajzsáról

Az Oláh-kódex 61^{r}–62^{v} és 96$^{r–v}$ között olvasható az *Iliasz* 18. énekéből jól ismert pajzsjelenet a következő címen: *Propter Venustatem ipsam Clypei, Illustrissime Princeps, cui nitorem peritissimus, Archetypus et Vertex ingeniorum Homerus suo divino Ingenio addidit, Genus Carminis mutavi. Igitur aequo animo feras, oro, et sereno legas.* (Csupán a pajzs gyönyörűsége végett, előkelő fejedelem, amelynek ékességét a tehetségek legművészibb és legősibb mintaképe, Homérosz az ő isteni tehetségével még meg is toldá, én az ének műfajába fordítottam. Tehát kérlek, vedd és olvasd nyugodt, méltányos szívvel.)

A „Princeps" megszólításból rögtön kiderül az is, hogy eredetileg nem Oláhnak szánta a fordítást. Az Akhilleusz pajzsa-jelenet külön versként funkcionál, méghozzá az *Iliasz* 18. énekfordítás betétjeként (erre még visszatérek). Ezt jelzi az is, hogy itt Serifaber hexameterre váltott, míg az *Iliasz* énekének többi részét disztichonban fordította. Ránézésre is egy iskolai gyakorlatnak tűnik, amelyet csak megerősít a keretvers címe: *Liber 18 Iliados Homeri inter alios omnes fere praestantissimus in Versus ab Joanne Serifabro redactus cum Annotationibus quibusdam Marginalibus doctissimi Viri Matthaei Collini non abs re additis.* (Ho-

16 A kódex lapjai össze vannak keveredve. Serifaber költeményeinek eredeti sorrendje a mai lapszámozás szerint így néz ki: 44^{r}–55^{v}, 224^{r}–228^{v}, 57^{r}–62^{v}, 96^{r}–98^{r}.

17 (inc. *Dum tu per sylvas, per colles Iuppiter erras*). KISS, „Istvánffy Miklós...", 209–212.

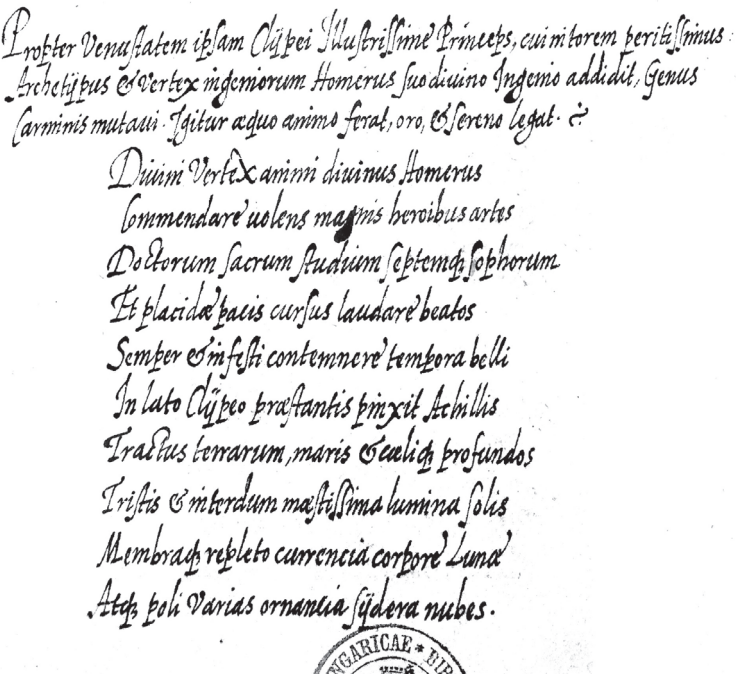
Propter Venustatem ipsam Clypei Illustrissime Princeps, cui mitorem peritissimus
Archetypus & vertex ingeniorum Homerus suo diuino Ingenio addidit, Genus
Carminis mutaui. Igitur æquo animo ferat, oro, & sereno legat. &

Diuini Vertex animi diuinus Homerus
Commendare uolens magnis heroibus artes
Doctorum sacrum studium septemq; sophorum
Et placidæ pacis cursus laudare beatos
Semper & infesti contemnere tempora belli
In lato Clypeo præstantis pinxit Achillis
Tractus terrarum, maris & cœlique profundos
Tristis & interdum mæstissima lumina solis
Membraq; repleto currencia corpore Lunæ
Atq; poli varias ornantia sydera nubes.

Oláh-kódex, 61r

mérosz *Iliasz*ának 18. könyve, amely – minden más közt – verselésben is szinte a legkiválóbb, a legtudósabb férfiú Matthaeus Collinus erre vonatkozó lapszéli jegyzeteivel Joannes Serifabertől elkészíttetett.)

Itt a kulcs prágai mestere: Mattheus Collinus (Matouš Kalina).[18] Ami most Serifaber verse miatt fontos lehet, az az, hogy Collinus sok egyéb mellett *Iliasz*-specialista, aki 1541-től egy Johann Franc a Regiomonte nevű ügyvéd alapítványánál kapott fizetést *Iliasz*ról szóló görög előadásaiért. A prágai egyetemen is tartott előadásokat, majd ezeket az előadásokat 1543-tól megnyitott magániskolájában is folytatta, ahol Serifaber is tanult. És a sziléziai költő verse mintha egy Collinus órájára írt házi feladat lenne.

A prágai mester *Iliasz*-előadásainak kéziratai fennmaradtak Prágában és Bécsben is. Ezekből lehet rekonstruálni, milyen órákat tarthatott. 1558-ban lutheranizmus-

18 Antonio Truhlář, Carolo Hrdina, Josef Hejnic és Jan Martínek, szerk., *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae, 1, A–C* (Praha: Academia, 1966), 416–451; Lucie Storchová, „Collinus, Matthaeus", in *The Companion to Central and Eastern European Humanism: The Czech Lands*, szerk. Lucie Storchová (Berlin: De Gruyter, 2020), 298–316.

sal vádolták meg és kirúgták prágai állásaiból. Ezért meghallgatást kért Ferdinándtól Bécsben. Annak ellenére, hogy a bécsi kéziratot épp e vádak elleni bizonyítékul állította össze,[19] Lucie Storchová elemzésében arra mutat rá, hogy ezek inkább az ellenkezőjét, vagyis a melanchthoni dialektika és oktatási módszer használatát bizonyítják.[20] Collinus nem tudta tisztára mosni magát, viszont ennek köszönhetően ismerjük a bécsi kéziratból az *Iliasz* 18. énekének letisztázott előadását is:

1. *πρόγραμμα in Octodecimum Iliados*, amely disztichonokban megírt nyilvános nyilatkozat (inc. *Cura magistratus summi, studiumque bonorum*).
2. *Summa Octodecimi Iliados*: a 18. ének egyetlen bekezdésnyi összefoglalása prózában.
3. *Capita libri Σ*: az ének tartalmának részletesebb leírása prózában.
4. *Idem argumentum versibus inclusum*: az ének tartalmának összefoglaló megverselése (inc. *Fata Menoetiadae coeli resciscit Achilles*).
5. *Loci memorabiles*: kilenc emlékezetre érdemes részt emel ki Collinus a fejezetből, amelyeknek leíró címeket is ad (pl. *Vaticinium de morte Achillis*). A kilencedik *locus memorabilis* Akhilleusz pajzsának a leírása: *Pictura in clypeo, in qua complexus est Poëta res praecipuas in hac vita et, quas tenere debeant magni Principes: Primo pingit rerum naturam, coelum, terram, mare, et caelestia luminaria insigniora, ut significet, principibus curae esse debere studia Philosophiae: Secundo politiam pingit, proponitque duas civitates, in quarum altera exercentur artes pacis, in altera studia tempore belli, quae similiter utraque* [requirunt?] *in magnis Principibus*.[21]
6. *Loci communes*: példákat mutat fel a 18. ének jeleneteiből különféle érzelmekre, általános emberi tulajdonságokra és életbölcsességekre. Például az indulatra, haragra, a halál megvetésére, vagy akár olyan közhelyszerű bölcsességre, mint az „ember tervez, Isten végez" (*Non omnia, quae homines proponunt, Deum rata facere*).[22]

19 ÖNB, Cod. 9910. (A digitalizált változathoz hozzáférés: 2022.12.10, http://data.onb.ac.at/rec/AC13956043.) *Specimen studii ac laborum* […] *exhaustorum circa ennarationem Graecae Iliados Homeri, et aliorum Latinorum etiam autorum a M. Mathaeo Collino*, 98r–104r.

20 Lucie Storchová, „Matthaeus Collinus a jeho Specimen studii ac laborum (1557). Excerptové a moralizující čtení antických textů v literárním poli pražské univerzity", *Historica Olomucensia, Supplementum I. – Sborník prací historických* 34 (2014): 315–333.

21 Lásd például: *The Shield of Achilles,* Artistic reconstruction and original translation from „Iliad" by Kathleen Vail, hozzáférés: 2022.12.11, https://theshieldofachilles.net/appearance/

22 A fenti vádak megalapozottságával kapcsolatban lásd még a melanchthoniánus didaxis *loci communes theologici* használatának általános jellegéről: Förköli Gábor, „Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használata?", in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. Móré Tünde és Tasi Réka, Rekonf 8, 87–103 (Budapest: Reciti, 2020).

Serifaber 18. éneke pedig – mint valami oktatási és művészi csomag – a következő részekből áll:

1. *Argumentum Rapsodiae* (224^{r}): a 18. ének összefoglalása disztichonokban (inc. *Mortem Patrocli postquam cognovit Achilles*).
2. *Rapsodia* (224^{r}–228^{v}, 57^{r}–62^{v}, 96$^{r–v}$): a 18. ének átdolgozása latin disztichonokba (inc. *Dum sic flagrantis pugnabant instar ad ignis*).

2.1. *Propter Venustatem ipsam Clypei* ... (61^{r}–62^{v}, 96$^{r–v}$): Akhilleusz pajzsának leírása hexameterekben (inc. *Divini Vertex animi divinus Homerus*).

3. *Epitaphium Patrocli* (96^{v}): Patroklosz ötdisztichonnyi epitáfiuma görögül (inc. *Πολλούς ἐν πολέμω λόγχη νίκη κε*).
4. *Sic interpretatur* (96^{v}): ugyanez latinul (inc. *Multos vicisti, Patrocle, sed ipse nephandae*).
5. Ajánlás Oláhnak prózában (nevet ugyan nem ír, de *inclite Praesul*nak szólítja) (97^{r}).
6. *Loci Memorabiles in hoc libro* (97$^{r–v}$).
7. *Loci Communes* (97^{v}).

A *loci memorabiles* és *loci communes* rész szóról szóra Collinus iskolai előadásából van átvéve annyi különbséggel, hogy Serifaber ezeket lerövidítette. Azért rövidítette le, mert a margóra szánta ezeket, ahogy a fentebb már idézett *Iliasz*-részlet címéből is kiderül, amelyben Collinus lapszéli jegyzeteit ígéri a vers mellé. Ezt meg is tette, de az Oláhnak szóló prózai ajánlásban már azt írja, hogy végül nem akarta összekoszolni az oldalak margóit, ezért aztán ezeket külön közli a vers végén. („A görög irodalomnak még az alapjait sem érintettem. De legelőször kis ágacskákba kapaszkodtam. Nem piszkolnám be a papír lapjainak margóit, és ideszúrnám ezeket a kis jegyzeteket, amiket említettem volt a címben.")

A vers önmagában nem sok érdekességet tartalmaz. Talán támogatást szeretett volna kérni az egri püspöktől egy leendő *Iliasz*-fordításhoz, amelynek több előképe is mintaként lebeghetett Serifaber előtt: Lorenzo Valla (~1407–1457) sokszor kiadott prózafordítása, vagy még inkább Niccolò della Valle (1444–1473) 1531-es hexameteres versfordítása, Helius Eobanus Hessus (1488–1540) 1549-es, szintén hexameteres fordítása, de találkozunk olyannal is, aki csak részleteket fordított. Ilyen például Vincentius Opsopoeus (?–1539), aki 1527-es kiadásában csak a második és kilencedik éneket ültette át hexameterekbe. Jellegében mégis leginkább id. Joachim Camerarius (1500–1574) 1540-es *Iliasz*-részlet fordítására[23] emlékez-

23 Ioachimus Camerarius, *Commentarii explicationum secundi libri Homericae Iliados* (Argentoratum: Crato Mylius, 1540).

tet, amelyik csupán a második éneket fordította le, de közreadta a görög szöveget is, és nagyon sűrű kommentárt is fűzött a műhöz.

Az Akhilleusz-pajzsa-jelenettel foglalkozó bőséges irodalmat még csak felsorolni is nehéz lenne. Annyit azért érdemes megjegyezni, hogy egy *ekphrasziszról*, *enargeiá*ról van szó, amely alapvetően az ókori *progymnasmata* egyik retorikai technikáját, az „életszerű leírást" jelenti. Erasmus úgy fogalmazza meg a *De copia* „Descriptio rei" című fejezetében, hogy akkor használjuk ezt a technikát, ha leírásunkat bővíteni, színesíteni akarjuk: mintha egy képet néznénk és ez alapján festettük volna meg a jelenetet, személyt vagy tárgyat. Mintha az olvasónak nem olvasnia, hanem látnia kellene ezt. Az ekphraszisz mai, szűkebb értelmű jelentése 18. századi képződmény, és leginkább egy képzőművészeti tárgy leírására korlátozódik. Eredeti retorikai értelmében viszont sokkal tágabb jelentésű, mintha egy bármilyen fantáziánkban magunk elé festett képet írnánk le szavakkal. Vagyis minden lelki szemeink előtt megjelenő vizuális képződmény verbális fordítása, vagy legalábbis annak a kísérlete ekphrasziszsnak számít. Ha tehát az erazmista művészetelmélet *enargeia* fogalmán keresztül közelítünk a jelenethez, és így magához a vershez, akkor Akhilleusz pajzsa olyan mintha egy Kunstkammer tablóit néznénk, amelyek a pajzs jeleneteit idéznék meg. A Homérosz elméjében megképződött egyik jelenet mint kép egy „Akhilleusz pajzsa" festmény lenne. Azt, hogy mi jelent meg Homérosz elméjében csak a leírásából sejthetjük. Ez alapján a leírás alapján pedig – ahogy mindannyiunkéban is – Serifaber elméjében is megjelenik ez a kunstkammeri kép/festmény. Ezt írja le aztán latinul. Minél jobban sikerült ez a retorikai gyakorlat, előttünk, olvasók előtt is annál élethűbben jelenik meg a serifaberi kép, amely így bennünk is egy festményként megjelenő festményben megjelenő festmény lesz. Vagyis végül egy ekphraszisz ekphrasziszának vizuális képét kell, hogy szemléljük magunk is: egy görög ekphraszisz latin ekphrasziszát, vagy egy görög ekphraszisz latin ekphrasziszának magyar ekphrasziszát.

De ennek retorikatechnikai gyakorlatán túl talán épp azért választotta Serifaber a 18. éneket, mert annak jó része Héphaisztosz kovácsműhelyében játszódik, ami saját vezeték- és humanista nevére utalhat. Azt is valószínűnek tartom, hogy először, külön versnek szánva, csak a pajzsjelenetet dolgozta ki. Több érv is szól emellett. Az egyik magától értetődő érv az lehet, hogy külön címen szerepel, a másik, hogy az ének többi részének disztichonjához képest ezt hexameterben fordította. De ha még jobban megnézzük, akkor feltűnik az is, hogy a pajzsjelenet elejének első öt sora egy hexameteres argumentum, amelyet belegyúrt az énekjelenet elejébe. Itt röviden összefoglalja, hogy szerinte miről szól Akhilleusz pajzsa: egyrészt ezekkel a jelenetekkel az isteni Homérosz a nagyszerű hősöknek ajánlotta a bölcs tanítók szent stúdiumát és a hét szabad művészetet (ezekre a

kommentárban *studia Philosophiae*ként utal), másrészt pedig dicsérte a béke áldásait, és megvetését fejezte ki a háború szörnyűségeivel kapcsolatban. De Serifaber, hogy megőrizze a sorok számát, az ötsoros argumentumot nem a jelenet elé illeszti be, hanem a jelenet első öt sorának helyére, és csak aztán kezdi a fordítást.

A másik eltérés egy fontos narratológiai különbségre mutat rá a homéroszi szöveghez képest. Nem Héphaisztosz az, aki *ἔτευξε* (megalkotta, megcsinálta), hanem Homérosz festette *(pinxit)* a képeket a pajzsra. A héphaisztoszi epikus idősíkból Serifaber így rántja vissza az olvasót Homérosz történeti idejébe. Ha az eposzi időt történelmi valóságnak tekintjük, akkor ezzel a gesztussal a trójai történet és Akhilleusz pajzsa a költészet fiktív síkja felé tolódik az olvasóban. De ha az ellenkező oldalról nézzük, és a héphaisztoszi epikus időt és teret vesszük fiktívnek, akkor épp Homérosz felemlegetése varázstalanítja el és teszi „realitássá" Akhilleusz pajzsának jeleneteit. Hiszen a mesebeli Héphaisztoszhoz képest Homérosz egy keresztény humanista számára mégiscsak valóságosabb. Az olvasó úgy zökken ki a történetből, ahogy a mozifilm nézője, amikor észreveszi a belógó mikrofont a vásznon.

A pajzs nyitóképeihez talán csak véletlenül kapcsolódik, de a Collinus-féle kommentár – *loci communis theologici* – az *Iliasz*t az isteni gondviselés és isteni büntetés jeleneteiként is értelmezi, amelyek részben előre láthatók a csillagászati jelenségekből.[24] Habár nincs kifejtve, de ha Collinus kurzusainak a nyomát látjuk ebben is, akkor a pajzsjelenet kezdő asztronómiai leírása a Fiastyúkkal, az Orionnal, a Hüászokkal és a „szarmata szekérrel" (Göncölszekér) előrevetíti a történteket, amelyekben egyszerre nyilvánul meg az isteni gondviselés és büntetés is. Miért lesz ez a jelenet is rögtön érdekesebb így? Azért, mert nemcsak a pajzs következő jeleneteiben megnyilvánuló isteni erőt és rendszert láthatjuk előre ezekben a csillagképekben, hanem talán az egész *Iliasz* történetét is. A pajzs így mint egy mag hordozza magában a trójai háború egész történetét, amely aztán ki is csírázik, ki is bomlik belőle. A pajzs képei pedig ennek lennének a szimbolikus megfeleltetései. Az egész történet a pajzs egére is fel van festve, csak ismerni kell ezek jelentését. Ha egy eredetileg külön műnek készült versként kezeljük Serifaber pajzsjelenetét, akkor sokkal egységesebbnek hat, mintha csak a 18. ének egyik részletét látjuk benne. Akárhogy is van, az biztos, hogy költőnk mindenképpen ki akarta emelni, és meg akarta különböztetni a vers többi részétől.

További apró változtatások is megfigyelhetők a fordításban. A 16–28. sor közötti házassági jelenetet, valamint az ostromra való felkészülést (48–67. sor) is részletesebben írja le, mint Homérosz. A 68–72. közötti rajtaütést követő csa-

24 Storchová, „Matthaeus Collinus...", 326–327.

tát is más módszerrel jeleníti meg: megszámozott rövid jelenetekben foglalja összse, és meg sem említi a viszály istennőjét, Eriszt, a csatazaj és zűrzavar istenét, Küdoimoszt, valamint a halálistennőt, Kért.

Fontos felhívni még a figyelmet egy fordítási anomáliára is. Serifaber ugyanis két jelenetet kihagy a versében. A homéroszi szöveg 590–608. sorát nem találjuk fordításában. A pajzs legkülső, Ókeanoszt megjelenítő tömör archaikus kozmológiai képe az egyik jelenet, a másik pedig az előtte lévő 16 sornyi táncjelenet, amelyben ráadásul szerepel a háttérben mintegy meghúzódó „teremtő" kulcsfigura, a homéroszi alteregó lyra (φόρμιγξ) játékos (ἀοιδός), aki dalolva szolgáltatja a tánchoz a zenét. A jelenet ráadásul a legrészletesebb kifejtése lenne annak is, amit Serifaber ígér költeménye argumentumában, vagyis a béke áldásainak részletezését. Lehetséges lenne, hogy ezt a fontos részt szándékosan hagyta ki? Ha így van, akkor miért tette ezt? Semmilyen kompozíciós eljárás nem indokolná a jelenet kihagyását, és így a pajzs megcsonkítását. (Ahhoz meg szintén indokolatlanul prűdnek kéne lennie a fiatal Serifabernek, hogy a bűnös tánc iránti ellenszenve miatt hagyta volna el a jelenetet. Különösen annak fényében, hogy több szerelmes verset is ismerünk tőle, amelyek közül kettőt az Oláh-kódexben is olvashatunk.) Mivel Homérosz folytatódó 609–617. sorait is lefordítja, ezért az sem lehetséges, hogy félbehagyta a verset. Az tehát a legvalószínűbb, hogy a másoló óvatlanul kihagyott egy oldalt, vagyis egy feltételezett lap versóját átlapozta, aztán a következő oldal rectójáról folytatta a másolást. Ez megmagyarázná azt is, hogy a 18. ének zárójelenetét miért találjuk meg a vers végén.

Összefoglalva: ha csak a magyar irodalomtörténet margójára is, de oda mindenképpen érdemes Iohannes Serifabert is bejegyezni. Hogy mik voltak Oláh Miklós tervei, nem tudjuk, de talán nem véletlen, hogy az Oláh-kódexben tekintélyes mennyiségű, 21 verssel szerepel az ígéretes, fiatalon (22–23 éves korában) elhunyt költő. Ha pedig csak az *Iliasz* 18. énekének a fordítását nézzük és annak Akhilleusz pajzsa-jelenetét, akkor ez egyrészt nagyon jó példa lehet arra, hogy az elméletre koncentráló, jó minőségű, humanista iskolás képzés milyen praktikus módon hasznosítható, és hogyan lehet akár egy iskolai gyakorlat is kiváló ajánlólevél egy – a szellemi teljesítményekre fogékony – lehetséges patrónus felé. Másrészt pedig kézzelfogható példája annak, hogy Matthaeus Collinus prágai iskolájának előadásai – és ebből következően más latin iskoláké is – hogyan csapódtak le a költői gyakorlatban. Collinus fennmaradt jegyzetei miatt ugyanis abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy össze tudjuk hasonlítani az órán leadott előadás iskolapadhoz mért mintaanyagát mint teóriát és ennek a kimeneti oldalon megjelenő, iskolapadokon túlnyúló praxisát.

Függelék
Akhilleusz pajzsa Serifabernél és Homérosznál

[**61r**] 1–5 Johannes Serifaber	478–482 Homérosz	478–482 Devecseri Gábor
Divini Vertex animi divinus Homerus **Commendare volens magnis heroibus artes** **Doctorum sacrum studium septemque sophorum** **Et placidae pacis cursus laudare beatos** **Semper et infesti contemnere tempora belli.**	*<Ποίει δὲ πρώτιστα σάκος μέγα τε στιβαρόν τε* *πάντοσε δαιδάλλων, περὶ δ' ἄντυγα βάλλε φαεινὴν* *τρίπλακα μαρμαρέην, ἐκ δ' ἀργύρεον τελαμῶνα.* *πέντε δ' ἄρ' αὐτοῦ ἔσαν σάκεος πτύχες· αὐτὰρ ἐν αὐτῷ* ***ποίει** δαίδαλα πολλὰ ἰδυίῃσι πραπίδεσσιν.>*	*<És legelőször erős pajzsot kalapált ki az üllőn,* *dúsan díszítette, reá hármas karimát tett,* *fényeset és ragyogót, s ráfűzte a szíjat ezüstből.* *Ötrétű lett végül a pajzs, és jártas eszével* *Héphaisztosz sok-sok gyönyörű képet kalapált rá.>*
6–10 ; [**61v**] 11–15	483–490	483–490
In lato Clypeo praestantis **pinxit** Achillis Tractus terrarum, maris et caelique profundos, Tristis et interdum maestissima lumina Solis Membraque repleto currentia corpore Lunae Atque poli varias ornantia sidera nubes. Pleiadas, Hyadas, Orionemque superbum, Ursam, Sarmaticum plaustrum cognomine dictam, Magna poli sese volventem corpora circum, Ensifero oppositam nimbosa fronte puello, Aequoris expertem robustis viribus undae.	᾽Εν μὲν γαῖαν **ἔτευξ**᾽, ἐν δ᾽ οὐρανόν, ἐν δὲ θάλασσαν, ἠέλιόν τ᾽ ἀκάμαντα σελήνην τε πλήθουσαν, ἐν δὲ τὰ τείρεα πάντα, τά τ᾽ οὐρανὸς ἐστεφάνωται, Πληϊάδας θ᾽ ᾽Υάδας τε τό τε σθένος ᾽Ωρίωνος ῞Αρκτόν θ᾽, ἣν καὶ ῞Αμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσιν, ἥ τ᾽ αὐτοῦ στρέφεται καί τ᾽ ᾽Ωρίωνα δοκεύει, οἴη δ᾽ ἄμμορός ἐστι λοετρῶν ᾽Ωκεανοῖο.	Ráremekelte a földet, rá az eget meg a tengert és a sosempihenő napot is meg a szép teleholdat. S minden csillagot is, mely az ég peremét koszorúzza, Óriónt s a Fiastyúkot, meg a Hűaszokat mind, vélük a Medvét is - más néven híva Szekér ez - mint forog egy helyben, míg Óriónt lesi egyre, s egymaga nem fürdik csak meg soha Ókeanoszban.
16–28	490–496	490–496
In sculpsit geminas variantes vocibus urbes Quarum prima premit convivia pectore lato, Exercet citharis hymenaeia festa sonoris Et thalamis sponsos taedis praeeuntibus, atque In thalamos ducit, resonantia stamina docto Sollicitare iubet cum dulci pollice cantu Egregios Iuvenes festas agitare choreas. Cogit et ad pectus lepidas pressare puellas E patulis cernit cives spectare fenestris Ornatosque videt iuvenes in corpore pulchris Vestibus, et gladiis auro argentoque politis Virgineumque chorum, velamina candida, nexas Floribus et blandis gestantem rite coronas.	᾽Εν δὲ δύω ποίησε πόλεις μερόπων ἀνθρώπων καλάς. ἐν τῇ μέν ῥα γάμοι τ᾽ ἔσαν εἰλαπίναι τε, νύμφας δ᾽ ἐκ θαλάμων δαΐδων ὕπο λαμπομενάων ἠγίνεον ἀνὰ ἄστυ, πολὺς δ᾽ ὑμέναιος ὀρώρει· κοῦροι δ᾽ ὀρχηστῆρες ἐδίνεον, ἐν δ᾽ ἄρα τοῖσιν αὐλοὶ φόρμιγγές τε βοὴν ἔχον· αἳ δὲ γυναῖκες ἱστάμεναι θαύμαζον ἐπὶ προθύροισιν ἑκάστη.	Két szép várost is remekelt ki a pajzson az isten, földi halandókét: egyben lakodalmakat ültek, s házukból a menyasszonyokat fáklyák tüze mellett végig a városon át, sok nászdalt zengve, vezették. Örvénylő táncban perdültek az ifjak; a lantok és fuvolák harsány szava szólt; de az asszonyok álltak, mind a saját tornáca előtt bámult a menetre.

29–40 ; [**62r**] 41–47	497–508	497–508
Ad fora lata videt populum concurrere rerum Discordi nimium certantem rite malorum. Incipiunt gemini subito contendere mortis De multa gladio cuiusdam forte perempti Persolvisse reus se caesi corpus agebat Nil accusator sed suscepisse, volebant Ambo ne verum lateat producere testes Ambobus demens populis clamoribus altis Applaudens praesto vult esse vetantibus omni Cum sonitu vastae vocis praeconibus ipsis In sacra donec consedit sede Senatus Sceptra ferens manibus iucunda silentia turbae Mox quibus indicit praeconum more priori Perque vices surgens rigidam discernere litem Incipit istorum legum gravitate duorum In medio patrum iacuere talenta piorum Bria, quibus Iudex sincerus litis iniquae Debuit ornari. Nam praemia magna dabantur Olim Iustitiae censoribus atque probatis	λαοὶ δ᾽ εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἀθρόοι· ἔνθα δὲ νεῖκος ὠρώρει, δύο δ᾽ ἄνδρες ἐνείκεον εἵνεκα ποινῆς ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὅ μὲν εὔχετο πάντ᾽ ἀποδοῦναι δήμῳ πιφαύσκων, ὅ δ᾽ ἀναίνετο μηδὲν ἑλέσθαι· ἄμφω δ᾽ ἱέσθην ἐπὶ ἵστορι πεῖραρ ἑλέσθαι. λαοὶ δ᾽ ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον ἀμφὶς ἀρωγοί· κήρυκες δ᾽ ἄρα λαὸν ἐρήτυον· οἱ δὲ γέροντες εἵατ᾽ ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῷ ἐνὶ κύκλῳ, σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ᾽ ἔχον ἠεροφώνων· τοῖσιν ἔπειτ᾽ ἤϊσσον, ἀμοιβηδὶς δὲ δίκαζον. κεῖτο δ᾽ ἄρ᾽ ἐν μέσσοισι δύω χρυσοῖο τάλαντα, τῷ δόμεν ὃς μετὰ τοῖσι δίκην ἰθύντατα εἴποι.	Míg a piactéren sokaság állt, pörlekedés folyt: meggyilkolt ember vérdíja fölött civakodtak ketten: az egyikük esküdözött, az mondta a népnek, mind kifizette; tagadta a másik: mit se kapott még. Mindketten kívánták, hogy tanu döntsön a perben. Mindkettőt bíztatta a nép, két pártra szakadtak: jártak a hírnökök, és intették csöndre a népet; ültek a síma, csiszolt köveken szent körben a vének: botját tartották harsányszavu hírnökeiknek, föl-fölemelkedtek, s fölváltva itéltek a bottal. Köztük a kör közepén két tiszta talentum arany volt, annak díjául, ki a leghelyesebben itél majd.
48–67	509–522	509–522
Urbis et alterius sublimia maenia tristeis Obsidione gravant hostes utrinque trahentes Aeratas acies, ut possint illa labore Non cum difficili grandi mandare ruinae Inter quos ortum fuerat certamen, corque Altera pars Urbem quoniam delere volebat Altera at ineo lumen tali ratione tueri Haec ut dimidiam daret Urbs obsessa suorum Militibus partem, propter delicta bonorum Verum displicuit talis sententia maestis Civibus, et se sunt id nolle subire professi Scandentes muros, et fraudibus apta malignis Maenia cum pueris, uxoribus atque puellis Hi vadunt urbis stabiles invadere portas	Τὴν δ᾽ ἑτέρην πόλιν ἀμφὶ δύω στρατοὶ ἥατο λαῶν τεύχεσι λαμπόμενοι· δίχα δέ σφισιν ἤνδανε βουλή, ἠὲ διαπραθέειν ἢ ἄνδιχα πάντα δάσασθαι κτῆσιν ὅσην πτολίεθρον ἐπήρατον ἐντὸς ἔεργεν· οἱ δ᾽ οὔ πω πείθοντο, λόχῳ δ᾽ ὑπεθωρήσσοντο. τεῖχος μέν ῥ᾽ ἁλοχοί τε φίλαι καὶ νήπια τέκνα ῥύατ᾽ ἐφεσταότες, μετὰ δ᾽ ἀνέρες οὓς ἔχε γῆρας· οἱ δ᾽ ἴσαν· ἦρχε δ᾽ ἄρά σφιν Ἄρης καὶ Παλλὰς Ἀθήνη ἄμφω χρυσείω, χρύσεια δὲ εἵματα ἕσθην, καλὼ καὶ μεγάλω σὺν τεύχεσιν, ὥς τε θεώ περ ἀμφὶς ἀριζήλω· λαοὶ δ᾽ ὑπολίζονες ἦσαν. οἱ δ᾽ ὅτε δή ῥ᾽ ἵκανον ὅθι σφίσιν εἶκε λοχῆσαι ἐν ποταμῷ, ὅθι τ᾽ ἀρδμὸς ἔην πάντεσσι βοτοῖσιν, ἔνθ᾽ ἄρα τοί γ᾽ ἵζοντ᾽ εἰλυμένοι αἴθοπι χαλκῷ.	Míg két hadsereg állt ragyogó fegyverben a másik város előtt körben: szándékuk kétfele oszlott: vagy földúlni egészen, vagy két részre szakítva osztani föl, mit a hőnszeretett város fala őriz. Várbeli nem hajlik, vértjét veszi, lesre törekszik. Sok szeretett feleség, kicsi gyermek védte a bástyát, és az elaggottak velük álltak föl hadi rendbe: ők pedig indultak: vezetőjük Arész meg Athéné: fényes aranyból mindkettő, arany öltözetében, fegyveresen: mindkettő szép magas és ragyogó volt, mint csak az égilakók; s apróbb volt mind a halandó. Majd, mikor ott jártak, hol a leshelyüket kiszemelték, lenn a folyó mellett, hol a nyájnak ivóhelye állott, ott telepedtek meg, vöröses rézzel betakartan.

Infandi Martis vultu duce Palladis atque Diis cultis tunicis nitido fulgentibus auro Corporis et grandi mensura illustribus almi Hos comitabatur populorum turba minorque Contigit et postquam locus illis aptus iniquis Insidiis circa tribuentia flumina potum.		
68–72 ; [**62v**] 73–86	523–540	523–540
Horrida Castra statim manibus posuere severis Exploratores in certa sede iubentes Expectare greges oviumque boumque petulcos. Qui subito geminis aderant pastoribus commis Ignaris fraudis et comitati voce suavi Et charum varie cor oblectantibus in quos Vultibus Eumenidum gladiisque ferocibus illi Funduntur, pecudes, pastores atque trucidant. Hoc strepitu cives obsessi milite saevo Percepto maesti celeres calcaribus acris Ante domum sacram incipiunt urgere caballos Urbis et extemplo sublimia maenia linquunt. Hostibus occurrunt, tractant crudelia Martis Tela, movent rigidi durissima spicula fati. Unus enim vulnus ferro sub veste solutum Sentit et alter humum rigat atro sanguine nigram, Tercius in terra prostratus tendit avernum, Quartus per mediam trahitur cum corpore pugnam Quemque ferox fatum telis invadit acerbis.	τοῖσι δ' ἔπειτ' ἀπάνευθε δύω σκοποὶ εἵατο λαῶν δέγμενοι ὁππότε μῆλα ἰδοίατο καὶ ἕλικας βοῦς. οἳ δὲ τάχα προγένοντο, δύω δ' ἅμ' ἕποντο νομῆες τερπόμενοι σύριγξι· δόλον δ' οὔ τι προνόησαν. οἳ μὲν τὰ προϊδόντες ἐπέδραμον, ὠκα δ' ἔπειτα τάμνοντ' ἀμφὶ βοῶν ἀγέλας καὶ πώεα καλὰ ἀργεννέων οἰῶν, κτεῖνον δ' ἐπὶ μηλοβοτῆρας. οἳ δ' ὡς οὖν ἐπύθοντο πολὺν κέλαδον παρὰ βουσὶν εἰράων προπάροιθε καθήμενοι, αὐτίκ' ἐφ' ἵππων βάντες ἀερσιπόδων μετεκίαθον, αἶψα δ' ἵκοντο. στησάμενοι δ' ἐμάχοντο μάχην ποταμοῖο παρ' ὄχθας, βάλλον δ' ἀλλήλους χαλκήρεσιν ἐγχείῃσιν. ἐν δ' **Ἔρις ἐν δὲ Κυδοιμὸς ὁμίλεον, ἐν δ' ὀλοὴ Κήρ**, ἄλλον ζωὸν ἔχουσα νεούτατον, ἄλλον ἄουτον, ἄλλον τεθνηῶτα κατὰ μόθον ἕλκε ποδοῖιν· εἷμα δ' ἔχ' ἀμφ' ὤμοισι δαφοινεὸν αἵματι φωτῶν. ὡμίλευν δ' ὥς τε ζωοὶ βροτοὶ ἠδ' ἐμάχοντο, νεκρούς τ' ἀλλήλων ἔρυον κατατεθνηῶτας.	Két figyelő kém ült azután messzebb a seregtől, leste, mikor jön a nyáj vagy a csámpás csorda közelbe. Jött is a nyáj hamar, és két pásztor járt a nyomában, sípjaikat fujták vidoran, cselt nem gyanitottak. Látva a pásztorokat, kirohantak leshelyeikről, elfogták a baromcsordát meg a hószinű nyájnak szép juhait, s mellettük a pásztornépet elölték. Ámde azok, hallván, hogy a csorda körül nagy a lárma, otthagyták hadigyűlésük, gyorslábu lovakra pattantak, s nekiindultak; tüstént odaértek. És a folyóparton hadirendben megverekedtek, egymást érchegyü lándzsákkal hajigálva csatáztak. Köztük járt **a Viszály meg a Zaj meg a rettenetes Vész**, elragadott egyként sértetlent és sebesültet, és a halottat a harcból lábnál fogva kihúzta. Válla fölött embervértől pirosult köpönyeg volt. Mintha csak éltek volna, aként harcoltak a pajzson, s úgy húzták el az elhulltak tetemét egymástól.
87–103 ; [**96r**] 104–109	541–560	541–560
Insuper exculpsit magni faber ille Tonantis Pingue solum, curvo ter vomere nempe subactum Agricolas illud iunctis invertere bobus Qui cum defessi venissent ad loca longi Agri, limitibus certis praescripta, dabantur Illis fundari lautissima pocula vini Ad proprios iterum conversi sponte labores Fecundam presso subigebant vomere terram Quae sit visa fuit nigrescere pone peritos	Ἐν δ' ἐτίθει νειὸν μαλακὴν πίειραν ἄρουραν εὐρεῖαν τρίπολον· πολλοὶ δ' ἀροτῆρες ἐν αὐτῇ ζεύγεα δινεύοντες ἐλάστρεον ἔνθα καὶ ἔνθα. οἳ δ' ὁπότε στρέψαντες ἱκοίατο τέλσον ἀρούρης, τοῖσι δ' ἔπειτ' ἐν χερσὶ δέπας μελιηδέος οἴνου δόσκεν ἀνὴρ ἐπιών· τοὶ δὲ στρέψασκον ἀν' ὄγμους, ἱέμενοι νειοῖο βαθείης τέλσον ἱκέσθαι. ἡ δὲ μελαίνετ' ὄπισθεν, ἀρηρομένη δὲ ἐῴκει, χρυσείη περ ἐοῦσα· τὸ δὴ περὶ θαῦμα τέτυκτο.	Szép puha szántót is remekelt, televény laza földet, széleset és hármas-szántásút: rajta a barmot hajtották a vetők, jártak velük erre meg arra, és valahányszor fordulván pereméhez elértek, mézédes borral teli korsót tett a kezükbe egy társuk, s megfordultak, ki-ki ment a barázdán, mind vágyott a hatalmas ugar pereméhez elérni. Az feketéllt hátul, valamint a valódi puhult föld, bárha aranyból volt bámulnivalón remekelve.

Agricolas, mirum dictu quasi Vera fuisset Denique florifero delubrum fecit in agro Ex quo laetus herus messores falce secantes Invalidas segetes semper spectare solebat Multa iacere solo vidit desecta supino Farra maniplosque primos tres aere paratos Atque ligatores in terram saepe cadentum Porrexere quibus findorque stramina parvae. Aetatis pueri gestans accessit et illos Aurea sceptra manu dominus laetissimus aegri Ipsius famuli convivia lauta parabant. Sub quercu, saevi mactantes corpora tauri Ipsorum sociae panes messoribus albo Miscebant iuxta flammas cum farre rubentes.	ʼΕν δ' ἐτίθει τέμενος βασιληΐον· ἔνθα δ' ἔριθοι ἥμων ὀξείας δρεπάνας ἐν χερσὶν ἔχοντες. δράγματα δ' ἄλλα μετ' ὄγμον ἐπήτριμα πίπτον ἔραζε, ἄλλα δ' ἀμαλλοδετῆρες ἐν ἐλλεδανοῖσι δέοντο. τρεῖς δ' ἄρ' ἀμαλλοδετῆρες ἐφέστασαν· αὐτὰρ ὄπισθε παῖδες δραγμεύοντες ἐν ἀγκαλίδεσσι φέροντες ἀσπερχὲς πάρεχον· βασιλεὺς δ' ἐν τοῖσι σιωπῇ σκῆπτρον ἔχων ἑστήκει ἐπ' ὄγμου γηθόσυνος κῆρ. κήρυκες δ' ἀπάνευθεν ὑπὸ δρυῖ δαῖτα πένοντο, βοῦν δ' ἱερεύσαντες μέγαν ἄμφεπον· αἱ δὲ γυναῖκες δεῖπνον ἐρίθοισιν λεύκ' ἄλφιτα πολλὰ πάλυνον.	Rengő búzamezőt is formált: rajta a béres nép aratott, éles sarlót lendítve kezében: egyoldalt a csomók hullottak rendben a földre, ott meg a kévekötők fűzték kévékbe kötéllel. Három kévekötő kötözött, hátrább meg a markot kisgyerekek szedték, tele öllel hordva szünetlen nyujtották a nyalábot; csöndben tartva a pálcát állt a király a barázda fölött, örvendve szivében. Távol a tölgyfa alatt hiradók lakomát keritettek: áldoztak nagy tulkot, s mind körülötte sürögtek; étket főztek a nők, belehintve a hószinü lisztet.
110–118	561–572	561–572
Vineolam tandem Clypeo depinxit in illo Vitibus ornatam, palis auctamque refertis Sepibus et septam, madidis fossisque politam Ex qua lascivi pueri, teneraeque puellae Contextis calathis, capiebant munera bachi Inter utrumque manu celeri resonantia movit Fila bonus quidam Cytharoedus, blanda Iuventus Quorum concentu nimium commota, iocosas Exercet choreas, numerosaque brachia ducit.	ʼΕν δ' ἐτίθει σταφυλῇσι μέγα βρίθουσαν ἀλωὴν καλὴν χρυσείην· μέλανες δ' ἀνὰ βότρυες ἦσαν, ἑστήκει δὲ κάμαξι διαμπερὲς ἀργυρέῃσιν. ἀμφὶ δὲ κυανέην κάπετον, περὶ δ' ἕρκος ἔλασσε κασσιτέρου· μία δ' οἴη ἀταρπιτὸς ἦεν ἐπ' αὐτήν, τῇ νίσοντο φορῆες ὅτε τρυγόῳεν ἀλωήν. παρθενικαὶ δὲ καὶ ἠΐθεοι ἀταλὰ φρονέοντες πλεκτοῖς ἐν ταλάροισι φέρον μελιηδέα καρπόν. τοῖσιν δ' ἐν μέσσοισι παΐς φόρμιγγι λιγείῃ ἱμερόεν κιθάριζε, λίνον δ' ὑπὸ καλὸν ἄειδε λεπταλέῃ φωνῇ· τοὶ δὲ ῥήσσοντες ἁμαρτῇ μολπῇ τ' ἰυγμῷ τε ποσὶ σκαίροντες ἔποντο.	Majd szőlőskertet remekelt, dús fürttel a tőkén, tiszta aranyból volt: feketén függöttek a fürtök: és a karók sorban meredeztek, mind szinezüstből. Körbe zománcból árkot vont, a sövényt pedig ónból készítette: csak egy ösvény vezetett a karók közt: rajta a fürge szedők föl-alá jártak, szüretelve. Szép szűzek s vélük viruló gyöngédszivü ifjak mézizü szőlőt hordoztak jólfont kosarakban. Víg csapatuk közepén fiu állt, csengőszavu lanton játszott édesen: és a Linosz gyönyörű dala zendült vékony kis hangján: amazok meg ütemben emelték lábukat, és ahogyan dala szólt, kurjantva szökelltek.

119–131	573–586	573–586
Armentale boum pariter depinxit habentum Cornua recta, feros mugitus, atque cientum Quos properare iuvat, piscosae flumen ad undae Mollibus e stabulis, ad pascua candida campi. Haec armenta boum pastores torva sequuntur Cum canibus prono cursu velocibus inter Quae subito veniunt rabidi duo fame Leones Dilaniare boum, nox hiscere plena cruore Incipiunt, quorum clamore domare furorem Atque canum morsu cupientes usque bubulci Voce canes resona celeres hortantur, at illi Non audent validos accedere corde Leones Et frustra replent liquidas latratibus aures.	᾽Εν δ᾽ ἀγέλην ποίησε βοῶν ὀρθοκραιράων· αἳ δὲ βόες χρυσοῖο τετεύχατο κασσιτέρου τε, μυκηθμῷ δ᾽ ἀπὸ κόπρου ἐπεσσεύοντο νομὸν δὲ πὰρ ποταμὸν κελάδοντα, παρὰ ῥοδανὸν δονακῆα. χρύσειοι δὲ νομῆες ἅμ᾽ ἐστιχόωντο βόεσσι τέσσαρες, ἐννέα δέ σφι κύνες πόδας ἀργοὶ ἕποντο. σμερδαλέω δὲ λέοντε δύ᾽ ἐν πρώτῃσι βόεσσι ταῦρον ἐρύγμηλον ἐχέτην· ὃ δὲ μακρὰ μεμυκὼς ἕλκετο· τὸν δὲ κύνες μετεκίαθον ἠδ᾽ αἰζηοί. τὼ μὲν ἀναρρήξαντε βοὸς μεγάλοιο βοείην ἔγκατα καὶ μέλαν αἷμα λαφύσσετον· οἱ δὲ νομῆες αὖτως ἐνδίεσαν ταχέας κύνας ὀτρύνοντες. οἱ δ᾽ ἤτοι δακέειν μὲν ἀπετρωπῶντο λεόντων, ἱστάμενοι δὲ μάλ᾽ ἐγγὺς ὑλάκτεον ἔκ τ᾽ ἀλέοντο.	Majd egyenesszarvú marhák csapatát remekelte: szép tehenek készültek, mind ónból meg aranyból, istállójukból a mező fele bőgve siettek csörgedező víz mellett, nádas part közelében. Sorban négy pásztor lépdelt a nyomukban aranyból, és gyorslábu kilenc kutya is jött futva utánuk. Ám a legelső sorban két iszonyú vad oroszlán ugrott rá a bikára: az állat bőgve üvöltött, míg húzták: a fiúk s a kutyák mind arra rohantak. És az oroszlánok feltépve a nagy bika bőrét, már beleit falták, szürcsölték éjszinü vérét, kergették, de hiába, a pásztorok és uszitották fürge kutyáikat, ám az ebek belemarni azokba nem mertek, közelükben ugattak csak s kikerülték.
132–135	587–589	587–589
Ut finiret opus cito maxima pascua pinxit Et caulas ovium culmis tectoque penates Et diffusasque spectacula plurima rerum. Immensique maris spumantia flamina rictu.	᾽Εν δὲ νομὸν ποίησε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις ἐν καλῇ βήσσῃ μέγαν οἰῶν ἀργεννάων, σταθμούς τε κλισίας τε κατηρεφέας ἰδὲ σηκούς.	Majd legelőt remekelt Héphaisztosz, a nagynevü Sánta, szép mély völgy közepén, hószínü juhok seregével, aklokat és kunyhókat is és zsupfedte karámot.
-----	590–608	590–608
	᾽Εν δὲ χορὸν ποίκιλλε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις, τῷ ἴκελον οἷόν ποτ᾽ ἐνὶ Κνωσῷ εὐρείῃ Δαίδαλος ἤσκησεν καλλιπλοκάμῳ ᾽Αριάδνῃ. ἔνθα μὲν ἠΐθεοι καὶ παρθένοι ἀλφεσίβοιαι ὀρχεῦντ᾽ ἀλλήλων ἐπὶ καρπῷ χεῖρας ἔχοντες. τῶν δ᾽ αἳ μὲν λεπτὰς ὀθόνας ἔχον, οἳ δὲ χιτῶνας εἵατ᾽ ἐϋννήτους, ἦκα στίλβοντας ἐλαίῳ· καί ῥ᾽ αἳ μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἳ δὲ μαχαίρας εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων. οἳ δ᾽ ὁτὲ μὲν θρέξασκον ἐπισταμένοισι πόδεσσι ῥεῖα μάλ᾽, ὡς ὅτε τις τροχὸν ἅρμενον ἐν παλάμῃσιν ἑζόμενος κεραμεὺς πειρήσεται, αἴ κε θέῃσιν·	Táncteret is remekelt Héphaisztosz, a nagynevü Sánta, éppenolyant, amilyent készített Daidalosz egykor szépfürtű Ariadnénak nagy Knósszosz ölében. Szép eladó lányok viruló ifjakkal a téren táncaikat járták körben, kezük egybefonódott: könnyüszövésű gyolcsot hordtak a lányok, az ifjak jólszőtt drága khitónt, csillámlott mind az olajtól; szép koszorút hordottak a táncban mind a leányok, míg a legények aranykardot, s kardszíjuk ezüst volt. Meg-megperdültek, jól értve a táncot, a lábuk könnyen emelték, mint ha korongját, mely tenyerébe jól illik, fazekas próbálja ki, perdül-e vajjon;

	ἄλλοτε δ' αὖ θρέξασκον ἐπὶ στίχας ἀλλήλοισι. πολλὸς δ' ἱμερόεντα χορὸν περίσταθ' ὅμιλος τερπόμενοι· [μετὰ δέ σφιν ἐμέλπετο **θεῖος ἀοιδὸς φορμίζων**] δοιὼ δὲ κυβιστητῆρε κατ' αὐτοὺς μολπῆς ἐξάρχοντες ἐδίνευον κατὰ μέσσους. Ἐν δ' ἐτίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο ἄντυγα πὰρ πυμάτην σάκεος πύκα ποιητοῖο.	máskor meg sorokat képeztek, s szembe szökelltek. Nagy tömeg állta körül vágykeltő táncukat, és mind ott mulatoztak, míg közepettük az **isteni dalnok** **lantszava** szólt; és két bukfences táncos a körben lejtett örvénylő forgással a lant ütemére. Majd a nagy Ókeanosz bő áradatát remekelte legszélső peremére a szép és nagyszerü pajzsnak.
[**96v**] 136–145	609–617	609–617
Finito Clypeo valde magnoque gravique Thoracem nitidum bellica dona, facit. Format temporibus galeam crudelibus aptam Aurea sub cuius vertice christa stetit Cudit et eximias ocreas, ex aere, cruentus Propter quas pedibus Mars nocuisse nequit. Omnia quae postquam perfecerat arma potentis Rex ignis, Thetidi tradidit illa statim. Qualis gavisa Thetis, Buteo par linquit Olympus Et fert filiolo munera lauta suo.	Αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τεῦξε σάκος μέγα τε στιβαρόν τε, τεῦξ' ἄρα οἱ θώρηκα φαεινότερον πυρὸς αὐγῆς, τεῦξε δέ οἱ κόρυθα βριαρὴν κροτάφοις ἀραρυῖαν καλὴν δαιδαλέην, ἐπὶ δὲ χρύσεον λόφον ἧκε, τεῦξε δέ οἱ κνημῖδας ἑανοῦ κασσιτέροιο. Αὐτὰρ ἐπεὶ πάνθ' ὅπλα κάμε κλυτὸς ἀμφιγυήεις, μητρὸς Ἀχιλλῆος θῆκε προπάροιθεν ἀείρας. ἣ δ' ἴρηξ ὣς ἄλτο κατ' Οὐλύμπου νιφόεντος τεύχεα μαρμαίροντα παρ' Ἡφαίστοιο φέρουσα.	És miután a hatalmas, erős pajzsot befejezte, készített tűznél ragyogóbb páncélt is a hősnek; készített súlyos sisakot, mely jól a fejére illett, és aranyos szép forgó ékesitette; készített végül lábvértet is, ezt puha ónból. Majd, mikor elkészült mindezzel a nagynevü Sánta, fogta, s a bajnok Akhilleusz anyja elé odatette. Hóboritotta Olümposzról ölyvként lecsapott az, s Héphaisztosz ragyogó munkáját vitte magával.

Majorossy Imre

„Expecta Dominum et viriliter age"

A válság jelei és megoldási javaslatok Draskovich György *Epistola paraenetica* című művében

Bevezetés

(id.) Draskovich György, a pécsi püspökök sorában a harmincötödik, I. Ferdinánd császár általi kinevezése (1557) és IV. Pius pápától nyert megerősítése (1560) között, papságának huszadik esztendejében, a trienti zsinat második periódusa utáni időszakban, egészen pontosan 1559-ben helyénvalónak ítélte, hogy egyházmegyéjéhez pásztorlevélben forduljon. Az *Epistola paraenetica*[1] címmel közzétett írás több szempontból is kényes időszakban és helyzetben született. Amellett, hogy az ország három részre szakadása mindinkább állandósulni látszott – 1543 nyara óta Pécs maga is török megszállás alatt állott[2] –, az Egyházat is addig sohasem látott, súlyos csapások érték. Egyrészt a reformáció tanítása mindinkább teret nyert, másrészt a hódoltsági területen az egyházszervezet összeomlott,[3] harmadrészt az immár két tanácskozási periódust[4] maga mögött

1 *Epistola paraenetica, quam Georgius Drascovitius electus episcopus quinqueecclesiarum, ac laudatissimi caesaris Ferdinandi in Ungaria consiliarius, ad dioecesanos suos dedit* (Viennae: in aedibus Collegii Caesaraei Societatis Nominis Jesu, 1559) [15] fol. 4°. A továbbiakban: *Epistola…*

2 „Pécs sorsa végül 1543. július elején teljesedett be, amikor védői ellenállás nélkül átadták a török seregeknek. Ekkor hagyták el a várost a katolikus egyház képviselői: Váraljai Szaniszló pécsi püspök, a káptalani papság és a szerzetesek, megnyitva a kaput a szinte pontosan ezzel egyidőben Baranyában megjelenő reformáció előtt." Molnár Antal, *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon* (Budapest: METEM, 2003), 20.

3 „Szakály Ferencnek a kiadott török adóösszeírások papokra vonatkozó adataiból kiinduló számításai szerint a török hódítás a katolikus papság 60–70 százalékát söpörte el azonnal, a papok száma az ezt követő két évtizedben ennek is 30 százalékára csökkent. A katolikus egyháziak veszteségei tehát mintegy 90 százalékosak voltak, az arányt a szerzetesség pusztulása tovább növeli." Molnár Antal, *Magyar hódoltság – horvát hódoltság: magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt* (Budapest: MTA BTK, 2019), 63.

4 1545–1549 és 1551–1552.

tudható trienti zsinat kísérletet tett ugyan a katolikus reform elindítására, ám annak eredményessége ekkor még meglehetősen kérdéses volt, ráadásul a tanácskozás még nem is zárult le.

A szöveget az életmű egészében vizsgálva kiderül, hogy Draskovich módszeres és többrétegű hitvédelmi munkásságot folytatott. Még 1551-ben jelenteti meg a Kálvin tanai ellen szóló latin nyelvű vitairatát,[5] mely kizárólag az Oltáriszentségben valóságosan jelenlévő Jézus Krisztus témájára összpontosít. A vitairat hangnemében élesebb, érvelésmódjában pedig átfogóbb az itt bemutatott pásztorlevélnél. Kálvint kemény szavakkal ostorozza, magyarázatai pedig argumentumokra és responsiókra oszlanak. Álláspontjának alátámasztásához nemcsak bibliai szöveghelyeket idéz, hanem görög (pl. Aranyszájú Szent János) és latin (pl. Szent Ágoston) egyházatyákat is, így éppen a benne foglalt tudás- és forrásanyag miatt elsősorban a szerzőhöz hasonló, magasan képzett befogadók figyelmére számíthatott. Ezt követi az itt tárgyalt, a rábízott egyházmegyei klerikusoknak szóló, továbbra is latin nyelvű írásmű, mely immár nem elméleti megalapozást nyújt, hanem kifejezetten az újkeletű eretnekségek ellen veszi föl a gyakorlati harcot, mégpedig úgy, hogy a kortárs politikai események sem kerülik el a figyelmét. Végül pedig hasonlóképpen gyakorlati megfontolások vezethették abban, hogy 1561-ben elkészítette az első magyar nyelvű katolikus vitairatot, mely lerinumi Szent Vince *Commonitoria*[6] című értekezésének fordítása,[7] és mellyel ismét egy másik réteghez, a magyar nyelvű világi hívekhez fordult annak érdekében, hogy azok a helyes tanítást a helytelentől megkülönböztethessék.

Az alábbi írás azt vizsgálja tehát, milyen szerepfölfogásban és milyen érveléssel küzd az ambiciózus pécsi püspök az ereje teljében lévő török hódítással és a lutheri eretnekség gyors terjedésével szemben, továbbá, hogy a veszedelmek elhárítása érdekében milyen átfogó megoldásra tesz javaslatot.

5 Georgii DRASKOVICH, *Confutatio Eorum Quæ Dicta Sunt A Ioanne Calvino Sacramentario, Super Verbis Domini Hoc est Corpus meum; Abacuc. II. Væ qui ædificat Civitatem in Sanguinibus* (Patavia: Iacobus Fabrianus, 1551), [23] fol. 4°.

6 VINCENTIUS Lirinensis, *Commonitoria*, PL 50, 637C–686B.

7 *Igen zep kenyw az Kezenseges Igaz kereztyen hytnek regysege, es Igassaga mellet, mynden Eretnesegnek* [sic!] *wysaghy ellen*, ford. DRASKOVICH Georgius (Viennae: Raphael Hofhalter, 1561), [128] fol. 8°.

Válasz a kettős válságra: hivatali kötelesség és lelkipásztori aggodalom

Hogy mi indíthatta a kitűnően képzett, az egyházi és a világi vezető körökbe egyaránt bejáratos, a császártól már kinevezett, ám a pápától még meg nem erősített püspököt arra, hogy értekezéssel fölérő, buzdító levélben forduljon egyházmegyéjéhez, az a szöveg első, majd pedig befejező szakaszából derül ki.

A szerző hamar világossá teszi, hogy levelét formailag püspöki kötelességtudatból írta, és az a *visitatio canonica* intézményét szándékozik helyettesíteni. Mivel ez a jelenlegi igen súlyos és igazolható akadályok miatt nem tartható meg, a püspök pásztorlevél formájában óhajtja feladatát végrehajtani.[8] Az eleinte merő retorikai fordulatnak tűnő, mégis sejthető módon valóságosan is súlyos akadályok hamarosan részletesen is terítékre kerülnek, mégpedig a nyakakra nehezedő török igának, valamint az eretnek tanításoknak mint nem keveseket elborító hullámoknak a képében.[9] Többről is van szó, mint feladatról: a levél megírásában hivatali kötelességére, továbbá a keresztény kegyességre, atyai érzéseire, valamint a címzettek üdvösségére is hivatkozik.[10] Bizonyos, kissé cinikus szempontból tehát szerencsésen egybeesik a püspöki hivatali-lelkipásztori kötelesség hívása és az aktuális helyzet követelte válasz, hiszen mikor máskor szorulna rá jobban a püspöki nyáj a főpásztori iránymutatásra, ha nem a külső körülmények már évszázadok óta nem tapasztalt, tragikus mértékű romlásakor, illetve a belső, a hittételekben tapasztalható fölfordulás aggasztó terjedésekor. A mindeddig racionális indoklást a püspök érzelmi alapú érveléssel zárja le: amint a szülők nem tudnak nem együttérezni gyermekeik nehézségeivel, úgy a püspök sem tarthatja távol magát az egyiptomi fogság súlyosságát is meghaladó megpróbáltatásban azoktól, akik az Úrban testvérei.[11] A jelenlegi helyzetet fogságként értelmezhetik a hely-

8 „[...] tanquam filios charissimos diligimus, non passi sumus, quin quod ratio temporum atque impedimentorum gravissimorum, ac iustissimorum propriis verbis id facere nobis minime concedit, per literas saltem functioni nostrae aliqua ex parte responderemus." *Epistola*..., A2r.

9 „[...] non solum colla vestra Turcico iugo durissime premi, verum etiam, quod longe gravis esse iudicamur, conscientias quoque non paucorum ex vobis diversarum haeresum undis graviter ac periculose iactari et affligi: [...]" Uo., A2v.

10 „[...] quid officio nostro, atque christiana pietate dignius a nobis fieri potuit, quam vos Deo in primis Opt. Max. pro nostro in vos paterno affectu, tanquam totius boni et authori et promotori ex animo commendare: ac deinde has literas nostras, quibus de communi vestra salute ageremus, ad vos transmittendas curare." Uo., A2v.

11 „Nam quemadmodum pii parentes afflictis et deploratis liberorum rebus, non possunt non condolere, ita nos quoque non possumus non graviter discruciari, dum vos filios nostros in Domino infinitis malis, et duriori, qua Aegyptiaca fuit, servitute premi cernimus." Uo., A2v.

ben maradtak és az elmenekültek egyaránt, hiszen az előbbieket a pogányok tartják fogva, az utóbbiak pedig menekülésüket elhurcoltatásként értelmezhették.

A néhol dorgáló hangnemű érvelést átszövi a püspök és a hívek között fönnálló, atyai–gyermeki viszonyhoz hasonlító kapcsolat többszöri ismétlése. Ám azért, hogy a hívő nép iránt táplált lelkipásztori-atyai érzelmek el ne homályosítsák a levél eredeti célját, a püspök nem mulaszt el választékos szóhasználattal rámutatni a címzettek kötelességére is: a szöveg az ő épülésükre született, melyet végig kell olvasni. Nem pusztán iránymutatás, hanem buzdítás, melyet kötelesek követni, különben a mondanivaló nem kitűnő és termékeny, hanem gazos és köves talajra hullik.[12] A magvetőről szóló példabeszédre történő világos utalás talán nem is elsősorban a pásztorlevél tanítása és a magvető magjai, illetve a redakció során máris hozzákapcsolt[13] interpretációval meghúzott párhuzam miatt figyelemreméltó, hanem azért, mert egyúttal a magvető – azaz Jézus – szerepét maga Draskovich püspök játszaná. Így a levél komoly hitelességet nyer, a buzdításnak éppúgy termékeny talajra kell hullania, mint az evangélium igéinek.

A magvetőről szóló közismert példabeszédre történő utalással máris kezdetét veszi a levél voltaképpeni tanítása. Az imént tett evangéliumi utalást folytatva a szerző ugyan biztosítja hallgatóságát, hogy bízik hitbéli hűségükben, ám hamarosan rátér a megingás veszélyeinek plasztikus ecsetelésére. Ószövetségi szöveghellyel[14] támasztja alá a bűnbeesés nyilvánvaló következményét, vagyis azt az állapotot, melyben az ember elveszítette alapvető ítélőképességét, bűnre hajló természete pedig megakadályozza, hogy Isten szeretetének jeleit fölismerje. Ennek azután akaratgyengeség, az erények elhanyagolása és Isten jótéteményeinek elfeledése a következménye.[15] Ezek a következmények pedig elegendően széleskörűek ahhoz, hogy lefedjék az egykorú valóságot, és előkészítsék azt az alapvető kérdést, mely azután többször is fölmerül a levél szövegében: vajon mi lehet az oka, illetve célja a kétféle csapásnak. Az efféle helyzetben ugyanis a tájékozódását elveszítő emberi értelem könnyen a kiismerhetetlen akaratú transzcendens bün-

12 „[...] quae scripta sunt, omnia ad vestram aedificationem scripta esse velimus, vestri iam officii erit, vestrarumque partium, [...] epistolam [...] perlegere. [...] non solum admonitiones audire opus sit, verum etiam Pastoris vestri exhortationi [...] obedire debeatis, [...] ut dicta nostra non in spinosa petrosaque loca, sed in optimam et fructiferam terram cadere patiamini." Uo., A2v.

13 Az erről folyó vita még napjainkban is folyik. Álljon itt két, irányadó álláspont lelőhelye: Joachim JEREMIAS, *Die Gleichnisse Jesu* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984), 55, 56; Peter DSCHULNIGG, *Das Markusevangelium* (Stuttgart: Kohlhammer, 2007), 137.

14 „Nescit homo, an odio sit, an amore dignus." Préd 9,1c.

15 „[...] tanta nimirum humanae mentis est voluntaria caecitas, tantus virtutum omnium neglectus, ac beneficiorum Dei in nos collatorum oblivio: [...]"*Epistola*..., A3r.

tetését gyanítja,[16] ugyanakkor az a kérdés is fölmerül, vajon nem inkább a megtérésre indító atyai buzdítást[17] kell-e a csapásokban látni. Ennek a dilemmának eldöntésére, valamint a „betegség" (*morbus*) okainak föltárására és a gyógymódok megtalálására ajánlkozik a szerző.[18]

Azzal, hogy Draskovich korábban a veszélybe került hit és szeretet párosának segítségével a konfliktusokat két részre osztotta, a kétféle fertőzés („duo [...] contagii") részletes tárgyalását készítette elő: a zsarnoki török megszállását és a

16 „[...] dubitare incipimus, nun Deus nos his malis castiget [...]" Uo., A3r. Hogy a külső szorongattatások és történelmi tragédiák Isten büntetésének megnyilvánulásai, közismert toposz, amint Kardos Tibor Zrínyi költészetében bemutatta: „A züllött és civódó magyarokra rábocsájtja Isten büntető ostorul a törököt: egyelőre csak harmad-negyedíziglen, de ha idejében meg nem térnek, akkor örökössé teszi átkát. Szulimán szultán már meg is indult Isten parancsából a magyarok ellen." Kardos Tibor, *Zrínyi, a költő a XVII. század világában*, Irodalomtörténeti füzetek 45 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1932), 14. „Az alapeszme döntő mozzanata Zrínyinél az, hogy az Isten bűnei miatt veri a magyarságot, a török tehát Isten büntető vesszeje. Ezt a gondolatot a Zrínyi-szakirodalom egyértelműen a reformáció történelemszemléletéből eredezteti." Szörényi László, „Panegyricus és eposz. Zrínyi és Cortesius", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 141–149, 146. A törökök Isten büntetéseként történő azonosítása Luthernél is föllelhető: „Ubi si deus non esset contra nos, et Turcam non haberet pro virga iniquitatis nostrae, longe aliter sors cecidisset, adhuc tamen obstinata cecitate, opera dei non agnoscimus." Martin Luther, *Assertio Omnium Articulorum, per Bullam Leonis X. novissimam damnatorum* (Basel: Singriener, 1521), art. 34, Hv. Szörényi László utal továbbá Klaniczay Tiborra: „Azt a közfelfogást, hogy a török sikere Isten büntető szándékából fakad, a reformáció írói a feudális és a római egyházat ostorozó elméletté kovácsolták. [...] Ha a magyarság megtér, vagyis megvalósítja a fenti követelményeket, akkor Isten bármilyen hatalmas ellenségtől megvédi őt, amint ahogyan korábban is megáldotta őket annyi jóval: kihozta Scítiából, győzelemre vitte őket századokon keresztül." Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 98. Szörényi László utal Aeneas Silvius Piccolomini 189. levelére is melyben „Aeneas fölveti, hogy isteni büntetés lehet az oka annak, hogy a nemrég még Európa leghatalmasabb királyságaként – Archiregnum – ismert Magyarország területében megcsonkult, tekintélyében hanyatlott, belső viszály emészti és idegenek ragadozzák el melléktartományait, belsejében pedig büntetlenül dúl a török. Ennek az isteni büntetésnek csak az lehet az oka, hogy a magyarok valami bűnt követtek el, és Isten – ahogyan az Ószövetség tanítja – választott népét bünteti szigorúan, mint gyermekeit az atya." Szörényi, „Panegyricus...", 146. A levél vonatkozó része így hangzik: „sunt fortasse nonnulla peccata, que deus punire vult, quemadmodum in veteri testamento factum nonnunquam legimus? ob quam rem considerandum est diligenter, ut si quid erratum est, emendetur, ut per opera pietatis divina majestas mitigetur, quam propter iniquitatem aliquam constat iratam esse. [...] ceterum cum his pie ac misericorditer deus agit, quorum delicta in hoc mundo punit. deus enim homines pro filiis habet et quos diligit, arguit ac castigat et per multas adversitates ad opera virtutis indurat." *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini:* (Briefe aus der Laienzeit: 1431–1445, 1: Privatbriefe), szerk. Rudolf Wolkan (Wien: Hölder, 1909), 551. (No. 189.)

17 „[...] an vero tamquam amore paternae misercordiae ad poenitentiam revocandos." *Epistola...*, A3r.

18 „[...] veluti Antistes et pastor vester [...] vos pro ratione officii nostri ac debita potius pietate consolari. Breviter itaque et morbi causas, et remedia pariter explicabo." Uo., A3r.

lutheri eretnekségét.[19] Hogy mennyire alaposan átgondolt és megtervezett pásztorlevelet adott ki a püspök, az a lassan szövődő motivikus háló révén bontakozik ki. Az imént bukkantak föl a pestis és a betegség képei, most már a sokkal plasztikusabb bubóknál tartunk, melyek az újdonságok iránti kíváncsiságból, valamint a kölcsönös szeretet elenyészéséből burjánzanak elő. A betegségek hatásvadász megnevezései a veszedelmek komolyságát kívánják hangsúlyozni: a *malum* ugyanis nem pusztán *ingens*, hanem egyben maga is *pestilentissimum* és *ulcus*.[20] Fölületes orvosi ismeretekkel is föltűnhet, hogy valamennyi kifejezés a korban messze legrettegettebb betegségre, a pestisre utal, melyhez hasonló követhetetlenséggel terjed az eretnekség is – hiszen a láthatatlan lélekből indul ki és terjed el.[21] Szemben a török zsarnoksággal, amely már ismert veszedelem,[22] az új tanok terjedése követhetetlen és főleg megmagyarázhatatlan. Érthető tehát, hogy a törökök hamarosan ki is kerülnek a figyelem középpontjából, és a továbbiakban túlnyomórészt a *haeresis Lutherana*[23] képezi a levél tárgyát.

Figyelemreméltó, hogyan számol be Draskovich püspök az eretnekség földrajzi terjedéséről, illetve a maga korának teológusairól. Az említett nevek révén a hitvita arcot nyer: egyik oldalon állnak az igaz hitet őrzők, a másikon a hitújítók, akik valójában nincsenek is fölhatalmazva, hogy a Szentírást értelmezzék. A megannyi megalapozatlan értelmezés alapjaként többször is az újdonságok iránti olthatatlan kíváncsiságot azonosítja.[24] Ennek eltávolítása, ami a fekélyek kivágásához hasonlatos, vezethet a gyógyuláshoz.

A fölhatalmazásnak, azaz a rendi hatalomnak a hiánya teszi nyilvánvalóvá, mennyire szorosan függ össze a katolikus tanításban a Szenthagyomány és a Szentírás az egyházszervezettel: a hittanítás olyan örökölt dolog, amely a *traditio*, illetve *successio apostolica*nak köszönhetően a püspökökön keresztül az apostolo-

19 „novarum scilicet rerum curiositas, et mutuae refrixio charitatis, e quibus infoelicissimi duo isti bubones proruperunt: ex uno quidem latere Turcica tyrannis, ex altero vero haeresis Lutherana." Uo., A3v.

20 „Malum sane ingens illud et horrendum est, hoc autem multo gravius ac perniciosius, et utrumvis attigeris, pestilentissimum quoddam ulcus esse senties." *Epistola*..., A3v.

21 „morbus, qui ex ea in animabus hominum generatur, tamquam incognitus, maximo cum periculo" Uo., A3r.

22 „Tela praevisa minus feriunt." Uo., A3v. A közmondásként hivatkozott mondat számos változatban bukkan föl.

23 Uo., A3v. Az előadás után Fazakas Gergely jogosan vetette föl: lehetséges-e, hogy, miután néhány éve Kálvin eretneksége ellen ragadott tollat, ezúttal már világos Draskovich számára a Kálvin- és a Luther-féle eretnekség közötti különbség. Valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a *haeresis Lutherana* s így Luther nevének említése inkább az eretnekség valamennyi ágának bennfoglalására szolgálhatott.

24 „novarum scilicet rerum curiositas" Uo., A3v.

kig, Péterig és így Jézusig vezethető vissza.[25] Meglepő módon – vagy a püspökké szenteléséről egyelőre föl nem lelhető adat miatt talán szándékosan? – a szerző saját magát nem illeszti ebbe a sorba, hanem önértelmezésében visszatér a betegség meggyógyítójának, az orvosnak a szerepéhez, aki egyúttal felelősséggel viseltetik a betegei iránt. A felelősségnek ez a motívuma közös az orvosi és a lelkipásztori szerepfölfogásban, ugyanis orvosként is a lelkek gyógyítójaként lép föl, és ezen a ponton csak így utal püspöki méltóságára és hivatására. Ez egyben följogosítja, hogy többször is visszatérjen a már korábban föltett, átfogó kérdésre: mi okból és mi célból érkeznek a csapások?

A többször is fölvetett, aktuális kérdés mögött valójában az az egyetemes kérdés húzódik meg, hogy „miért engedi Isten a rosszat?” Draskovich püspök nem kap az alkalmon, és nem nyitja meg az ősbűn által megromlott emberi természet rosszra hajlásának, illetve a szabad akaratnak a problémakörét. Pusztán arra szorítkozik, hogy az egyik bajra halmozódott másik baj elhárítására tegyen követni szükséges javaslatot. Véleménye szerint ugyanis a török támadás és megszállás figyelmeztetés a megtérésre,[26] ám ezt újabban még a terjedő tévtanok is akadályozzák. Az isteni irgalom jele ugyan éppen az, hogy a törökök nem hajtották az országot teljesen az uralmuk alá,[27] a büntetésnek pedig világos okai vannak: az új dolgok iránti kíváncsiság és a kölcsönös szeretet elhanyagolása.

Érdemes megfigyelni, mennyire különböző a kétfajta válság: a törökök külső veszélyt testesítenek meg, hiszen az ország elpusztítására törnek, az eretnek tanok viszont a lelket pusztítják: a Szentlélek hajlékának alapját forgatják föl.[28] Lelkipásztorként Draskovich püspök nem is óhajt törökök elleni politikai-katonai megoldással szolgálni, ám módszeresen áttekinti, mi vezethet a lelki megújuláshoz.

25 „in qua et ipse Apostolorum princeps diem ultimum suum clausit, martyrio coronatus glorioso, et eius successores ordine temporis Petri cathedram linea nunque interrupta ac rectissima tenuerunt” Uo., B2r.

26 „miramur, ac dubitare incipimus, nun Deus nos his malis castiget, tanquam odio, damnationique destinatos, an vero tamquam amore paternae misericordiae ad poenitentiam revocandos.” Uo., A3r. „Etenim cui potest esse dubium, quin Deus Turcicae crudelitati ianuam in hoc regnum nostrum aperuerit, ut restinctum charitatis ignem in nobis mentibusque nostris iterum accenderet?” Uo., B3v.

27 „Conversionis vero optatae Die ad nos non minimum esse indicium arbitror, quod Turcicus tyrannus afflictissimum nostrum Ungariae regnum non universum penitus obtrivit, non totum delevit funditus,” Uo., B4v.

28 „haereses, quae non secus atque si domus fundamentum auferretur, omnia bona nostra, quibus domus erigitur spiritualis, et spiritus sancti habitatio paratur, subvertunt.” Uo., B4v.

Megoldási javaslatok

Ha azt kívánnánk megtudni, hol tartott a fejlődésben a hitújítás, vagyis annak mely fázisa ellen vette föl a harcot Draskovich püspök, nehezen jutnánk körülhatárolható, hittételekben rögzíthető eredményre.[29] A levél ugyanis nem egyes hitújításokkal vitatkozik, illetve bizonyos katolikus hittételeket véd meg, hanem a hitet a hagyományban értelmező Egyházat mint egészet óhajtja megvédeni. Talán ebből következhet, hogy az érvelés nem mindig tűnik kiegyensúlyozottnak. Egyrészt a hagyomány folyamatosságára, a Jézusra és az apostolokra visszavezethető áthagyományozásra hivatkozik, másrészt a megtérésnek a katolikus gyakorlat szerinti módját javasolja, harmadrészt pedig a hagyományos ájtatossági gyakorlatokat ajánlja.

Hagyományon mindenekelőtt a formális tanítást érti, nem véletlenül maga az Apostoli Hitvallás bukkan föl legelőször a szövegben. Már korábban utaltunk arra, hogy a *successio apostolica* többször is kitüntetett szerepet játszik az érvelésben: az egyenesen Péter apostoltól származó hitletétemény őrzését és hirdetését egészen az Egyház zsinatainak rendelkezéseiig követendőnek állítja. Jogosan tehetjük föl a kérdést, vajon mennyire lehet(ett) hatásos ez a fajta módszeresség, miközben az ellenfeleknek fölrótt egyik tévedés éppen a szervezeti egység hiánya, illetve a szétforgácsolódás.

A pontosan nem kifogásolt hittanítással párhuzamosan, már a levél első harmadában fölbukkan egy olyan javaslat, amely valójában nehezen besorolható a fent említett második és harmadik pont alá. Nevezetesen az újdonságok iránti kíváncsiság visszaszorítása, amit nehéz akár a megtérés hagyományos állomásának, akár ájtatossági gyakorlatnak tekinteni. Értékelése egyértelműen negatív, és csak az utolsó említésekor ismerjük meg az ellene való orvosságot, a Szentlélek vezetésével megőrzött ősi hitet. A kíváncsiság legyőzése hamar összekapcsolódik azután a megtérés formális folyamatával: a bűnbánattal és annak szentségével, a gyónással, amely a bűnök megvallásaként van nevesítve, és amely a kölcsönös szeretet helyreállításának lenne az eszköze.[30] A lelőhellyel és anélkül megadott, szó szerinti értelemben alkalmazott szentírási részleteket olyan tanácsokként használja

29 „Pécs reformációjának korai szakaszáról szinte semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy a hódoltsági reformáció szellemi központjának számító Baranya székhelye a régió egészéhez hasonlóan az 1540-es évek második felében a lutheri, majd az 1550-es évek első felétől kezdve a helvét irányú reformációhoz csatlakozott." MOLNÁR, *A katolikus egyház...,* 20.

30 „Refrigescentis autem charitatis remdium illud in primis statuatur, ut lachrymosam, abnegantes omnem impietatem et sesularia desyderia, poenitentiam agamus," *Epistola...*, C2v.

föl, melyek közvetlenül alkalmazhatók a lelki veszélyek elhárításában és megszüntetésében, majd pedig – ennek következtében – az új tanítás visszaszorításában.

Jóllehet, a levélben a törökök jelentette veszedelem általában csak mint háttérben folyamatosan jelen lévő sorscsapás, illetve adottság jelenik meg, az eretnekség elleni harchoz javasolt eszközök Draskovich szerint ennek elhárítására is alkalmasak. Ezzel indirekt módon válaszol arra a már korábban említett, többször föltett kérdésre, vajon a törökök Isten büntetésének eszközei-e. A pásztorlevél voltaképpeni tárgyát, nevezetesen a hitbéli harcot az eretnekségek ellen, illetve a maga által megállapított másik, szilárdabb, megítélése szerint azonban mégis kevésbé veszélyes adottságot, a török megszállást, a háború képével egyesíti: ez ellen is, az ellen is hatásosak lesznek az imádságok és a bűnbánati cselekedetek, hiszen így a megtisztult lélek képes lesz mindent legyőzni. Mielőtt levelét lezárná, a szerző még egyszer reflektál annak műfajára és saját lelkipásztori, egyben érzelmi felelősségére. Hivatali, Egyházon belüli tekintélyén túl az egyetemes emberi, az idősebbeknek szóló tekintélyre is hivatkozik, amennyiben ők az ősi tanítást örökítik tovább.[31]

Draskovich szerepfölfogása

Öndefiníciója szerint a szerző egyértelműen és kifejezett módon püspöknek, a címzettek főpásztorának tekinti magát, akinek hivatali és lelkipásztori kötelessége a neki alárendelteknek, illetve lelkükben reábízottaknak iránymutatást adni. Ugyanakkor egyértelműnek látszik, hogy a már definíciójában is összetett püspöki szerepen belül a hivatali-apostolutódi tekintély[32] mellett a féltő és gondoskodó (lelki)atya szerepe is számottevő szerepet kap. Egy sor apró részlet tanúsítja, hogy érvelésében elsősorban nem a tekintélyre épít, hanem arra a lelki felelősségre, mely a szülők gyermekeik iránt érzett felelősségére hasonlít és amellyel a hívek üdvössége iránt tartozik.[33]

Ez a kettősség a levél szókincsében és kifejezésformáiban is megmutatkozik. A főpásztori hangnemhez elsősorban egyrészt a keményebb megfogalmazások, másrészt a pasztorális és liturgikus gyakorlatból kölcsönzött mondatok tartoznak. Lelkiatyaként viszont a gondosan megválogatott szentírási idézetekkel kí-

31 „Non vos praetereat quaeso filii mei narratio seniorum. Ipsi enim didicerunt a patribus suis." Uo., D2r–v.

32 Erre utaló egyházi szakkifejezések: *episcopus*, *antistes*, *officium*, *munus*.

33 A *filii* megszólítás háromszor kerül elő.

vánja megkönnyíteni a kitűzött lelkipásztori célt, azaz a hit megőrzését és a kölcsönös szeretet fölélesztését. A szentírási idézetek közvetlen alkalmazása, azaz mind a patrisztika, mind a skolasztika, mind általában a szisztematikus teológiai értelmezési lehetőségek megkerülése a hitújítók kedvére lehettek.[34] Draskovich püspök úgy kívánja a hitéletet és az erkölcsöt – azaz az elméletet és gyakorlatot – megújítani, hogy egyrészt sorozatosan a hitnek az alapító Jézus Krisztusra visszamenő mivoltát, annak ősi, szakadatlan hagyományozását és máig töretlen elterjedtségét hangsúlyozza, másrészt az Egyház ebben játszott szerepét a maga koráig – legalább a hatalmi szintek elősorolása révén – elengedhetetlennek tartja. Így kapcsolódik egybe a hagyomány(ozottság) és a kortársi realitás – miközben közismert szentírási idézeteknek ad félreérthetetlenül aktuális tartalmat.

Ez máris fölveti azt a kérdést, vajon milyen kulturális és vallási-hitbéli vértezettséget tételez föl levelének címzettjeiről. Ha visszapillantunk a levél első lapjára, az *suis dioecesanis omnibus* szól, ami minden bizonnyal a korabeli értelemben vett, tehát legalább a kisebb rendeket fölvett klérus tagjaira vonatkozik.[35] Nyilvánvalóan másféle tájékozottsággal rendelkezett egy, még csak a kisebb rendekben részesült klerikus, mint egy teljesen kiképzett, esetleg még az egyházkormányzati munkában is tapasztalattal bíró, a püspöki aulában dolgozó pap. Legalábbis békeidőben. A levél születésekor ugyanis már több mint egy évtizede állandósult a török megszállás, amely korábban elképzelhetetlen állapotokat teremtett az egyházmegye lakosságának, jelentős részben pedig a klérusának is. Annyi mindenesetre bizonnyal állítható, hogy Draskovich püspök mértéktartó módon bánt az elsajátított tudásanyaggal: elsősorban a Szentírásra hivatkozik, ugyanakkor egyértelmű tájékozottságot árul el mind korának hitújítói, mind katolikus teológiai szerzőinek munkásságában. A szentírási idézetek, illetve utalások elsősorban az evangéliumokból, illetve Szent Pál-levelekből származnak, de utal néhány ószövetségi eseményre is. Érvelésének szempontjából figyelemreméltó két ószövetségi részlet. Egyrészt máris az aktuális helyzet ismertetésénél az egyik legkülönösebb

34 „A prédikációk teológiai értekezések, bibliamagyarázó traktátusok, a reneszánsz *ad fontes* szellemében, melyek ugyanakkor heves polémiák is a katolicizmus ellen. A reformáció eredeti célkitűzése mélyebb és igazibb vallásosság megteremtése. E magasztos szándék azonban a prédikációkban nem mutatkozik meg, mert a felekezeti megoszlás, a katolikus-protestáns egymás mellett élés a hitviták irányába tereli a figyelmet." BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 13.

35 Fedeles Tamás módszeresen áttekinti Pécs középkori társadalmi összetételét: FEDELES Tamás, „Pécs a középkorban", in *A pécsi egyházmegye története I.* (A középkor évszázadai: 1009–1543), szerk. FEDELES Tamás, SARBAK Gábor és SÜMEGI József (Pécs: Fény, 2009), 173–193.

szövegre, a Prédikátor könyvére utal,[36] másrészt amint az imádságban elfáradt Mózes karját mások tartották az Amalek ellen vívott csata idején,[37] ugyanúgy szükséges a korban is kitartónak lenni az imában, hiszen csak ez segíthet a bajban. Ezen a kulturális talapzaton csupán két esetben nyúlik túl: egyrészt akkor, amikor egy, általában Ovidiusnak tulajdonított szállóigét alkalmaz a kétféle veszedelem összehasonlítására,[38] másrészt pedig amikor az *odium Vatinianum* gyakorlását veti az eretnekek szemére.[39] Az ókori utalások máris átvezetnek a föltételezett történelmi ismerekhez: Nagy Konstantinnak Maxentius fölött aratott győzelmét isteni kegyelemnek tekinti. A magyar történelemből Szent István, Szent László és Mátyás király bukkannak föl követendő példákként – az utóbbinak még egyházvédelmezői szerepet is tulajdonít.[40]

A föltételezett szellemi befogadóképességhez tartozik a levél nyelvezete is, amely olyan, mindenekelőtt mondatszerkesztésében igényes, humanista latin nyelv, melyben ugyanakkor fölismerhetőek a szabadon idézett szentírási részletek, valamint az egyházi szakkifejezések is.

Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy Draskovich püspök pásztorlevelével a teológiailag képzett és a korában elvárható műveltséggel fölvértezett befogadókkal óhajtott párbeszédre lépni, ám ez a párbeszéd, az egyházi hierarchiából következően nem egyenrangúak eszmecseréje a hit és az Egyház nehézségeiről, hanem a hivatalban és talán műveltségben is kiválóbb elöljáró tanítása a beosztottak, azaz a klérus tagjai számára. Ehhez járul a keresztény tanítás adta pásztor-nyáj szereposztás, illetve a lelki irányító mint atya-apa érzelmileg is töltött funkciója. Bár mindkét szerepfölfogás természeténél fogva hierarchikus, a szerző mindvégig egyensúlyoz a kétféle elöljárói-vezetői helyzet között.

36 „Nescit homo, an odio sit, an amore dignus, inquit Rex sapiens Salamon” *Epistola*..., A3r. Az idézet helye: Préd 9,1c.

37 Műveltségéhez képest meglepő módon Draskovich összekeveri Amalek és Abimelek történetét. Mózesnek az amalekiták elleni, Józsue által vezetett csata közbeni imádkozáshoz van szüksége segítségre, hogy a karját mások tartsák: „Ameddig Mózes a kezét kitárva tartotta, az izraeliták fölényben voltak, de ha leeresztette a kezét, az amalekiták jutottak fölényhez. Mózes karja végül is elfáradt. Ezért vettek egy követ, odavitték és ráültették. Áron és Hur pedig a karját tartotta, egyik az egyik oldalon, a másik a másik oldalon. Így a karja napszálltáig kitárva maradt. Józsue kardélre hányta az amalekitákat és hadi népüket.” Kiv 17,11–13. Abimelek története viszont már a Bírák könyvének kilencedik fejezetében kerül elő.

38 Lásd a 22. lj.

39 „ac ipsam Romanam Ecclesiam, quam pessimi quique nunc graviori quam Vatiniano odio, quod omnium est haereticorum proprium” *Epistola*..., B3v.

40 Uo., B3v.

Kitekintés és összefoglalás

Draskovichnak a trienti zsinaton mondott beszédei részben egyházpolitikai, részben teológiai jellegűek. Az elsőben, melyet 1562. február 24-én mondott el,[41] I. Ferdinánd császár bizalmát élvező püspökként mutatkozik be,[42] a másodikban (augusztus 23-án)[43] és a harmadikban (augusztus 27-én) pedig teológiai, illetve liturgikus problémát tárgyal, nevezetesen javaslatot tesz a kehelyből áldozás mindenkinek lehetővé tételére.[44]

Draskovich György az *Epistola paraenetica*ban követett érvelésmódjának ismertetése a megadott keretek között nem lehet teljes. Annyi azonban az itt bemutatott részletekből is nyilvánvalóvá válhat, hogy a szerző – egyházi és társadalmi pozíciójánál fogva – nemcsak egyházi méltóságként, hanem politikusként is tevékenykedett, következésképpen munkásságának megítélését jelentősen befolyásolja az értékelő álláspontja is. Itt bemutatott pásztorlevele alapján annyi mégis kijelenthetőnek tűnik, hogy a trienti zsinatnak azon döntései, melyek a korábbi, az Egyház küldetésével és hivatásával nyilvánvalóan ellentétben álló visszaéléseket kívánta megszüntetni, Draskovich aláírásával születtek meg. Jóllehet, a *residentia* kötelességét még nem áll módjában teljesíteni, sokrétű figyelme felelős lelkipásztori és főúri öntudatról tesz tanúbizonyságot. Amint megbizonyosodhattunk róla, mind a török megszállás lévén kialakuló, immár tartóssá váló politikai átrendeződésnek, mind pedig az ideológiai kereteket biztosító katolikus kereszténységet súlyosan fenyegető hitújításnak a gyökereit egyaránt a lelki-szellemi hozzáállásban keresi. Jóllehet, az *Epistola* csak egyházmegyéjének szól, mégis iránymutató, hiszen nem politikai vitairatot, hanem lelkipásztori útmutatást nyújt. Ráadásul azt is oly módon, hogy legalább részben figyelembe veszi a hitújítóknak a Szentírás értelmezésére irányuló igyekezetét, miközben a Szenthagyományhoz és az apostoli hagyományozáshoz is hűséges marad.

Pécsi püspöksége után zágrábi püspök (1563–1578), később egyúttal kalocsai érsek (1572–1587), majd pedig győri püspök lett (1578–1587); valamennyi pozíciójában sokat tett az Egyház megújulásáért: Horvátországot katolikusként megőrizte, a trienti zsinat határozatait kihirdette, 1579-ben győri püspökként Szombathelyen egyházmegyei zsinatot rendezett, letelepítette a jezsuitákat, érdemeit pedig 1585-ben V. Sixtus pápa bíborosi kinevezéssel honorálta. Sokrétű egyházpolitikai tevékenysége megérdemli, hogy hátrahagyott írásait alaposabban tanulmányozzuk.

41 *Oratio habita a reverendissimo domino Georgio Drascouitio episcopo quinque ecclesiensi, 24. Februarii 1562*, Venetiis: Iordani Zileti, 1562.

42 Lásd: KOLLER, Josephus, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis, VI* (Posonium: Landerer), 1806, 16.

43 Lásd: Uo., 33 és 187.

44 Lásd: Uo., 35.

Simon József

Sárközi Bálint a világelvről

Sárközi Dohi Bálint életrajzának számunkra elérhető adatai meglehetősen töredékesek; a hazai vonatkozású hozzáférhető adatok a peregrinációját közvetlenül megelőző és követő időszakra korlátozódnak.[1] 1586–1587-ben Miskolcon a helyi protestáns kollégium rektora. 1587 októberében iratkozik be a wittenbergi egyetemre, ahol pontosan egy évet tölt, majd 1588. november 1-én már Heidelberg egyetemén immatrikulál. Itt a teológiai fakultás hallgatója. A jelen tanulmány tárgyát képező *Oratió*n kívül nem sok írásbeli forrásra támaszkodhatunk intellektuális profiljának felvázolásakor. Wittenbergből és Heidelbergből Johann Jacob Grynaeushoz írt három levelét ismerjük,[2] Debreceni Borégető Miklóst propemptikonnal búcsúztatja mielőtt utóbbi elhagyná Wittenberget 1588 szeptemberében.[3] Sárközi 1591-ben tér vissza Magyarországra, itthon az egri iskola rektori pozícióját tölti be, mielőtt a várost elfoglalja a török. Tanulmányait Rákóczi Zsigmond támogatja, Sárközi hozzá címzi az *Oratió* ajánlását. Szabó András valószínűsíti, hogy Sárközinek köszönhető, hogy a heidelbergi professzor Franciscus Junius *Protoktisia* című művének 1589. március 1-én kelt ajánlását Rákóczi Zsigmondnak ajánlja.[4]

1 Az itt következő rövid biográfia Szabó András összefoglalásán alapul: Szabó András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 216–217.

2 Szabó András, szerk., *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai,* Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989), 119–123.

3 [Balthasar Menz jun., Sárközi Bálint, Szentpéteri Literáti Péter], *Propemptica in honorem eruditionis et morum laudibus ornatissimi viri domini Nicolai Boregeto Debreczini* [...] (Wittenberg: Crato, 1588), A2^{v}–A3^{v}.

4 Ha e feltételezés igaz, akkor talán megfogalmazható az a sejtés, hogy Sárközi közvetítésével kerül Christian Franckennek a hellénizmuskori neoplatonista Arisztotelész-kommentátor Szimplikiosz álnevén írt valláskritikai műve is a heidelbergi professzor kezébe: Francken e művét kizárólag azért ismer-

Szabó András monográfiája alapján világos képet kaphatunk a wittenbergi egyetemen működő *coetus Ungaricus* közösségéről. A *coetus Ungaricus* a magyar egyetemi hallgatók olyan önszerveződő intézménye volt, melynek funkcióját valahol a diákönkormányzat és az önképzőkör közé helyezhetjük el. Nemcsak arról van tudomásunk, hogy a *coetus* keretein belül egyetemi oktatáson túl teológiai és filozófiai disputációkat[5] tartottak a hallgatók, hanem arról is, hogy a *coetus* legjelentősebb intellektuális korszakának tekinthető 1580-as években előadás jellegű szónoklatokat is megfogalmaztak a kör kiemelkedő alakjai. Az utókor szerencséjére e szónoklatokat Zacharias Kraft (1560?–1589 után) helyi nyomdája ki is adta. A nyomtatványok kiadását övező melanchthoniánus-kryptokálvinista szellemi légkör jellemzésének tárgyában ismét Szabó András monográfiájához utalom az olvasót,[6] a szoros személyes kapcsolat érzékeltetése céljából azonban kiemelhetjük azt a közismert tényt, hogy Zacharias Kraft 1588 végén született fiának keresztapja Forgách Mihály[7] lett, a *coetus* központi személyisége.[8]

Jóllehet nem tudjuk, hogy hány szónoklat hangzott el, annyi bizonyos, hogy az 1587 és 1589 között elhangzott szónoklatok közül a következők megjelentek nyomtatásban is:[9]

Forgách Mihály: *Oratio de peregrinatione et eius laudibus*, Wittenberg: Crato 1587.

Pécsi Zsigmond: *Oratio de bonis animi et corporis*, Wittenberg: Crato 1588.

Borégető Miklós: *Oratio adversus purgatorium pontificium* [...], Wittenberg: Crato 1588.

Csibrádi Mihály: *Oratio de instabilitate rerum humanarum*, Wittemberg: Gronenberg, 1588.

---

jük, mert Junius sajtó alá rendezi a szöveget cáfolata előtt, lásd [Christian FRANCKEN], „Argumenta XXII in sacram Mosis historiam", in François DU JON, *ΠΡΩΤΟΚΤΙΣΙΑ seu Creationis a Deo Factae [...] Historia, [...] Confvtatio Argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in Sacram Mosis historiam in Creatione, fuerunt proposita.* (s.l. [Heidelberg: Commelin], 1589). További részletek: PIRNÁT Antal, „Christian Francken egy ismeretlen munkája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 1–3, 107–119; valamint SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens*, Wolfenbütteler Forschungen 117 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2008), 112.

5 Vö. *SZABÓ Géza, Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613* (Halle: Akademischer Verlag, 1941), 61–65.

6 SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus ...*, 17–33, különösen 28–30.

7 Uo., 142–144.

8 Uo., 14.

9 Uo., 74–77.

Sárközi Bálint: *Oratio de modo considerationis primi principii ex natura et dispositione universi*, Wittenberg: Crato 1588.
Forgách Mihály: *Oratio de magnanimitate regia virtute*, Wittenberg: Crato 1589.

Borégető Miklós szövege teológiai témában születik, a többi szöveg tág értelemben vett bölcsészeti kérdéseket tárgyal. Csibrádi szövege a szerző antik irodalmi jártasságát hivatott bemutatni; Forgách 1587-es szónoklata a peregrináció dicséretéről egyfajta programadó szövegként is értékelhető. Mind Pécsi és Sárközi orációi, mind Forgách második szónoklata filozófiai témát fejtegetnek: a lélek és a test javairól értekező Pécsi, valamint a *magnanimitas* (a sztoikus nagylelkűség vagy arisztoteliánus-cicerói nemes becsvágy) klasszikus erényét tárgyaló Forgách erkölcsfilozófiai témát választanak. A változatos tárgyakról tanúskodó címek közül azonban a korral foglalkozó filozófiatörténész számára első pillantásra kiemelkedik Sárközi Bálint művéé: *Szónoklat az első alapelvnek a világegyetem természete és elrendezése szerint történő elgondolásának módjáról*.

Áttekintés

Bár Szabó András „teológiai természetű arisztoteliánus fejtegetés"-nek tartja,[10] Sárközi műve egy teljes platonikus metafizikát tár elénk. A mű érvelése bizonyos értelemben hullámzó jellegű, az olvasónak az az érzése támad, hogy Sárközi többször is elindítja a gondolatmenetét, hogy utána minden esetben eljusson a világ alapelvének téziséig. A bevezető fejtegetések arra mutatnak rá, hogy a filozófiai istenismeret a kinyilatkoztatás ténye mellett is lehetséges (*Oratio* 1–3). Ezt követően a világ alapelvéhez, azaz Istenhez történő felemelkedés filozófiai terápiáját tipikus platonista módon köti az emberi vallásosság antropológiai sajátosságához. A világ első alapelvére vonatkozó ismeret a természetes emberi megismerőképesség alapján tisztázható, jóllehet a keresztény kinyilatkoztatás miatt jelentős intellektuális előnyben vagyunk az antikvitáshoz képest (*Oratio* 3–6). Az antik filozófiához való viszony tárgyalása vezet át a világ rendezettsége által implikált első alapelv létezésének tételezéséhez, mely megnyitja az első nagy gondolati ciklust (*Oratio* 7–15). Sárközi célja az *Oratio* e részében az, hogy összhangba hozza hermetikus-platonista filozófiai alapállását az arisztotelészi racionális teológiával. A nagyléptékű szinkretista kísérlet közben felmerül a vákuum

10 Uo., 216.

és a tér problémája, az egyenes vonalú és a körmozgás bizonyos mozdulatlan pozícióktól való függésének kérdése, melyek a végtelen regresszus kiküszöbölésén alapuló peripatetikus filozófiai isten-tan elméletébe ágyazódnak. Emellett Sárközi az embert voltaképpen Isten, mint első világ, valamint a makrokozmosz, mint második világ képmásaként mikrokozmosznak – harmadik világnak – tartja. Az Istenhez vezető eme *a posteriori* alapokon álló megismerés lehetőségét szentírási helyek is alátámasztják. A második gondolati ciklus maga mögött hagyja az arisztoteliánus perspektívát és teljes mértékben platonista – sőt talán szűkebbre is vehetjük orientációját: plótinoszi – paradigma alapján vázolja fel a világ metafizikai struktúráját. (*Oratio* 15–37). Az Istenhez történő felemelkedés hét plótinoszi fokozatának evangéliumi helyekkel megtámogatott értelmezése után Sárközi alulról építkezik: a mű egyik legjobban sikerült része az anyagi test problémájának tárgyalása.

Nem részletezzük Sárközi platonikus szárnyalását az első anyagtól a minden spirituális entitás felett álló Abszolútumhoz,[11] melyről a *Corpus Hermeticum* második részéhez kapcsolódva azt állítja, hogy minden létező felett áll. Ehelyett Sárközi forrásaira hívjuk fel a figyelmet: a szöveg alapos forráskritikai térképének elkészítése híján is világos, hogy az *Oratio* fő vonatkoztatási pontjai a *Corpus Hermeticum* és Plótinosz (203–269) filozófiája.[12] Ám a reneszánsz platonizmus és a reneszánsz hermetikus tradíció sokféle konfigurációban jelent meg a 16. században. A két, eredetileg is egymásba fonódó tradíciónak két olyan konstellációjáról beszélhetünk, melyek jelentős, filológiailag is igazolható hatást gyakoroltak Sárközi filozófiai reflexióira; ezek Marsilio Ficino (1433–1499) és Giordano Bruno (1548–1600) művei. Jelen tanulmány tárgyát Sárközi Bruno-parafrázisai képezik.

11 A művet a három plótinoszi hiposztázisnak a keresztény háromságtannal történő összeegyeztetési kísérlete zárja az *Oratio* 38–41. lapjain.

12 Plótinosz reneszánsz kori recepciójához vö. Anna Corrias, *The Renaissance of Plotinus. The Soul and Human Nature in Marsilio Ficino's Commentary to the Enneads* (New York–London: Routledge, 2020).

Giordano Bruno (1548–1600)

Giordano Bruno 1548-ban született a Nápoly melletti Nola helységben.[13] Fiatal korában belép a domonkos rend novíciátusába Nápolyban, 1572-ben pappá is szentelik. 1576-tól kezdve egyre több támadás éri eretnekgyanús nézetei miatt, elhagyja Itáliát. A részletesen dokumentált biográfia sok állomása közül a két párizsi tartózkodás közé ékelődő londoni periódust emelhetjük ki. Bruno 1583 és 1585 között Angliában írja meg ugyanis olasz nyelvű fő műveit: *Az okról, az elvről és az egyről,* illetve *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* című dialógusokat.[14] Ezek mind velencei álimpresszummal jelennek meg – ám ha máshonnan nem, utólag az inkvizíciós peranyagból kiderül, hogy egytől-egyig londoni kiadványok. A második párizsi tartózkodás az arisztotelészi filozófia kritikájának jegyében telik, majd Németország felé veszi útját. Marburgban nem sikerül elhelyezkednie, a wittenbergi egyetem azonban 1586 végén engedélyezi számára, hogy filozófiai előadásokat tartson. 1588 márciusában, a lutheri orthodoxia és a philippizmus közötti viszály számunkra is ismerős fellángolása miatt távozik Wittenbergből Prágába. 1590–1591-ben Frankfurt am Mainban kiadja érett műveit, az ún. frankfurti trilógiát,[15] majd minden fenyegetettség ellenére visszatér Itáliába és Pádua egyetemén oktat. 1592-ben tartóztatja le az inkvizíció, hosszas pere után 1600. február 17-én szenved máglyahalált.

Nem csak az életrajzban felsejlő utazások, hanem Bruno publikációs tevékenysége is hallatlan intellektuális intenzitásról tanúskodik. 1582 és 1591 között publikálja Nolai minden művét főként Párizsban, Londonban, Wittenbergben és Frankfurt am Mainban. A kutatásban megfigyelhető az a tendencia, hogy elsősorban a londoni olasz nyelvű publikációkra, illetve a „kései" – már ha a szűk évtized intellektuális fejlődését egyáltalán szakaszokra bonthatjuk – Bruno frank-

13 Életéről és filozófiájáról általában magyar nyelven: Boros Gábor, „Giordano Bruno", in Boros Gábor, szerk., *Filozófia*, Akadémiai Kézikönyvek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 625–629; Szemere Samu, „Utószó", in Bruno Giordano, *Két párbeszéd*, ford. Szemere Samu, 303–316 (Budapest: Magyar Helikon, 1972). A mai napig sztenderd olasz nyelvű összefoglalás: Vicenzo Spampanato, *Vita di Giordano Bruno: con documenti editi e inediti*, 2 köt. (Messina: Principato, 1921).

14 Giordano Bruno, *De la causa, principio et uno* (Venetiis: Stampato, 1584 [London 1584]); Giordano Bruno, *De l'infinito, universo et mondi* (Venetiis: Stampato, 1584 [London 1584]); magyarul: Bruno, *Két párbeszéd*.

15 Giordano Bruno, *De triplici minimo et mensura* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591); Giordano Bruno, *De monade, numero et figura* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591); Giordano Bruno, *De innumerabilibus, immenso & infigurabili* (Frankfurt am Main: Wechel, 1591).

furti trilógiájára, valamint a kettő közötti viszonyra koncentrál.[16] Ennek fényében tett kísérletet a Thomas Leinkauf által szerkesztett tanulmánykötet[17] a wittenbergi korszak jelentőségének felértékelésére. Bruno wittenbergi korszakának megkülönböztető jegye, hogy ennek megítéléséhez nemcsak publikációk állnak rendelkezésünkre, hanem egyetemi előadásainak kéziratos lejegyzései is,[18] melyek *posthumus* publikációi egymástól igencsak eltérő időszakokban történtek meg.

Jelen tanulmány keretei között még csak kísérletet sem tehetünk arra, hogy akárcsak az eddigi kutatások eredményeit ismertessük Bruno wittenbergi korszakával kapcsolatban. A következő gondolatmenetek mindenesetre feltételezik a Leinkauf-féle kötet alapvető meggyőződését: Bruno intenzíven dolgozik a londoni és a párizsi korszak fő témáinak továbbfejlesztésén.[19] Azonban a kopernikanizmus, a mnemotechnika és az Arisztotelész-kritika triászát itt azt egyetemi oktatás keretei közé kellett beillesztenie. A kopernikanizmus és az Arisztotelész-kritika az Arisztotelész természetfilozófiai műveinek tárgyában tartott előadások fókuszában áll, míg a lullista mnemotechnika kérdéseit azon előadások során tárgyalja Bruno, melyek során az antik gondolkodó *Rhétotiká*ját tárgyalta.

Az Oratio *Bruno-parafrázisai*

Sárközi *Oratió*ja következetesen hajtja végre Bruno ama programját, hogy a természetes létezőket mintegy kiüresítse az arisztotelészi metafizika szubsztanciális formáitól. A világegyetemben fennálló dolgok nem mások, mint a teljesen spirituális abszolútum kiterjedései a minden sajátosságot nélkülöző végtelen anyagba. E kettős elvtant és érintkezéseiket így jellemzi Sárközi:

> Lássuk be ugyanis, vagy inkább értsük meg, hogy a legfőbb jóból vagy a legfőbb fényből leereszkedő jóval és fénnyel ellentétesek a leghomályosabb árnyak, és ennélfogva e kettő

16 Pagnioni-Sturlese kifejezetten „generale disattenzione"-ról beszél a németországi életszakasszal kapcsolatban, Rita Pagnioni-Sturlese, „Su Bruno e Tycho Brahe", *Rinascimento* 25, 2. sz. (1985): 303–339, 313.

17 Thomas Leinkauf, szerk., *Giordano Bruno in Wittenberg 1586–1588. Aristoteles, Raimundus Lullus, Astronomie* (Pisa–Roma: Istituti Editorali e Poligrafici Internazionali, 2004).

18 Sőt egy olyan kolligátum is, melyet feltehetőleg maga Bruno állított össze saját nyomtatványai és kéziratos jegyzetei alapján, vö. Valentina Lepri, „Giordano Bruno Teacher at Wittenberg and the *Rar. 51*", *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 57 (2012): 83–94.

19 Thomas Leinkauf, „Einleitung", in Leinkauf, *Giordano Bruno in Wittenberg...*, 11–17.

konkurzusából úgy jönnek létre az árnyak, hogy azt ez utóbbiak a legkevésbé sem tartják fogva [compraehendatur].[20]

A fény és a sötétség érintkezését az univerzum dolgaiban már Bruno-parafrázis formájában tárgyalja az *Oratio*:

Az objektumok e kettős nemében felfogjuk, hogy a kibomlás [*excursus*] a szélsőértékek rendjében van meghatározva: mégpedig az anyagban, minthogy ölében sok dolog jön létre bölcs módon, valamint az érzékelésben és az észben, hogy ezek szolgálatával kerüljenek vizsgálatra és legyenek megismerve ugyanazok.[21] Továbbá, az isteni szépség és fény sugara minél inkább eltávolodik a forrástól, minél inkább kiterjed az egységből a végtelen pluralitássá növekvő sokaságban, annál távolabb kerül az igazságtól és a jóságtól.[22] Ez azt eredményezi, hogy már nem csak a fénynek, hanem a szubjektum elve miatt a fény árnyékának is lehet nevezni; akár mert a sötétség nyomai tűnnek fel előttünk a fényben, akár mert a fény nyomai a sötétségben, akár mert egyik sem, hanem valami sötétségtől és fénytől egyaránt különböző dolog.[23]

A parafrázissal kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. A Sárközi által használt Bruno-szöveg az itáliai gondolkodó Párizsban 1582 során publikált *De umbris idearum*[24] *(Az ideák árnyékairól)* című műve, pontosabban az azt felveze-

20 Sárközi, *Oratio*, 25: Videmus enim, seu verius intelligimus, bono & lumini a summo bono summoque lumine descendenti densissimas opponi tenebras & consequenter ex duorum concursu ita vmbras effici, vt tamen illud ab his minime compraehendatur.

21 Sárközi, *Oratio*, 25: Atque hic in duplici obiectorum genere in ordine extremorum intelligitur terminari excursus, nempe in materia, vt multa in eius sinu sapienter producantur, & in sensu atque ratione, vt eorum ministerio eadem inuestigentur & dinoscantur. Vö. Bruno, *De umbris*, Int. 5 [n.p]: Fit enim ab ipso superessentiali ad essentias ab essentiis ad ipsa quae sunt, ab iis ad eorum vestigia [...] & vmbras excursus: tum versus materiam vt in eius sinu producantur, tum versus sensum, atque rationem vt per eorum facultatem dinoscantur.

22 Sárközi, *Oratio*, 25: Deinde idem diuinae pulchritudinis lucisque radius quantum a fonte recessit, & quantum ab vnitate per crescentem paulatim multitudinem in infinitam pluralitatem est protensus, tantum a veritate bonitateque exulat. Vö. Bruno, *De umbris*, Int. 5 [n.p]: [...] quae sensim ab vnitate illa supersubstantiali decendentia, per crescentem multitudinem, in infinitam multitudinem [...] progrediuntur: quae quantum ab vnitate recedunt, tantum ab ipsa quoque veritate elongantur.

23 Sárközi, *Oratio*, 25: Vnde etiam sit, vt non iam simpliciter lux, sed propter subiecti rationem lucis vmbra appellari possit: siue quod vestigium quoddam tenebrarum in lumine siue contra vestigium luminis in tenebris, vel neutrum a luce & tenebris & ab vtrisque distinctum appareat. Vö. Bruno, *De umbris*, Int. 2 [n.p.]: Hoc ipsum cum consideraueris: illud quoque tibi occurrat velim: vt a tenebrarum ratione seiungas vmbram. Non est vmbra tenebrae: sed vel tenebrarum vestigium in lumine. Vel luminis vestigium in tenebris. [...] Vel neutrum a luce & tenebris, & ab vtrisque seiunctum.

24 Giordano Bruno, *De umbris idearum* (Párizs: Gorbinus, 1582).

tő metafizikai fejtegetések. A *De umbris idearum* voltaképpen egy mnemotechnikai értekezés, mely az emlékezet kombinatorikus modelljét bontja ki a lullista hagyománynak megfelelően.[25] A korai Bruno azonban – és itt jelentősen eltér a Lullus által inspirált tradíció más alkotóitól – úgy vélte, hogy e mnemotechnikai modell számára ki kell dolgoznia valamiféle általános metafizikát. A mű felvezető passzusai ezt a metafizikát bontják ki, mégpedig nagy mértékben Plótinosz filozófiájára támaszkodva. Sárközi elszórt megjegyzéseket tesz csupán az emlékezet problémájára, úgy tűnik, hogy kifejezetten metafizikai érdeklődése vezeti akkor, amikor a *De umbris idearum* néhány bekezdésének parafrázisát nyújtja.

Amikor Bruno a fény metaforájával kifejezett abszolútum *excursus*át az anyagi dolgok létrejöveséeként és az értelem megismeréseként jellemzi, akkor Sárközi az objektumok kettős neméről ír az azokra jellemző dialektikával: az *anyag*ban *bölcs*(*-racionális*) módon jönnek létre a dolgok, míg a *megismerés* metafizikai alsó pozíciójában *érzékelés* tárgyát is a fény kiáradása által létrejött árnyképek képezik. Bruno klasszikus platonista gondolatát az abszolútumtól „mért" távolságnak és a sokaság növekedésének arányosságáról talán stilisztikai szempontból még gördülékenyebben adja vissza a magyar szerző (Bruno: „quae sensim ab vnitate illa supersubstantiali decendentia, per crescentem *multitudinem*, in infinitam *multitudinem* [...] progrediuntur"; Sárközi: „quantum ab vnitate per crescentem paulatim *multitudinem* in infinitam *pluralitatem* est protensus"; kiem. – S. J.). A parafrázis utolsó mondata a brunói gondolkodás alapos elsajátításáról tesz tanúbizonyságot. Az első mondatrész egyáltalában nem parafrázis: Sárközi arra hívja fel a figyelmet, hogy az a tény, hogy a fény–sötétség metaforikával jellemzett abszolútum és anyag elvei között létrejött tárgykonstellációkat visszavezetjük e kettős alapelvre, nem jelenti azt, hogy ezeket a tárgykonstelláció-árnyakat ne lehetne önmagukban megnevezni. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ha az anyag egy bizonyos része fényt fogad be és ott létrejön egy tárgy, akkor erről helyes módon fény predikátumát állíthatjuk, hiszen maga a fény jelenik meg az anyagban: a tárgy összes sajátosságát és egyáltalában vett létezését redukálhatjuk a fényre, az abszolútumra. *A tárgy a fény*, mert teljes egészében visszavezethető a fényre. Másfelől azonban a tárgy nem más, mint önmaga; nem azért, mert bármiféle saját szubsztanciális formával rendelkezne, hanem azért, mert mégiscsak különbözik a fénytől. *A tárgy nem a fény*, ami azt jelenti, hogy *a tárgy árnyék*. Ez

25 Alessandro G. Farinell és Carole Preston, „Giordano Bruno: Neoplatonism and the Wheel of Memory in the *De Umbris Idearum*", *Renaissance Quarterly* 55, 2. sz. (2002): 596–624; magyar vonatkozásokhoz vö. Szentpéteri Márton, „Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator *Rudimenta oratoriae*-jában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 1–2. sz. (2000): 129–164.

utóbbi szempontot fejezi ki Sárközi a Brunónál nem olvasható, azonban a *De umbris idearum* gondolatmenetével teljesen összhangban álló félmondattal: e tárgykonstellációkat „már nem csak a fénynek, hanem a szubjektum elve miatt a fény árnyékának is lehet nevezni". Ezután bevezeti a Bruno 2. *Intentió*ja alatt kifejtett dialektikus ágakat: árnyéknyomok jelennek meg a fényben és a fény nyoma jelenik meg a sötétségben, mégpedig oly módon, hogy e nyomokat bizonyos lételméleti függetlenség jellemzi alapelvüktől.

Számos helyen kimutatható még Bruno 1582-es publikációjának hatása Sárközire, mégis hozzunk egy olyan példát, amely esetleg arról tanúskodik, hogy az itáliai gondolkodó nem csak nyomtatott műveivel hatott magyar tanítványára!

A vákuum problémája Sárközi Oratió*jában*

Vessünk egy pillantást Sárközi szövegének egy meglehetősen problematikusnak tűnő helyére!

> Vagy talán tagadjátok, hogy a világegyetemben lehet üresség [*vacuum*], vagy hogy a világegyetem az ürességben [*in vacuo*] van? Mivel a végtelen semmit sem hagy magán kívül, hanem mindent betölt, ezért a legkevésbé sem kételkedem benne, hogy valami ilyesmire gondoltok. Mivel pedig ez a határtalan [*immensum*] test – Triszmegisztosz szavaival élve – nem létezhet egy másik testen belül, mert akkor feltételezni kellene egy harmadikat, egy negyediket és így tovább a végtelenségig, ezért aligha lehet bármi érvvel tagadni, hogy valami spirituális jellegű dologban, vagyis egy szellemben létezik. Egy szellemben tehát, ami oly sokféleképpen változtat és mozgat mindent.[26]

A részletben sok minden nem világos. Sárközi kiinduló kérdése – mely egyáltalán nincs előkészítve a szöveg megelőző passzusaiban – egyfajta költői kérdésként mintha arra irányulna, hogy szónoklatának hallgatói nem tagadhatják sem azt, hogy az univerzumban van valami, amit vákuumnak nevezünk, sem azt, hogy az univerzum a vákuumban létezik. A következő mondat az ellentétes tézis melletti vélekedés egy lehetséges érvét hangoztatja: a világ teljes kitöltöttségét állítja: a vég-

26 Sárközi, *Oratio*, 6: Negatis enim fortasse vacuum aliquid esse in vniverso, vel vniversum esse in vacuo? quando infinitum nihil extra se relinquat, sed omnia impleat, quale aliquid esse minime etiam, quin censeatis, dubitauerim. Cum autem immensum hoc corpus in corpore alio consistere nequeat (vt cum Trismegisto loquar) qui rursus tertium supponere necesse sit, & quartum, & sic in infinitum, ipsum in aliquo spirituali, siue mente aliqua consistere, negari haud vlla ratione potest: mente inquam, quae tam varie mutet atque agitet vniversa.

telen mindent áthat, nem maradhat semmi üresen. Vegyük észre, hogy e kijelentés implicite magába foglalja a világ térbeli végtelenségének tézisét. Ám a részlet retorikája még mindig azt sugallja, hogy Sárközi nem fogadja el azt, hogy a végtelen mindent átható volta mellett ne állhatna fenn a vákuum létezésének koncepciója vagy az az elmélet, hogy az univerzum a vákuumban létezik. A gondolatmenet minden átvezetés nélkül új irányt vesz: a hatalmas-határtalan *(immensum)* testi világot nem határolhatja újabb test, mert abból a határoló testek végtelen regresszusa adódna. A Hermész Triszmegisztoszra történő hivatkozás a *Corpus Hermeticum* második dialógusának elejére vonatkozik,[27] ám nem pontos idézetről van szó, hanem ismét parafrázisról. Az eredeti szöveg gondolatmenete szerint oly nagynak kell lennie a kozmosz mozgását lehetővé tévő helynek, hogy e nagyság e hely természetének a világ természetével való ellentétességét implikálja. Ezért testetlen természetű e hely, ami testetlen, az pedig isteni. Sárközi hivatkozása az első lépcsőre vonatkozik: nem lehet testi jellegű az, ami magába foglalja a testi világot: a világ végtelensége nem haladható meg valamiféle határ által. A konklúzió Sárközinél a szöveg e pontján még nem az, hogy valami isteni jellegű hely foglalja magába a testi világot, hanem az, hogy a testi világ valami lélek- vagy elmeszerű entitásban foglaltatik benne. Ráadásul a végtelen regresszus közbevetett érve hiányzik a *Corpus Hermeticum* második dialógusából: ha a testi világot egy nagyobb testi világ határolná, akkor azt is egy még nagyobb testi világ határolná, majd ezutóbbi egy negyedik, és így a végtelenségig. A végtelen regresszus kiküszöbölése miatt sem lehetséges, hogy a testi világot egy másik testi világ határolja.

A *Corpus Hermeticum* második dialógusának felvezető passzusát (17 sor a modern Festugière-kiadásban) nem tartalmazza sem a Ficino-fordítás,[28] sem a Turnèbe-féle görög–latin kiadás[29] (1554). A szövegrészlet egy Sztobaiosz-

27 Hermès Trismégiste, *Corpus Hermeticum I–XII*, szerk. A. D. Nock, ford. A.-J. Festugière (Paris: Les Belles Lettres, 1960), 32,1–33,3. Magyarul: Hermész Triszmegisztosz, „Corpus Hermeticum II", in *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége*, ford. Hamvas Endre (Budapest: Helikon, 2022), 45–46: „Mekkorának kell tehát lennie annak a helynek, amelyben a kozmosz mozog, és milyen a természete? Vajon nem kell-e sokkal nagyobbnak lennie annál, hogy be tudja fogadni a kozmosz forgásának állandóságát, és hogy szűkössége miatt összenyomva a mozgót ne akadályozza annak mozgásában? / Valami hatalmas dolognak kell lennie, Triszmegisztosz. / És milyen a természete? Nemde ellentétes azzal, Aszklépiosz? A testinek pedig a testetlen az ellentéte. / Egyetértek. A hely tehát testetlen, ami pedig testetlen, az vagy isteni vagy Isten."

28 Marsilio Ficino, *Opera* [...] *omnia in duos Tomos digesta* (Basel: Petri, 1576), 1839–1841. Az 1839. folión a *Corpus Hermeticum* 2. dialógusa a Festugière-kiadás 33,4 sorával kezdődik.

29 Hermes Trismegistos, *Poemander, seu de potestate ac sapientia diuina* (Paris: Turnébe, 1554), 12–15.

testimónium:[30] Sárközi feltehetőleg az 5. századi szerző valamelyik 16. századi kiadása alapján hivatkozik a *Corpus Hermeticum* e helyére. A *Corpus Hermeticum* 1591-es Patrizzi-féle kiadásában már kiegészül a dialógus eleje a Sztobaioszrészlettel, bár itt nem a 2., hanem a 9. dialógusként olvashatjuk a szöveget.[31]

Mi lehetett Sárközi intellektuális indítéka arra, hogy a vákuum problémájával vezesse fel gondolatmenetét, mely végül is a reneszánsz-hermetikus platonizmus következtetéséhez jut el mind elméleti, mind történeti szempontból? A *Corpus Hermeticum* második része kifejezetten állást foglal a vákuum létezésével szemben, és teljesen anyagi jellegűnek állítja be az üresnek képzelt, valójában anyaggal telt üregeket.[32] Sárközi kezdő kérdése egyre enigmatikusabb: ám ha Sárközin kívül más is látogatta Bruno filozófiai előadásait, akkor talán voltak néhányan a szónoklat kételyek közt vergődő wittenbergi magyar hallgatói között, akik sejthették Sárközi dilemmájának feloldását.

Mivel nincsenek pontos ismereteink Sárközi nyelvtudásáról és nem valószínű, hogy tudott volna olaszul, ezért figyelmen kívül hagyjuk Bruno ama Angliában, 1583–1584-ben írt olasz nyelvű dialógusait, melyekben igencsak erős támpontokra lelhetnénk Bruno vákuum-felfogására vonatkozóan. Tudjuk azonban, hogy Bruno Wittenbergben Arisztotelész természetfilozófiai műveit is kommentálta latin nyelvű előadásai során. Arisztotelész a *Természetfilozófiai vizsgálódások (Physica)* negyedik könyvének 6–8. fejezeteit kifejezetten a vákuum filozófiai problémájának szenteli. Ezen előadások anyagát egy Hieronymus Besler nevű német hallgató lejegyzéséből ismerjük,[33] aki a wittenbergi tartózkodás után is Bruno egyfajta személyi titkáraként működött. Ám sajnálatos módon csak a *Phsyica* három első könyvére vonatkozó előadások állnak ma rendelkezésünkre, a negyedik könyvre vonatkozó brunói kommentárból csak két lapnyi terjedelmű szöveg maradt fent, melyek szűkszavúan tárgyalják a hely és az idő problémáit a vákuum

30 1,18,2; *Ioannis Stobaei Anthologii Libri Duo Priores*, recensvit Cvrtivs Wachsmvth (Berlin: Waidmann, 1884), 1:157.

31 Franceso Patrizzi, „Hermes Trismegistus", in Franceso Patrizzi, *Nova De Vniversis Philosophia*, (Ferrara: Mamarellus, 1591), 18v.

32 *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége*, 51–52: És azoknak a dolgoknak, amelyek mozognak, az ürességben kellene mozogniuk, Triszmegisztos? / Kerüld e szavakat Aszklépiosz. A létezők közül egy sem üres: ez létezésük meghatározásából következik. Hiszen a létező nem lehetne létező, ha nem lenne eltelve létezéssel. Ugyanis az, ami fennáll, sosem lehet üressé. [...] / Tehát azokat a dolgokat, melyekre azt mondod, hogy üresek, üregesnek kellene neveznünk, nem pedig üresnek. Ugyanis, mivel léteznek, tele vannak levegővel és pneumával.

33 Besler kéziratai ma Erlangenben találhatóak, további részletek Bruno latin művei kiadásának 3. kötetében (vö. 34. jegyzet).

kérdésének említése nélkül.[34] Azonban ismerünk egy másik *Physica*-kommentárt is, amely ráadásul jóval kritikusabb hangvételű az antik filozófussal szemben. Bruno 1588-ban Wittenbergben, épp a *coetus Ungaricus* 1587–1588-as szónoklatait is kiadó Zacharias Kraft nyomdájában jelenteti meg *Acrotismus Camoeracensis* (értsd: a párizsi Cambrai-Collége-ban tartott előadások) című művét, mely explicit reflexiókat fogalmaz meg Arisztotelész vákuum-expozíciójára a *Physica* IV,6–8. fejezeteiben. A mű 33. fejezetében ezt olvassuk:

> Nem tételezünk fel olyan üres teret, melyben nem létezik semmi aktuálisan, hanem olyan teret tételezünk, mely szükségszerűen egyszer az egyik, máskor a másik testet tartalmazza, és amelyet elsősorban a levegő tölt ki. Számunkra [a tér] végtelen, és az semmi (nem-létező), amiben semmi sincsen. Ennélfogva úgy definiáljuk a vákuumot, a teret, mint olyan határt, melyben a testek fennállnak, és a legkevésbé sem úgy, mint amiben nem létezik semmi. Mivel azonban a vákuumról azt állítjuk, hogy az test nélküli hely, azt valójában nem vagyunk képesek elválasztani a testtől, hanem csak az értelem szerint.[35]

Nem tudjuk, hogy Besler azért nem jegyezte le a *Physica* IV. könyvének előadásanyagát, mert nem került sor ezen előadásokra, vagy pedig, bár Bruno előadásai során kommentálta a *Physica* IV-et is, valamilyen más oknál fogva mégsem jegyezte le őket – vagy lejegyezte és elkallódtak a kéziratok. Ha feltételezzük, hogy Bruno előadásai során kitért a vákuum kérdésére, akkor valószínűleg az *Acrotismus* 33. fejezetében foglaltak szellemében tárgyalta a kérdést. Márpedig az *Acrotismus* megfogalmazása a vákuumról, mint végtelen térről, mely csak hipotetikusan üres, *de facto* azonban a végtelen anyag által kitöltött, pontosan megfelel mind Sárközi költői kérdésekkel terhelt megközelítésének, mind pedig a korai Bruno kozmológiai koncepiójának a londoni korszak olasz nyelvű dialógusaiban.

Az *Acrotismus* fenti szöveghelye alapján érthetjük meg Sárközi megválaszolatlan költői kérdését: „talán tagadjátok azt, hogy létezik a vákuum, vagy hogy a világegyetem a vákuumban van?" Sárközi újra kellemetlen dilemmáival szólítja meg Forgách Mihályt és többi hallgatóját: „talán ilyesmire gondoltok, mert a végtelen mindent betölt". Ekkor azonban látszólag nem folytatja a gondolatmene-

34 Bruno, „Libri physicorum Aristotelis explanati", 336–337; Giordano Bruno, *Opera latine conscripta,* 3 köt., szerk. F. Tocco és H. Vitelli (Firenze: Le Monnier, 1891), 3:259–399; ott 336–337.

35 Giordano Bruno, *Acrotismus Camoeracensis* (Wittenberg: Crato, 1588), 59: Vacuum spacium vt pote in quo actu nihil sit nos non ponimus, sed spacium certe in quo modo vnum, modo aliud corpus necessario contineatur, quodque primo ab aere repleri natum est. Est enim nobis ens infinitum, & nihil est, in quo aliquid non sit. Hinc nobis definitur vacuum, spacium vel terminus, in quo sunt corpora, minime vero, in quo nihil sit.

tet, hanem Hermész Triszmegisztoszra hivatkozik: a testi világot nem foglalhatja be testi világ. Ami kimarad – és ez az a pont, ahol a megszólalás retorikájának figyelembevétele elengedhetetlen a filozófiai gondolat rekonstrukciójához –, az a végtelenül kitöltött világ és a világ hermetikus-spirituális bennfoglaltsága eszméinek összekapcsolásából adódó veszélyes konklúzió: a világ a vákuumban van, mely vákuum *nem* az anyaggal kitöltött térrészek *mellett*, illetve *nem* az anyaggal kitöltött világon *kívül* helyezkedik el (ahogy ezt a tant Bruno is a sztoikusoknak és az epikureusoknak tulajdonítja), hanem maga a teljesen kitöltött *végtelen tér*. Sárközi e ponton nem követi a *Corpus Hermeticum* második dialógusát bevezető Sztobaiosz-testimónium megoldását sem, miszerint a testi világ mozgását magába foglaló nagyobb valaminek *közvetlenül* Istennek vagy isteni jellegűnek kell lennie. Megoldása bizonyos mértékben persze a *Corpus Hermeticum* és Giordano Bruno szellemi terében mozog: az univerzum valamiféle spirituálisban vagy végtelen elme-szerűben foglaltatik (*in aliquo spirituali, siue mente aliqua infinita*).

Összegzés

A hermetikus hagyomány már Bruno megérkezése előtt is erős pozíciókkal bírhatott Wittenbergben, akár a magyar hallgatók körében is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Laskai Csókás Péter *De homine* (1685) című művének már mottója is a latin nyelvű Asclepius-traktátusból származik.[36] Sárközi *Oratió*jának a hermetikus hagyományhoz való viszonyát azonban döntően befolyásolja az a felfogás, melynek mentén Bruno *De umbris idearum* című műve viszonyul e tradícióhoz. Akár elfogadjuk mindazt, amit Francis Yates híres monográfiájában kifejt,[37] akár annak számos kritikusához kapcsolódunk, Yates ama belátása megkérdőjelezhetetlennek bizonyul, miszerint Bruno intellektuális álláspontja döntően különbözik Ficino keresztény hermetizmusától. Brunónál a legkisebb jele sincs annak, hogy a hermetikus világinterpretáció összeegyeztethető volna Szent Ágoston vagy Aquinói Szent Tamás filozófiájának és teológiájának bizonyos részleteivel, vagy egy ilyen összeegyeztetés egyáltalán elvárásként megjelenne. Ficino szinkretizmusa – különösen ahogy az a *Theologia Platonica*[38] lélek-koncepciója

36 Laskai Csókás Péter, *De Homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus Libri II* (Wittenberg: Crato, 1685), [a1^{v}].

37 Francis Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).

38 Marsilio Ficino, *Theologica Platonica de immortalitate animorum* (Paris: Gorbinus, 1559; reprint: Hildesheim [u.a.]: Olms, 1995).

esetén előttünk áll – nem mondhat le erről a harmonizációs kísérletről.[39] Sárközi szövege sokkal közelebb áll a brunói felfogáshoz: mégpedig döntően befolyásolva a korai Bruno plotinianizmusa által. Sőt, a vákuum-problémára utaló fent elemzett hely amellett szól, hogy Sárközi kifejezetten fogékony volt a reneszánsz platonista hermetizmus gondolatvilágának a kopernikanizmus felé történő kinyitására is. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a minden meghatározottság nélküli anyag belső szerkezetének leírásakor a legmélyebb plótinoszi elveket követi a magyar szerző, hanem arról is, hogy Sárközi a plótinoszi leírást a tér végtelenségéről alkotott modern nézet alapvető mozzanatává fejleszti.[40] Sárközi érdeklődése a brunói *De umbris idearum* irányába feltűnően természetfilozófia-metafizikai jellegű: a mű második részének mnemotechnikai apparátusa teljesen reflexió nélkül marad. A forráskritikai vizsgálatok jelenlegi állapota mellett is kijelenthető, hogy a brunói szövegek parafrázisai mellett nagyon erős Plótinosz-értelmezéseket tartalmaz a szöveg. Akárhogy is tárja elénk jövőbeli értelmezésünk a hermetizmus, a reneszánsz platonikus Ficino, Giordano Bruno és Plótinosz filozófiáinak itt megvalósuló konstellációját, Sárközi *Oratió*ját a kora újkori magyar filozófiatörténet egyik fontos műveként tarthatjuk számon.

Helyszűke miatt lemondva Bruno wittenbergi korszaka már feldolgozott magyar vonatkozásainak ismertetéséről[41] mindenképp fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy Bruno filozófiája érdemi recepciójának kezdetét még német területeken is jóval a filozófus tragikus halála utánra teszi a vonatkozó szakirodalom. Jelen tanulmány keretei között nem térhetünk ki az egyes életszakaszokat övező közvetlen intellektuális környezet felvázolására sem.[42] Annyit azonban még megjegyezhetünk, hogy nem ismerünk más olyan művet, mely Bruno valamely művét vagy előadásait már az 1580-as években olyan erős értelemben vett filozófiai módon dolgozná fel, mint ahogy azt Sárközi *Oratió*ja teszi. E belátásaink egyfelől Sárközi nagyszerű intellektuális képességeiről árulkodnak, másfelől azonban talán még magasabbra emelik a wittenbergi *coetus Ungaricus* egészének jelentőségét a magyar eszmetörténetben.

39 Michael J. B. Allen és James Hankins, „Introduction", in Marsilio Ficino, *Platonic Theology,* 6 köt. (Cambridge MA [et al.]: Harvard University Press, 2001), 1:vii–xvii.

40 E mozzanatok bemutatásáról terjedelmi okok miatt lemondok.

41 A téma klasszikus összefoglalása: Koltay-Kastner Jenő, „Giordano Bruno a magyar irodalomban", *Irodalomtörténet* 38, 2. sz. (1950): 101–107.

42 A londoni életszakasz bravúros bemutatásához vö. Andrew D. Weiner, „Expelling the Beast: Bruno's Adventures in England", *Modern Philology* 78, 1. sz. (1980): 1–13.

Kasza Péter

Homo unius libri?

Brodarics István egy ismeretlen művéről

Bessenyei József 2002-ben adta ki fontos, bár komoly szakmai vitát is kiváltó forráskiadványát, a *Lettere di Principi*t.[1] A vatikáni titkos levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*, ASV) hasonló nevű fondjára épülő kötet II. Lajos magyar király, illetve más magyarországi világi és egyházi hatalmasságoknak a pápai udvarba küldött leveleit tartalmazta, zömmel az 1520-as, 1530-as évekből, de akadt a válogatásban néhány későbbi darab is. A dokumentumok között szerepelt egy Bessenyei által *Memorialé*nak nevezett, tehát egyfajta emlékiratnak, feljegyzésnek tekintett szöveg is, melyet Bessenyei 1532-re datált és a forráskiadványban több levéllel is szereplő Verancsics Antalnak tulajdonított. Az erősen rongált és így több helyen bizonytalan olvasatú kéziratra alapozott szövegnek azonban a Bessenyei által használt, az ASV-ben lévő példány mellett létezik egy másik leirata is. Ez utóbbit a vatikáni könyvtár (*Biblioteca Apostolica Vaticana*, BAV) őrzi, és az ASV-változatnál lényegesen jobban olvasható tisztázat. Bár szerző ezen sincs feltüntetve, a BAV-változat nagy előnye, hogy ennek alapján az eddigi olvasati bizonytalanságok, hézagok pótolhatók, a nehezen kibetűzhető szöveg okozta hibák pedig korrigálhatók. Ez önmagában talán nem érne meg egy közleményt, de más megvilágításba helyezheti a dolgot, hogy bécsi levéltári kutatásaim során olyan forrásokra bukkantam, melyek összefüggésbe hozhatók a Vatikánban őrzött irat keletkezésével.

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatást az FWF "Wolfgang Lazius the Forgotten Court-Historian of Ferdinand I" M 3372-G számú Lise Meitner Ösztöndíja támogatta.

1 *Lettere di principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578)*, szerk. Bessenyei József, ford. Kulcsár Péter és Nagy Gábor (Róma–Budapest: Római Magyar Akadémia Fraknói Vilmos Történeti Intézete–Országos Széchényi Könyvtár, 2002). A forrásközlés színvonalát élesen bírálta Tusor Péter (Tusor Péter, „Fejedelmi forrásközlés", *BUKSZ* 16 (2004): 107–119.), majd a lap a felek polémiává fajuló válaszait is leközölte: Bessenyei József, „Fejedelmi »bírálat« rejtélyekkel: Válasz Tusor Péternek", *BUKSZ* 16 (2004): 224–228, illetve Tusor Péter, „Viszontválasz", *BUKSZ* 16 (2004): 229–231.

Ezek alapján szeretnék javaslatot tenni a szöveg attribuálására, keletkezésének pontosabb datálására, illetve keletkezési körülményeinek kontextualizálására. De előbb ismerkedjünk meg röviden a vizsgálandó irattal és annak tartalmával.

A Bessenyei-kötetben a szöveg címe *Memoriale Antonii Verantii de statu rerum Hungaricarum a morte regis Ludovici II. usque ad finem anni 1529*.[2] Az irat egyáltalán nem hosszú, a bilingvis kiadásban a latin szöveg összesen három oldalt tesz ki. A szövegkiadás alapjául szolgáló kézirat lelőhelye az ASV, Principi 13, fol. 55r–57v. Ahogy Bessenyei is írja, a szöveg nem eredeti dokumentum, a Principi-fond köteteibe bejegyzett egykorú másolatról van szó. A hat oldalas kézirat írásképe szép, egyenletes, jól olvasható, az egyetlen probléma, hogy a savas tinta az évszázadok alatt több helyen kimarta a vékony papírt, így a hordozóanyag több helyen lyukas, hézagos, ami igencsak megnehezítette a szöveg kiadását és a magyar fordítás elkészítését. Minden akadály ellenére azonban egy tisztes átírás született, ahol a hiányok sok helyen logikusan pótolhatók, kiegészíthetők voltak, így a szöveg csak néhány helyen maradt értelmezhetetlenül hiányos.

Én magam a Brodarics-kutatásaim időszakában használtam Bessenyei kiadványát, de a Verancsicsnak tulajdonított feljegyzéssel, mégha korszakba vágott is, nem foglalkoztam különösebben. Érdekessé akkor vált a dolog, amikor pár évvel ezelőtt egy épp Rómában tartózkodó barátom, Róth Márton arról értesített, hogy a vatikáni könyvtár egyik kötetében talált egy datálatlan és anonim kéziratot *De statu rerum Hungaricarum a morte regis Ludovici secundi usque ad praesens tempus, id est ad finem anni 1529* címmel. Volt szíves lemásoltatni és a rendelkezésemre bocsátani a szöveget (ezt ezúton is köszönöm neki!), melyről hamar kiderült, hogy a Bessenyei által közölt *Memoriale* egy másik leirata. Az Urb. Lat. 823 jelzetű kötetben, a fol. 25r–31v lapokon olvasható szöveg szintén másolat, de sokkal könnyebben olvasható és hiánytalanul őrizte meg az eredeti dokumentumot. Viszont se szerző, se datálás nem olvasható ezen sem, így továbbra is kérdéses, ki és mikor írta a szöveget. Bessenyei ugyan egyértelműen Verancsicsnak tulajdonította a dokumentumot és 1532-re keltezte, de hogy milyen alapon jutott erre a következtetésre, arra vonatkozólag a kötetben semmilyen támpontot nem adott. Az mindenesetre feltűnő, hogy bár mind az ASV-ben, mind a BAV-ban levő példányon ugyanaz a cím szerepel *(De statu rerum Hungaricarum a morte regis Ludovici secundi usque ad praesens tempus, ad finem anni 1529*), egyik irat sem utal közvetlenül Verancsicsra vagy akár az 1532-es évre. Hogy a *ki?* és *mikor?* kérdésekre megalapozottabb választ adhassunk, az irattal kapcsolatos külső

2 *Lettere di principi*..., 185–190.

és belső érvekre kell hagyatkoznunk. Nézzük először a címet, mely esetleg támpontot adhat a datálás pontosításához.

Ahogy a cím is tanúsítja, a szöveg egy olyan dokumentum, amely Magyarország viszonyairól tájékoztatja az olvasót a II. Lajos király halála (1526) és az 1529. év vége közti időszakra, vagyis mintegy három és fél évre vonatkozólag. Ebből az logikusan következik, hogy az iratnak ezt követően, tehát már az 1530-as években kellett keletkeznie. Ebből a szempontból tehát Bessenyei 1532-es becslése elfogadhatónak látszik. Meggondolandó ugyanakkor, hogy a szöveg egyetlen, az 1530-as évekre vonatkozó eseményt sem említ, így talán valószínűbb, hogy már az 1530-as évek legelején, akár már 1530-ban megíródhatott. Ezt csak erősíti az az időhatározó, mely *mindkét* kéziratban szerepel, de Bessenyei kiadásából kimaradt: tudniillik az *ad praesens tempus*. Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor a cím azt állítja, hogy az irat a II. Lajos halálától a napjainkig, vagyis az 1529. év végéig terjedő eseményekről számol be. Ez sokkal inkább igaz egy 1530 elején, mint egy valamikor 1532 folyamán keletkezett szövegre. Már ennek alapján is úgy gondolom, érdemes megfontolnunk a datálás módosítását, de később erre még hozok további érveket. Most nézzük előbb a tartalmi szempontokat.[3]

A Lajos halála utáni, kettős királyválasztással, polgárháborúval, a török újabb, egészen Bécsig jutó hadjáratával terhelt, igencsak mozgalmas éveket röviden, de hatásosan és lényegre törően tekinti át a szöveg, és a megfogalmazás alapján az is biztosra vehető, hogy bárki írta is, az Szapolyai János híve és a Habsburgok ellenfele volt. Elég világos ez már a szöveg nyitányából is. Itt egy bővített mondat előbb arról informálja az olvasót, hogy Ulászló király halála után fia, Lajos követte őt a trónon, aki Mária főhercegnőt vette feleségül, majd életének huszonegyedik évében a Szulejmán ellen vívott csatában elesett.[4] Ezután a Lajos halálát követő királyválasztás, jobban mondva királyválasztások körülményeiről kapunk tájékoztatást. A szerző szerint, miután a csatában a király és a főurak java része odaveszett, Ferdinánd rávette Báthori István nádort, hogy néhány emberrel együtt az ő érdekeit képviselje,[5] holott az ország főpapjainak, báróinak és nemeseinek el-

3 A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem volt módom a latin szöveget is közreadni. A *Lettere di Principi* számára a fordítást készítő Nagy Gáborral tervezzük, hogy külön megjelentetjük a revideált, kritikai apparátussal ellátott szöveget, és az annak alapján javított, illetve ezúttal jegyzetelt fordítást is.

4 „Wladislao defuncto Ludovicus filius successit adhuc impubes, qui ducta in uxorem Maria, Caroli caesaris et Ferdinandi tunc Austriae archiducis sorore annum agens vigesimum primum superioribus annis in bello contra Turcarum imperatorem Solimanum mortem obiit." *Lettere di principi*..., 185; illetve BAV, Urb. Lat. 823. fol. 25r.

5 „Post cuius obitum magna principum Hungaricorum parte in illo funesto bello absumpta Stephano de Bathor palatino comite per Ferdinandum, ut rebus suis faveret, inducto cum paucis declinante..." *Lettere di principi*..., 185; illetve BAV, Urb. Lat. 823. fol. 25r–v.

söprő többsége, a városi küldöttekkel egyetértésben, Szapolyai Jánost választotta királynak. A szöveg hangsúlyozza, hogy a választás kedvező előjelek közepette *(felicibus auspiciis)*, illetve a törvényesen meghirdetett fehérvári országgyűlésen minden jelenlevő egyhangú szavazatával *(unanimi omnium consensu)* történt.[6] Míg Szapolyai megválasztása a lehető legtörvényesebben és jogtiszta módon zajlik, Ferdinánd esetében egészen más a helyzet. A szöveg részletesen taglalja, hogy a Habsburg főherceg buzdítására előbb Komáromba, majd Pozsonyba hívtak összse országgyűlést, melyen csak egy szűk klikk jelent meg. Ezek nem a szokásnak megfelelően egy nyílt mezőn *(in campo et loco libero)*, hanem egy templomban *(in quadam ecclesia)*, a nemesség távollétében *(nullo comitatu nobilium praesente)*, a jogot és a hagyományokat mellőzve *(nulla lege, nullo ordine servato)* választották meg Ferdinándot, holott már volt törvényes uralkodója az országnak *(post coronatum alium legitimum regem)*.[7] Egy Ferdinánd megválasztásának legitim voltát kétségbe vonó szerző pedig csakis Szapolyai-párti figura lehet. Helyes lehet-e tehát, ha Verancsicsnak tulajdonítjuk a szerzőséget?

Kétségtelen, hogy számos érv szólhat mellette. A szöveg Szapolyai-párti hangoltsága már a fentebbi idézetekből is nyilvánvaló. Bizonyos, hogy olyan ember írta és nyújtotta be a pápához, aki a Szapolyai-udvarhoz tartozott. Az 1530-as évek elején ez Verancsics Antalra feltétlenül igaz. Bár nem kifejezetten irodalmi szövegről van szó, inkább diplomáciai célból született feljegyzésről, nyelvezete ennek ellenére szép és veretes latin, joggal sejthetünk a szerzője mögött egy művelt humanistát vagy legalábbis kancelláriai gyakorlattal rendelkező szerzőt. Ez szintén mutathat Verancsicsra, aki nagybátyja, Statileo János pártfogását élvezve 1526 előtt évekig tanult Itáliában és kiváló nyelvi felkészültséggel rendelkezett. Mindezek alapján, mégha attribúciója kicsit divinatórikusnak is tűnik, semmiképpen nem mondható teljességgel légből kapottnak, hogy Bessenyei Verancsicsot sejtette a háttérben.

Nem tekinthetünk el azonban attól, hogy számos érv hozható fel Verancsics szerzősége ellen is. A művelt dalmát fiatalember ugyan valóban számos esetben szolgálta a Szapolyai-házat mint diplomata, de a legelső adat arra, hogy Itáliában

6 „caeteri domini prelati et barones, universi comitatus nobilium cum civitatibus liberis in Alba Regali ad diem ad id communi consensu institutum conveniunt et [...] felicibus auspiciis Joannem de Zapolya comitem Scepusiensem vaivodam Transilvanum unanimi omnium consensu regem creant et sequenti die coronant." *Lettere di principi*..., 185; illetve BAV, Urb. Lat. 823. fol. 25v.

7 „post lapsum tempus illius etiam reginalis dietae nulla lege, nullo ordine servato, nullo comitatu nobilium, sine quibus talia fieri non possunt, praesente post coronatum alium legitimum regem Ferdinandum elegit." *Lettere di principi*..., 185; illetve BAV, Urb. Lat. 823. fol. 26v.

járt volna küldetésben csak 1532-ből származik.[8] A cím kapcsán pedig már utaltam arra, hogy sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a szöveget 1530-ban írták és nyújtották be a pápai udvarhoz.

Tovább gyengítheti Verancsics szerepét, ha meggondoljuk, hogy mi lehetett az irat születésének apropója. Nos, a dokumentum 1529 végéig tárgyalja a magyarországi eseményeket és mutatja be a magyarországi viszonyokat, különös tekintettel Szapolyai János szerepére, hányatott sorsára és végül a törökkel kötött szövetségére. Ennek az 1528-ban megkötött egyezménynek a szellemében vonult a szultán újra Magyarország ellen és meg sem állt Bécs falaiig. A várost ugyan, mint ismeretes, nem tudta bevenni, de a tény, hogy a török ostrom alá vesz egy jelentős, már a Német-római Szent Birodalom területén található várost, óriási riadalmat keltett az európai közvéleményben. Mivel Szulejmán Szapolyai megsegítésének örve alatt indította a hadjáratot, ez kényelmes érveket szolgáltatott Ferdinándnak, hogy az itáliai hadi fejlemények nyomán a Habsburgoknak amúgy is kiszolgáltatott VII. Kelemen pápánál elérje Szapolyai kiátkozását. 1529 végén így János király egykettőre hivatalosan is a kereszténység ellenségének hálátlan szerepében találta magát. Az exkommunikáció, ha nem is volt már olyan súlyú fegyver, mint az invesztitúra harcok idején, roppant kellemetlenül érintette János királyt, hiszen mindenképpen tovább szűkíthette amúgy is korlátozott nemzetközi mozgásterét, és saját alattvalóinak is törvényes lehetőséget biztosított, hogy elpártoljanak tőle.

Egy ilyen helyzetben fontos volt, hogy a Szapolyai-diplomácia azonnal és minél hatékonyabban próbáljon ellenlépéseket tenni, elsősorban a pápai udvarban. Egy ilyen súlyú ügyben pedig egyrészt személyes fellépésre is szükség lehetett, illetve olyan személyre kellett ezt bízni, aki komoly tapasztalatokkal és helyismerettel rendelkezett a Kúrián. A kezdő diplomata Verancsics aligha volt még ilyen. Ha azonban meggondoljuk az irat szerzőjének képzeletben összeállított profilját, adódik egy Verancsicsnál kézenfekvőbb azonosítás is. Szapolyai-párti figurát keresünk, komoly diplomáciai tapasztalattal, jó kapcsolatokkal a pápai udvarban. Ez a profil 1530-ban sokkal inkább Brodarics Istvánnak felel meg, semmint Verancsicsnak.

Brodarics a nála két évtizeddel fiatalabb Verancsicshoz hasonlóan évekig tanult Itáliában, Bolognában és Padovában, kiváló humanista képzettségre tett szert és a latin mellett olaszul is elsőrangúan tudott. Ennek ellenére hazatérve nem futott be villámkarriert: előbb Bakócz Tamás, majd 1508-tól Szathmári

8 Az első dokumentum, amely Verancsics itáliai követi működéséhez köthető, egy datálatlan, de belső érvek alapján 1532 első felére tehető válaszlevél VII. Kelemen pápától: ÖStA, HHStA, UA, Fasc. 21. Konv. B, fol. 111–112. Sörös Pongrác említi egy 1531-es követségét is, illetve részletesen szól az 1532-es itáliai követjárásról is, de 1530. évi megbízatásról ő sem tud. Vö. Sörös Pongrác, „Verancsics Antal az erdélyi udvarnál", *Magyar Sion* 35 [11] (1897): 898–923, 899–900.

György pécsi püspök szolgálatában állt, és ugyan ekkor még nem volt kanonokinál nagyobb javadalma, de Szathmári révén mégis bejáratos lett a budai udvarba.[9] Diplomáciai karrierjének indulása Nándorfehérvár 1521. évi elestéhez köthető. A fontos végvár visszaszerzéséhez a magyar udvar igyekezett nemzetközi támogatást szerezni, így küldték Brodaricsot 1522 nyarán Rómába. Bár a megbízás eredetileg egyetlen követségre szólt, végül egyfajta állandó rezidens lett az Örök Városban, ahol 1522–1524 között előbb két évet, majd 1524 végétől 1525 nyaráig majdnem újabb egy esztendőt töltött el. Ebben az időszakban bejáratos lett VII. Kelemen pápához (akit még bíboros korából ismert), és számos más kardinálissal is jó kapcsolatokat épített ki. Nem véletlen, hogy 1526 márciusában a Vatikán hathatós támogatásával lett Magyarország kancellárja. 1535 őszétől 1537 elejéig újabb bő egy évet töltött Itáliában, ekkor az ott tartózkodó V. Károly mellé delegált követként. Joggal mondhatjuk tehát, hogy az 1520-as, 1530-as években Brodarics volt a magyar udvar első számú Vatikán-szakértője. Ha a kiközösítés kényes kérdésében követküldésre volt szükség, nála aligha akadt erre alkalmasabb személy.[10]

De a helyzet az, hogy Brodaricsot valójában nem is kellett sebtében Itáliába küldeni, mert a véletlenek szerencsés összjátéka folytán éppen ott tartózkodott. Eredetileg nem Itália, hanem Franciaország lett volna az úti cél, de a helyzet menet közben némileg megváltozott. 1529 október végéről van egy pontosan nem datált, csak átiratban fennmaradt levelünk, amelyben Brodarics arról tájékoztatja Piotr Tomickit és Krzysztof Szydłowieckit, hogy várhatóan hamarosan Franciaországba küldik követségbe.[11] November 9-én még biztosan Budán tartózkodott, mert fennmaradt egy innen datált levele.[12] A következő ismert levele, szintén Piotr Tomickinek és Krzysztof Szydłowieckinek címezve, viszont már Velencéből kelt, 1530. január 31-én. Szerencsére ebben bőbeszédűen panaszkodott utazásának viszontagságairól: mint írja, igen rossz állapotban ért Velencébe, egész úton kínozta a bal lába, és mire megérkezett, nagyon megfájdult a jobb karja is. Persze ez nem csoda, hiszen Brodarics ekkor már erősen köszvényes volt, az utat is részben azért vállalta, hogy jövet vagy menet itáliai fürdőhelyeken kúráltathassa magát. Ami azonban szempontunkból

9 Brodarics korai éveiről és itáliai tanulmányairól lásd: Kasza Péter, „Egy karrier hajnala: Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez", *Századok* 142 (2008): 1187–1208; Kasza Péter, „Néhány kiegészítés Brodarics István tanulmányainak kérdésköréhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 197–201.

10 Bővebben erről: Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe*, Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok (Budapest–Pécs: Kronosz Kiadó, 2015), 52–123.

11 Stephanus Brodericus, *Epistulae*, szerk. Petrus Kasza, BSMRAe, Series Nova XVI (Budapest: Argumentum Kiadó–Magyar Országos Levélvár, 2012), 256.

12 Brodericus, *Epistulae...,* 257–258.

most igazán fontos, hogy a panaszáradat közepette azt is megírta lengyel barátainak, hogy 55 napos fárasztó utazás után január 6-án érkezett Velencébe. Ez azt jelenti, hogy november 12-én indult Budáról. Az önmagában nem meglepő, hogy egy betegeskedő, nagy kísérettel utazó püspök és diplomata ennyi idő alatt teszi meg a Buda–Velence távolságot, bár nagy menetteljesítménynek nem nevezhető. Az már sokkal feltűnőbb, hogy bár az úti cél a távoli Franciaország, és Velence csak megálló az odavezető úton, Brodarics január 6-én ideér, és január 31-én még mindig innen ír levelet. Egy olyan levelet, amelyben semmi nem utal arra, hogy különösebben sietne Franciaországba. Bár *expressis verbis* nem esik szó a kiközösítésről, a késedelem mögött alighanem okkal sejthetjük ezt a nem elhanyagolható körülményt. VII. Kelemen a Habsburg-fivérek nyomására 1529. december 21-én exkommunikálta Szapolyai Jánost, vagyis Brodaricsot alighanem útközben érhette a hír. Még az sem kizárt, hogy Velencébe érve hamarább értesült erről, minthogy a rossz hír Budára ért volna. Mivel a császárkoronázásra készülő pápai udvar 1530 elején a Velencétől nem túl messze fekvő Bolognában tartózkodott, Brodarics feltehetőleg azért sem utazott tovább, mert utasításokra várt Budáról, hogy mit kell tennie az új helyzetben.

Ne feledjük: a *De statu rerum Hungaricarum* szerzője mögött olyan embert keresünk, aki kellő nyelvi képzettséggel bírt, Szapolyai pártján állt, az ő érdekeit képviselte és 1530-ban volt olyan helyzetben, hogy eljuttathatott egy iratot a Kúriába. Brodaricsra képzettségénél, diplomáciai tapasztalatánál fogva, nemkülönben 1530 januárjából ismert tartózkodási helyéből fakadóan kiválóan illik ez a leírás. Ha tehát az anomim és datálatlan irat keletkezésének idejére és szerzőjére vonatkozólag hipotézist kell felállítani, Brodarics szerzőségét 1530 január–február folyamán nagy valószínűséggel meg merném kockáztatni. A helyzet azonban az, hogy bármennyire meggyőző is egy hipotézis, közvetlen bizonyítékok hiányában csak hipotézis marad. Ez esetben azonban Andrea dal Burgónak, Ferdinánd Kúriába delegált követének Bécsben őrzött jelentései megdönthetetlen közvetlen bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy a *De statu rerum Hungaricarum* 1530 első heteiben és Brodarics közreműködésével született.

Az 1530-as év a legrosszabbul dokumentált esztendő Brodarics életének 1522 és 1539 közötti utolsó, máskülönben már számos forrást felvonultató két évtizedéből. Életrajzi adataink nagyrészt az általa vagy hozzá írt leveleken alapulnak, de 1530-ból lényegében nem ismerünk ilyet. A január 31-én Velencéből kelt, fentebb már hivatkozott levelet követően Brodarics eltűnik a szemünk elől, következő ismert levele pedig már 1531. január 19-én Budáról kelteződik, amelyből már arról értesülünk, hogy hazatért franciaországi követségéről. Hogy a két levél közti egy évben merre járt, mit csinált, azt csak külső forrásokból lehet töredékesen rekonstruálni. Az egyik legjobb adatközlőnk Ferdinánd követe, Andrea dal Burgo, akinek

Bécsben őrzött jelentéseit magam is felhasználtam a Brodarics-kötet írásakor, és Burgo jelentései alapján rekonstruáltam Brodarics 1530. január–februári velencei tartózkodásának időszakát és a kiközösítéssel kapcsolatban tett lépéseit.[13] Amikor adatokat kerestem a *De statu rerum Hungaricarum* keletkezésének körülményeire, újra elővettem a Burgo jelentésekről írt jegyzeteimet, és igencsak meglepődtem.

Burgo már az 1530. január 16-án kelt levelében arról számolt be, hogy Brodarics Velencébe ért (ez összecseng Brodarics január 31-i levelével, amelyben azt írta, hogy január 6-án ért a kereskedővárosba), majd innen levelet küldött a pápának és ebben kihallgatást kért tőle a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Az óvatos fogalmazás mögött Burgo a Szapolyai Jánost sújtó kiközösítés ügyét sejtette.[14] A Habsburg-diplomata természetesen lebeszélte a pápát arról, hogy fogadja egy kiközösített, törökbérenc uralkodó követét, és másnap kelt levelében elégedetten számolt be arról, hogy törekvéseit siker koronázta: a pápa úgy nyilatkozott, hogy sem nyilvános, sem magánkihallgatáson nem hajlandó fogadni Brodaricsot, sőt a velenceiket is meginti, hogy a kereszténység ellenségét ne engedjék saját területükön tartózkodni.[15]

Brodaricsnak így tehát nem sikerült Bolognában a pápa elé jutnia, de nem lett volna tapasztalt és sokat látott diplomata, ha az első akadálynál feladja a dolgot. Február 7-én Burgo újabb jelentésében bosszankodva írta, hogy Brodarics valami káplánt küldött Bolognába, aki egy iratot hozott Brodaricstól. A káplán nevét nem tudjuk, az is könnyen elképzelhető, hogy nem is magyar ember volt, talán éppen velencei. Mivel a pápát nem lehetett hermetikusan elzárni a kérelmezőktől, így egy egyszerű pap akár jobb eséllyel juthatott elé, mint a nagy követi csinnadrattával érkező Brodarics. A magyar követ ezt használta ki és rábízott küldöncére valamit, amit személyesen nem volt módja előadni vagy átadni. Burgo jelentéséből tudjuk, hogy a pápa ugyan nem fogadta a küldöncöt sem, de a káplán az angol

13 Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja*..., 92–95.

14 „fecit mihi secrete communicari unas litteras longas Stephani Broderici servitoris wayvodae [...] datas Venetiis, quibus inter cetera scribit Suae Sanctitati, quanto periculo illuc applicuerit, et quod habeat multa tractanda cum Sua Sanctitate de rebus illis Hungaricis rogans, velit ei concedere, ut possit tuto venire Romam ad referendas commissiones suas, quae sunt nisi ad bonum totius Christianitatis, et supplicans, quod Sua Sanctitas interea nolit consentire his, quae fortasse possent instare contra ipsum wayvodam. Credo sit circa excommunicationem et circa auxilia." ÖStA, HHStA, AA, Italien, Römische Korrespondenz, 2c, fol. 20.

15 „Stepanus Brodericus orator wayvodae non admittetur huc nec publicus nec secretus, sicuti instavit, et dixit mihi papa, quod et loquetur cum oratoribus Venetis, sicuti instavi ad demonstrandum non convenisse nec convenire, ut talis hostis fidei Christianorum in terris confoederatorum admittatur." ÖStA, HHStA, AA, Italien, Römische Korrespondenz, 2c, fol. 23.

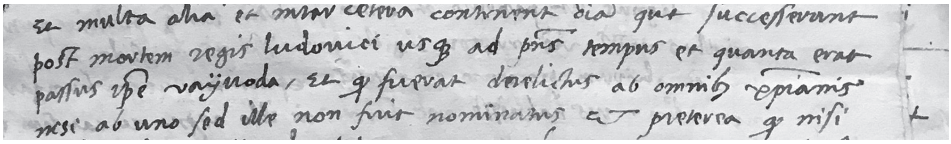

Részlet dal Burgo jelentéséből, ÖStA, HHStA, Italien, Römische Korrespondenz, 2c, fol. 44.

király követének, Gregorio Casalinak[16] oltalma alá helyezte magát. Mivel Casali igen nagy tekintélynek örvendett a Kúrián, neki a pápa nem mondott nemet, így az irat az ő közvetítésével már február 6-án VII. Kelemen kezébe került. Nagy szerencsénkre a pápa, hogy elkerülje a gyanút, hogy titkon összejátszik a kiközösített magyar király követével, sietve megmutatta az iratot Burgónak, aki ugyan nem mellékelte azt a február 7-ei jelentéséhez, de bőven kivonatolta a szöveg tartalmát.

Jelentéséből megtudjuk, hogy a Brodarics által küldött irat viszonylag hosszú volt, amit nem idéz szó szerint, de a lényeg röviden a következő: a szöveg kimerítően foglalkozik annak igazolásával, hogy János Magyarország törvényes királya, míg Ferdinándot törvénytelenül választották és koronázták meg. A Lajos király halála után történtekből azt a következtetést vonja le, hogy ha János király nem lép közbe, a törökök egész Magyarországot feldúlják; ez be is fog következni, ha Ferdinánd folytatja Magyarország meghódítására irányuló hadi vállalatát. János király jól tudja, hogy ő magában nem képes neki ellenállni; de segítségére jön a török szultán és kiűzi Ferdinándot, sőt Németországba is benyomul. Mindazonáltal csak kényszerűségből támaszkodik a hitetlenekre, szívesebben lépne egyezségre Ferdinánddal, aki azonban erről tudni sem akar.

Ha összevetjük a Burgo által kivonatolt irat tartalmát és a *De statu rerum Hungaricarum* szövegét, egészen pontos egyezéseket fedezhetünk fel. Mindkét szöveg a Szapolyai-diplomácia tipikus érvkészletét használja. Szapolyai a legitim uralkodó, törvényesen koronázták meg; a magyarok egy része csak Ferdinánd praktikái miatt pártolt el Jánostól. Már ezek a pontok visszaköszönnek a *De statu rerum Hungaricarum* szövegének kezdősoraiból. Ám ami leginkább figyelemre méltó és bizonyító Burgo jelentésében, az a következő megfogalmazás. Miután leírja, hogy a Brodarics által küldött irat Szapolyait tekinti legitim uralkodónak, jelzi, hogy ezt követően a szöveg összefoglalja mindazon eseményeket, melyek Lajos

16 Casaliról bővebben: Catherine Fletcher, *The Divorce of Henry VIII: The Untold Story* (London: Vintage, 2013). Magyar fordítása is elérhető: Catherine Fletcher, *Római emberünk: VIII. Henrik itáliai követe,* ford. Bori Erzsébet (Budapest: Gabo, 2012).

király halálától a jelen pillanatig történtek Magyarországon: *inter cetera continent omnia, quae successerant* ***post mortem regis Ludovici usque ad praesens tempus***.

Nem mondja, hogy ez az irat címe, de ne feledjük, hogy annak a szövegnek, amit az ASV és a BAV is megőrzött számunkra és amelynek jelen tanulmányban a szerzőjét keressük, a címe: *De statu rerum Hungaricarum* ***a morte regis Ludovici secundi usque ad praesens tempus****, ad finem anni 1529.*

Mindezek alapján úgy vélem, kellő bizonyíték áll a rendelkezésünkre, hogy kijelentsük: a Bessenyei által közölt, 1532-re datált és Verancsics Antalnak attribuált szöveg, valójában 1530 januárjában keletkezett, Velencében, írója pedig az a Brodarics István, akinek ebből az időszakból követi működése is adatolható, és rendelkezünk olyan független forrással, mely lényegében pontról-pontra összefoglalja a jelentés tartalmát, illetve egy ponton majdhogynem szó szerint a címét is idézi. Okkal tételezzük fel tehát, hogy az az irat, amiről Burgo beszámolt és amelyet kivonatolt, megegyezik azzal, amit Bessenyei József 2002-ben közreadott. Mivel pedig Burgo *expressis verbis* írja és tudja, hogy az általa látott irat szerzője Brodarics István, nincs okunk kételkedni abban, hogy a *De statu rerum Hungaricarum* szerzője valóban nem Verancsics, hanem Brodarics István.

Végezetül pár sorban szeretném még érinteni az irat jelentőségét, illetve kontextusát. Ha tanulmányom címére kívánok reflektálni, vagyis, hogy egykönyves szerző marad-e a memorandum attribuálása után is Brodarics, azt hiszem a válasz: igen. Az emlékirat nem csupán rövidsége, de inkább funkciója okán nem tekinthető klasszikus történetírásnak, így Brodaricsnak továbbra is a Mohácsról írott beszámoló, a *Historia verissima* marad az egyetlen történeti munkája. A *De statu rerum Hungaricarum*, bár történeti eseményeket foglal össze, nem történeti munka, hanem egy diplomáciai irat, mely azt a célt szolgálta, hogy tájékoztassa a pápát és a Kúria döntéshozóit az 1526–1529 közti évek magyarországi eseményeiről, Szapolyai-párti olvasatban. Brodaricstól eddig is több ilyen, történeti eseményeket is bemutató, összegző iratot, beszédet ismertünk: gondolhatunk az 1522 őszén VI. Adorján előtt elmondott nagy beszédére, mely a magyarországi törökellenes harcokat és azok európai jelentőségét taglalta és amely nyomtatásban is megjelent;[17] de politikai helyzetelemzést tartalmazott, a közelmúlt eseményeinek áttekintésével 1535-ben Bécsben, I. Ferdinánd előtt mondott beszéde

17 Stephanus BRODERICUS, *Oratio ad Adrianum IV. pontificem maximum*, ed. Csaba CSAPODI, BSRMRAe, Series Nova VI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 61–73. A beszédet eredetileg 1523 januárjában nyomtatták ki Rómában. Ebből az első kiadásból egyetlen unikális példány maradt, melyet a sevillai Biblioteca Capitolare Colombina őriz. Mikrofilmen megtalálható az MTA könyvtárában Mf 4665/III jelzet alatt. A beszédről lásd KASZA, *Egy korszakváltás szemtanúja*..., 56–58.

is.[18] A diplomata Brodaricstól tehát nem állt távol, hogy ilyen jellegű szövegeket készítsen megbízója céljának elérése érdekében.

Mégis: ha a *De statu rerum Hungaricarum*ot történeti munkának tekinteni a szöveg túlinterpretálása lenne is, történeti, historiográfiai jelentősége nem elvitatható. Egy képzett, már történeti művet is jegyző humanista tollán születik meg a Mohács utáni polgárháborús évek eseményeinek, mégha nem is elfogulatlan, de egyik, ha nem az első összegzése. Még izgalmasabb távlatokat nyit az irat, ha figyelembe vesszük, hogy a kiközösítés árnyékában igencsak megélénkült a Szapolyai-udvar diplomáciai tevékenysége. Brodarics memoranduma mellett fennmaradt például egy ismeretlen követtől származó beszéd szövege is, mely valamikor 1530-ban hangzott el a lengyel udvarban. Bár a követ feladata elsősorban az volt, hogy átadja Szapolyai gratulációit Zsigmond Ágost trónörökös uralkodóvá választása alkalmából, de ez a megbízatás csak apropót jelentett, hogy a követ kifejthesse a Szapolyai-udvar álláspontját a Ferdinánddal vívott polgárháború, a török szövetség és az ennek nyomán Szapolyait sújtó kiközösítés kapcsán.[19]

Talán nem független a 1529–1530-ban megsokasodó diplomáciai manőverektől a Szerémi György művének végéhez kötött, *Epistola flebilis* címen ismert irat keletkezése sem. Az *Epistola flebilis*t általában annak kapcsán szokás emlegetni, hogy radikálisan eltérő módon számol be II. Lajos haláláról.[20] Szerzősége évszázados vita tárgya,[21] ma leginkább Tatai Miklós neve elfogadott a mérvadó szakirodalomban. Azt viszont nem tudjuk, kinek szólt a levél, mert a címzett nevét

18 Brodericus, *Epistulae*..., 446–451.

19 A beszéd máig kiadatlan. Kéziratát lásd: ÖStA, HHStA, StAbt, Polen, Kart. I. fol. 5–11.

20 Az *Epistola flebilis* önmagában is rejtélyes irat, de az őt sújtó, itt nem részletezhető kiadási anomáliák csak bonyolítják a vele kapcsolatos problémákat. A szöveg az OSZK-ban őrzött egyetlen Szerémi-kézirat végén található (OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 4020, fol. 128v–134v). Wenzel sokat kritizált *editio princeps*e (Szerémi György, *Emlékirata Magyarország romlásáról*, szerk. Wenzel Gusztáv, Magyar történelmi emlékek (Pest: Eggenberg, 1857), azonban nem közli a teljes levelet, az a kiadásban a „mox crevit sese ad regnum Hungarie" mondattal érthetetlen módon megszakad. Bár a hibára már Szádeczky Lajos felhívta a figyelmet, sőt a hiányzó részletet is közölte (Szádeczky Lajos, *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai: A bécsi kódex alapján*, Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 15/8 [Budapest: MTA, 1892], 42–46.), ez szintén érhetetlen módon Juhász László többször kiadott fordításába (és így a történeti köztudatba) sem került be. A hiányzó szöveget végül Szebelédi Zsolt fordította le és közölte tanulmánya függelékeként: Szebelédi Zsolt, „Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései", *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 256–262, 261–262.

21 Erdélyi László, „Szerémi emlékiratának függeléke, az „epistola flebilis" mégsem Szerémi munkája", *Századok* 27 (1893): 544–546, 731–732; Szádeczky Lajos, „Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet: Válasz Erdélyinek", *Századok* 27 (1893): 819–824; Erdélyi László, „Még egyszer Szeréminek kesergő leveléről: Újabb feleletem Szádeczky úrnak", *Századok* 28 (1894): 62–69; Szádeczky Lajos, „Válasz Erdélyi úr 3-ik kesergő levelére", *Századok* 28 (1894): 69–73.

sajnos gondosan kivakarták, így az ma már nem olvasható. Annyi azonban a kivakarás ellenére is kibetűzhető, hogy a címzett egy püspök volt, így nem lehetett Verancsics, akinek Szerémi szánta a maga szövegét, mert ő csak 1553-ban nyerte el a pécsi püspöki címet, az *Epistola flebilis* viszont jóval korábban keletkezett, minden bizonnyal még az 1530-as évek legelején. A sajátos tartalmú irat ugyanis messze több mint beszámoló Lajos király haláláról. A szerzője tovább viszi az eseményeket és beszámol a János király és Ferdinánd közt kirobbanó polgárháborúról és Szapolyai megegyezési törekvéseiről, de 1529 utáni eseményt már nem említ. Bárki volt is a szerzője vagy kompilálója, a polgárháború megítélésben Szapolyai pártján állt. Nem állítom, hogy az *Epistola flebilis* konkrétan és közvetlenül a kiközösítés miatti reakcióként született, mint Brodarics memoranduma és az ismeretlen követ krakkói beszéde, de a megírás körülményei hasonlóak. Az iratok közti esetleges összefüggések feltárása feltétlenül további kutatásokat igényel, de ezek már túlmutatnak jelen tanulmány keretein.

Papp Ingrid

A cseh nyelvű kora újkori szlovák irodalom humanista forrásai

A 16. század folyamán a humanista műveltséganyag bekerült mind a protestáns, mind a katolikus iskolákba, ahol tág teret adtak a klasszikus műveltség és irodalom oktatásának. Ennek köszönhetően a kora újkori értelmiségiek már nagyon korán találkoztak a humanista szerzők műveivel, amelyeket iskolai előmenetelük során megismertek, és a későbbiekben mintául és példaanyagként használtak fel saját szövegeik megalkotása során. Nem volt ez másként azokkal a szlávajkú protestáns lelkészekkel sem, akiknek egy része Magyarországon született és a helyi iskolákban, majd többnyire a wittenbergi egyetemen nyerte el kiképzését, másik része viszont a fehérhegyi csatát követően cseh és morva száműzöttként érkezett Alsó- és Felső-Magyarországra. E lelkészek a hivatásuk gyakorlásához kapcsolódó műveikben, így a nagy számban, főként a trencséni nyomdában kiadott prédikációs füzeteikben meglepően sokszor használnak fel a reneszánsz és a humanizmus időszakában alkotó szerzőktől vett, részben attribuált, részben hivatkozás nélkül átemelt idézeteket.

Ettől a lelkészi csoporttól az 1637–1711 közötti időszakban huszonegy alkalmi prédikációs nyomtatvány jelent meg, amelyekben huszonkilenc halálesettel kapcsolatos negyvenegy biblikus cseh nyelvű halotti prédikáció olvasható. E gyászbeszéd-korpuszban hivatkozásra került Giovanni Boccaccio (Wolfius), Aeneas Sylvius Piccolomini (Kalinka, Chalupka), Juan Luis Vives (Wolfius), Erasmus (Lochmann, Wolfius), Conrad Celtis (Chalupka), Giovanni Antonio Campani (Krman), Polydorus Vergilius (Krman), Baptista Mantuanus (Ján Hodik), Philippe de Commines (Stephanides), Marcellus Palingenius Stellatus (Jonáš Hodik)

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

és Jacobus Augustus Thuanus (Sapor).[1] Jelen tanulmányomban a humanista műveltséganyag jelenlétét és felhasználását e gazdag anyagból mindössze két biblikus cseh nyelvű halotti prédikációban mutatom be.

Jakub Stephanides Přibislavský 1635-ben a mindössze két és fél évesen, himlőben elhunyt Anna Bočeková fölött tartott halotti prédikációt, amelyet az 1639-ben a Boček család több gyermekének halálára kiadott gyűjtemény második beszédeként jelentettek meg.[2] A prédikáció alapigéjéül a Bölcsesség könyvéből választott vers alapján mutatja be,[3] hogy nem a földi évek száma határozza meg a tökéletesség mértékét. A propozíció is e gondolatból bomlik ki: gyorsan, de üdvözítően és boldogan ragadja el a halál a kisgyermekeket. A magyarázat e kijelentés három körülményét tisztázza: kik a kegyelmesen elragadott személyek, miért vitetnek el ilyen gyorsasággal, és milyen vigasztalást nyújt az Úristen a szomorkodó hátramaradottaknak. A prédikációban található nem kevés világi öszszetevőt arra használja fel a prédikátor, hogy szemléltesse, a gyermekként meghalt keresztény híveknek nagy a nyeresége, hiszen haláluk által megszabadulnak az istentelen világgal, a fáradhatatlan sátánnal és a saját erkölcstelen testi vágyaikkal való küzdelemtől.

Az istentelen világ erkölcstelenségének elítélésére először Szent Ágostont idézi, némileg átalakítva az eredeti citációt. Az idézet Stephanidesnél olvasható formája („...nullum scelus coram Deo tam abominabile est, quam de praeteritis gaudere et exultare") azt jelenti, hogy a legnagyobb becstelenség az elmúltaknak örülni és örvendezni, és ebből a mulandó dolgok iránti ragaszkodás bűne bontható ki. Az Ágoston-idézet szabatos formája azonban nem az elmúlt dolgokra, hanem a régi *bűnökre* való visszaemlékezést marasztalja el („...praeterita *peccata* unicuique nostrum reminiscendo"[4]). Az ókeresztény egyházatyák műveiből vett idézetek filológiai állapota persze gyakran több mint kétséges ezekben a prédikációkban, hiszen forrásuk sokszor nem az autopszia, hanem egy korábbi prédikáció vagy egy pasztorációs segédkönyv kiaknázásán alapulnak. De ebben az esetben akár Stephanides szándékos változtatására is gondolhatunk, hiszen a búcsúzta-

1 Zárójelben mindig a prédikátorok neve. A felsorolt szerzőkre a következő prédikációk hivatkoznak: Boccaccio: RMNy 1799 (3). sz.; Piccolomini: RMNy 2244, 2395. sz.; Vives: RMNy 1798 (3), 1800 (3). sz.; Erasmus: RMNy 1705 (2), 1798 (3). sz.; Celtis: RMNy 2802 (1). sz.; Campani: RMK II, 2224. sz.; Polydorus Vergilius: RMK II, 2224. sz.; Baptista Mantuanus: RMNy 1799 (1). sz.; Commines: RMNy 1799 (2). sz.; Palingenius: RMNy 2192 (1). sz.; Thuanus: RMNy 2155. sz.

2 RMNy 1799 (2).

3 Bölcs 4, 7–15.

4 PL 40, 1050.

tott kislány esetében nemigen lehetett releváns a korábban elkövetett bűnei fölötti tetszelgést előhozni.

Az erkölcstelen vágyakkal kapcsolatban Stephanides Szent Beda atyának tulajdonítja azt a mondást, amely szerint hiába járjuk az Úr útjait, mégis bűnökkel bírunk („in viis Domini ambulabas, et tamen peccatum habebas"). Ez azonban eredetileg Szent Ágostontól való megfogalmazás, az *Enarrationes in Psalmos*ban olvasható, a 118. zsoltárt magyarázó 2. sermóban.[5] Beda Venerabilis ezt a Szent Ágoston-helyet idézte a Rómabéliekhez írott levél saját maga összeállította kommentárjaiban (cap. 8). Az attribúciós tévesztésben – szemben az előző esettel – nyilván nincs okunk Stephanides szándékosságára gondolni.

Amint az idézett példákból is látható, Stephanides filológiai pontossága nem épp megkérdőjelezhetetlen, azonban csak ezután következik még valódi melléfogása. Szerinte Philipp Melanchthon írta meg kommentárjában azt a történetet, hogy amikor 1483-ban Lajos francia király megbetegedett, valóságos megszállottsággal kérte az orvosát, Jacobus Cotteriust, hogy maradjon mellette, és szorgalmasan próbálja ki rajta a gyógyítás minden lehetséges eszközét. E Melanchthon-idézet fellelésére sok időt szántunk, hiszen végső soron hihető, hogy a Carion-féle világkrónika általa kommentált, jegyzetelt és kiegészített szövegében említést nyernének XI. Lajos francia király (1461–1483) halálának körülményei. Nem sikerült azonban találnunk egyetlen olyan edíciót sem, akár a német, akár a latin nyelvű változatok közül, amely tartalmazta volna a királynak és orvosának történetét. A rejtély persze mégis tisztázhatónak bizonyult, de nem éppen Stephanides erudíciójának előnyére. Egészen egyszerűen az történt ugyanis, hogy Stephanides a közelebbről ismeretlen közvetlen forrásában alaposan félreértette a Philippus keresztnevet. A 16–17. század humanista protestáns kultúrájában általánosan elterjedt szokás, hogy e keresztnévvel Melanchthonra utalnak. Ebben az esetben azonban bizonyosan nem őróla van szó, hanem Philippus Cominaeus avagy Philippe de Commines (1447–1511) francia emlékíróról, XI. Lajos udvari emberéről, akinek visszaemlékezései 1524-ben láttak először napvilágot nyomtatásban francia nyelven. A 17. században már latin fordítás is rendelkezésre állott, Caspar Barthius munkája *(Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo)*. Ez az a mű, amelyben a 6. könyv 12. fejezete részletesen elmeséli XI. Lajos utolsó hónapjait, orvosától való függését és kiszolgáltatottságát.[6] Stephanides nyilván nem látta maga ezt a szö-

5 PL 37, 1506.

6 Philippe de Commines, *Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*, ford. Caspar Barthius (Frankfurt, 1629), 421–422.

veghelyet, olyannyira nem, hogy még az arra mutató forráshivatkozást is alaposan félreértette. Ha ismerte volna magát a történeti munkát, további remek ötleteket meríthetett volna a „communis moriendi necessitas", vagyis a halál elkerülhetetlen szükségessége melletti érveihez, hiszen XI. Lajosról az is kiderül Commines szövegéből, hogy egész életében betegesen rettegett még a halál szó említésétől is, és udvartartásának tagjai csak jóval tapintatosabb megfogalmazásokkal utalhattak a király szerint brutálisan és elviselhetetlenül kegyetlen jelenségre. A prédikáció gondolatmenetét végül a halál egyetemességének részletezésével zárja, amelynek érzékeltetésére továbbra is nagy számú világi, főként klasszikus antik forrásanyagot használ fel. Stephanides célja ezzel, hogy a himlőben elhunyt kislány szüleit vigasztalja a felfoghatatlan veszteségért.

1704-ben adták ki Zsolnán az 1711 előtti utolsó biblikus cseh nyelvű magyarországi halotti prédikációt, amit a nyomdatulajdonos ifj. Ján Dadan fölött mondott el Daniel Krman.[7] A beszéd bevezetésében már előkerül a prédikáció alapgondolata: az Isten emlékezetébe, mint valamilyen könyvbe, be vannak írva azok nevei, akik tusakodtak lelki ellenfeleikkel. A textusul választott szentírási hely[8] is célzás az evangélikus egyház nehéz helyzetére, és intés az olykor a meghátrálást választó közösség számára, hogy tartsanak ki az egyedüli üdvözítő hit mellett.

Krman prédikációja a búcsúztatott nyomdász kapcsán részint tárgyául választja a könyvírás és könyvterjesztés mesterségét, részint pedig kidolgozásában és apparátusában szemlélteti azokat a lehetőségeket, amelyek egy kiterjedt könyvtárban biztosan eligazodó írástudó számára nyitva állnak mint a korabeli könyvműveltség legtágabb keretei. Már a prédikáció *prooemium*ában Cicero Hortensiusról mondott sorait („lumen et ornamentum reipublicae"),[9] majd ifjabb Plinius szavait („vir optimus, et inter praecipue saeculi ornamenta numerandus")[10] vonatkoztatja a nyomdászra, majd a tipográfia túlbecsülhetetlen értékű mesterségét dicséri. A kor értelmisége számára referencia értékű nevezetes nyomdászok nevét sorolja, akik városuk nagy tisztelettel rendelkező díszeiként neveződnek meg. Aldus Manutius Velencének, a Frobenius-műhely Bázelnak, a Plantin-tipográfia Antwerpennek szerzett maradandó hírnevet és dicsőséget. A nagyérdemű halott tudós humanistaként való színrevitele a 15. századi humanista püspök, Giovanni Antonio Campani (1429–1477) idézésével folytatódik („Imprimit illa die, quantum non scribitur anno"). A Bessarion bíboros és Pomponio Leto köréhez

7 RMK II, 2224.
8 Jel 3, 5.
9 *Pro Milone* 37.
10 Ep. 8,12,1.

tartozó Campani mondása elmaradhatatlanul ismétlődő toposza a könyvnyomtatás értékével foglalkozó kora újkori irodalomnak.

Maga a prédikáció is úgy épül fel, hogy a könyvek előállításával és használatával kapcsolatos exemplumok kivételes bőséggel árasztják el a lapokat. Egy Aventinus-hivatkozás nevezi meg az alexandriai könyvtár tekercseinek tételszámát, Thomas Lansius tübingeni professzor nevezetes konzultációgyűjteményéből *(Consultatio de principatu inter provincias Europae)*[11] idéződik fel a jegyzőkönyvet vezető XII. Lajos francia király.[12] Értesülünk az e kontextusból elmaradhatatlan V. (Nagylelkű) Alfonz aragóniai király könyvszeretetéről,[13] és természetesen az sem meglepő, hogy Polydorus Vergilius (1470 k.–1555) a mesterségek eredetéről szóló összefoglalója *(De inventoribus rerum)* nyomán szóba kerülnek a könyvnyomtatás feltalálójának személye körüli viták. Az idősebb Plinius *Naturalis historiá*jának *prooemium*ából (17, 1) még az a mondás is előkerül, amely a könyveket felbecsülhetetlen kincstárnak nevezi; Plinius ezt a minden tekintetben ismeretlen Domitius Pisónak tulajdonítja.

Természetesen lebírhatatlan nehézséget okozott volna a könyvnyomtatásról és a könyvnyomtatókról tartani meg az egész prédikációt, így ezek a tárgyi vonatkozások csupán búvópatakként kerülnek időről időre felszínre. A prédikációjában felhasznált kiterjedt világi forrásanyaggal Krman érzékeltetni akarta, hogy a Dadan-féle nyomda felékesítette Zsolna városát, és ezáltal a könyvnyomtatásról híres városok közé tette besorolhatóvá. A nyomdászt, Dadant olyan személyként jellemzi a prédikátor, aki noha sosem hagyta el a hazáját, a szláv nyelv mellett a latin, a német, a magyar, a görög és a héber nyelvet is jól ismerte. Mindez nem lehetett egészen kivételes dolog, hiszen az északi területeken magyarok, németek és szlávok éltek együtt változó nemzetiségi arányokban, a több kultúra és tradíció regionális együttélése pedig újfajta igényeket támasztott, amelyeknek könyvnyomtatási szükségleteit a nyomda megpróbálta kielégíteni.

Összegzésül elmondható, hogy mindkét halotti prédikáció bővelkedik a világi forrásanyagban, és a humanista műveltség a szöveg gondolatmenetének fontos

11 Kecskeméti Gábor, „Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen", in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály és mások, 2 köt., 1:61–68 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 61.

12 Krman lapszámhivatkozásából kitűnik, hogy nem az 1613. évi első kiadást használta. Elképzelhető, hogy az 1626. évi, tübingeni harmadik kiadás feküdt előtte. A *Pro Gallia* elmondott szónoklatból felidézett exemplum az érdemes cselekedeteket feljegyző királyról e kiadásban olvasható a 245–246. lapon.

13 Kecskeméti Gábor, „Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)", in *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. Horváth Zita, Publicationes Universitatis Miskolcinensis: Sectio philosophica, tom. IX, fasc. 4, 101–118 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004), 108–109.

építőeleme. Stephanides prédikációjában a Philippe de Commines francia emlékírótól átvett történet az isteni akaratba belenyugodni nem tudó, bűnös embert példázza, aki a földi élethez való kétségbeesett ragaszkodásával az ellentéte mindazoknak a kicsiny gyermekeknek, akik nagyon hamar visszatérnek a Teremtőjükhöz; Krman beszédében a Giovanni Antonio Campanitól és Polydorus Vergiliustól kölcsönzött idézetek a könyvnyomtatás, s ezáltal a keresztény műveltség fontosságát méltató citációk sorába illeszkednek. A prédikátorok széles körű, olykor meglepően tágas erudíciója olyan leleményes exemplumhasználat alapjait veti meg, amelyben az adott diskurzusrenden belül szokatlan összetevők is a normatív üzenet közvetítésének koncepciózusan megválasztott eszközeivé válnak. Krman szövege az egyetlen olyan halotti prédikáció az 1711-et megelőző magyarországi nyomtatványok közül, amelyben a gondolatmenetet lábjegyzetek kísérik. Ezek a jegyzetek az eruditus humanista és filológiai művekhez hasonlatosan, az ott kialakított rövidítési és technikai rendnek megfelelően, latin nyelven utalnak a felhasznált szakirodalomra. A hivatkozások legnagyobb hányada a 17. század végi wittenbergi ortodox lutheranizmus vezető tekintélyeinek exegetikai, dogmatikai és polemikus műveire vonatkozik, de a humanista műveltséganyag is szakszerű hivatkozásra kerül. Innét tudható például, hogy Johannes Rosinus (1551–1626) népszerű régiségtanát Friedrich Hildebrand (1626–1688) átdolgozásában használta a szerző,[14] de Daniel Georg Morhof (1639–1691) *Polyhistor litterarius*a is járt a kezében.

14 A nordhauseni, majd merseburgi iskolamester Hildebrandnak eddig csak Cornelius Nepos-kiadása került szóba a hazai szakirodalomban, a Balog György fordításának alapjául szolgáló kiadás kérdése kapcsán, lásd KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. BARTÓK István és mások, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 730.

Varga Szabolcs

Antiturcica irodalom a zágrábi káptalanban a 16. században

Közismert tény, hogy a magyarországi humanizmus korai képviselői között szép számmal akadtak szlavóniai származásúak, elég csak zrednai Vitéz Jánosra, a Körös megyei Csezmicén született Janus Pannoniusra,[1] illetve a 16. század első évtizedeiben aktív jerosini Brodarics Istvánra gondolnunk.[2] Mindhármuk irodalmi munkásságában jelen van az oszmánoktól való félelem, illetve az ellenük folytatott fegyveres ellenállás szükségessége, és ezen „antiturcica" vonulat műfajtól függetlenül a hazai – azaz jelen esetben a pannóniai[3] – humanizmus egyik markáns sajátossága maradt egészen az irodalmi korszak végéig, legyen szó akár történetírói munkáról vagy verses alkotásról.[4] Egy kicsit mélyebbre ásva további kisnemesi családokat találunk a szűkebb környéken, akik szintén bensőséges viszonyt

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00896/20) és az ÚNKP (22-5-PTE-1432) támogatta.

1 Lakatos Bálint, „A Csezmiceiek: Adatok Janus Pannonius családjáról", in *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, szerk. Nemerkényi Előd, 181–192 (Budapest: OSZK–MTA ITI–MOKKA-R Egyesület, 2009); Ritoókné Szalay Ágnes, „Janus Pannonius kéziratainak útja Zágrábtól Gyulafehérvárig", in *Testimonio litterarum: tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, 355–364 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016).

2 Legújabban Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe* (Pécs–Budapest: Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2015).

3 E fogalom alatt Klaniczay Tibort követve a magyar–horvát államközösség területét értem. Klaniczay Tibor, „Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban", in Klaniczay Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 4, 70–93 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001).

4 A kora újkori horvát humanizmus törökképéről: Michael Boro Petrovich, „The Croatian humanists and the Ottoman peril", *Balkan Studies* 20 (1979): 257–273; Davor Dukić, *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja* (Zadar–Zagreb: Thema, 2004). Más fókusszal, de remek áttekintés: Sokcsevits Dénes, „A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században", in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. Jankovits László és Kecskeméti Gábor, 61–69 (Pécs: JPTE, 1998).

ápoltak a latin nyelvű – mi több, humanista – műveltséggel. A jól ismert Garázdákon[5] és Megyericseieken túl a Konszkák, Hobeticsek és a Gregorjánciak is Szlavónia művelt, jogban és latin nyelvben járatos tisztikarához tartoztak.[6] A 16. század derekára azonban Körös megye oszmán uralom alá került, ezek a családok pedig eltűntek vagy védettebb területre költöztek, mindenesetre az eredeti szülőföldön bármiféle – világi vagy egyházi – humanista hagyomány továbbélése lehetetlenné vált. Ugyanakkor a műfaj, és itt most konkrétan az *antiturcica* irodalomra gondolok, nem múlt el nyomtalanul Szlavóniában, hanem elsősorban a zágrábi káptalan tagjai között tovább élt.

A téma ötletét eredetileg egy konkrét, a 16. század végén született irodalmi alkotás adta, és azt a célt tűztem ki magam elé, hogy feltárom Zelniczey Miklós (Nikola Stepanić Selnički) zágrábi püspök *Historia obsidionis Petriniae et Cladis Szerdarianal anno 1596* című versének szellemi előképeit a zágrábi káptalan tagjainak irodalmi műveiben.[7] Fő kutatói kérdésnek azt tettem fel, hogy vajon magányos alkotóval állunk-e szemben, vagy beszélhetünk egy olyan egyházi közegről a zágrábi káptalan esetében, amely forrása és táptalaja volt az *antiturcica* irodalom művelődési igényeinek. Fontos, ám nem meglepő kutatási tapasztalat, hogy a zágrábi káptalan személyi állománya milyen mélyen be volt ágyazva a tartomány nemesi társadalmába, amelyre a már említett Brodaricsok mellett a Gregorjánciak (Pál és testvére, a vicebáni tisztségig eljutó Ambrus) is remek példával szolgálnak. Emiatt, bár a zágrábi káptalan önkényes szűkítése a témának, az ő tevékenységük bemutatása *pars pro toto* mégis az egész szlavón nemesi társadalom művelődési viszonyairól nyújt plasztikus képet.

5 PÁLOSFALVI Tamás: „Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez", *Turul* 86 (2013): 1–16; MOLNÁR Péter, *Garázda Péter sorsdöntő évei*, Irodalomtörténeti füzetek 182 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

6 VARGA Szabolcs, „Adalékok Gregorjánci Pál pécsi püspök életrajzához", in *Pécs az egyháztörténet tükrében*, szerk. ERDŐS Zoltán és KINDL Melinda, 125–137 (Pécs: Molnár Nyomda és Kiadó, 2010). Gregorjánci György szlavóniai alítélőmester (1520–1522), Konszka Péter és Hobetics Boldizsár szlavóniai ítélőmesterek (1527–1528, 1528–1533), a rájuk vonatkozó adatok a kora újkori horvát–szlavón ítélőmesterekről készülő kéziratomból származnak. A tanult egyházi és világi társadalom összefonódására és ebből fakadó együttes szemléletére pedig kiváló példa a Brodarics István testvéréről, Mátyásról készült életrajz, melyből kiderül, hogy bár irodalmi tevékenységet nem végzett, szintén magasan képzett volt, aki a tudását a közigazgatásban kamatoztatta. FARAGÓ Dávid, „Az elfeledett testvér – Brodarics Mátyás életútja", *FONS. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* 29 (2022): 369–400, 387.

7 Kiadása: Emilij LASZOWSKI, „Opis podsade i obrane Petrinje g. 1596. od savremenika Nikole Stepanića Selničkoga (Zelniczy) i Stjepana Medaka", *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu* 3 (1928): 164–172.

A mai horvátországi horvát irodalomtörténet meglehetősen mostohán bánik a szlavóniai alkotók és alkotások értelmezésével. Ez azonban nem véletlen, hiszen ha végigtekintünk a horvát *antiturcica* irodalom széles palettáján, túlnyomórészt raguzai és dalmát szerzőket találunk.[8] A folyamatosan bővülő lista alapján ma hatvanegy szerzőtől száznegyvenegy szöveget tartanak nyilván az 1448–1600 közötti időszakból, és, látva hogy alig pár évvel korábban még csak harminckilenc szerző hetven műve volt ismert, várhatóan ez a névsor még bővülhet.[9] Persze módszertani kérdés is, hogy kiket sorolunk ebbe a kategóriába: például Vitéz János, aki öt levelével szerepel ezen a listán, mennyire tekinthető horvátnak, vagy éppen Marko Marulić bibliai témát feldolgozó *Judit* című eposza mennyire illik ide, hiszen 1522. évi velencei megjelenésének az akkori politikai események, illetve a kiadó korabeli háborús fametszetei adnak törökellenes üzenetet.[10] Ennek okán Neven Jovanović az utóbbi alkotást ki is zárta az *antiturcica* irodalom művei közül, míg Vitéz benne maradt a felsorolásban, ami azért furcsa, mert Döbrentei (Debrenthei) Tamás zágrábi püspök 1464. évi II. Piusz pápához szóló búcsúbeszéde viszont kimaradt belőle.[11] Jovanović listájának vannak tehát módszertani problémái, melyeket egyébként ő sem tagad. Ezzel együtt a legteljesebb listaszerű áttekintést adja a mai Horvátország területén 1600 előtt született *antiturcica* irodalomról, így mi is rá támaszkodunk.

Közismert, hogy valójában nem beszélhetünk egységes horvát humanista és ezen belül *antiturcica* irodalomról, a szakirodalom származás, lakhely és dialektus alapján több csoportot is megkülönböztet. Erre a mesterséges kialakításra természetesen az alakuló irodalmi kánon, valamint a nyelvművelés mögötti politikai megfontolások is nagyban hatottak, ám három nagyobb kör így is kitapintható. Az egyik Raguzában (Dubrovnik) és a dalmáciai városokban, valamint szigeteken (Spalato [Split], Sebenico [Šibenik], Zadar [Zára], illetve Lesina [Hvar] és Curzola

8 Edelgard Albrecht, *Das Türkenbild in der ragusanisch-dalmatinischen Literatur des XVI. Jahrhunderts* (München: Sagner, 1965).

9 A horvát reneszánsz *antiturcica* szerzőiről egy néhány évvel korábbi áttekintés: Neven Jovanović, „Croatian anti-Turkish writings during the Renaissance", in *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 7. Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, szerk. David Thomas és John Chesworth, 491–515 (Leiden–Boston: Brill, 2015). Majd az újabb adatokkal bővített lista: Neven Jovanović, „Antiturcica iterata – ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost", *Colloquia Maruliana* 25 (2016): 101–147

10 Jovanović, „Antiturcica iterata...", 105; Marko Marulić, *Judit*, ford. Lőkös István (Budapest: Eötvös József Kiadó, 1999).

11 Majláth Béla, „Debrenthei Tamás búcsúbeszéde II. Pius pápához a párisi nemzeti könyvtárban", *Magyar Könyvszemle* 14 (1889): 208–217; Miroslav Kurelac, „Hrvatski protuturski pisci XV. stoljeća", *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti* 1 (1998): 77–92, 79.

[Korčula] virágzott, és természetesen itt volt a legerősebb az itáliai művelődési hatás. A másik a glagolita irodalom központjának tartott Tengermellék (Hrvatsko Primorje), amelyik jóval lazább szálakkal szövődött Európa kulturális vérkeringésébe.[12] Harmadikként pedig a mai kontinentális Horvátország északnyugati vidéke, a középkori Szlavónia kaj-horvát dialektusú irodalmi életét különböztetik meg, amely a legerősebb szimbiózisban volt a magyarországi humanizmussal, illetve a 16. században formálódó magyar irodalmi nyelvvel.[13] Természetesen volt átjárás a különböző területek között, hiszen Janus Pannoniust kitűnően ismerték az Adria mellett, a Raguzában született Ludovicus (Cervarius) Tubero (Crijević Tuberon, Ludovik) bencés apát *Commentaria suorum temporum* című műve pedig jól ismert forrása a késő középkori magyar történelemnek.[14]

E dialektusok által szabdalt irodalmi világból értelemszerűen a raguzai-dalmát a legismertebb, itt születtek az európai reneszánsz kultúrában leginkább respektált alkotások. Ám nem csupán az irodalmi minőség volt az oka a felülreprezentáltságnak, hanem az is, hogy az itteni humanista szerzők tollából született meg legkorábban az illírizmus gondolata.[15] A spalatói csoport legjelesebbje kétségkívül a padovai egyetemen pallérozódó humanista Georgius Sisgoreus Sibenicensis (Juraj Šižgorić Šibenčanin, kb. 1420–1509) kanonok és püspöki vikárius, akinek életművében megjelenik Janus Pannonius nyomán az oszmánok elleni harcra való buzdítás az *Elegia de sibenicensis agri vastatione* (Elégia Šibenik mezejének feldúlásáról) című művében, melynek előképe Janus *Mathias hungarorum rex Antonium Constantium poetam italum alloquitur* című verse volt.[16] Šižgorić azonban emel-

12 Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija, Drugo, dopunjeno izdanje* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2004), 45–105. LŐKÖS István, *A horvát irodalom története* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997), 119.

13 BENE Sándor, „Az ajándék", in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó et al., 2 köt., 2:253–278 (Budapest: L'Harmattan, 2016), 257–258.

14 *Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis, Praefationem conscripsit*, textum Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado REZAR, Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja (Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2001); ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*..., 32–33.

15 Zrinka BLAŽEVIĆ, „Između komunalnog patriotizma i protonacionalnog univerzalizma: identitetski modeli u ranomodernoj dalmatinskoj historiografiji" in *Dalmatien als europäischer Kulturraum. Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien „Dalmatien als Raum europäischer Kultur synthese" (Bonn, 6.-10. Oktober 2003) und „Städtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europäischen Kulturraums" (Bonn, 9.–13. Oktober 2006)*, szerk. Wilfried POTTHOFF et al., 93–129 (Split: Filozofski fakultet u Splitu–Odsjek za povijest / Philosophische Fakultät in Split–Abteilung für Geschichte, 2010).

16 BLAŽEVIĆ, „Između komunalnog patriotizma...", 102–110; Olga NEDELJKOVIC, *Juraj Šižgorić's and Ivan Česmički's Anti-Turkish Elegies*, hozzáférés: 2008.06.03, https://people.ucalgary.ca/~omladeno/BalkanConference/program.html

lett írt prózát is, és *De situ Illyriae et civitate Sibenici* című műve egyrészt a horvát nyelv dicsérete, másrészt az illír makrokozmosz dalmáciai megteremtésének első koherens irodalmi alkotása.[17]

Šižgorićtól kezdve szinte elválaszthatatlan volt egymástól az illírizmus és a törökellenesség a horvát humanista irodalomban,[18] és ez később koordinátarendszerként jelölte szinte az összes korabeli szerzőnek és alkotásnak a historiográfiai helyét. Minél erőteljesebben volt jelen mindkét faktor, annál nagyobb figyelem hárult rá. Ezzel azonban homályban maradtak azok a finom, ám fontos különbségek, amelyek kétségkívül szintúgy jelen voltak ezekben a művekben az oszmánokkal szembeni helyes magatartást illetőleg. Ugyanis a kérlelhetetlen és dicső harc mellett olvashatunk a szultánnal való kiegyezés iránti kívánságáról is, melyre a legjobb példa Mavro Vetranović *Tužba grada Budima* (1541) című éneke, amely egyben a közös (magyar–horvát–dalmát) haza irodalmi szinten is létező érzésének eklatáns megnyilvánulása. A megszemélyesített Buda vára ebben ugyanis a Szapolyai-párt narratíváját visszhangozza, miszerint „harácsot fizetni jobb lett volna nekem, mint hagyni elveszni szabad életemet [...] És ha én haráccsal szolgálnám az oszmánt, jaj nem lenne bánat, s könny sem hullna talán".[19] Mindez

17 Blažević, „Između komunalnog patriotizma...", 103. Az általa idézett fordítás: Juraj Šižgorić Šibenčanin, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, priredio prema rukopisu i dodao prijevod Veljko Gortan, pogovor napisao Ante Šupuk (Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1981); újabb értékelésére: Darko Novaković, szerk., *Juraj Šižgorić, Izbor iz djela* (Vinkovci: Riječ, 2000).

18 Davor Dukić i Borislav Grgin, „Juraj Šižgorić and the Ottomans: the Image of the Other in a Late Medieval Dalmatian Commune", *Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen – Revue* 40–44 (2014): 97–112.

19 Mavro Vetranović, „Budavár panasza", ford. Kovács Lea, in Kasza Péter, szerk., *Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*, Mohács 1526–2026, Rekonstrukció és Emlékezet, 425–426 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021), 425–426, 437–438. sor. Az eddigi magyar történeti szakirodalom nem vizsgálta azt a kérdést, hogy vajon János király törökpolitikájának mennyire lehetett előképe Raguza sajátos vazallusi szerepe. Pedig az udvarában felbukkanó számos délszláv humanistától biztosan voltak erről ismeretei. Erre lásd: Barta Gábor, „Humanisták I. János király udvarában", in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, 193–217 (Budapest: Gondolat, 1987); Barta Gábor, „A törökös ideológia kezdetei Magyarországon", *Keletkutatás,* tavasz (1987): 8–19; Barta Gábor, „Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország)", in *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században,* szerk. Zombori István, 61–76 (Szeged: 1988). Tranquillo remek példa, hogy az életmű egészét érdemes vizsgálni az *antiturcica* szerzők közé sorolt tudósok esetében, hiszen bár élete folyamán több ilyen jellegű szöveget is írt (Jovanović, „Antiturcica iterata...", 131–132, 137, 139–143. [44, 46, 82, 97, 102, 110, 117–118, 121–122. sz. irodalmi tétel]) 1530–1534 között, a Szulejmán szultán legfőbb szállascsinálójának számító Lodovico Gritti feltétlen híve és csodálója volt. János hatalmának sajátosságairól lásd: Varga Szabolcs, „Hatalom és reprezentáció János király udvarában", in *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*, szerk. Fodor Pál és Varga Szabolcs, Mohács 1526–2026, Rekonstrukció és Emlékezet, 285–311 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

csak arra adalék, hogy a horvát-dalmát humanista *antiturcica* irodalom valójában többszólamú regisztere az oszmánokkal szembeni küzdelemről vallott felfogásnak. A témánk szempontjából még ennél is jóval fontosabb, hogy a nem illír területi és eszmei szemléletű alkotások már a közel kortársak és közvetlen utódok fülében is máshogy csengtek. Erre jó példa Ráttkay György zágrábi kanonok 1652-ben megjelent *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae inchoata ab origine sua, et usque ad annum 1652 reducta* című művének elutasító fogadtatása. Elsőként az anonimitásba burkolódzó pálos szerzetes *Criterion* című műve adta meg az alaphangot, majd a 17. század végén a „tota Croatia" ideáját hatásosan kidolgozó Pavao Vitezović Ritter hallgatással mondott róla ítéletet.[20] Bár az utókor később lineárisan összefűzte a két szerző illírizmusát, Ráttkay szlavón területen megszülető Habsburg-ellenes műve az üzenete révén valójában ugyanúgy kilógott a horvát irodalmi kánonból, mint az ugyanezen a területen létrejövő irodalmi előzményei. Így válik érthetővé Iva Mandušić – jeles elődök megállapításain nyugvó – néhány évvel ezelőtti sommás értékelése a 16. századi szlavóniai irodalomról, miszerint a „reneszánsznak kevés visszhangja volt Horvátországban és Szlavóniában, mivel a régió társadalmi elitjét lefoglalta a háborúskodás, anyagilag pedig kimerítette tartalékaikat a birtokvédelemre költött pénz, a patrónusság intézménye ezért lassan fejlődött".[21] Az illír eszme felől és az erős itáliai hatások révén magas szinten űzött latinitás fennsíkjáról nézve valóban kopárnak tűnhet Vitéz és Janus Pannonius szülőföldjének 16. századi irodalmi tájképe, ám ha a zágrábi káptalan környékére fókuszálunk, akkor észrevehető, hogy nem hallgattak teljesen a múzsák a fegyvercsörgés közepette.

A zágrábi káptalan a középkor folyamán létszámával és vagyonával valahol a középmezőnyben helyezkedett el a magyarországi hasonló katolikus intézmények között, és viszonylag zárt közegével még leginkább a pécsi káptalannal ápolt szorosabb kapcsolatokat.[22] Sorsa Szlavónia egészéhez hasonlóan az oszmán hódítással változott meg gyökeresen. Egyrészt már a 16. század elején a harcok sűrűjébe

20 BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*, Irodalomtörténeti füzetek 148 (Budapest: Argumentum, 2000), 28–35, 45, 48–49.

21 Iva MANDUŠIĆ, „Istvánffy Miklós és Horvátország – közember és magánember", in *„A magyar történet folytatója" Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. ÁCS Pál és TÓTH Gergely, Magyar történelmi emlékek, értekezések, 125–137 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 127.

22 MOLNÁR Antal, *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. A püspöki processzusok tanúvallomásainak tanulságai*, METEM Könyvek 77 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2012), 23–25. A pécsi kapcsolatra lásd: FEDELES Tamás, „Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között. (Pécsi kanonokok a zágrábi székeskáptalanban, 1345–1526)", *Egyháztörténeti Szemle* 6, 2. sz. (2004): 59–79.

kerültek a határokon zajló küzdelemben, és a kanonokok közül többen katonai szolgálatot is vállaltak egyes káptalani várkastélyok, valamint a bandérium élén. Másrészt bár a székhelyüknek számító Zágráb az ellenség torkában feküdt, mégsem foglalták el soha, így egyszer sem kellett elmenekülniük. Így személyi- és intézményhálózata túlélte a 16. század évtizedeit, miközben a Magyar Királyság más területein azokat a káptalani intézményeket és birtokokat, amelyeket nem pusztítottak el az oszmánok, a reformáció falta fel. A zágrábi azonban kitartott, sőt a császmai társaskáptalan is mellé költözött az 1540-es évek legvégén, és így a legnépesebb testületté vált az egész országban, mindez pedig különlegesen nagy súlyt kölcsönzött neki Szlavóniában.[23] A káptalan tagjai részt vettek a horvát–szlavón rendi gyűlés munkájában, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, és tagjai közül került ki a magyar országgyűlésre delegált követek egyike is.[24] A káptalan kezén maradt több kisebb-nagyobb várkastély, mint például a Zágráb megyei Hrasztovica, és nekik köszönhetően kezdődött meg 1544-ben a Száva és a Kulpa összefolyásánál Sziszek várának a kiépítése, amely majd ötven évig óvta a mögötte levő vidéket az oszmán hódítástól.[25] Az erősségben általában két kanonok képviselte állandó jelleggel a káptalant: egy főesperesi beosztású várnagy és az uradalmat igazgató mesterkanonok provizor. Ők gyakran a harcokból is kivették a részüket, ahogy 1592-ben Mikáci Miklós (Nikola Mikac, Migazzi) későbbi váradi püspök és Fabricius István (Stjepan Kovačić) védték meg a várat az oszmán támadástól, a következő esztendőben pedig Gyurák Balázs (Blaž Đurak) és Fintics Mátyás (Matej Fintić) kanonokok irányították Sziszek védelmét. Előbbi megsebesült, utóbbi pedig elesett a harcban, miként Grangya Gáspár kanonok is, míg Fabricius András (Andrija Kovačić) szultáni fogságban vesztette életét.[26] A kanonokok tehát testközelből élték meg az oszmánokkal vívott harcokat, így nem meglepő, hogy a törökellenességnek irodalmi lenyomata is lett körükben.

A zágrábi püspökség Erdődy Simon püspök 1543. évi halálát követően nehéz helyzetbe került. Az oszmán katonai nyomás éppen ezekben az években volt a leghevesebb, így az egyházi birtokok – különösen Körös megyében – rohamosan pusztultak, az egyházmegye élére kinevezett Oláh Miklós (1543–1548) állandó távolléte miatt az irányítás szinte megszűnt, és ez felértékelte a helyben lakó

23 Molnár, *A zágrábi püspökség*..., 28.

24 Varga Szabolcs és Sokcsevits Dénes, *A horvát szábor története* (Budapest: Országház Kiadó, 2022), 211–226.

25 Josip Kolanović, szerk., *Sisak u obrani od turaka. Izbor građe 1543–1597*, Monumenta Historica 2 (Zagreb: Povijesni arhiv Sisak–Matica hrvatska Sisak–Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993).

26 Molnár, *A zágrábi püspökség*..., 34; Lj(udevit) Ivančan, „Nešto o bojevima s Turcima kod Siska u XVI. stoljeću", *Croatia Sacra* 1 (1931): 134–142, 138.

káptalani testületet,[27] melynek épp ezekben az években volt tagja Oláh jóvoltából a már említett humanista Andreis Tranquillo (Andronicus Tranquilius).[28] Bár az Oláht követő Gyulay Farkas még a pálosok közül érkezett az egyházmegye élére,[29] Gregorjánci Pál és Bruman Mátyás már a kanonokok köréből emelkedett a főpapi méltóságig,[30] miként Tompa György, aki 1550–1552 között viselte a címzetes pécsi püspöki címet.[31] Közülük kétségkívül a legnagyobb hírnévre a jogtörténetben rendkívül járatos, a trentói zsinaton is megforduló Gregorjánci tett szert, aki részt vett a *Quadripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae*, magyarul *Négyeskönyv*, kidolgozásában, ezenkívül készített egy sematizmust a magyar világi és egyházi előkelőkről *Mnemosynon, sive Praelati et Barones cum Officiis et residentiis aetate nostra* (1558), valamint épp Oláh nyomán egy országleírást *Breviarium rerum Hungaricarum historico-geographicum* címmel.[32] Ám mivel ezek a kétségtelenül értékes humanista szövegek kívül esnek az *antiturcica* irodalmán, így őt – miként Jovanović tette – ki kell rekesztenünk a vizsgálat keretei közül.

A zágrábi káptalanban az *antiturcica* irodalom műfaja Draskovich György püspöksége idején (1563–1578) szökkent szárba. Már hosszú hivatali ideje is mutatja – bár ez alatt gyakran és hosszan időzött a bécsi udvarban –, hogy alatta megkezdődött az egyházmegye konszolidációja, szemináriumot szervezett, több alkalommal tartott zsinatokat az egyházfegyelem visszaállítására, illetve a Magyar

27 „Sclavoniam et ipsum episcopatum nostrum magna vastatione esse oppressum dubitare non possumus." 1544. szept. 8. Bécs. Oláh Miklós a zágrábi káptalannak, in Nicolaus OLAHUS, *Epistulae. Pars II. 1534–1553*, szerk. Emőke Rita SZILÁGYI, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum, Series Nova (19/2) (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 300. Oláh zágrábi püspöki ténykedéséről rövid összefoglalás Andrija LUKINOVIĆ, „Biskup Nikola Olah", in *Zagrebački biskupi i nadbiskupi,* szerk. Franko MIROŠEVIĆ (Zagreb: Školska knjiga, 1995), 239–242.

28 Ljudevit IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima od godine 1193. do 1924.,* Pretipkao Kamilo DOČKAL (Zagreb: manuscript, 1924), 585. sz. életrajz. A több helyen megtalálható példányok közül én a zágrábi érseki és káptalani levéltár kutatótermében őrzöttet használtam.

29 Ante SEKULIĆ, „Biskup Wolfgang Vuk Gyula", in MIROŠEVIĆ, *Zagrebački biskupi*..., 243–245.

30 Bruman 1534-től, míg Gregorjánci igazolhatóan 1540-től zágrábi kanonok. IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 550, 561. sz. életrajz. Andrija LUKINOVIĆ, „Biskup Pavao Gregorijanec", in *Zagrebački biskupi*..., 247–249; Andrija LUKINOVIĆ, „Biskup Matija Bruman", in MIROŠEVIĆ, *Zagrebački biskupi*..., 251–253.

31 IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 566. sz. életrajz. VARGA Szabolcs, „Tompa György", in *Pécs Lexikon*, főszerk. ROMVÁRY Ferenc, 2 köt. (Pécs: Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft, 2010), 2:310.

32 A szövegekre és kiadásukra lásd VARGA, „Adalékok Gregorjánci Pál...", 127. Országleírása magyarul is megjelent: GREGORIANCZ Pál, „A magyar történelem történeti-földrajzi kivonata", in KULCSÁR Péter szerk. és ford., *Krónikáink magyarul III/2*., Történelmi források (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 109–137.

Királyságban először ő ismertette egyházmegyéjében a trentói zsinat határozatait.[33] Az egyházi birtokok révén ő volt a területileg és intézményrendszerében is összeolvadó horvát–szlavón tartomány legbefolyásosabb előkelője, így nem véletlenül esett rá Habsburg (I.) Miksa király választása, amikor az Erdődy (II.) Péter horvát–szlavón bán 1567. évi halála után megüresedett posztra megfelelő embert keresett. 1572-ig Frangepán Ferenccel, majd 1574–1578 között nagykemléki Alapi Gáspárral közösen viselték a báni címet, míg 1572–1574 között egyedül intézte a tartomány katonai védelmét.[34] Így 1573-ban rá hárult a Gubec Máté vezette parasztfelkelők leverése,[35] valamint augusztus hónapban a boszniai határon a Glina folyó mentének védelme, mely területen idővel létrejött a Kulpa-vidéki főkapitányság.[36] Ez utóbbi, egyébként nem túl jelentős hadi eseményből született meg Georgius Wyrffel görög nyelvű elégiája, melynek latin nyelvű címe *Elegia in victoriam quam reuerendus episcopus Zagrabiensis Georgius Drascouith habuit de Turcis apud Glynam fluuium*.[37] Draskovich 1563-ban Trentóban ismerkedett meg az Ulm környékén született német humanistával, és ő csábította magával Zágrábba, hogy ott a papi szeminárium újjászervezésében segítségére legyen. Ivančan a káptalanban töltött időre csak 1565–1572 között talált adatokat, és az is kérdéses, hogy a varasdi főesperességet viselte-e.[38] A kanonok Vezar által feltárt levelezéséből ma már tudjuk, hogy valóban 1564-től élt Zágrábban, és bár folyamatosan aggódott az állandó háborús viszonyok miatt, a Draskovich tiszteletére írt elégia mellett más görög nyelvű versek faragására is volt alkalma.[39] Emellett a bo-

33 Életrajzát lásd: Jozo Sopta, „Nadbiskup Juraj Drašković", in Mirošević, *Zagrebački biskupi…*, 255–269; Koltai András, „A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata", in *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*, szerk. Balogh Margit, Varga Szabolcs és Vértesi Lázár, Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 9, 45–69 (Pécs: PPHF PEI–MTA BTK, 2014), 47–49. Zágrábi püspöki tevékenységére: Varga Szabolcs, „A zágrábi egyházmegyei zsinatok a 16–17. században", in uo., 131–149, 135–138.

34 Draskovich báni tevékenysége ma még feltáratlan. A legfontosabb források megtalálhatók itt: Ferdo Šišić, ur, *Acta comitialia Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae vol. III. Hrvatski saborski spisi knjiga treća: od godine 1557. do godine 1577*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 39 (Zagreb: St. Kugli, 1916).

35 Erről Istvánffy Miklós is bőségesen tudósított: Nicolaus Isthvanfi, *Pannoni Historiarum de rebus Vngaricis libri 34* (Coloniae Agrippinae: Antonius Hieratus, 1622), 528–529.

36 A Glina átkelőinek megerősítésével, valamint az itteni topuszkói apátsággal több horvát–szlavón tartományi gyűlési határozat is foglalkozott épp ezekben az időkben. Šišić, *Acta comitialia…*, 346. A megszülető báni végvidékről: Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História Könyvtár. Monográfiák 27 (Budapest: MTA TTI, 2010), 152.

37 Vlado Rezar, „Grčka elegija zagrebačkog kanonika i humanista Georga Wyrffela", *Colloquia Maruliana* 30 (2021): 217–240. A szöveg lelőhelye: OSZK Kt., Fol. Lat. 3606/2.

38 Ivančan, *Podatci o zagrebačkim kanonicima…*, 617. sz. életrajz.

39 Rezar, „Grčka elegija…", 230.

lognai illír kollégiumban (Collegium Illyrico-Hungaricum Bononiense) is megfordult, ahol rajta kívül a zágrábi szemináriumban Heresinci Péter, Zelniczey Miklós és Sztankovácski Gáspár is tanultak az 1570-es évek első felében. Mivel Zelniczeyvel alább még találkozunk szerzőként, így ez csak felértékeli Wyrffel szerepét, aki egy ideig tanította őt.[40] A közel tíz éven át Draskovich személyi titkáraként is működő humanista 1573 után valójában már tovább állt, hogy újabb itáliai tartózkodás után 1575-ben Bolognában ledoktoráljon, majd néhány évvel később Eisenstadtban állapodjon meg. Hatása azonban mindenképp jelentős az őt követő zágrábi humanistákra.

Wyrffelnél jóval nagyobb figyelem övezte kortársát, Antun Vramecet, ami nem is csoda, hiszen nem a 16. századi humanisták nagy része számára is érthetetlen ógörög, hanem a horvát kajkav nyelvjárásban írta meg az egyszerűség kedvéért *Krónika*nak nevezett művét. Életrajza az érdeklődésnek köszönhetően jól adatolt, így az első tudományos monográfia óta már külön bibliográfia is készült a vele foglalkozó munkákról, és a nyelvhasználatnak köszönhetően rendszereken átívelően foglalkoztak vele a nyelvészek és az irodalmárok.[41] Ebben persze szerepet játszott az a kalandos életút is, amelynek során a Rómában tanult humanista hazatérve a káptalan tagjaként volt a zágrábi Szent Márk-templom plébánosa, a (mai) szlovéniai Brezice papja, varasdi majd dubicai főesperes, 1582-ben viszont Monoszlói János zágrábi püspök megfosztotta minden javadalmától a családi állapota miatt, és így élte le utolsó éveit Varasdon 1587-ben bekövetkezett haláláig. Az 1578-ban Ljubljanában megjelenő *Kronika vezda znovich zpravliena kratka szlouenszkim iezikom po D. Antolu pope Vramcze kanouniku Zagrebechkom* az első kaj nyelvjárásban íródott nyomtatvány egyike, amely értékelői szerint az oszmánok elleni harcok eseményeinek a lejegyzése.[42] Műfaját tekintve inkább kalendáriumnak tekinthető, így nem véletlen, hogy adatait szívesen használta Pavao Ritter Vitezović, a jeles kartográfus Stjepan Glavac és Adam Baltazar Kercselich (Krčelić), a nagyhatású 18. századi történetíró is. Ezzel együtt csak feltételesen sorolható az *antiturcica* irodalomhoz, hiszen hiányzik belőle az ellenségkép kidomborítása és a heroikus küzdelemre való buzdítás.

40 Vlado REZAR, „Opsada Petrinje (1596.) u spisu Nikole Stepanića Selničkoga", *Petrinjski zbornik* 1 (1998): 29–49.

41 Vjekoslav KLAIĆ, *Antonii Vramecz Kronika*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen XXXI, Scriptores 5 (Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1908). 1979-ig elkészült bibliográfia: Alojz JEMBRIH, „Antun Vramec u dosadašnjoj bibliografiji", *Croatica Christiana periodica* 3, 3. sz. (1979): 167–174. Alojz JEMBRIH, *O vramčevoj kronici* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1992).

42 LŐKÖS, *A horvát irodalom története*..., 120–122.

Vramec még élt Varasdon, amikor a sziszeki származású Chehovich Mátyás (Matija Čehović) 1586-ban felbukkant a zágrábi káptalan kötelékében, hogy aztán három évvel később ő köszönthesse új püspökét, Sztankovácski (Stankovački) Gáspárt beiktatása alkalmával egy általa írt költeménnyel.[43] Nem ismert, hogy Čehović hol pallérozódott korábban, mert a bolognai egyetemre csak 1594-ben iratkozott be, ám klasszikus műveltsége már az 1589. évi szerzeményben is megmutatkozott. Az *Oratio in celeberrimum consecrationis actum Casparis Ztankovachky, Episcopi Almae Ecclesiae Zagrabiensis, et Suae Majestatis Consiliarii* című heroida kéziratban maradt, Kercselich 1769-ben publikálta, majd a kézirat a későbbiekben elveszett.[44] A szöveg az ünnepség alatt talán két helyen hangozhatott el, és a kiadásban is ezért szerepel két cím alatt. Az első rész *In stemma Casparis Ztankovachky, Antistitis Zagrabiensis*, majd 14 sorral lejjebb *Eiusdem aliud Die Introductionis, ad Sedem*. A szöveg nem lép ki a műfaji keretek közül, így általában kell a „hostes" ellen virtussal fellépni,[45] nem úgy, mint az ugyanakkor elhangzott másik beszédben, amelyet Kercselich szerint a szintén sziszeki származású klerikus, Szvetinovich György mondott el az ünnepségen.[46] Ha hihetünk a 18. századi szerzőnek, az új püspök 1587-ben győzedelmeskedett egy oszmán seregen, és emiatt szólt így az eredeti szöveg

> Nam dum hostis infestissimus Turca, nostros lares, focosque variorum hominum liberos circumdare, ac perpetuae captivitati subjugare vellet, tua sapientia divinitus illustrata, unacum Sisciensium militum selectissima turma, ad depellendam eorum rabiem, instar Ducis et Imperatoris fortissimi tua praesentia propulsasti.[47]

A szintén a zágrábi káptalanban szocializálódó Sztankovácskinak nem lehetett ismeretlen a műfaj, hiszen ő is Bolognában tanult 1574-től, és 1578-ban történő hazaköltözése előtt a kollégium rektora volt. Nem mellékesen pedig később

43 Ivančan, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 679. sz. életrajz. Illetve: Ante Sekulić, „Biskup Gašpar Stankovački", in Mirošević, *Zagrebački biskupi...,* 277–279.

44 Adam Balthasar Kercselich, *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis*, 1 (Zagrabiae: 1769) 1:277, 306–307.

45 Uo.

46 Vele kapcsolatban az egyetlen ismert adatom, hogy 1608 szeptemberében a Zágrábban ülésező tartományi rendek előtt „reverendus Georgius Zwetinovich" bemutatta armálisát. Ferdo Šišić, ur, *Acta comitialia Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae vol. IV. Hrvatski saborski spisi knjiga treća: od godine 1578. do godine 1608*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 40 (Zagreb: St. Kugli, 1917), 520.

47 Kercselich, *Historiarum cathedralis*..., 277.

Draskovichhoz hasonlóan őt is megválasztották bánnak 1595 tavaszán, ám beiktatására egészen 1596 júniusában bekövetkezett haláláig nem került sor.[48]

Az 1590-es évek elején a horvát hadszíntéren is kiújultak a harcok. 1591 tavaszán Tirjáki Haszán pasa kapta meg a boszniai beglerbégi hivatalt, és már augusztusban megostromolta Sziszek várát, ám a közeledő felmentő sereg hírére néhány nap után visszavonult. Az Erdődy Tamás horvát–szlavón bán vezette seregek azonban támadásban maradtak, és visszafoglalták, majd lerombolták az 1545 óta oszmán kézen levő Monoszlót. Októberben a pasa mintegy ötezer főnyi sereggel és több ágyúval megerősítve betört Szlavóniába, felégette Bozsjákót és elpusztította a környéket, majd néhány héttel később elfoglalta a Bihács előterét védő Ripacs várát. 1592-ben Haszán újabb támadást indított és elfoglalta Hrasztovicát, majd a stratégiai jelentőségű Bihácsot, vele pedig több más erősség (Gora, Szokol, Drezsnik, Izacsics) is elesett. A pasa a Kulpa mellett néhány hét alatt felépítette Petrinja palánkvárát, majd a vérszemet kapó beglerbég augusztusban újabb kísérletet tett a zágrábi káptalan által védett Sziszek bevételére, ám a védők ezt a támadást is visszaverték. A következő év júniusában körülbelül húszezer katona újfent körülzárta a Gyurák Balázs[49] és Fintics Mátyás kanonokok által irányított Sziszeket, akik pár száz katonával igyekeztek kitartani. Az oszmánok tíz napig lőtték a várat, amikor az Erdődy Tamás horvát–szlavón bán, Andreas Auersperg károlyvárosi főkapitány és Rupprecht Eggenberg krajnai parancsnok által vezetett felmentő sereg megsemmisítő vereséget mért az ostromlókra.[50] Gyurák megsebesült, Fintics pedig egy ágyúgolyótól életét vesztette, így a vár elvesztette parancsnokait.[51] Sajnos alig két hónappal később az újabb ostromnak már nem tudott ellenállni a Grangya György és Fabricius András kanonokok vezette védősereg. Miként arról már korábban szó volt, Grangya elesett a harcokban, a társa pedig oszmán fogságban végezte életét 1594-ben.[52] A tizenötéves háború nyitányát jelentő sziszeki ostromok és az 1593. évi győztes csata lett a 16. század végén a szlavóniai *antiturcica* irodalom legfontosabb alapélménye.

1591-ben a korábban már említett Mikáci Miklós és Fabricius István kanonokok álltak a vár élén és ők irányították a védelmét.[53] Szintén jelen volt Jalkóci

48 Az adatok Pálffy Géza végvidéki tisztviselőket tartalmazó adattárából származnak, amelyeket a szerző lekötelező kedvességéből használhattam.

49 IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 656. sz. életrajz.

50 Branko NADILO, „Sisačka tvrđava i druge utvrde u Donjem Pokuplju", *Građevinar* 55, 7. sz. (2003): 425–432, 428–430.

51 Finticsre: IVANČAN, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 672. sz. életrajz.

52 Uo., 661. és 665. sz. életrajz.

53 Fabriciusra: Uo., 671. sz. életrajz.

(Jalkoczi) Miklós kanonok, aki Bolognából utazott haza rövid időre, hogy aztán az év végén már rektorként térjen vissza a kollégiumba. Mindez azért fontos, mert neki köszönhető, hogy a bolognai kollégium évkönyvében a sziszeki ostromok leírásai részletesen szerepelnek.[54] A következő évben Mikáci még Sziszeken tartózkodott, és az ő részletes leírásából ismerjük a hadjárat és az ostrom eseményeit, igaz, a kéziratban fennmaradt *Obsidio Sisciensis* című szöveg először csak 1798-ban jelent meg nyomtatásban.[55] 1595-ben a keresztény csapatok bevették Petrinja várát, a következő évben pedig egy újabb hadjáratban próbálták elejét venni, hogy az oszmánok visszavívhassák. Erről a hadjáratról született meg a bevezetésben már említett Zelniczey Miklós *Historia obsidionis Petriniae et cladis Szerdarianae a reuerendo domino Nicolao Zelnicey, electo episcopo Quinqueecclesiensi conscripta* című műve. Az 1553-ban született Zelniczey párizsi és bolognai tanulmányok után tért vissza a zágrábi káptalanba, 1576-tól kanonok, majd 1595-ben Rudolf király kinevezte szerémi, 1596-ban pedig pécsi püspöknek, és a pályája végén, 1598–1602 között a zágrábi egyházmegyét igazgatta.[56] Már 1596 előtt is írt egy történeti művet *Historia obsidionis Sisciae* címmel, ám ez időközben elveszett. A Petrinja alatti hadjáratról szóló szövege azonban fennmaradt, és a 20. században nyomtatásban is megjelent.[57] A műben részletesen bemutatja Haszán pasát, az ellenség vezérét, ecseteli a petrinjai ostromot és szól Draskovich János horvát-szlavón bán, Lenkovics György és Sigismund Herberstein együttműködéséről a felszabadító hadjáratban. Megismerjük az Odra és Kupa melletti csata apró mozzanatait, majd a győzelmet és az oszmánok Boszniába történő menekülését. A remek latinsággal megírt szöveget Istvánffy Miklós és Ráttkay György is használta, így adatai beépültek a történettudományba. Laszowski Zelniczey szövege mellett leközölte Medák István zágrábi kanonok és éppen ekkor a bolognai kollégium rektorának szintén e csatáról szóló beszámolóját, melyről feltételezte, hogy Zágrábból, talán éppen Zelniczeytől származó beszámoló alapján született.[58]

54 Uo., 662. sz. életrajz. Illetve Ljudevit Ivančan, „Kaptolska tvrđava Sisak", *Bogoslovska smotra* 16, 3. sz. (1928): 361–369, 361–362; *Annali del Collegio Ungaro–Illirico di Bologna 1553–1764,* a cura di Gian Paolo Brizzi e Maria Luisa Accorsi (Bologna: CLUEB, 1988).

55 Kovachich Márton György, *Scriptores rerum Hungaricarum minores,* 2 köt. (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1798) 1:201–205. Némi datálási problémával elemezte: Neven Jovanović, „Croatian Neo-Latin Literature and Its Uses", in *A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe*, szerk. Zara Martirosova Torlone, Dana LaCourse Munteanu és Dorota Dutsch, 39–41 (Chichester: Wiley–Blackwell, 2017).

56 Ivančan, *Podatci o zagrebačkim kanonicima*..., 652. sz. életrajz.

57 Laszowski, „Opis podsade i obrane Petrinje..., 164–172.

58 Uo., 172.

Wyrffeltől Zelniczey Miklósig tart a zágrábi klerikusok rövidre szabott sora, akikben *antiturcica* szerzőket tisztelhetünk. Ha tágabbra nyitjuk a láthatárt, akkor még ide fért volna a Körös megyei kisnemesi családból származó Petricsevics Gáspár, 1596–1598 között horvát–szlavón vicebán, varasdi alispán és több alkalommal rendi követ a magyar országgyűlésen. Hiszen a Draskovich György tiszteletére 1583-ban írt és Bécsben megjelentetett *Panegyricus in honorem [...] Georgii Draschovitii, archiepiscopi Colocensis* valójában ugyanennek a világnak a része, ahogy a néhány évvel később tevékenykedő Beriszlavics István is, aki 1615-ben Túróci Benedek báni kinevezésének örömére írta a *Lusus Martis* című művet, melyet Grazban adtak ki. Ahogy épp Vramec miatt a nedelistyei nyomda körül szorgoskodó Pergosics János és protestáns társai[59] is kötelezően beleilleszthetők a tartomány 16. század végi műveltségéről egyszer majd koherens egésszé összeálló ismerethalmazba. Mindez azonban messzire vezetne eredeti témánktól, a zágrábi káptalan 16. századi tagjainak törökellenes irodalmi tevékenységétől, melynek szálai Sziszektől így is egészen Bolognáig értek.

59 Újabban további szakirodalommal: VARGA Szabolcs, „Horvátország és Szlavónia Werbőczy Tripartitumában", in *A magyar jog fejlődésének fél évezrede: Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán,* szerk. MÁTHÉ Gábor, 163–187 (Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014), 178–182.

Névmutató

Ábel Jenő 73, 74, 139, 140
Abimelek 261
Accorsi, Maria Luisa 307
Ács Pál 63, 134, 234, 300
Adamik Tamás 97, 84
Adorján VI., pápa 286
Aeneas 22
Ágost, herceg, Herzog August
Ágoston, Hippói, Szent (Aurelius Augustinus) 68, 69, 212, 252, 275, 290, 291
Agricola, Rudolf ifj. 165, 169, 197, 200–202, 204, 247, 248
Alapi Gáspár 303
Albrecht, Edelgard 297
Alexandrosz → Nagy Sándor
Alfonz, V. (Nagylelkű), aragóniai, szicíliai és nápolyi király 24, 25, 142, 143, 293
Allen, Michael J. B. *276*
Allen, Percy Stafford 205, 209, 215, 217
Alsted, Johann Heinrich 211, 213, 270
Amalek 261
Amaseo, Pompilio 222, 224, 226, 228–231
Ambrus, Milánói Szent (Ambrosius Mediolanensis) 21
Amerot, Adrien 224, 230
Ammonius, Levinus 217, 218
Anderle Ádám 210, 215, 216
Andreä, Johann Valentin; Andreä Bálint 214
Andreola 64, 65
Andromakhé 64
Anna, Jagelló, magyar királyné 236
Anrich, Gustav 213
Antoljak, Stjepan 298
Antonelli, Giuseppe 78
Arbizzoni, Guido 120
Ariosto, Ludovico 120
Arisztophanész 225, 228
Arisztotelész 139, 143, 165, 225, 230, 231, 263, 268, 273, 274
Armbrust Kristóf 237
Áron 261
Arrianus, Lucius Flavius 142
Aszklépiosz 272, 273
Athénaiosz, Naukratiszi 231
Auersperg, Andreas 306
Augustinus, Aurelius → Ágoston, Hippói, Szent
Auhagen, Ulrike 118
Aurispa, Giovanni 142
Ausonius, Decimus Magnus 63

Aventinus, Johannes 293
Avicenna 143

Bajáki Rita 5, 12, 125, 167
Bakócz Tamás 145, 281
Balázs János 197
Balog György 294
Balogh Margit 303
Bánffy László ispán 237
Banfi, Florio 145
Barbara → Zrednai Borbála
Barlay Ö. Szabolcs 124
Baron, Hans 92
Barta Gábor 299
Barthius, Caspar 291
Bartók István 39, 71, 294
Bartók Zsófia Ágnes 11, 149–160
Bán Imre 157
Bárczi Ildikó 156, 160, 161
Bartoli, Adolfo 80
Barycz, Henryk 205, 207
Basilius Magnus 217
Báthori István nádor 279
Báthory András 236
Báthory István, Ecsedi 134, 136, 143
Batthyány Boldizsár 124, 136
Batthyány Ferenc 237
Bauch, Gustav 202
Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 57, 142, 143, 145, 216
Beccadelli, Antonio (Panormita) 142, 143
Beck, Ludwig 119
Beckby, Hermann 62
Beda, Venerabilis 21, 291
Békés Enikő 58, 143, 214
Bene Sándor 9, 115, 161, 298, 300, 308
Benedetti, Girolamo 120
Benzenhöfer, Udo 127
Beriszlavics István 308
Berno, Augiensis 21
Beroaldo, Filippo, il Vecchio 55
Berti, Ernesto 72
Besler, Hieronymus 273, 274
Bessarion, Basilios 292
Bessenyei József 277–280, 286
Bésszarión 96, 100–104
Bethmann, Erasmus 200
Birnbaum, Marianna D. 100
Bisticci, Vespasiano da 80, 98
Bitskey István 160, 260, 293
Blažević, Zrinka 298, 299
Bloemendal, Jan 117
Bobory Dóra 124
Boccaccio, Giovanni 145, 289, 290
Bočeková, Anna 290
Bocskay György 237
Bod Péter 213
Boda Miklós 10, 51–58
Bodó Miklós 40
Bolonyai Gábor 99
Boner, Jakub 202, 206
Bonfini, Antonio 41–45, 108, 110, 115, 139–144, 216
Bori Erzsébet 285
Bornemisza Pál 236
Bornemisza Péter 176, 195
Boronkai Iván 17–22, 25, 27, 28
Boros Gábor 267
Borzsák István 53, 138, 141
Botley, Paul 72
Böhm Gábor 110
Bracciolini, Poggio 142
Breeze, Andrew 197, 205
Brewer, John Sherren 215
Brisits Frigyes 151
Brizzi, Gian Paolo 307

Brodarics István 12, 113, 277, 278, 281–288, 295
Brodarics Mátyás 296
Broukhusius, Janus 119
Bruman Mátyás 302
Bruni, Leonardo 72, 74, 85, 91, 92, 222
Bruno, Giordano 266–271, 273–276
Brycko, Dariusz M. 205
Bucer, Martin 213
Bude, Guillaume 211
Bunyitay Vince 204
Burgo, Andrea dal (Andreas Burgus) 283–286
Burke, Peter 72, 73
Burman, Pieter 118

C. Tóth Norbert 42, 111
Caesar, Caius Iulius 139–141, 145
Calvin, Jean (Kálvin János) 164, 252, 256
Camerarius, Joachim, id. 241
Camillus, Marcus Furius 141
Campani, Giovanni Antonio 289, 292–294
Cantiuncula, Hilarius 118
Capito, Wolfgang 213
Carbo, Ioannes 234
Carbo, Ludovicus (Carbone, Lodovico) 11, 101, 137, 138
Carbo, Valentinus 203
Carion, Johann 291
Carvajal, Juan de 24
Casali, Gregorio 285
Casaubon, Isaac 222–224, 228–231
Cassiodorus 22
Castellesi, Adriano 163, 204, 205, 208
Castiglione, Baldassare 120
Castro, Giovanni di 53
Catullus, Caius Valerius 131
Celestina 210
Celtis, Conrad 117, 289, 290
Cerda, Juan Luís de la 119
Cervantes, Miguel, de Saavedra 213, 214
Chalupka, Samuel 289
Charlet-Mesdjian, Béatrice 64
Chehovich Mátyás (Matija Čehović) 305
Cheswort, John 297
Chlup, Otokar 214
Chotěbořský, Nikodem, z Paumberka, id. 234
Chrysolóras, Manuél 73
Chytraeus, Nathan 127
Cibinio, Nicolaus de 202
Cicero, Marcus Tullius 19, 20, 125, 138, 199, 204, 230, 292
Cillei Ulrik 41, 138
Circe → Kirké
Clodius Pulcher, Publius 138
Coccius, Hulderius (Ulrich Koch) 214, 215
Collinus, Matthaeus (Matouš Kalina) 234, 239–241, 243, 244
Comenius, Joannes Amos 208, 211, 214
Commines, Philippe de 289–292, 294
Cornelius Nepos 294
Cornificius 67
Corrias, Anna 266
Cortesi Urceo, Antonio (Cordo) 56
Cortesi, Mariarosa 72, 73
Cortesius, Alexander 255
Corvinus, Elias 124–126
Corvinus, Matthias → Mátyás, I. magyar király
Corvus, Marcus Valerius 23
Costanzo, Antonio 139
Cotterius, Jacobus 291
Cousin, Jean 211
Cowie, Marian L. 55

Cox, Leonard 11, 163, 197–208
Craneveldius, Franciscus (Frans van Cranevelt) 209, 215, 217
Cricius (Krzycki), Andreas 123, 205–207
Crijević Tuberon, Ludovik (Ludovicus Cervarius Tubero) 298
Crijević, Ilija 117
Crook, Hubertus de 215
Curius Dentatus, Marius 141
Curtius Rufus, Quintus 140–145
Ćwinkliński, Ludwik 122
Cyrus 125
Czibula Katalin 210

Csáktornyai János 135
Csanádi Albert 159
Csapodi Csaba 54, 55, 79, 137, 139, 142, 286
Csapodiné Gárdonyi Klára 97, 98, 137
Császtvay Tünde 210
Csehy Zoltán 52, 54, 57
Csepregi Zoltán 166, 176, 203, 205
Csezmicei János → Janus Pannonius
Csibrádi Mihály 131, 264, 265
Csorba Győző 85, 132
Csupor Demeter 41

da Bisticci, Vespasiano 80, 98
Dadan, Ján, ifj. 292, 293
Dalloul Zaynab 61, 107, 132
Damiani, Petrus 21
Daneloni, Alessandro 81
Debreceni Borégető Miklós 263
Debreceni Soós János 131
Debrentei Tamás 39, 42
Decembrio, Angelo 85
Decius, Jodocus Ludovicus 202, 208
Démoszthenész 11, 95, 96, 98–106
Derecskei Ambrus 133
Déri Balázs 150
DeWitt, Norman J. 96
DeWitt, Norman W. 96
Dienes Erzsébet 155–157
Diós István 55
Dobrgast, Marcin 200, 201
Dočkal, Kamilo 302
Don Quijote, Don Quijote de La Mancha 213, 214
Donatus, Tiberius Claudius 69
Dorp, Martin 201
Dousa, Janus 119
Dózsa György 153, 154, 156
Döbrentei (Debrenthei) Tamás 297
Draskovich György, id. (Georgius Draskovich) 12, 251, 252, 254–262, 302–304, 306, 308
Draskovich János 307
Dschulnigg, Peter 254
Dukić, Davor 295, 299
Dutsch, Dorota 307

Eberlein, Miriam 198
Eck, Valentin 197, 202, 203, 205
Ecsedi Báthory István → Báthory István, Ecsedi
Ecsedy Judit, V. 135
Eggenberg, Rupprecht 287, 306
Eiximenis, Francesc 210
Ellebodius, Nicasius 11, 221, 222, 224–231
Engelbrecht, Michael 204
Epameinondasz 138
Erasmus, Desiderius Roterodamus (Rotterdami Erasmus) 72, 157, 163, 169, 172, 200–202, 205–209, 212, 217, 219, 242, 289, 290

Erdélyi László 287
Erdődy Péter, II. 303
Erdődy Simon 301
Erdődy Tamás 306
Erdős Zoltán 296
Ernuszt János 110
Ernuszt Zsigmond 109, 110, 137
Estei Hippolit 120
Etlinger Mihály 11, 175–195

Fabius Maximus, Quintus 84, 141
Fabricius András (Andrija Kovačić) 301, 306
Fabricius István (Stjepan Kovačić) 301, 306
Fabricius Luscinus, Caius 141
Fantazzi, Charles E. 117
Faragó Dávid 296
Farbaky Péter 114
Farinell, Alessandro G. 270
Fazakas Gergely 256
Fedeles Tamás 110, 260, 300
Fedorčák, Peter 197, 198
Felinus, Adamus 131
Ferber, Friedrich 131
Ferber, Johann 204
Ferdinánd, I. magyar király 215, 234, 236, 238, 240, 251, 262, 277, 279–281, 283, 285–288
Ferdinánd, II. magyar király, osztrák főherceg 236
Festugière, André-Jean 272
Fiaschi, Silvia 72, 73
Fichet, Guillaume 101
Ficino, Marsilio 266, 272, 275, 276
Filelfo, Francesco 73, 74–76, 81, 83, 84, 86–88, 90, 91
Fintics Mátyás (Matej Fintić) 301, 306
Flaminio, Marcantonio 122
Fletcher, Catherine 285
Flora 122
Fodor Bálint (Valentinus Crispus) 164, 167–171, 173
Fodor Pál 299
Fógel József 141, 202
Ford, Philip 117
Foresti da Bergamo, Giacomo Filippo (Philippus Bergomensis) 11, 140, 143–146
Forgách Mihály 264, 265, 274
Fraknói Vilmos 37, 38, 40, 41, 44, 46, 49, 69, 277
Franc a Regiomonte, Johann 239
Francken, Christian 263, 264
Frangepán Ferenc 303
Frangepán István 25
Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár 24, 25, 27, 28, 39, 41, 47, 48, 142–144
Frischlin, Nicodemus 126, 127
Frobenius, Johannes 53, 54, 135, 292

Gabelhover, Oswald 126
Galeotto, Marzio 11, 56–58, 98, 138, 142, 144, 216
Garázda Péter 110–114, 296
Garzoni, Giovanni 11, 140, 144–146
Geiler von Kaiserberg, Johann 56
Geréb György 211
Geréb László 114
Gerézdi Rabán 154
Gergely, Nazianzoszi Szent 61, 63
Gerson, Johannes 21, 22
Gertrúd, Szent 204
Glavac, Stjepan 304
Glomski, Jacqueline 197, 202, 205

Gold, Barbara K. 117
Gosztonyi András 111
Gottlieb, Vinzenz 80
Gönci Fabricius György 133
Graevius, Johannes Georgius 119
Grangya Gáspár 301
Grangya György 306
Greco, Aulo 98
Gregorjánci Ambrus 296
Gregorjánci György 296
Gregorjánci Pál 236, 296, 302
Grgin, Borišlav 299
Gritti, Lodovico 299
Grynaeus, Johann Jacob 263
Gryphius, Andreas 127
Guarini, Battista 56, 85
Guarino Veronese (Guarino da Verona) 62, 73
Gubec Máté 303
Gundel, Philipp 206, 207
Gutenberg, Johannes 149

György, I. (Podjebrád) cseh király 46–48, 144
Gyula, II., pápa 109
Gyulay Farkas 302
Gyurák Balázs (Blaž Đurak) 301, 306

Hadas, Daniel 118
Halikarnasszoszi Dionüsziosz 231
Hamvas Endre 272
Hanák Béla 134
Handó György 110
Hankins, James 276
Hannibál 139, 140
Harrauer, Christine 139
Harsting, Pernille 64
Havas László 64, 142, 210, 294
Hedio, Caspar → Heyd, Kaspar
Hegedűs István 139, 140, 233
Hekabé 64
Henckel, János (Johann) 12, 204, 205
Henrik, VIII., angol király 210, 212, 285
Herberstein, Sigmund (Sigismund) Freiherr von 235–237, 307
Heresinci Péter 304
Herkules 201
Hermész Triszmegisztosz 272, 273, 275
Hermogenész 139, 141
Herwagen, Johannes 222, 226
Hessus, Helius Eobanus 166, 167, 241
Hevesi Andrea 178
Heyd, Kaspar (Hedio, Caspar) 212, 213
Hildebrand, Friedrich 294
Hobetics Boldizsár 296
Hodějovský z Hodějova (Hoddiegova), Jan 234, 237
Hodik (Hadik), Ján 289
Hodik, Jonáš 289
Hofman (Hoffmann), Johann 235, 236
Holotík, Ľudovít 197
Holstein, Matthaeus 200, 201
Homérosz 64, 139, 140, 143, 151, 238, 242–245
Honorato, Juan 218
Horatius, Ioannes Hasenbergius (Jan Horák) 236, 238,
Horn Ildikó 298
Hortensius Hortalus, Quintus 292
Horváth Cyrill 150, 151, 154, 160
Horváth János 97, 98, 99, 151, 152, 153, 155, 158
Horváth László 71, 99
Horváth Richárd 42
Horváth Zita 293
Hosius, Stanislaus 206

Houghton, Luke B. T. 118
Hsia, Po-Chia 72, 73
Hubert Gabriella, H. 173, 176, 177
Hunyadi János 17, 23, 24, 27, 28, 39, 104, 106, 124, 137, 138, 218
Hunyadi László 138
Hunyadi Mátyás → Mátyás, I. magyar király
Hur 261
Huszár Gál 175, 176, 195
Huszti József 9, 44, 61, 96, 97, 99, 100, 106, 120, 142
Hutchinson, G. O. 77, 78, 84, 88

Illés Kornél 10, 17–36
Imre Mihály 165, 293
Ipolyi Arnold 217
Isocratés 73
István, moldvai vajda 47
István, Szent, protomártír 111
István, Szent, I., magyar király 41, 151, 261
Istvánffy Miklós 234, 238, 300, 303, 307
Iszkandar → Nagy Sándor
Iustinianus 20
Ivančan, Ljudevit 301–303, 305–307
Ivanich Pál 18, 20
Iványi Béla 109, 110, 141

Jalkóci (Jalkoczi) Miklós 306
Janitius, Clemens 122–124
Jankovics József 63, 139
Jankovits László 11, 12, 39, 52, 61–70, 71, 107, 108, 111, 129, 136, 295
János, I. (Szapolyai) magyar király 215, 279–281, 283, 284
János, Aranyszájú Szent 252
János, VI., Nassau-Dillenburg grófja 212
Janus Pannonius (III. János pécsi püspök, Csezmicei János) 9–11, 17, 39, 41, 42, 44, 45, 51–54, 59, 61–65, 70–75, 77, 79–83, 85–87, 90, 91, 95–100, 106–108, 111, 113, 114, 117–120, 123, 129, 132, 134, 135, 138, 139, 295, 298, 300
Jaszón 131
Jembrih, Alojz 304
Jeremias, Joachim 254
Jeromos, Szent 19, 20, 22, 157, 199–202, 205
Jézus Krisztus 184, 252, 254, 257, 258, 260
Jovanović, Neven 297, 299, 302, 307
József Attila 70
Józsue 261
Juhász László 71, 96, 105, 138, 141, 287
Juhász-Ormsby Ágnes 163, 197, 216
Junius, Franciscus [du Jon, François] 263, 264

Kadłubek, Zbigniew 122
Kaiser, Christian 102
Kakucska Mária, H. 11, 209–218
Kalaj, Daniel 205
Kalinka, Joachim 289
Kallendorf, Craig W. 85
Kallistó 122
Kálnoky László 107, 111, 132
Kálvin, János → Calvin, Jean
Kapisztrán János 140
Kaprinai (Kaprinay) István 233
Karácsonyi János 204
Kardos Tibor 17, 62, 71, 79, 97, 138, 140, 144, 152–155, 159, 255
Karl, Adam (Adamus Carolus) 238
Károly V. német-római császár, I. Károly spanyol király 282

Károly, II., osztrák főherceg 236
Kárpáti Gábor 108
Kárpáty Csilla 141
Karthauzi Névtelen 149, 152, 153, 155–158, 161
Kasza Péter 12, 143, 277–288, 295, 299
Kasztner Jenő 152
Katalin, Aragóniai, spanyol királynő (Catarina de Aragón) 210
Kazinczy Gábor 137
Kázmér, IV. (Jagelló) lengyel király 47, 141
Kázmér, Jagelló, herceg 38
Kecskeméti Gábor 11, 39, 71, 108, 126, 137–146, 197, 293–295
Kelemen, VII., pápa 281–283, 285
Kelényi Borbála 203
Kempis, Tamás 154
Kenyeres Ágnes 141
Kercselich, Adam Baltazar (Krčelić) 304, 305
Kerecsényi László 131
Kibre, Pearl 140
Kindl Melinda 296
Király György 141
Kircher, Athanasius 119
Kirké (Circe) 68, 122
Kisel von Kaltenbrunn, Georg 126
Kiss Farkas Gábor 11, 17, 25, 27, 124, 163, 197–208, 225, 234, 238
Klaić, Vjekoslav 304
Klaniczay Tibor 85, 100, 139, 143, 144, 155, 157, 255, 295
Knight, Sara 118
Knoll, Paul W. 207
Koch, Ulrich 214
Kolanović, Josip 301
Koller József (Josephus Koller) 262
Koltai András 303
Koltay-Kastner Jenő 276
Komjáthy Benedek 153
Komlovszki Tibor 63
Komorovszki Péter 43, 44
Konarski, Jan 206, 207
Konstantin, I., (Nagy), római császár 261
Konszka Péter 296
Kónya Péter 203
Kónyová, Annamária 203
Kovachich Márton György 265, 307
Kovács Endre 197
Kovács Gyöngyi 100
Kovács Lea 299
Kovács Sándor Iván 51, 53, 144
Kovásznai Sándor 95, 105, 119
Köllen, Ottilie von 54
Kőszeghy Péter 63, 134, 176
Kraft, Zacharias 264, 274
Krebs, Verena 144
Krman, Daniel 289, 292–294
Krókowski, Jerzy 122
Kubinyi András 39–42, 44, 48, 100
Kulcsár Margit 141,
Kulcsár Péter 42, 108, 138, 141, 158, 216, 277, 293, 302
Kurelac, Miroslav 297
Kühlmann, Wilhelm 127
Künisch, Mathias 203
Kürosz, perzsa király 137, 142

Lajos, II. magyar király 217, 234, 277, 279, 285, 287, 288
Lajos, XI. francia király 291, 292
Lajos, XII. francia király 293
Lakatos Bálint 295
Laki Tuz János 100
Lamers, Han 103
Lang, Stefan 198

Langius, Theodoricus 224
Lansius, Thomas 293
Lapidanus, Guilelmus 218
Lascaris, Janus 222, 224, 226
Laskai Csókás Péter 275
Laskai Osvát 149, 151, 156, 158, 160, 161
Lasocki, Mikołaj 24, 25, 27
László, I., Szent, magyar király 52, 63, 133, 261
Laszowski, Emilij 296, 307
Lazio (Lazius), Wolfgang 237, 277
Leinkauf, Thomas 268
Leitner, Thea 217
Leland, John 199
Lemp, Jakob 198
Lenkovics György 307
Leó, X., pápa 109, 114, 120, 255
Lepri, Valentina 268
Lerinumi, Vince, Szent (Lirinensis Vincentius) 252
Leto, Giulio Pomponio 117, 292
Lipsius, Justus 222
Liszkai B. Demeter 131
Liszti Sebestyén (Sebastianus Listhius) 233, 234
Livius, Titus 20, 23, 25, 27, 28, 140, 199, 200, 222
Lobkovic zu Hassenstein, Bohuslav von 56
Lochmann, Ján 289
Lorenz, Sönke 198
Lotichius Secundus, Petrus 118, 122, 127
Lotz Károly 138
Lőkös István 297, 298, 304
Lővei Pál 112, 114
Luca, Szent 204
Lucius, Jacobus 130
Ludwig von Nassau-Hadamar, fríziai kormányzó 213
Lukinich Imre 43, 144
Lukinović, Andrija 302
Lullus, Raimondus 268, 270
Luther, Márton 132, 133, 149, 164, 165, 166, 198, 209, 213, 255, 256

Machiavelli, Niccolò 222
Madas Edit 137, 139, 142, 143, 159, 160, 295
Magdoško, Drahoslav 203
Magyar Balázs 44
Mai, Angelo 80
Maillard, Jean-François 137
Majláth Béla 297
Makó Pál 118
Mályusz Elemér 150
Mandušić, Iva 300
Manetti, Gianozzo 72, 80
Manlius, Johannes 126, 195
Mantuanus, Baptista 289, 290
Manutius, Aldus 292
Manuwald, Gesine 118
Manuzio, Paolo 225
March y Almenara, Blanquina 209
Manlius, Johannes 126, 195
Margolin, Jean-Claude 215
Mária, Habsburg, főhercegnő 279
Mária, Habsburg, magyar királyné 205, 217
Maróth Miklós 71
Maróthy Szilvia 149
Maróti Egon 141
Marsh, David 142
Martinelli, Cesarini 81
Märtl, Claudia 102
Marulić, Marko 297
Marzio, Galeotto 11, 56, 58, 138, 142, 144, 216

Máthé Elek 140
Máthé Gábor 308
Matić, Tomislav 10, 40, 42, 43, 46, 47, 49
Matucsinai Lőrinc 97
Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király (Mathias Corvinus) 9–12, 37–49, 57, 58, 69, 74, 95, 96, 98, 100, 106, 108, 110, 112, 137–146, 150, 152, 155, 216, 261, 296
Maxentius, Marcus Aurelius Valerius 261
Mayer Gyula 53, 61, 69, 71, 79, 97, 98, 106, 107, 119, 129, 132, 139
McCreery, John 120
McManamon, John M. 142
Medák István 296, 307
Medea 68
Medici, Cosimo de 112, 140
Megyericsei János 111, 113, 114, 296
Mehmed, II., török szultán 101
Melanchthon, Philipp 132, 133, 163, 165, 166, 169, 173, 198, 199, 201, 291
Melibea 210
Menandrosz, rétor 64, 65
Menk, Gerhard 213
Menz, Balthasar 263
Menz, Balthasar, ifj. 131
Mérey Mihály 237
Meserve, Margaret 101
Mezey László 153, 154, 159
Mihálykó János 176
Mikáci Miklós (Nikola Mikac, Migazzi) 301, 306, 307
Miklós, V., pápa 17, 24, 25, 27, 28, 64, 222
Mikó Árpád 111, 112
Miksa, I. (Habsburg) magyar király 303
Milo, Titus Annius 138
Mirandola, Pico della 119
Mirošević, Franko 302, 303, 305
Moehrke, Max 214
Molnár Antal 251, 258, 300, 301
Molnár Dávid 12, 143, 167, 173, 233–250
Molnár József 219
Molnár Péter 11, 95–106, 111, 112, 296
Monfasani, John 100, 161
Monok István 53, 114, 137
Monoszlói János 304
Móré Tünde 130, 240
Morhof, Daniel Georg 294
Moro, Cristoforo 69, 100
Mossakowski, Stanisław 207
Moul, Victoria 118
Mózes 261
Munteanu, Dana LaCourse 307
Muratori, Ludovico Antonio 98
Murphy, Martin 197, 198, 203
Murray, Aiken 55
Musculus, Wolfgangus 222–224, 228–231

Nachstädt, Wilhelm 73
Nádasdy Tamás 236
Nadilo, Branko 306
Nagy Gábor 277, 279
Nagy Iván 46, 98
Nagy Sándor (Alexandrosz, Iszkandar) 101, 103, 138–143
Nassau-Dillenburg, Jan, de Oude von → János, VI., Nassau-Dillenburg grófja
Naumann, Robert 75
Neagu, Cristina 118
Nebbiai, Donatella 137
Nedeljkovic, Olga 298
Nemerkényi Előd 295
Nemesios 225, 228
Nicholas, Lucy R. 118
Nilus, Ankürai, Szent 238

Nonna, Szent 61–63
Novaković, Darko 71, 299

Nyáry Albert 46, 98
Nyási Demeter 202
Nyerges Judit 114, 115

Odüsszeusz 131
Oelinger, Albertus (Ölinger) 213
Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) 12, 217, 218, 221, 225, 230, 233–239, 241, 244, 301, 302
Oláh Szabolcs 160
Olevian, Caspar 213
Ónészikritosz 140
Opsopoeus, Vincentius (Vinzenz Heidecker) 241
Ország Mihály 42, 43
Ortvay Tivadar 217
Ovidius, Naso, Publius 53, 125, 151, 261

Pabel, Hilmar 200
Pade, Marianne 73, 74, 93
Pagnioni-Sturlese, Rita 268
Pajorin Klára 10, 18, 52, 58, 142, 144, 214
Pál, II., pápa 100, 108
Pál, III., pápa 209
Pál, Szent, Remete 185, 203, 260
Pál József 151
Palacio y Palacio, José María de 209
Pálffy Géza 41, 303, 306
Palingenius Stellatus, Marcellus 289, 290
Pálosfalvi Tamás 10, 37–49, 100, 296
Pannonius, Janus → Janus Pannonius
Pap Balázs 176, 195,
Papp Ingrid 12, 289–294
Parker, Holt 117
Parkes, Malcolm Beckwith 78, 79
Pataki Elvira 62
Patrizzi, Francesco 273
Pázmány Péter 212, 218, 260
Pécsi Zsigmond 264, 265
Pergosics János 308
Perotti, Niccolo 222–224
Pesti Gábor 153
Pesti Gáspár 133
Péter, Szent, apostol 109
Petricsevics Gáspár 308
Petrovich, Michael Boro 295
Philipposz, II., makedón király 95, 96, 99, 101–105
Phoebus 132, 172, 199
Piacente, Luigi 85
Piccolomini, Aeneas Sylvius → Pius, II. pápa
Pico della Mirandola, Giovanni 119
Pinelli, Gian Vincenzo 225–228
Pinta y Llorente, Miguel de la 209
Pirckheimer, Willibald 238
Piscator, Johann 270
Piso, Domitius 293
Piusz, II., pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini) 297
Pius, IV., pápa 251
Platón 105, 131, 275, 276
Plautus, Titus Maccius 80
Plinius, Caius Caecilius Secundus 292
Plinius, Caius Secundus Maior 293
Plótinosz 98, 266, 270, 276
Plutarkhosz 95, 96, 99, 139, 140, 141, 143
Pócs Dániel 143
Póka Ágnes 203
Polemius, Alexander 22
Poliziano, Angelo 81
Polübiosz 11, 221–231
Pontano, Giovanni 122, 203

Pontanus, Iohannes Iovianus 203
Potthoff, Wilfried 298
Prato, Giovanni da 62
Preston, Carole 270
Priamosz 64
Prométheusz 67
Propertius, Sextus 119, 125
Protáz (olmützi püspök) 44, 46
Purkircher, Georg 227, 228

Quintilianus, Marcus Fabius 78, 84, 200, 211, 212

R. Várkonyi Ágnes 298, 299
Racacinus 64
Radéczy István 125, 221, 225, 226
Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 134, 263
Rapaics Rajmund 204
Rättkay György 300, 307
Redl Károly 154, 156
Regoliosi, Mariangela 93
Renier, Rodolfo 120
Rescius, Rutgerus 209, 217, 218
Réthelyi Orsolya 205, 217
Révay Ferenc 236, 237
Révay Ferenc, ifj. 237
Révay János 237
Révay Lőrinc 237
Révay Mihály 237
Rezar, Vlado 298, 303, 304
Rhamba, Ioannes 125
Rhenanus, Beatus 53–55, 135, 136
Ricklin, Thomas 101, 102
Ridzinskius, Petrus 206
Ritoók Ágnes 12
Ritoók Zsigmond 62, 71, 72, 97,
Ritoókné Szalay Ágnes 11, 12, 13, 52, 53, 55, 59, 107–115, 118, 163, 295
Robling, Franz-Hubert 76
Rojas, Fernando de 210
Romhányi Beatrix, F. 205
Romváry Ferenc 302
Roscoe, William 120
Rosinus, Johannes 294
Róth Márton 278
Rudolf, I. (Habsburg) magyar király 307
Rufinus, Tyrannius 21
Russell, Donald Andrew 64
Rusticus, szerzetes 199

S. Varga Katalin 216
Sabbadini, Remigio 62
Sajó Géza 55
Salm, Niklas, ifj. 237
Salm, Wolfgang 237
Sanchi, Luigi Alberto 137
Sannazaro, Jacopo 122
Sapor, Jan 290
Sarbak Gábor 260
Sárkány Oszkár 124
Sárközi Dohi Bálint 12, 263–276
Sasso, Panfilo 119
Satilla 236, 238
Saxo Grammaticus 21
Sbardellati, Agostino 236
Scaliger, Josephus Justus 130
Schäfer, Eckart 118
Schindling, Anton 212
Schott, Peter ifj. 54–59
Schott, Peter, id. 54
Schucan, Luzi 217, 218
Scipio, Africanus 23, 206
Segel, Harold B. 205
Sekulić, Ante 302, 305

Seneca, Lucius Annaeus 27, 28
Serifaber, Iohannes (Oppolitanus) 11, 233–249
Sforza, Ascanio 208
Sforza, Bona 202
Sieveking, Wilhelm 73
Silvestri, Guido Postumo 119–123
Simler, Georg 198, 199
Simon József 12, 263–276
Simon Lajos Zoltán 11, 117–126
Sirchich von Kis-Sira, Andreas 119
Sisgoreus Sibenicensis, Georgius (Juraj Šižgorić Šibenčanin) 298
Šišić, Ferdo 303, 305
Sixtus, V., pápa 262
Škoviera, Daniel 203
Sławek, Tadeusz 122
Sobeslaviensis, Venceslaus 206
Socrates 204
Sokcsevits Dénes 295, 301
Soltész Erzsébet 55
Solymosi László 109
Sophianos, Mikhaél 225
Sopta, Jozo 303
Sörös Pongrác 281
Spampanato, Vicenzo 267
Speranzi, David 81
Speyer, Wolfgang 119
Stainhofer, Caspar 136
Stainhofer, Sebastian 203
Statileo János 280
Statius, Publius Papinius 63–65, 68, 69
Steinbach Aurobaco-Variscus, Johann Fridericus 79
Steiner-Weber, Astrid 197
Stenger, Jan 77
Stepanić, Gorana 117
Stephanides Přibislavský, Jakub 290
Stephanus, Henricus 199, 200
Stöckel, Leonard 197, 208
Stöffler, Johann 198
Strauss, David Friedrich 126
Strosetzki, Christoph 76
Strozza, Tito Vespasiano 64
Sturm von Sturbeck, Jakob 54, 135
Sturm, Johann 212
Sturm, Martin 54
Sümegi József 260
Svehla, Jan 42
Sylvester János 153, 197, 208

Szabó Ádám 11, 221–230
Szabó András 10, 11, 129–136, 163, 167, 263–265
Szabó András Péter 134
Szabó Géza 264
Szabó Pál 43
Szádeczky Lajos 287
Szádoczki Vera 118
Szakály Ferenc 38–41, 47, 100, 251
Szalóczi Pelbárt 152
Szamosközi R. Sándor 11, 129, 131–135
Szapolyai Borbála 123
Szapolyai Imre 43, 44,
Szapolyai János → János, I. (Szapolyai) magyar király
Szathmári György 281, 282
Szebelédi Zsolt 287
Szécsi Dénes 40, 42, 43, 51, 53
Szedmák Andrea 210
Szegedi Gergely 164
Szegedi Lőrinc (Laurentius Szegedinus) 164, 167
Szelestei N. László 125, 167
Szemere Samu 267
Szenci Molnár Albert 136, 218

Szentlászlói Osvát 97, 100
Szentpéteri Literáti Péter 263
Szentpéteri Márton 270
Szepessy Tibor 83, 84
Szerémi György 287, 288
Szikszai Fabricius Balázs 130
Szikszai Fabricius Demeter 130
Szilády Áron 150–152, 154, 161, 173
Szilágyi Emőke Rita 12, 217, 218, 230, 235, 302
Szilágyi Sándor 233
Szimplikiosz 263
Szinnyei József 57
Szőcs Géza 129
Szörényi László 106, 255
Sztankovácski (Stankovački) Gáspár 304, 305
Sztobaiosz, Ioannész 272, 273, 275
Szulejmán I., török szultán 279, 281, 299
Szűcs Jenő 156
Szvetinovich György 305
Szydłowiecki, Krzysztof 206, 282

Takács Imre 112
Tamussino, Ursula 217
Tarnai Andor 158–161
Tatai Miklós 287
Tegyey Imre 64, 142, 210, 214
Teleki József
Teleki Sámuel
Temesvári Pelbárt
Temesváry János
Terentius, Publius Afer
Textor, Ravisius 124
Themisztoklész 137
Theón 77
Theophrasztosz 231
Thienemann Tivadar 154
Thomas, David 297
Thomasius, Johannes 203
Thornalius (Tornaljai), Valentinus 206
Thuanus, Jacobus Augustus 290
Thuküdidész 99
Thuróczy János 151, 216
Thurzó Elek 203
Thurzó Ferenc 236
Tibullus, Albius 125
Tilg, Stefan 118
Tirjáki Haszán pasa 306
Titchener, John Bradford 73
Titus Quinctius 23
Tomicki, Piotr 206, 207, 282
Tompa György 302
Torlone, Zara Martirosova 307
Tóth Gergely 234, 300
Tóth István 111
Tóth Orsolya 62
Tóth Sándor 112
Tóth-Szabó Pál 43
Török László 53, 61, 63, 67, 106, 107, 118, 119, 129, 132, 139
Tracy, James D. 202
Tranquillo, Andreis (Andronicus Tranquilius) 299, 302
Trencsényi-Waldapfel Imre 152, 158
Trudonensis, Rudolfus 21
Tubero, Ludovicus (Cervarius) → Crijević Tuberon, Ludovik
Turnèbe, Adrien 272
Turnus 22, 23
Túróci Benedek 308
Tusor Péter 277
Tüskés Gábor 213
Tyanai Apollonius 131
Tyro, Guillelmus de 21

Ueding, Gert 73
Újfalvi Imre 177, 195
Újlaki Ferenc 236
Újlaki Miklós 39, 40, 42
Ulászló, II. (Jagelló) cseh és magyar király 47, 49, 145, 202, 279
Ulhardus, Philippus 125
Ungvári Fabricius János 131
Urban-Godziek, Grażina 122, 123

V. Kovács Sándor 17, 62, 71, 79, 97, 132, 139, 155–159
Valdaura, Margarita 209
Valla, Lorenzo 93, 140, 142, 241
Valle, Niccolò della (Nicolaus Valla) 241
Vantuch, Anton 197
Váraljai Szaniszló 251
Várdai István 40, 42, 44, 46, 69
Varga Szabolcs 12, 295–308
Varjas Béla 149, 186, 188, 197
Vass Eszter 216
Vazul, Nagy, Szent 217, 218
Vekerdi László 63
Venuti, Lawrence 73
Verancsics Antal 235, 277, 278, 280, 281, 286, 288
Verancsics Mihály 12, 235
Vergerio, Pier Paolo 9, 17, 85, 142
Vergilius, Polydorus 289, 290, 293, 294
Vergilius, Publius Maro 22, 151, 152, 158, 199, 204
Verók Attila 114, 115
Verona, Guarino da 85, 117
Vértesi Lázár 303
Vértesy Miklós 55
Vetési Albert 40
Vetési László (Ladislaus Vetesius Pannonius) 58, 59
Vetranović, Mavro 299
Vettori, Pietro 225
Viczián János 55
Vida Tivadar 151, 156, 157, 161
Vietor, Hieronymus 199, 200–204, 206
Vince, James Herbert 95
Vitéz János → Zrednai („Vitéz”) János
Vitezović Ritter, Pavao 300, 304
Viti, Paolo 81
Vitovec, Jan 41
Vitus (Veit Huendler) 69
Vives, Juan Luis 11, 209–219, 289, 290

Wallop, John 215
Watson, Foster 212, 214
Weiner, Andrew D. 276
Wenzel Gusztáv 287
Werbőczy István 159, 308
Wernher, Georg 203
Wessinghage, Dieter 213
Wiegand, Hermann 118, 122
Wilson, Nigel Guy 64
Wimpheling, Jakob 55
Wislocki, Wladislaus 200
Witten, Norbert 85
Wolfius Benešovský, Adam 289
Wolkan, Rudolf 255
Worstbrock, Franz Josef 207
Wyrffel, Georgius 303, 304, 308

Xenophón 142, 227
Xerxész perzsa király 90, 137

Yates, Francis 275

Zaborowska-Musiał, Justyna 122
Zelniczey Miklós (Nikola Stepanić Selnički) 296, 304, 307, 308

Zeppert, Wilhelm 211
Zins, Henryk 197, 205
Zombori István 299
Zrednai („Vitéz") János 9, 10, 17–19, 28, 37–49, 51–54, 56, 59, 78, 95, 97, 98, 111, 295, 297
Zrednai Borbála (Barbara) 11, 61, 62, 63, 64, 67–70
Zrínyi Miklós 115, 144, 236, 255
Zvara Edina 114, 115

Zsámboky (Zsámboki) János (Johannes Sambucus) 118
Zsigmond Ágost 287
Zsupán Edina 11, 17, 71, 72, 74–76, 78–80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 95, 137, 143

Földrajzi nevek mutatója

Amberes → Antwerpen
Anglia 198, 199, 203, 204, 209, 267, 273
Antwerpen (B) 218
Argentoratum → Strasbourg
Árva megye (SK) 43
Asszíria 131
Athén (GR) 95, 96, 98, 99, 102, 103, 204, 105, 106, 231
Attika (GR) 99, 102
Augsburg (D) 125, 216

Balkán-félsziget 104, 117
Barcelona (E) 209
Bártfa (Bardejov, SK) 11, 175–195, 202, 203, 205
Bázel (Basel, Basilea, CH) 53, 54, 135, 142, 209, 214–216, 222, 226, 255, 272, 292
Bécs (Wien, A) 25, 28, 39, 48, 80, 96, 136, 139, 142, 206, 207, 217, 224, 234–240, 255, 277, 279, 281, 283–287, 302, 308
Bécsújhely (Wiener Neustadt, A) 144, 216
Bihács (Bihać, BIH) 306
Bihar megye (RO) 24
Bologna (I) 55–57, 95, 120, 140, 145, 222, 281, 283, 284, 304, 305, 307, 308
Bozsjákó (Božjakovina, HR) 306
Brescia (I) 144, 145
Breslau (Wrocław, PL) 122, 199, 200, 201, 203, 204, 206
Brezice (Brežice, SLO) 304
Brugge (Brujas, Brügge, B) 209, 210, 215, 218
Brüsszel (Bruxelles, B) 217, 235
Buda 42, 43, 44, 48, 75, 122, 129, 138, 140, 143, 145, 282, 283, 299

Capua (I) 23
Città del Vaticano → Vatikán
Curzola (Korčula, HR) 297

Csehország 44, 45
Csezmice (Čazma, HR) 295

Debrecen 44, 62, 131, 133, 135, 142, 160, 164, 165, 177, 183–186, 195, 210, 213, 214, 293
Drezsnik (Drežnik, HR) 306
Dubica (HR) 304
Dubrovnik (Raguza, HR) 297–299
Duna (Ister) 52, 107, 111, 129, 132, 133
Dunántúl 251
Durlaci (Durlach, D) 214

Eger 235, 236, 238, 241, 263
Egyiptom 75, 131, 141, 253
Elba (CZ, D) 134
Elzász (F) 54, 55, 202
Eperjes (Prešov, SK) 203
Erdély 17, 42, 43, 47, 114, 130, 143, 208, 213, 281, 287
Esztergom 10, 37–43, 45, 47, 51–53, 55, 57, 59, 79, 100, 109–114, 129, 152, 202, 225, 235

Fehérvár 40, 235, 280
Ferrara (I) 56, 58, 84, 85, 110, 117, 120, 131, 137, 145, 273
Firenze (I) 72, 80–82, 89, 91, 98, 110–112, 143, 274
Franciaország 282, 283
Frankfurt am Main (D) 42, 126, 267, 291

Garfagnana (I) 120
Glogau (Głogów, PL) 145
Gora (HR) 306
Göttingen (D) 199, 205, 254
Graz (A) 126, 217, 308

Győr 42, 43, 236, 262, 303
Gyula 131
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 44, 113, 114, 213, 295

Halle (D) 213, 264
Heidelberg (D) 9, 80, 136, 213, 263, 264
Helikon hegység (GR) 107, 111, 132
Herborn (D) 212–214
Horvátország 262, 297, 298, 300, 308
Hrasztovica (Hrastovica, HR) 301, 306
Hvar (HR) 297

Itália 11, 43, 51–54, 56, 58, 59, 67, 69, 73, 75, 80, 91, 99–101, 103, 109, 110, 112, 117, 120, 131, 137–140, 142–146, 223, 226, 229, 267, 269, 271, 280–282, 285, 298, 300, 304
Izacsics (Izačić, BIH) 306

Jajca (Jajce, BIH) 104, 138

Kalocsa 40, 41, 42, 44, 46, 69, 262
Károlyváros (Karlovac, HR) 306
Kassa (Košice, SK) 134, 163, 203–206, 208
Khaironeia (GR) 95
Kolozsvár (Cluj Napoca, RO) 17, 183–186, 295
Komárom 42, 280
Komjáti 195
Konstantinápoly (Isztambul, TR) 102, 103
Korkyra (GR) 125
Kosztolány (Nemeskosztolány, Zemianske Kostoľany, SK) 42
Köln (D) 210
Körös 52, 133,
Körös megye 295, 296, 301, 308
Krajna (Kranjska, SLO) 306
Krakkó (Kraków, PL) 24, 122, 197–208, 288
Ktésziphón (IRQ) 104

Lambro (I) 119, 121
Leiden (Lugdunum Batavorum, NL) 100, 103, 117, 119, 127, 161, 197, 200, 207, 297
Lengyelország 43, 45, 202, 224
Lesina (I) 297
Leuven (Louvain, Löwen, B) 209, 212, 217, 218, 224, 230, 293

Lipcse (Leipzig, Lipsia, D) 75, 78–81, 83, 87–91, 95, 96, 105, 125, 166
Liptó megye (SK) 43
Ljubljana (SLO) 304
London (GB) 73, 78, 81, 82, 89, 95, 96, 118, 199, 215, 266–268, 274, 276, 285
Lőcse (Levoča, SK) 163, 203–206, 208
Lugdunum Batavorum → Leiden
Lutetia → Párizs

Madrid (ES) 209
Magyarbród (Uherský Brod, CZ) 48
Magyarország (Hungaria, Ungarn) 9, 11, 12, 37, 42–48, 55, 57, 59, 67, 69, 73, 85, 100, 106, 112, 114, 117, 118, 120, 124, 127, 129, 130, 133, 135, 136, 138, 140–146, 149, 153–155, 158, 160, 161, 163, 164, 174, 197–199, 201–205, 207, 208, 215, 216, 221, 223, 225, 227, 229, 231, 255, 263, 277, 279, 281, 282, 284–287, 289, 292, 294, 295, 298–300, 303
Marburg (D) 267
Marosvásárhely (Târgu Mureş, RO) 219
Mechelen (Mecheln, Malinas, B) 209
Medvevár (Medvedgrad, HR) 109
Merseburg (D) 294
Milánó (Milano, I) 119, 225
Miskolc 211, 263, 293
Mohács 100, 151, 153, 205, 215, 217, 286, 287, 299
Moldva (RO) 43, 44, 47
Monoszló 304, 306
Montagnana (I) 57
Monyorókerék (Eberau, A) 183–187, 193, 195
Morvaország 42, 47
München (D) 62, 75, 85, 204, 217, 297
Nagyszombat (Trnava, SK) 42, 44, 225
Nagyvárad (Várad, Oradea, RO) 11, 23, 24, 37, 40, 41, 43, 51–55, 57, 59, 129, 133, 135, 183–186, 301
Nándorfehérvár (Belgrád, Beograd, SRB) 40, 104, 137, 282
Nápoly (Napoli, Neaples, I) 58, 142, 143, 145, 215, 267
Narni (I) 138
Neaples → Nápoly
Nedelistye (Neděliště, SK) 308
Negroponte (GR) 100, 101, 103
Németalföld (Países Bajos, Niederlande, NL) 118, 215, 217, 218, 224
Németország 132, 202, 267, 268, 285
Német-római Birodalom 144, 281
New York (USA) 72, 73, 78, 213, 266
Nikápoly (Nikopol, BG) 101
Nola (I) 267
Nordhausen (D) 294
Nürnberg (D) 46

Nyitra (Nitra, SK) 42, 47, 236

Olmütz (Olomouc, CZ) 44, 46, 47, 138
Olünthosz (GR) 96, 100, 102, 104
Opole (Oppolitanus, Oppeln, PL) 234
Oszmán Birodalom 22, 105
Oxford (GB) 19, 64, 77, 117, 118, 164, 165, 205, 209
Oxonia → Oxford

Pádua (Padova, I) 57, 73, 118, 122, 124, 125, 225, 267, 281, 298
Países Bajos → Németalföld
Pannónia 39, 71, 103, 104, 112, 167, 176, 295

Párizs (Paris, F) 55, 56, 101, 169, 199, 209, 267–269, 274, 307
Passau (D) 237
Patavia → Padova
Pécs (Quinqueecclesiae) 9, 11, 39, 44, 45, 51–53, 59, 61, 71, 79, 96, 97, 99, 100, 102, 104–106, 108–110, 113, 114, 120, 124, 137, 176, 211, 236, 251, 252, 258, 260, 262, 282, 288, 295, 296, 300, 302, 303, 307
Pétervárad (Petrovaradin, SRB) 40
Petrinja (HR) 306, 307
Pó (I) 132
Pozsony (Posonium, Bratislava, SK) 46, 54, 84, 197, 225, 227, 262, 280
Prága (Prag, Praha, CZ) 199, 234, 236, 237, 239, 267

Quinqueecclesiae → Pécs

Raguza → Dubrovnik
Recanati (I) 139
Řepice (Rzepice, CZ) 237
Ripacs (Ripač, BIH) 306
Róma (Roma, I) 56, 78, 80, 98, 99, 119, 120, 208, 218, 224, 227, 268, 277, 278, 282, 284–286, 291, 294, 304
Rubiera (I) 56
Rzepice → Řepice

Salló (Šalov, SK) 43
Sárospatak 177, 208, 211
Sebenico (Šibenik, HR) 297
Sebes-Körös 133
Sélestat (Schlettstadt, F) 55
Sevilla (ES) 97
Siena (I) 81, 98
Split (Spalato, HR) 297, 298
Strasbourg (Argentoratum, F) 54–56, 212, 213
Strigonium → Esztergom
Stuttgart (D) 198, 213, 254

Szabács (Šabac, SRB) 100
Szatmár megye 131
Szeged 71, 96, 143, 210, 215, 263, 299
Szepes megye 43
Sziszek (Sisak, HR) 301, 305–308
Szlavónia 41, 48, 295–301, 306, 308
Szokol (Sokol, HR) 306
Szombathely 262, 303

Tengermellék (Hrvatsko Primorje, HR) 298
Thame (GB) 197, 198, 203
Tivoli (I) 208
Trencsén (Trenčín, SK) 289
Trento (Trient, I) 302, 303
Turóc megye (SK) 43, 308
Tübingen (D) 76, 118, 127, 197–199, 201, 203, 293

Ulm (D) 303
Ungarn → Magyarország
Uppsala (S) 197, 217

Vác 43, 236
Valencia (ES) 209, 218
Várad → Nagyvárad
Varasd (Varaždin, HR) 303–305, 308
Várna (Varna, BG) 22, 103
Vatikán (Città del Vaticano, V) 89, 142, 277, 278, 282
Velence (Venezia, I) 56, 62, 69, 98, 99–101, 103, 140, 144, 145, 222, 267, 282–284, 286, 292, 297

Venetiae → Velence
Verona (I) 85, 117, 131
Veszprém 40, 226, 236
Vezúv (I) 123
Vienna → Bécs
Vilémov (CZ) 47
Visegrád 10, 129, 138

Weissenburg (D) 202
Wieliczka (PL) 202
Wien → Bécs
Wiesbaden (D) 71, 212, 213, 264
Wittenberg (Lutherstadt, D) 129–131, 133–135, 163–165, 167, 169, 173, 174, 199, 263–265, 267, 268, 273–276, 289, 294
Wolfenbüttel (D) 213–215, 264
Zágráb (Zagreb, HR) 12, 21, 41, 97, 98, 100, 236, 262, 295–297, 299–308
Zára (Zadar, HR) 297
Zólyom megye (SK) 43
Zsolna (Žilina, SK) 292, 293

A kötet szerzői

Bajáki Rita
HUN-REN–Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Bartók Zsófia
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, posztdoktori ösztöndíjas

Boda Miklós
Csorba Győző Könyvtár, Pécs, címzetes igazgató, irodalomtörténész, költő

Etlinger Mihály
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs

H. Kakucska Mária
Ráday könyvtár, Ráday-Gyűjtemény, irodalomtörténész, ny. könyvtáros

Hajdú Ildikó
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató

Illés Kornél
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Középkori Történeti Tanszék, tudományos segédmunkatárs

Jankovits László
Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, tanszékvezető, igazgató

Kasza Péter
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens
Országos Széchényi Könyvtár–Szegedi Tudományegyetem,
Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport, kutatócsoport-vezető

Kecskeméti Gábor
Az MTA rendes tagja
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
kutatóprofesszor, igazgató
Miskolci Egyetem, professzor

Kiss Farkas Gábor
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens
IFiS PAN, senior scholar

Majorossy Imre
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, címzetes docens

Molnár Dávid
Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak, Speculum Kutatócsoport,
tudományos főmunkatárs

Molnár Péter
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Filozófia Intézet, tudományos főmunkatárs

Pálosfalvi Tamás
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

Papp Ingrid
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

† Ritoókné Szalay Ágnes
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Régi Könyvek Gyűjteménye, irodalomtörténész, ny. könyvtáros

Simon József
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Tanszék, habilitált egyetemi docens
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, tudományos munkatárs

Simon Lajos Zoltán
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Latin Tanszék, egyetemi adjunktus
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet, tudományos főmunkatárs

Szabó Ádám
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Orvosi Szaknyelvi Kommunikációs és Szakfordítóképző Csoport, tanársegéd

Szabó András
Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, professzor emeritus

Szilágyi Emőke Rita
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

Varga Szabolcs
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Zsupán Edina
HUN-REN–Országos Széchényi Könyvtár,
Fragmenta et Codices Kutatócsoport, tudományos kutató